

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XVII No. IV
2018

P-ISSN: 1303-0094

E-ISSN: 2149-5459

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Anthropology, Archaeology, Business Administration and Management Studies, Communication Studies, Economics, Geography, History, International Business Studies, International Relations, International Trade and Logistics, Law, Linguistics, Literature, Philosophy, and Sociology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS
27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete
Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi
EBSCOHOST MLA International Bibliography
Directory of Open Access Journals

Gaziantep University Journal of Social Sciences

GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Ali GÜR

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Lider BAL

Section Editors

Assoc. Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Prof. Dr. Atilla ENGİN
Assoc. Prof. Dr. Atınç OLCAY
Assoc. Prof. Dr. Gökhan GÖKGÖZ
Assoc. Prof. Dr. Rüstem YANAR
Assoc. Prof. Dr. Mehmet EROL
Asst. Prof. Dr. Şenay Leyla KUZU
Asst. Prof. Dr. Muharrem AÇIKGÖZ
Asst. Prof. Dr. Lider BAL
Asst. Prof. Dr. Ragıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Asst. Prof. Dr. Mesut ŞÖHRET
Dr. Gamze ALMACIOĞLU

Editorial Board

Prof. Dr. Şehmus DEMİR
Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR
Prof. Dr. Burak GÜRBÜZ
Assoc. Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Rüstem YANAR
Asst. Prof. Dr. Mehmet BİÇİCİ
Asst. Prof. Dr. Meltem MUŞLU

Editorial Assistants

Dr. Abdullah BAYINDIR
Dr. Erkan AĞYÜZ

Vol. 17, Issue 4, October 2018

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Advisory Board

Şinasi Aksoy
(METU, Türkiye)

Erman Artun
(University of Çukurova, Türkiye)

Yasin Ceylan
(METU, Türkiye)

Jean Crombois
(American University, Bulgaria)

Erdoğan Didar
(American University, Bulgaria)

Lelio Iapadre
(University of L'Aquila, Italy)

Andrejs Geske
(University of Latvia, Latvia)

B. N. Ghosh
(Eastern Med. Univ. North Cyprus)

Michael Goldman
(University of Minnesota, USA)

Şeyma Güngör
(University of İstanbul, Türkiye)

Zeynep Hamamcı
(University of Gaziantep, Türkiye)

Nazmiye Özgüç
(University of İstanbul, Türkiye)

Uli Schamiloğlu
(University of Wisconsin-Madison, USA)

Kemal Silay
(Indiana University, USA)

Ülkü Şişik
(University of Hacettepe, Türkiye)

Bayram Ürekli
(University of Selçuk, Türkiye)

Ercan Tatlıdil
(University of Ege, Türkiye)

Tuba Üstüner
(Cass Business School, UK)

Mustafa Yılmaz
(University of Hacettepe, Türkiye)

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XVII Issue No. IV
2018

CONTENT

ARCHEOLOGY

- ANTİKÇAĞ'DA CAM KAP FORMLARININ KULLANIMI ÜZERİNE BİRDENEME** 1248-1261
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fevziye EKER

PHILOSOPHY

- EPICETUS ON DEATH** 1262-1269
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Esra ÇAĞRI MUTLU

LITERATURE

- ANTEPLİ HASRETİ VE ŞİİRLERİ** 1270-1297
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Suat DONUK

HISTORY

- DÜNYA SİSTEMİ TEORİSİNİ TARİHSELLEŞTİRMEK: KARAYİPLER'DE ŞEKER VE
CHIAPAS'TA KAHVE ÜRETİMİ** 1298-1310
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Özgür BALKILIÇ

COMMUNICATION

- SOLUTION ORIENTED ENTREPRENEURSHIP AS AN ALTERNATIVE PUBLIC
RELATIONS PRACTICE** 1311-1318
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Simge ÜNLÜ KURT

LINGUISTICS

- USE OF STANCE LEXICAL BUNDLES BY TURKISH AND JAPANESE EFL LEARNERS
AND NATIVE ENGLISH SPEAKERS IN ACADEMIC WRITING** 1319-1336
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Meltem MUŞLU

LAW

- UN ÉTAT DES LIEUX GÉNÉRAL DE LA PROTECTION DE L'EAU EN DROIT
INTERNATIONAL** 1337-1352
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehtap KAYGUSUZ AKBAY
- VİYANA SATIM ANTLAŞMASI'NIN (CISG) TARİHSEL GELİŞİMİ VE UYGULAMA
ALANI** 1353-1367
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Atakan Adem SELANİK & Orkun BAYRAM & Işıl Talay DEĞİRMENCİ

SOCIOLOGY

ERKEKLERİN KADINA YÖNELİK FİZİKSEL ŞİDDET UYGULAMASINA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ 1368-1388

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Sedat AKKUŞ & Şeyda YILDIRIM

VİSİBLE EXPRESSION OF SOCIAL IDENTITY: THE CLOTHING AND FASHION

1389-1397

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Nihan AKDEMİR

KARŞILAŞTIRMALI TARİHSEL SOSYOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN SINIR, MEKÂN VE BELLEK: SARP KÖYÜ ÖRNEĞİ 1398-1414

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Kerem ÖZBEY

POLITICAL SCIENCE AND INTERNATIONAL RELATIONS

STRATEJİK OY VERME DAVRANIŞI: SİSTEMATİK LİTERATÜR İNCELEMESİ

1415-1424

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Betül AYDOĞAN ÜNAL

360-DEGREE PERFORMANCE APPRAISAL AND FEEDBACK SYSTEM: A STUDY WITH HEADS OF DEPARTMENTS IN ÇANAKKALE ONSEKİZ MART UNIVERSITY

1425-1437

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Mustafa GÖRÜN & İsmail KAYAR & Burak VAROL

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNDE ENERJİNİN ROLÜ: ASİMETRİK KARŞILIKLI BAĞIMLILIK VE SINIRLARI 1438-1455

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Tolga DEMİRYOL

BUSINESS

SPONSOR MARKA KİMLİK UYUMUNUN MARKA İMAJ TRANSFERİ ÜZERİNE ETKİSİ: ÇOKLU FUAR SPONSORLUĞUNUN ANALİZİ 1456-1473

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Hasan AKSOY

A COMPARATIVE ANALYSIS OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ACTIVITIES OF COMPANIES IN BANKING INDUSTRY: AN APPLICATION FROM TURKEY

1474-1490

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Utku DEMİRCİ

EFFECT OF THE STAKEHOLDER SALIENCE THEORY ON FAMILY BUSINESSES PERFORMANCE 1491-1506

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Mehmet Akif ÇİNİ & Hasan Kürşat GÜLEŞ & Mustafa Atilla ARICIOĞLU

A STUDY INTO THE RELATIONSHIPS AMONG CONSUMERS' DIET-FOCUSED BEHAVIORS, ORGANIC NUTRITION, AND ENVIRONMENTALLY CONSCIOUS BEHAVIORS 1507-1515

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Güzide Öncü EROĞLU PEKTAŞ & Merve YANAR GÜRCE

ECONOMICS

**FINANSAL DERİNLEŞMENİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ 2001-2016 YILLARI
TÜRKİYE ÖRNEĞİ** 1516-1535

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Salih ÖZTÜRK & Selen ÇOLTU

**MACROECONOMIC DETERMINANTS OF AIR TRANSPORTATION: A VAR ANALYSIS
ON TURKEY** 1536-1557

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Kasım KİRACI & Ünal BATTAL

**SAĞLIK HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: PANEL NEDENSELLİK
ANALİZİ** 1558-1573

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Hüseyin AĞIR & Hacı Hayrettin TIRAŞ

PETROL TÜKETİMİ VE BÜYÜME: OECD ÜLKELERİNE İLİŞKİN PANEL VERİ ANALİZİ
1574-1585

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Tuncer GÖVDELİ & Tuba BAŞKONUŞ DİREKÇİ

ARCHAEOLOGY

Antikçağ'da Cam Kap Formlarının Kullanımı Üzerine Bir Deneme

An Article On The Use of Glass Vessel Forms in Antiquite Period

Fevziye EKER*

Öz

Antikçağdan günümüze cam üretimi ilk başlarda insanoğlunun süslenme ihtiyacını karşılamak için üretilmiş olsa da MÖ 16. yüzyıldan itibaren kap formu olarak karşımıza çıkmıştır. Kozmetik ve ilaç kabı, içki kabı, servis ve masa kapları, dini ritüellerde kullanılan kaplar vb. olarak karşımıza çıkan cam kap formları antikçağ boyunca çok farklı şekillerde kullanılmıştır. Oldukça zengin bir form çeşitliliğine sahip olan cam kaplar özellikle MÖ 1. yüzyıldan itibaren üfleme tekniğinin ortaya çıkması ile sayı olarak da artmıştır. Cam kapların üretilmeye başladığı dönemden itibaren farklı formlar üretilmiş ancak bu formlar en erken teknik olan iç kalıp tekniğinin elverdiği kadarıyla çoğaltılabilmektedir. Cam kap üretiminin erken dönemlerinde kapalı kaplar grubuna giren sürme şişeleri (kohl tube), amphoriskos, oinochoe, alabastron ve aryballos sıkça rastlanılan kap formları iken üfleme tekniğinin ortaya çıkması ile birlikte unguentariumlar, şişeler, bardaklar ve kase formları yaygınlaşmıştır. Cam üretimi erken evrelerinde daha zor bir iş olduğundan daha değerliydi ve az sayıda üretilmekteydi. Ancak Roma döneminden itibaren seri üretime geçilmiş ve cam kaplar herkesin evinde olabilen sıradan kaplar haline gelmiştir. Çalışma kapsamında camın kap olarak üretildiği MÖ 16. yüzyıldan itibaren hangi formlar üretilmiş ve ne amaçla kullanılmış bunlara değinilmiştir. Kap formları genel hatları ile incelenerek form ve işlevselliği konusunda bilgiler açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler, Antikçağ, Cam Kap, Alabastron, Şişe, Kase.

Abstract

Although the production of glass was originally produced to meet the need for ornamentation of human beings since the Ancient times, it has emerged as vessel form since the 16th century BC. Glass vessel forms such as cosmetics jar and medicine container, service dish, utensil for tableware, vessels for religious rituals etc. were utilized in different forms throughout the Ancient age. The glass vessels that have several different forms have increasingly started to be produced by the blowing technique which was applied as glass production technique since especially 1st century BC. Different forms have been produced since the beginning of the production of glass vessels, but these forms have been produced more as far as the earliest technique can, the inner mold technique. In the early period of the glass vessel production, mascara bottles (kohl tube), amphoriskos, oinochoe, alabastron and aryballos can be frequently seen in glass vessel forms. Unguentaria, bottles, glasses and bowl forms became widespread with the emergence of the blowing technique. Glass production was more valuable in the early ages because it was difficult job and glass vessels were produced in fewer quantities. However, since the Roman period, serial production has been started and glass vessels have become common containers that can be found in every home. Within the scope of the study, the points that have been stated in the study such as which glass forms have been produced since the 16th century BC, which forms were produced and used for what purpose. The forms of the vessels have been examined in general and the information on form and functionality has been explained.

Key Words, Antique Period, Glass Vessel, Alabastron, Bottle, Bowl.

Giriş

Günümüzde olduğu gibi antikçağda da insanlar kapları ihtiyaçları doğrultusunda hayatın her alanında kullanmışlar ve amaçlarına uygun olarak formlar tasarlamışlardır. Bazı kaplar işlevlerine göre dar veya geniş ağızlı, kulplu-kulpsuz, kaideli-kaidersiz, kısa veya uzun boyunlu olarak tasarlanmıştır. Kimi kaplar sıvı malzeme saklamak için tasarlandığından ince uzun boyunlu ve akıtmalık kısmı ile yapılmıştır. Gündelik hayatta sofrada dışında cam kapların, kozmetik ve kişisel bakım malzemelerinin saklanması, tıp alanında ilaçların muhafaza edilmesinde ve dini törenlerde ritüellerin gerçekleştirilmesinde kullanıldığı da görülmektedir.

Yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan malzemeler Yakın Doğu'da MÖ 5. bin yıldan itibaren cama benzeyen parlak nesnelere kullanıldığını göstermektedir (Saldern, 1980, s.24). MÖ 5500-3100 yılları arasındaki zamanı kapsayan Mısır Sülaleler öncesi dönemde Mısır çamuru-fayans (Egyptian Paste) olarak adlandırılan seramik-cam arası bir malzeme kullanıldığı da bilinmektedir (Davison, 1989, s.83). Cam erken dönemlerde çubuk, silindir mühür, amulet, pendant gibi küçük objeler halinde kullanılırken MÖ 3. bin yıldan itibaren kil kalıplarda

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, fevziyeeker@odu.edu.tr

şekillendirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde camın bir eşya olarak Mezopotamya'da kullanıldığını gösteren işlenmiş olarak ele geçen bir cam silindir çubuk önemli buluntular arasındadır. MÖ 2350 civarına tarihlenen bu çubuk soluk mavi renktedir ve Irak-Eshnunna (Tell Asmar)'da ortaya çıkarılmıştır (Eker, 2010, s.148; Erten, 2010, s.60).

Antikçağın en erken kapları renkli cam iplikleri ile bezenmiş ve opak camdan iç kalıp tekniği ile üretilmiş küçük parfüm şişeleridir (Hayes, 1975, s.5). MÖ 1500'lü yıllarda Tell Atchana'da ortaya çıkarılan şişenin boyun kısmına ait olan parça ve Kırklareli- Büklükale'de bulunan başka bir şişeye ait parça camın kap olarak ilk kez bu dönemlerde üretildiğini göstermektedir (Barag, 1985, s.36, no.7, fig.1; Canav, 1985, s.19; Matsumura, 2013, s.277, fig.6). İç kalıp tekniğinde yapılmış olan bu şişeler renkli cam iplikleri ile bezenmiştir.

Bu çalışma kapsamında camın kap olarak üretildiği dönemden itibaren hangi formlarda üretildiği ve bu formların ne amaçla kullanıldığı konusuna değinilmiştir. Bu yapılırken de herhangi bir konteksten çıkmış malzeme kullanılmamıştır. Genel olarak yayımlanmış ve müzelerde teşhir edilen görsellerden faydalanılmıştır. Kap formları alfabetik sırayı takip edecek şekilde sıralanarak genel tanımları yapılmış, kabın yapım tekniği, formu ve kullanım amacına değinilerek antikçağda kullanılan cam kaplar nerlerdi? Bu kaplar hangi amaçla kullanılırdı sorularına yanıt aranmaya çalışılmış ve bu bağlamda cam kap formlarının ve kullanım şekillerinin bir yayında toplanması sağlanmıştır. Cam kap formları anlatılırken genel bir fotoğraf ile desteklenerek formun daha anlaşılır olması da sağlanmaya çalışılmıştır.

Antikçağ'da Kullanılan Cam Kap Formları Nelerdi?

Kullanım Amaçları Neydi?

Alabastron

Form: Erken dönemlerde alabaster¹ maddesinden yapıldığı için bu ismi almıştır (Başaran, 1998, s.160). Pişmiş toprak, cam veya madenden de üretilen kaplardır. Dar boyunlu, uzun, kulpsuz veya iki kör kulplu, dibe doğru uzayıp genişleyen damla şekilli veya sivri dipli form gösterebilirler. Cam alabastronlar genellikle koyu renk camın üzerine açık renk cam iplik bezeme ile süslenmiştir. Dışa taşkın geniş ağızlı bu kaplarda gövdenin üst kısmına yakın yerde karşılıklı tutamakları vardır.

Anadolu'da çok fazla benzerine rastlayamadığımız alabastronlar Barag'a göre özellikle Ege ve Akdeniz kıyısında MÖ 7. yüzyıldan itibaren görülmektedir (Barag, 1985). Fakat Harden ve McClellan bu kapların en erken örneklerinin MÖ 6. yüzyılın 2. yarısından itibaren üretildiğini ve bu tarihten önceye gidemeyeceğini savunmuşlardır (Harden, 1981; McClellan, 1985). Erken örneklerinde form olarak silindirik bir gövde varken; geçe doğru iğ şekilli gövdeye dönüşmüştür. Bezeme olarak erken örnekler ya bezemesiz ya da sonraki dönemlerde olduğu gibi tüy, balıksırtı, dalga ve sarmal bezemesi ile süslenmişlerdir.

Kullanım Amacı: Alabastronlar antik dünya da küçük boyutlarda üretilen, değerli parfüm, yağ vb. maddelerin saklandığı kaplardır. Seramik benzerleri gibi genellikle kulplarından bir askılıkla boyuna asılarak kullanıldığı düşünülen cam alabastronların (Weinberg ve McClellan, 1992, s.21), parfüm kabı olarak kullanılmalarının yanı sıra kadınların gözlerini boyamak amacıyla kullandıkları boyaları koymak için "sürmedanlık" olarak da kullanıldığı ifade edilmektedir (Stern, 1977, s.24). İçerisinde güzel kokulu yağlarında

¹Bileşiminde % 75'ten çok kalsiyum karbonat bulunan, genellikle beyaz, renkli ve damarlı da olan, cilalanabilen, billurlaşmış kireç taşı, sumermeri (Bkz. Başaran, 1998, s. 160)

kullanıldığı ve bir askılık ile boyuna asıldığı bilgisi de göz önüne alındığında hamamlarda da temizlik sonrasında kullanılan bir kozmetik kabı olarak değerlendirmek doğru olacaktır.

Amphoriskos

Form: Dar ağızlı ve boyunlu, omuzdan iki kulplu, genelde oval gövdeli, sivri dipli taşıma kaplarıdır. Yunanca “*amphi*-her iki kenarda” ve “*phero*-taşımak” kelimelerinden gelmektedir (Er, 2004, s.24-25). Sivri dipli olduklarından ayakta durabilmeleri için camdan veya metalden kaideler kullanılmıştır.

Cam amphoriskoslar MÖ geç 6. yüzyıl ve 5. yüzyılın karakteristik kaplarıdır. En erken örnekleri beyaz zemin üzerine mor cam ipliği bezemeyle süslenmişlerdir (Honey,1946, pl. 1E). Geçer doğru cam hamurunun rengi koyu mavi, bezeme iplikleri ise genellikle sarı, beyaz ve turkuaz renklere dönüşmüştür. MÖ 7. yüzyıla kadar Mezopotamya’daki cam ustaları bu yüzyıldan sonra Mezopotamya’dan Rhodos’a gitmişler ve orada iç kalıp yapımı cam endüstrisini geliştirmişler ve bu tip kapları üretmişlerdir (Harden, 1981, s.52-53; Grose, 1989, s.110). Grose, Mediterranean Core-Formed Glass Class IB, Harden Form 2, Lightfoot ise, Mediterranean Group I, Form I,I grubu altında incelemiştir. Bu cam kaplar özellikle Rhodos nekropolünde yoğun olarak ortaya çıkarılmıştır. Erken dönemlerde iç kalıp tekniği ile üretilen bu form daha sonraki dönemlerde üfleme tekniği ile de üretilmiştir. Geç dönemlerde daha ince cidarlı olan amphoriskoslar açık yeşil renkli camlardan üretilmiştir.

Kullanım Amacı: Parfüm şişesi olarak kullanılan amphoriskosların kullanım amacını gösteren en güzel örnek şuan Antalya Müzesi’nde sergilenmekte olan ve 1992-1993 yıllarında Antalya Müzesi tarafından yapılan Antalya Doğu Garajı Mevkii, Antik Nekropol Kurtarma Kazısı’nda ortaya çıkarılmış olan Hellenistik döneme ait cam amphoriskostur. İçinde cam damlalık çubuğu ve kapağıyla birlikte in situ olarak bulunmuştur². Bunun yanı sıra yine alabastronlar gibi değerli yağların kullanıldığı kaplar arasında sayabileceğimiz kaplardandır.

Aryballos

Form: Yunanca “*aryballus*” çanta anlamına gelmektedir. Genellikle atletlerin kullandığı küresel gövdeli, dar boyunlu ve iki kulplu yağ veya parfüm şişeleridir (Er, 2004, s.39; Delemen ve Çokay Kepçe, 2009, s.2). Cam alyballoslar, seramik ve bronz alyballoslardan etkilenecek yapılmıştır ve aynı amaç için kullanılmıştır. Dışa çekilip tekrar içe katlanarak oluşturulan ağız, kısa silindirik boyun ve küresel biçimli gövde formu gösterir. Dipleri ise genellikle içbükeydir. Kulpları ise sonradan gövde soğukken alyalike olarak omuzdan boyuna eklenmiştir. Erken dönemlerde opak mavi renkten yapılan alyballoslar geç döneme

doğru yeşilimsi renkli camlardan daha saydam olarak üretilmiştir. Bu kap formunun yüksekliği 5cm. -13 cm. arasında değişmektedir. Cam amphoriskoslarda tıpkı seramiklerde olduğu gibi kulplara veya boyuna bağlanan iplerle taşınmıştır (Haspels, 1927/1928). Isings; cam alyballosları Form 61 grubuna dahil etmiş ve hamama giderken kulplarına geçirilen deri veya metal halkalarla bileğe bağlanarak veya boyuna asılarak taşındığı ifade etmiştir (Isings, 1957, s.78). Bunun en güzel örneğini de Smintheion nekropolü kazısı, 1 nolu mezardan kulpundaki metal halkayla çıkan alyballostta görmemiz mümkün olmuştur (Özgünel, 1992). MÖ 6. yüzyıllarda iç kalıp tekniğinde yapılan alyballoslar üfleme tekniğinin ortaya çıkmasıyla Roma

² Antalya Müzesi Müdürlüğüne verdiği bilgilerden dolayı teşekkür ederim.

dünyasında da yerini almış ve yoğun bir şekilde üreilmeye başlanmıştır (Lightfoot, 2007, no.255).

Kullanım Amacı: Aryballosların nasıl kullanıldığına dair bilgi veren sahneler vazolar, duvar resimleri ve taş kabartmalarda karşımıza çıkmaktadır (Boardman, 2002, s.38). Ayrıca Martial Epigramları'nda "amphoraların küçük bir biçimi olan iki kulplu bir kap, bu tür şişeler birçok işe yarayan kaplar için de kullanılırdı. Örneğin hamama giderken yağ taşımak, ilaç ve içecek taşımak için" şeklinde bahsedilmektedir (Whitehouse, 1993, s.74). Çanakkale-Gümüüşçay kazılarında bulunan Polyxena Lahdinden çıkarılan cam aryballosun içinde kozmetik kalıntısının bulunması, bu kapların kozmetik için de kullanıldığının kanıtıdır (Sevinç, 1996). Formun dar ağız kenarı yapısı kozmetik sıvıların ve uçucu yağların korunması ve akarken hızlı bir şekilde boşalmaması için tasarlanmıştır.

Bardak

Form: Günlük yaşamda oldukça sık kullanılan bardaklar büyük, orta ve küçük boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Serbest üfleme, kalıba üfleme ve kalıba döküm tekniğiyle üretilmiş olan bardaklarda yükseklik 3cm.-25 cm. ağız çapı ise 5cm.-13 cm. arasında değişmektedir (Akkurnaz, 2016, s. 46). Gövdeleri yarı küresel, silindirik, çan ya da dibe doğru sivrilen form çeşitliliği gösterebilmektedir. Kaidesiz ve kaideli örnekleri vardır. Gövde üzerinde yüksek ve alçak kabartma, kaburga, altın bant ve damla gibi birçok süslemelerinin yanısıra çarkta kesme bezemeler ve boyama ile yapılan betimlerde yer almaktadır. Serbest üfleme tekniği ile

birlikte yapımı yaygınlaşan cam bardaklar her kesimin sofrasında kullanabildiği kaplar haline gelmiştir.

Kullanım Amacı: Bardaklar sıvı tüketmek için sofralarda kullanılan kaplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bazı cam bardakların üzerindeki "AEIB [E ω Π] OIMENI ΠΙIE ZH[CA]IC" (İç ve Uzun Yaşa) yazıtının olması bu kapların içki kabı olduğunu da gösterir niteliktedir (Trivulzio kabı. Milano Arkeoloji Müzesi, Carnevale, 2015, s.479).

Kadeh

Form: Latincesi "carchesium" olan formda ağız kenarları düz, ateşe tutularak yuvarlatılmış veya katlanmış (Isings, 1957, s.50, form 36). Gövdeleri yarı küresel, ters koni, silindir veya çan biçiminde olabilmektedir (Antonaras, 2008). Gövde alçak bir sap ile disk şeklindeki kaideye bağlanmaktadır. Masif ya da içi boş olabilen sap ise düz ya da boğumlu olabilmektedir. Disk şeklindeki ayaklı kadehler MS 4. yüzyılda yaygın görülen genel formlar arasındadır ve MS 6.-7. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Kullanım Amacı: Kadehler günümüzde de olduğu gibi içki kabı olarak kullanılmışlardır. Ayrıca kandil olarak kullanılan örnekleri de bilinmektedir (Erten, 1995, s.201; Olcay, 2001, s.86)

Kantharos

Form: Latince “*Cantharus*” kelimesinden türetilen açık bir kap formudur (Akkurnaz, 2016, s. 115). Yüksek gövdeli, ayaklı ve dikey iki kulpludur. Bu kulplar kabın ağız hizasını aşacak şekilde uzun yapılmaktadır. Kantharos formu cam kaplarda seramik ve metal örneklerinden etkilenecek şekilde üretilmiştir. Isings Form 38 olarak gruplandırıldığı kantharosları 3 farklı tipe ayırmıştır. Isings’in Form 38a olarak adlandırdığı saplı kantharoslar geniş ağızlı, çan şeklinde gövdeli ve yüksek halka kaidelidir. Gövdesi çan şeklinde olup yüksek konik kaidelidir. Kaide ve gövdenin birleşme yeri aletle sıkıştırılarak yumru halini almıştır. MS 1 yüzyıla kadar üretimi yapılmıştır. (Isings, 1957, s. 53). İkinci tipi halka kaideli kantharostur. Isings Form 38b olarak adlandırılan form alçak halka kaideli kantharostur. Bu tipte gövde yerine alçak temel halkası vardır. Üçüncü tip ise Isings Form 38c olarak adlandırılan kısa kulplu kantharoslardır. Bu grupta ki kantharos örneklerinin kulpları ağız kenarı altından başlar ve gövdenin alt kısmında son bulur (Isings, 1957, s. 54).

Kullanım Amacı: Kantharoslar antik dünyada içki kabı olarak kullanılmıştır. Kabın kulplarının uzun olması içki içilmesini zorlaştırabileceğinden ritüellerde sunu yapmak için kullanılan bir kap formu olduğu düşünülmektedir. İçki kabı olmasından dolayı tanrı Dionysos ile ilişkilendirilmektedir ve Plinius’ta kantharos içki kabını tanrı Dionysos’un sıklıkla kullandığından bahsetmektedir (Plinius, XXXIII, 53). Yine Yunan vazoları üzerindeki sahnelerde Dionysos elinde kantharos ile fazlaca betimlenmiştir (Delemen-Çokay Kepçe, 2009, s. 51, Res. 32; Akkurnaz, 2016, s. 117).

Kullanım Amacı: Kantharoslar antik dünyada içki kabı olarak kullanılmıştır. Kabın kulplarının uzun olması içki içilmesini zorlaştırabileceğinden ritüellerde sunu yapmak için kullanılan bir kap formu olduğu düşünülmektedir. İçki kabı olmasından dolayı tanrı Dionysos ile ilişkilendirilmektedir ve Plinius’ta kantharos içki kabını tanrı Dionysos’un sıklıkla kullandığından bahsetmektedir (Plinius, XXXIII, 53). Yine Yunan vazoları üzerindeki sahnelerde Dionysos elinde kantharos ile fazlaca betimlenmiştir (Delemen-Çokay Kepçe, 2009, s. 51, Res. 32; Akkurnaz, 2016, s. 117).

Kase

Form: Farklı tekniklerde üretilebilen kaseler, konik (mastos) kaseler, kaburgalı kaseler, sığ veya derin kaseler, yarı küresel kaseler, kaideli-kaidesiz kaseler vb. farklı formlarda üretilmiştir. Genel olarak bakıldığında sığ ya da derin formu kaseler bezemeli veya sade olarak mozaik, kalıba döküm ve kalıba üfleme tekniğinde üretilmişlerdir. MÖ 8. yüzyıl ile birlikte iç kalıp tekniği devam ederken

bunun yanı sıra mozaik kaseler ve Hellenistik dönemle birlikte seri üretimin ilk aşaması diyebileceğimiz kalıp yapımı kaseler içerisinde büyük paya sahip kaburgalı kaseler üretilmeye başlanmıştır. Kaideli veya kaidesiz olarak ta üretilebilen kaselerde genellikle ağız yuvarlatılarak yumuşatılmıştır. Erken dönemlerde daha kalın cidarlı olarak üretilen bu formlar üfleme tekniği ile birlikte daha ince üretilmiştir. Form özelliklerine veya üzerindeki bezemelere göre derin-sığ veya çökertme bezemeli vb. şekillerde gruplandırılabilirler. Kalıba döküm tekniğinde yapılan kaselerin erken örneklerinde kapların dış kısmı kazıma teknikte yapılan yaprak bezemeleriyle süslenirken, MÖ 1. yüzyıl boyunca karşımıza çıkan ve yine kesme teknikte yapılan çizgi veya yivlerle süslenmiştir. Bu süslemeler kaselerin bazen dış kenarlarında bazen de iç taban kısmında uygulanmıştır. MÖ 1. yüzyıl sonlarından itibaren çizgi ve yiv bezemeli sığ kaselerin yerini kayıp balmumu (Lost-wax) tekniğiyle üretilen kaburgalı kaseler almıştır (Hayes, 1975, s.16).

Üfleme tekniğinin ortaya çıkmasıyla birlikte daha seri halde üretilen yarı küresel, dik kenarlı gibi değişik formlarda ve oldukça ince cidarlı kaseler üretilmeye başlanmıştır. Bezeme olarak çarkta kesme tekniğiyle çizgi ve yivler, aletle sıkıştırılarak çimdikleme ve sigil ile üfleyp döndürülerek oluşturulan spiral bezekler ayrıca aplik ve çökertme bezemeleri uygulanmıştır.

Kullanım Amacı: İşlevsellikleri incelendiğinde sıg kaseler daha çok sofraya kabı olarak kullanılırken derin olan kaseler ayrıca içki kabı ve servis kabı olarak kullanılmış olmalıdır

(https://tl.wikipedia.org/wiki/Talaksan:Pompejanischer_Maler_um_70_001.jpg/ 24/09/2018). Hellenistik dönem cam üretim merkezlerinde üretilen kaburgalı kaseler lüks sofraya kabı veya içki kabı olarak kullanılmıştır. Mastos olarak adlandırdığımız derin konik biçimli kaselere baktığımızda ise derinliğinden ötürü sıvı özellikle de içki kabı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak seramikler üzerindeki betimler incelendiğinde bu tip kapların günlük kullanımdan ziyade şenliklerde içki kabı olarak kullanıldığı görülmektedir (Akkurnaz 2016, s.188-189). Benzer formdaki seramik kaplarda aynı işlev için kullanılmıştır. Aynı zamanda bazı kaselerin aydınlatma aracı olarak kullanıldığı da belirtilmektedir (Çakmaklı, 2017, s.318).

Kavanoz

Form: Kavanozlar oval veya kare gövdeli olabilmektedirler. Dışarı ve aşağı katlanarak yuvarlatılmış ağza sahiptir. Oval gövdeli olanlar kare gövdeli olan kavanozlardan cidar olarak daha incedir. Boyun aletle sıkıştırılarak şekillendirilen kavanozlarda taban düz veya içe çökertilmiş şekilde karşımıza çıkmaktadır. MÖ 1. yüzyıldan önce çok yaygın olarak karşımıza çıkmayan bu formlar serbest üfleme ve kalıba üfleme tekniklerinde üretilmiştir. Genellikle sade olan formlarda çarkta kesme tekniğiyle çizgi bezeklerde kullanılmıştır.

Kullanım Amacı: Kavanozlar genellikle günlük yaşamda günümüzde de olduğu gibi saklama ve taşıma kabı olarak kullanılmaktadır. Bazı tipleri özellikle kare gövdeli olanlar tıp alanında ilaç muhafaza etmek için de kullanılmıştır.

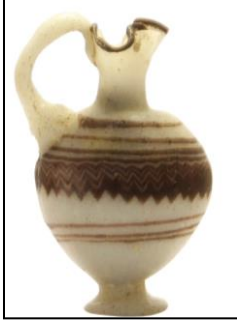
Merhem Kabı

Form: Küçük boyutlu ve değişik formlarda olan bu kap formu içerisine küçük, bodur birçok kap girebilir. Bazı örnekleri içlerinde bronz ve camdan karıştırma çubuğuyla ortaya çıkarılmıştır (Isings, 1957, s.86, Form 67a; Rohde, 1980, s.185, Abb. 99). Serbest üfleme ve kalıba üfleme tekniğinde yapılan bu tip kaplarda gövde küresel, sarkık veya konik şekilde olabilir. Geç dönemlerde daha yaygın olarak kullanılan bu formlarda ağız genelde dışa çekilerek veya dışa çekilip içe katlanarak oluşturulmuşken boyun kısmı neredeyse yoktur ve taban ya düz ya da hafif içe çökertilmiş şekildedir.

Kullanım Amacı: Bu tip kapların özellikle merhem veya pahalı kremlerin muhafaza edildiği kaplar olduğu düşünülmektedir. Karıştırma çubukları ile ortaya çıkarılmış olması da bu amaçla kullanıldığını doğrular niteliktedir (Isings, 1957, s.86, Form 67a; Rohde, 1980, s.185, Abb. 99).

Oinochoe

Form: Oinochoe Yunanca “oinos=şarap” ve “hoe=taşıyıcı” kelimelerinden türemiştir (Başaran, 1998, s.157). Dar boyunlu, yonca veya düz ağızlı, tek kulplu bir kaptır. Pişmiş topraktan, değerli madenlerden ve camdan yapılmış örnekleri vardır. Cam oinochoeler incelendiğinde iç kalıp tekniği ile yapılmış erken örneklerinin opak beyaz renk üzerine koyu mor renkte cam iplikleriyle bezendiğini, geç döneme doğru ise, renkler daha çok koyu mavi üzerine açık mavi, turkuaz ve sarı cam ipliklerinden bezemelerle süslü olduğu görülmektedir. Roma dönemi ile birlikte üfleme tekniğinde üretilen yeşil veya şeffaf cam hamurundan yapılmış örneklerde vardır. Formda kulp ve kaide sonradan eklenmiştir. Genellikle konik bir

kaideye sahip olan oinochoelerin erken örneklerinde gövdede tüy, zigzag ve sarmal bezemesi işlenmişken geç örneklerde genellikle bezemesiz bırakılan formun bazı örneklerinde lif sarma bezemesi ile süslenmiş olduğu görülmektedir.

Kullanım Amacı: Oinochoeler adının kökeninden de anlaşıldığı gibi şarap kabı olarak kullanılmıştır. Şarabın servis edilmesi için kullanılan tipik bir kaptır. Şarap kabı olarak kullanıldığını gösteren sahnelerin işlendiği pişmiş toprak kap formlarından da anlayabilmekteyiz (Boardman, 2003, s. 155, no. 246)

Rhyton

Form: Grekçe “Keras” kelimesinden gelmektedir (Akkurnaz, 2016, s. 126). Nadir görülen cam kap formlarından biri olan rhyton kapalı kaplar grubuna girmektedir. Şekil itibari ile hayvan boynuzunu anımsatmaktadır. Yükseklikleri 15 cm.-20 cm. arasında değişen bu kaplar serbest üfleme ve kalıba üfleme tekniğinde yapılmışlardır (Bayraktar, 2011, s. 60). Rhytonlarda diğer pek çok cam kap formu gibi seramik ve metal kaplara öykünerek üretilmiştir. Isings Form 73 içerisinde incelediği bu form Form 73a ve Form 73b olarak iki farklı şekilde ifade edilmiştir (Isings, 1957, s. 91). Form 73a olarak

adlandırdığı bu form camlarda oldukça nadir görülen bir tiptir. Hayvan başı şeklinde bir uç kısma sahip olan form yukarıya doğru eğilerek geniş bir ağız ile son bulur. Konik ayak üzerine oturtulan tipleride mevcuttur.

Form 73b ise boynuz şeklinde olan rhytonlardır. Boynuz şeklini andıran formun ucu delik olarak bırakılmıştır. Bu tip Form 73a ya göre daha yaygın olarak görülür ve bezemesiz sıradan bir form özelliği gösterir (Isings, 1957, s. 91).

Kullanım Amacı: Rhytonların özellikle ziyafet sahnelerinde içki kabı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle sıvının akışkanlığını kontrollü bir şekilde olması için uç kısmı delik şeklinde yapılmıştır. Hayvan şeklinde olanları ise dini törenlerde adak sıvısının dökülmesi için libasyon kabı olarak kullanılmıştır. Bu tip formların kullanım şekillerini gösteren sahneler (Dionysos ve Ariadne'nin evlilik sahnesi) yine siyah figürlü Atina vazolarında karşımıza çıkmaktadır (Boardman, 2003, s. 74, no. 81). Aynı zamanda duvar resimlerinde de görebildiğimiz bu formları ziyafet sahnelerinde çokça görebilmekteyiz (<http://www.art-and-archaeology.com/roman/pom30.html>, 24/09/2018).

Skyphos

Form: Skyphos açık formlu bir kap tipidir. Geniş açık ağzı, iki tarafta yatay kulpları olan alçak kaideli derin bir form özelliği gösterir. Derin ve sığ olabilen skyphoslar 4cm.-17 cm arası yüksekliğe sahiptir (Bayraktar, 2011, s. 61). Yüksek kaideli veya halka kaideli olabilirler. Metal ve seramik örneklerden esinlenerek üretilmişlerdir. Hellenistik dönemden itibaren üretilen form Roma döneminde de yaygın olarak kullanılmıştır. Erken dönemlerde kalıba döküm tekniği ile

üretilen kaplar geç dönemlerde üfleme tekniği ile üretilmiştir. Bezemeli ve bezemesiz olarak karşımıza çıkan örneklerde lüks kullanım kapları arasına giren cameo türü bezemeli olanları da vardır (<http://www.getty.edu/art/collection/objects/10890/unknown-maker-cameo-glass-skyphos-roman-25-bc-ad-25/>, 22/09/2018).

Kullanım Amacı: Antik Dönemde skyphoslar yiyecek ve içeceklerin saklanması ve servis edilmesi için kullanılmış bir formdur. Duvar resimlerindeki mutfak ve ziyafet sahneleri ile vazolar üzerindeki sahnelerde yemek ve ziyafetlerde içki kabı olarak betimlendiği görülmektedir (Boardman, 2002, s. 105, no.376; <https://fineartamerica.com/featured/food-and-glass-dishes-roman-fresco-sheila-terry.html>, 24/09/2018).

Sürahi/Testi

Form: Sürahi veya testi olarak adlandırabileceğimiz bu form kapalı kaplar grubuna girmektedir. Formda ağız, dışa dönük, dışa çekilerek içe katlanmış, kesik şekilli olabilmektedir. Boyunları genelde silindirikdir. Gövdeleri küresel, silindirik, konik, oval, armudi şeklinde olabilir. Gövde de çizgi ve cam ipliği bezemelerine yer verilmiştir.

Genellikle dikey kulplu olup kulpları gövdeden boyuna ya da ağıza yapıştırılacak şekilde sonradan eklenmiştir. Geniş veya konik dipleri düz veya iç bükey olarak yapılırken bazı örnekleri halka kaidelidir. Sürahilerin çoğu serbest üfleme tekniğiyle yapılmıştır. Oldukça yoğun olarak karşımıza çıkan küresel gövdeli sürahiler Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı eyaletlerinde MS 3. yüzyıldan itibaren görülen bir cam kap formları arasındadır. Kalıba döküm tekniği ile üretilen cam sürehilerde mevcuttur. Bu tip sürehilerde kulp ve varsa kaide sonradan eklenmiştir.

Kullanım Amacı: Sürahiler Roma dönemi sofralarında servis amaçlı kullanılan kap formlarıdır. Ağız profilleri ve gövde profilleri servislerde kullanılmaya uygundur. Yapılan araştırmalar sonucunda bu formun günlük yaşamda servislerde kullanılan bir sofraya kabı, ölü hediyesi olarak mezar armağanı ve kremasyon kabı olarak kullanıldığı da düşünülebilir. Sağlam olarak bulunan sürahilerin çoğu yerleşim alanları dışında, mezarlarda bulunmuştur. Çünkü mezarlar cam kaplar için en korunaklı mekânlardır.

Sürme Şişesi

Form: İnce, uzun formda, iç kalıp tekniğinden biraz farklı olarak çubuk teknikte yapılan kapaklı veya kapaksız üretilen kaplardır. MÖ 2. binde üretimine başlanan sürme şişeleri, özellikle MÖ 6.-4. yüzyıllar arasında yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. İki tip olarak karşımıza çıkan sürme şişelerinin birinci tipi MÖ 1500'lerden itibaren görülür. Form olarak palmiye ağacı şeklinde, sonradan eklenmiş dudak, uzun silindirik gövde, kulpsuz veya iki kulplu, gövdesi fisto veya zigzag bezemesiyle süslüdür (Harden,1981, s.75-77, no.158; Grose, 1989, s.62, fig. 10-11). Genellikle Mısır örneklerinde karşımıza çıkmaktadır.

İkinci tipi ise, MÖ 6. ve 4. yüzyıllar arasında üretimi olan sürme şişeleridir. Düz kenarlı ve silindirik gövdeli olarak sınıflandırılmıştır (Grose, 1989, s.86, no. 31). Düz kenarlı ve silindirik olan diğer tipe göre boyut olarak daha küçüktür. Düz kenarlılar genellikle İran üretimi iken; silindirik gövdeli olanlar ise, Mezopotamya üretimi formlardır. Kulplu olarak da üretilen bu kaplarda yunus balığı şeklinde kulplar kullanılmıştır. Harden *Mediterranean Group IB, Goldstein Eastern Mediterranean Core-Formed Glass, Hayes Fith-century types, Blue And Coloured Bodies* grubu altında incelemiştir. Grose ve Barag ise bu kapların *West Asian Core-Formed Bottle* grubuna almış ve geç Akamenid-Pers imparatorluğunun sınırlarında kullanılmış olabileceğini iddia ederek MÖ 5. yüzyıl veya erken 4. yüzyıla tarihlendirmişlerdir (Hayes, 1975, s.10, pl. 2, no. 8; Grose, 1989, s.79, fig. 47).

Kullanım Amacı: Uzun veya kısa olarak üretilen bu kaplar Barag, ve Harden tarafından ayrıntılı olarak incelenmiş ve kadınların göz kapaklarını koyulaştırmak amacıyla içine siyah pudra konulan "sürme şişesi" olarak kullandığı anlaşılmıştır (Barag, 1975; Harden, 1981).

Şişe

Form: Şişeler gövde ve bezeme şekillerine göre adlandırılmışlardır. Özellikle üfleme tekniğinin ortaya çıkması ile yaygın olarak üretimine başlanan şişeler kalıba üfleme ve serbest üfleme tekniğinde yapılmıştır. Daha erken dönemlerde döküm tekniği ile yapılan örneklerde görülmektedir. MS 5. yüzyıla kadar üretimi devam eden cam şişeler küresel, oval, köşeli, konik ve çan gibi gövde şekillerine sahiptir (Akkurnaz, 2011, s. 53). Kaideli veya kaidesiz olabilirler. Boyun genellikle silindirik şekilde işlenmiştir. Özellikle Gutturium olarak ta adlandırılan şişelerde boyun ve gövde arası bir alet yardımı ile sıkıştırılarak daraltılmış ve böylece kap içerisindeki sıvının birden boşalması önlenmiştir (Bayraktar, 2011, s. 51). MS 3. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır (Erten, 2000, s. 172). Antik dönemde yaygın olarak karşımıza çıkan bu formun birçok değişik tipleri mevcuttur.

Hem kalıba döküm hem de kalıba üfleme tekniğinde yapılan ve oldukça yaygın olarak karşımıza çıkan köşeli şişelerde gövde kare veya dikdörtgen formludur. Tek veya çift kulplu olabilen şişelerin bazıları geniş ve basık bazıları ise, daha dar ve uzundur. MS 1. yüzyıldan itibaren üretilmiştir. Bazı örneklerde çarkta kesme yöntemiyle yapılmış çizgi bezekler vardır ki bunlar, MS 2. yüzyıl sonlarından itibaren görülmektedir. Bu tip şişelerin yükseklikleri 10 cm. ile 25 cm. arasında değişiklik göstermektedir. İki farklı teknikle üretilen bu şişelerden kalıba üflenerek yapılanlar daha yaygın olup; daha ince cidarlıdır ve tabanında kabartma şekiller yer alır. Serbest üfleme tekniğinde üretilenler ise kalıba üflenene göre daha kalın cidarlıdır ve gövde kenarları ile tabanlar bastırılarak düzleştirilmiştir (Harden,1936, s.239). Bazılarının tabanlarında konsatrik daireler şeklinde kabartmalar yer alır. MS 1.-4. yüzyıllar arasında karşımıza çıkan bu tip şişelerden serbest üfleme tekniğinde yapılanlar kalıba üfleme tekniğinde yapılanlara göre daha erken döneme tarihlenmektedir (Isings, 1957, s.65). Form yapısından dolayı kutu ve sandıklara kolayca yerleştirildiklerini gösteren bir sandık Pompei'de ortaya

çıkarılmıştır (Gençler, 2009, s.47, Resim 14). Yine sandığa konduğunu gösteren bir diğer buluntu, Romanya-Dobroca'da bir eczacının mezarında sandık içerisinde ortaya çıkarılmıştır (Bucovalea, 1977, s.91-101, fig.17-18).

Kullanım Amacı: MS 1. yüzyıl ortalarından itibaren karşımıza çıkan şişeler, sıvıların saklanması için kullanılmaktadır (Isings, 1957, s.63, form 50a). Ayrıca şişelerin küçük boyutlu olanları tıp alanında ilaçların saklanması ve kozmetik alanında parfüm veya değerli yağların saklanması için de kullanılmıştır (Özet, 1998, s.109). İlaç şişesi olarak kullanıldığını gösteren en güzel örnekler ise; Suriye-Oum'da bir eczacının mezarında ortaya çıkarılmıştır (Stern, 1989, s.603-604, Fig.14). Tek kulplu büyük

şişe örneklerinin ise kremasyon sonrası ölülerin küllerini koymak için urne olarak kullanıldığında yapılan araştırmalar sonrasında ortaya çıkmıştır (Honey, 1946, s.26, no. 6C). Yine ince uzun boyunlu kısa ve mercek gövdeli olup boyut olarak küçük olan şişeler de kozmetik alanında parfüm ve kokulu yağların saklanması için kullanılmıştır. Özellikle MS 3.-4. yüzyıllarda yaygın olarak karşımıza çıkan huni ağzılı şişelerde sıvı saklama kabı olarak işlev göstermektedir.

Tabak

Form: Tabaklar mozaik tekniğinin ortaya çıkması ile birlikte karşımıza çıkan kap açık kap formları arasında yer almaktadır. Daha sonra döküm tekniği ve üfleme tekniğinde de üretimine devam edilmiştir. Tabaklar form olarak geniş ağız ve tabanlı sığ kaplardır. Tabanlar bazen düz bazen içe çöküntülü bazende halka kaideli olabilmektedir. MÖ 8. yüzyıldan itibaren üretilmeye başlanmış olan tabaklar Roma Dönemi'nde de üretime devam etmiştir. Erken dönemlerde daha az üretildiğinden ve altın sandwich, mozaik gibi maliyetli ve zahmetli süsleme teknikleri kullanılarak bezendiğinden lüks kaplar sınıfına girmektedir (Klein ve Lloyd, 2000, s.19). Geç dönemlerde ise genellikle çarkta kesme tekniğinde yapılan çizgi bezeklerle bezenmiştir.

Kullanım Amacı: Tabaklar günümüzde de olduğu gibi günlük yaşam içerisinde yoğun olarak kullanılan bir sofraya kabıdır.

Unguentarium

Form: Krem, yağ, merhem gibi kelimelerin Latince karşılığı olan "Unguenta" sözcüğünden türetilmiştir (Er, 2004, s.369). Özellikle mezar buluntusu olarak karşımıza çıkan unguentariumlar pişmiş toprak, cam, altın, gümüş, kurşun ve alabasterden yapılmışlardır. Cam unguentariumlar MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısından itibaren serbest üfleme tekniğinin ortaya çıkmasıyla birlikte çok yaygın olarak üretilmiştir. Muhtemelen bu döneme kadar kokulu yağlar ve merhemlerin saklanması için seramik unguentariumlar kullanılmışken cam unguentariumların ortaya çıkmasıyla beraber bu yaygınlık azalmıştır. Bunun temel sebebi de camın içerisindeki maddeyi seramik gibi emmemesi ve geçirgen olmamasıdır. Tabii camın zarafetini ve hafifliğini de unutmamak gerekir.

Unguentariumlarda form özelliklerine göre çeşitli tiplere ayrılmıştır. Soğan gövdedi, çan gövdedi, makara tipli, tüp biçimli, iğ gövdedi gibi değişik şekillerde tiplere ayrılan bu cam kaplarda en önemli özellik uzun silindirik boyundur. Boyunun bu şekilde işlenmesinin sebebi

içerisine konulan değerli yağların birden akmaması ve kolaylıkla uçmamasıdır. Ağız kısmı genellikle dışa çekilerek tekrar içe katlama ile oluşturulur. Taban ise düz veya içe çöktürülmüştür.

Kullanım Amacı: Unguentarium günlük yaşamda sporcuların yağları, özellikle kadınların kozmetik ürünlerini muhafaza ettikleri küçük, dar boyunlu kaplardır. Değişik dönemlerde farklı tipler sergileyen unguentariumlar kullanım biçimleri bakımından *Lacrimaria* ve *Balsamarium* olarak da adlandırılırlar. *Lacrimaria* cenaze törenlerinde ağlayıcıların gözyaşlarını biriktirdikleri, *balsamarium* ise güzel koku ve yağların muhafaza edildiği kaplardır (Thompson, 1934, s.472). Unguentariumlar, yağ ve kozmetik ürünlerin yanı sıra renklendiriciler, merhemler ve ilaçları saklamak içinde kullanılmıştır. Bu yüzden bu kapların yoğun olarak üretildiği yerlerde koku, merhem, ilaç gibi ürünlerin de üretiliyor olması gerekir. Yaşlı Plinius'ta bu kokuların üretildiği yerler konusunda Tarsus'ta "*Pardalium*" olarak adlandırılan bir merhem, Antalya-Phaselis kentinde gül kokusu ve Kilikia-Soli'de safran üretildiğinden bahseder (Pliny, Nat. Hist. XVIII, Cap. 2). Merhem ve kokuların üretildiği yerlerde yoğun olarak karşımıza çıkması buralarda üretiminin olduğunu söylememizi de kolaylaştırmıştır.

Unguentariumlarda en yaygın olarak karşımıza çıkan örnekler ise tüp biçimli olanlarıdır ve parfüm saklamaktan ziyade içerisine gözyaşı konulan ve mezarlara bırakılan ölü hediyesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urne:

Form: oval veya soğan gövdeli olan bu formda ağız dışa çekilip tekrar içe katlanarak oluşturulmuştur. Genellikle düz bir tabana sahip olan kap formunda bazen hafif içe çöktürülmüş taban da kullanılmıştır. Üfleme tekniğinde yapılmış olan bu tip kaplar diğer cam kaplara göre büyük boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cam malzemeden yapıldığı gibi metal, pişmiş toprak ve mermerden örnekleri de vardır.

Kullanım Amacı: Urneler dini amaçlı olarak kullanılan kaplar arasındadır. Kremasyon gömür sırasında ölünün yakıldıktan sonra külleri urnelerin içerisine konularak ölü yakınlarının veya ölen kişilerin isteğine göre gömülürdü (Akkurnaz, 2016, 200). Dini amaçlı olarak kullanımının yanı sıra depolama kabı olarakta kullanılmış olmalıdır.

Sonuç

Hayatın her alanında kullandığımız herşey bir ihtiyaç sonucunda doğmuştur ve bu ihtiyaçların gerektirdiği biçimde şekil almıştır. Cam kaplarda bu şekilde ortaya çıkmış ve ihtiyaçlar neticesinde farklı formlarda üretilmiştir. Erken dönemlerden itibaren iç kalıp, mozaik, döküm ve üfleme teknikleri kullanılarak üretilen cam kaplarda özellikle erken dönemlerde renkli camlar ve bezemeler yoğun olarak kullanılmıştır. Fakat üfleme tekniğini ortaya çıkması ile birlikte seri üretim başlamış ve daha çok tek renkli camlar üretilmiş, bezemelerde çimdikleme, kesme teknikte yapılan çizgi bezek, lif sarma vb. kullanılmıştır. Bu dönemden sonra cam kaplar herkesin kullanabileceği kaplar haline gelmiştir. Büyük bir kısmı günlük yaşamımızda kullandığımız sofraya kabı, saklama kabı, içki kabı, aydınlatma aracı olarak kullanılan cam kaplar ölü hediyesi olarak mezarlarada konmuş, tıp alanında ilaç muhafaza etmek içinde kullanılmış hatta kremasyon gömülerde ölünün küllerinin saklandığı kaplar olarakta kullanım görmüştür.

Çalışmada zengin form çeşitliliğine sahip olan, kazılarda ortaya çıkarılan veya müzelere değişik şekillerle gelen yaygın formlu cam kaplar genel hatlarıyla incelenmiş ve kullanım şekilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda cam kapların açık alanlarda sağlam ele geçen örneklerine daha az rastlanıldığından kırık parçalar halinde ortaya çıkarılan kapların işlevleri hakkında bilgiyi buldukları alanın kullanım şekline bakarak

öğrenebilmekteyiz. Örneğin bir hamam yapısı içerisinde ortaya çıkarılan Unguentariumun gözyaşı şişesinden ziyade güzel kokulu yağların muhafaza edildiği kaplar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak çok sağlıklı bilgiler olmayabilir. Cam kapların en güzel örneklerine nekropol kazılarında rastlamak mümkün olmaktadır. Çünkü nekropol buluntuları sağlam olduğundan bize kapların form, renk ve bezeme özellikleri bakımından daha sağlıklı bilgiler vermektedir. Nekropollerde ortaya çıkarılan cam kapları ise daha çok dini inanişaya göre ölünün inanişaya göre öbür dünyada kullanabileceği eşyaların yanı sıra gözyaşı şişelerinin büyük bir çoğunluğu oluşturduğunu görmekteyiz.

Cam kaplara baktığımızda daha erken dönemlerdeki seramik ve metal kaplardan etkilenecek üretildiği anlaşılmaktadır. En yoğun örnekleri unguentariumların verdiği cam kap formlarında pişmiş topraktan üretilmiş kapların neredeyse hepsinin karşılığı karşımıza çıkmaktadır ve büyük bir çoğunlukta aynı amaçla kullanılmıştır. Bu bağlamda cam kap formlarının kullanım amaçları araştırılırken pişmiş toprak vazolar üzerindeki sahnelerde gözönünde bulundurulmuştur.

Hangi şekilde kullanılmış olursa olsun cam kaplar günümüzde de olduğu gibi hem şeffaflığı hem zerafeti hemde pişmiş toprak kaplar gibi geçirgen olmayışından dolayı oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu çalışmanın Antikçağ'da kullanılan cam kapların hem form hemde kullanım amaçlarının genel olarak birarada sunması bakımından faydalı olabileceği düşünülmektedir. Cam kaplar konusunda çalışmaya başlayan bilim insanı adaylarına faydalı olacağı düşüncesi ile hazırlanan bu çalışma ileriki dönemlerde yapılacak olan kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılacak yeni formlar veya tiplerle desteklenebilir.

Kaynakça

- Antonaras A. Ch. (2008). "Glass lamp of roman and early christian periods. Evidence from The Thessaloniki Area" *Lychnological Acts 2, Trade And Local Production Of Lamps From The Prehistory Until The Middle Age* (Ed. Cristian-Aurel Roman Nicolae Gudea), Cluj-Napoca.
- Akkurnaz F. B. (2016). *Eski Yunan ve Roma kaplar-işlevler*, İstanbul: Arkeoloji sanat.
- Barag, D. (1985). *Catalogue Of western asiatic glass in the British museum, I*, London: Trustees of the British museum.
- Başaran, C. (1998). *Arkeolojiye giriş*, Erzurum: Akademik araştırmalar.
- Bayraktar, H. (2011). "roma çağı cam vazo formlari ve kullanım alanlari" Selçuk Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü arkeoloji anabilim dalı (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Konya.
- Boardman, J. (2002). *Kırmızı figürlü Atina vazolari*, İstanbul: Homer yayınlari.
- Boardman, J. (2003). *Siyah figürlü Atina Vazolari*, İstanbul: Homer yayınlari.
- Bucovala, M. (1977). "Atestari Arheologice Ale Prag/Cilor Medico-Farmaceutice In Dobrogea, Attestations Archeologiques des praiques medico-pharmaceuticus En dobroudja", *PONTICA*, X, 92-100.
- Canav, Ü. (1985). *Türkiye şişe ve cam fabrikalari a.ş. cam eserler koleksiyonu*, İstanbul: T.Ş.C.F.A.Ş.
- Carnevale, V. (2015). "Diatreta Cups, light in Roman dining spaces" *Archtheo '15 theory and history of architecture' conference proceedings*, İstanbul: DAKAM publishing, 478-487.
- Çakmaklı Ö. D. (2017). "Roma dönemi cam kaplarında temenni yazıtlari" *Abant kültürel araştırmalar dergisi*, 2(4), 316-326.
- Davison, S. (1989). *Conservation and restoration of glass*, Great Britain: Cambridge universty press.
- Delemen, İ & Çokay Kepçe, S. (2016). *Yunan ve Roma kap formlari sözlüğü*, İstanbul: Türk eskiçağ bilimleri enstitüsü.

- Eker, F. (2010). "Camın tarihi serüveni" *CAMGERAN uluslararası katılımlı uygulamalı cam sempozyumu*, 147-151.
- Eker, F. (2017). *Kumdan sızan kültürler; Kahramanmaraş müzesi cam kapları*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş büyükşehir belediyesi.
- Eker, K. & EKER, F. (2016). *Tokat müzesi cam kapları; Camın 3D uygulama çalışmaları*, LAMBERT Academic publishing, Almanya.
- Er, Y. (2004). *Klasik arkeoloji sözlüğü*, Ankara: Phoenix yayınları.
- Erten, E. (2000). Anadolu'da Roma dönemi camcılığında küresel gövdeli sürahiler, *Olba III* 171-179.
- Erten, E. (2010). "Camın erken tarihi, Anadolu'da tunç çağı'nda cam konusunda düşünceler" *CAMGERAN uluslararası katılımlı uygulamalı cam sempozyumu*, Eskişehir, 59-64.
- Gençler Güray, Ç. (2009). "Early byzantine glass finds from elaiussa sebaste (Mersin-Ayaş)" *ANNALES Du 18e Congrès De L'association Internationale Pour L'histoire Du Verre*, Thessaloniki, 292-299.
- Grose, D. F. (1989). *The Toledo museum of art, early ancient glass*, Newyork.
- Harden, D. B. (1936). *Roman glass from karanis, University of michigan studies, Humanistic series 41*, Ann Arbor.
- Harden, D. B. (1981). *Catalogue of greek And Roman glass in the British museum I, Core and rod-formed vessels and pendants nad mycenaean glass objects*, London: British Museum Press.
- Haspels, C.H.E. (1996). "How the aryballos was suspended" *The annual of the British school at athens*, 29, 1927/1928, 216-223.
- Hayes, J. W. (1975). *Roman and pre-Roman glass In the royal ontario museum*, Toronto: The museum.
- Honey, W. B. (1946). *Glass, A Handbook for the study of glass vessels of all periods and countries & a guide to the museum collection, victoria and albert museum*, London: Shenval Press.
- Isings, C. (1957). *Roman glass from dated finds, archaeologia traiectina II*, Groningen-Djakarta.
- Klein, D., & LLOYD, W. (2000) *The history of glass*, London: A Little, Brown and company.
- Lightfoot, Ch. S. (2007). *Ancient glass in national museum Scotland*, Scoland: NMSE publishing.
- Matsumura, K. (2013). "Büyükkale" *Hititler bir Anadolu imparatorluğu*. Meltem Doğan Alparslan- Metin Alparslan (Eds), İstanbul: YKY.
- Olçay, Y. (2001). "Lighting methods in the byzantine period and findings of glass lamps in Anatolian" *JGS Volume 43*, 77-87.
- Özet, A. (1998). *Dipten gelen parilti, Bodrum sualti arkeoloji müzesi cam eserleri*, Ankara: T.C. kültür bakanlığı.
- Özgünel, C. (1992). "1991 yılı Gülpınar (Apollo-Smintheus Tapınağı) kazı ve onarım çalışmaları" *XIV. KST I*, Ankara, 509-514.
- Pliny, (1962), *Natural History XVIII*, Cap. 2, Eichholz, D. E. (Ed.), London.
- Rohde, E. (1980). "Antikes glas, eine vorlage aus den beständen der berliner antiken-sammlung" *Forschungen und berichte*, 20 (150) Jahre staatliche museen zu Berlin, 147-187.
- Saldern, A. V. (1980). *Ancient and byzantine glass from sardis*, London: Harvard university press.
- Sevinç, N. (1996). "Çanakkale-Gümüşçay tümülüsleri 1994 Yılı kurtarma kazıları ön raporu" *VI Müze kurtarma kazıları semineri*, Didim, 443-449.
- Stern, E. M. (1989). "Glass vessels exhibited in the bölge museum Adana" *Bellesten* 53, Yağcı, E. E. (Çev.), 595-605.

Thompson, H. A. (1934). “Two Centuries Of Hellenistic Pottery” , *Hesperia, the journal of the american school of classical studies at athens*, 3 (4), *The American Excavations in the athenian Agora, fifth report*, 311-476.

Whitehouse, d. (1993). “Glass in The epigrams of martial” *JGS* 41, 73-81.

Son Not¹

¹ Kap form ve kullanım amaçları ile ilgili fotoğrafları, <https://www.metmuseum.org/> ,Tokat müzesi cam eserler koleksiyonundan ve bayraktar 2011'den faydalanılmıştır.

PHILOSOPHY

Epictetus on Death

Epiktetos'ta Ölüm Üzerine

Esra ÇAĞRI MUTLU*

Abstract

The philosopher in Epictetus' *Discourses* is Socrates. Moreover, someone who reads Stoic philosophy over Epictetus, can think that the school Epictetus belonged is a Socratic school. The basic reason for this that there are some similarities between Socrates' and Stoics' ideas on death and the relationship of death to philosophy. Stoic philosophers especially take Socratic life as an example for Stoic life style. Socrates' ideas on self-control, his negligence on physical and emotional things affect them. Yet, there are some differences between their ideas. Socrates takes death as soul's escape from body and becoming free. Soul returns to its home and becomes immortal again by death and what gives this chance to it is philosophy and, in this manner, philosophy is a practice of death. When we return to Stoic philosophy firstly, we could see that they don't accept soul as an immortal entity like Socrates or Plato. On the contrary, they believe that the soul modifies itself. So, for Epictetus, unlike Plato's two-parted soul: rational and irrational, soul doesn't have two parts. Therefore, within this context we could see that Stoic philosophers accept death not as the escape of the soul nor something which we should be afraid of. According to them, death is a natural thing and so there is no point to be afraid of it. In this manner, I'll try to analyze the relationship of death to philosophy in Stoic philosophy, especially in Epictetus in this paper.

Key Words: Death, Volition, Freedom.

“No harm can come to the good man in life or in death, and his circumstances are not ignored by the gods” (Plato, *Apology* 41d).

Öz

Epiktetos'un *Söylevler*'indeki filozof Sokrates'tir. Dahası Epiktetos üzerinden Stoacı felsefeyi okuyan biri, Epiktetos'un ait olduğu okulun Sokratesçi bir okul olduğunu düşünebilir. Bunun temel nedeni, Sokrates ve Stoacıların ölüm, ölüm ve felsefe ilişkisi hakkındaki düşünceleri arasındaki benzerliklerdir. Stoacı filozoflar özellikle Stoacı yaşam tarzına örnek olarak Sokrates'in yaşamını ele alırlar. Sokrates'in kendini kontrol etme konusundaki düşünceleri, fiziksel ve duygusal şeylere dair ilgisizliği onları etkiler. Yine de Sokrates ve Stoacı okulun fikirleri arasında kimi farklılıklar da vardır. Sokrates ölümü, ruhun bedenden kaçması ve özgürleşmesi olarak alır. Ruh ölümle evine geri döner ve tekrar ölümsüz hale gelir ve ona bu şansı veren felsefedir; bu şekilde felsefe bir ölüm pratiğidir. Stoacı felsefeye döndüğümüzde ise ilk olarak onların Sokrates veya Platon gibi ruhu ölümsüz bir varlık olarak kabul etmediklerini görebiliriz. Aksine, ruhun kendisini değiştirdiğine inanırlar. Yani, Epiktetos için Platon'un iki kısımlı ruhunun aksine, rasyonel ve irrasyonel, ruhun iki kısmı yoktur. Bu nedenle Stoacı filozofların ölümü ne ruhun kaçıışı olarak ne de korkmamız gereken bir şey olarak kabul ettiklerini görebiliriz. Onlara göre ölüm doğal bir şeydir ve ondan korkmak için bir sebep yoktur. Bu bağlamda makale Stoacı felsefede, özellikle de Epiktetos'ta ölüm ve felsefe ilişkisini analiz etmeye çalışacak.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Rasyonel Seçim, Özgürlük.

Introduction

Stoicism was founded in the third century BC by Zeno of Citium; Cleanthes succeeded him as the head of the school. But Chrysippus, the successor of Cleanthes, has the highest contribution to the development of Stoic doctrine and after him, Stoic philosophy has become dominant. It can be said that Stoicism is an integration of three tradition: the Socratic ethical tradition; the Heraclitean physical and materialistic tradition and dialectical tradition of the Megareans and of Aristotle. Besides this integration, Stoic life choice is always analogous to Socratic life choice (Hadot, 1998, p. 73).

Epictetus is one of the Stoic philosophers whom we could see this Socratic reflection very clearly. Epictetus as a member of Stoic school, is generally accepted as a later period Stoic philosopher, together with Seneca and M. Aurelius. As a later period Stoic philosopher Epictetus usually wrote on ethics. His works has come down to us by his pupil Arrian. His longest book is *Discourses* and beside that book we have a book of him called, “*The*

* Dr. Öğr. Üyesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, esramutlu@yyu.edu.tr

Handbook” or “*The Encheiridion*”. Epictetus usually has used Socrates as an example in these books, to teach his pupils that what disturb human-beings is not the things, but the judgments people have about those things (Dryden&Still, 2012, p. 29). Epictetus thinks that it is always useful to remember Socrates, what he did and said in every situation (Erler, 2007, p. 99).

Now the later period Stoics have divided philosophy into three main disciplines: logic, physics (metaphysics) and ethics. Logic has usually been about the method of the right knowledge, and what were the boundaries of our knowledge. Physics has tried to solve the problems regarding the structure of the universe and the natural laws. Finally, ethics was concerned about the meaning of human-being’s life, and what was his/her attitude towards life and death. Within this division, logic and metaphysics were generally perceived only as an introduction to ethics so, ethics has accepted as the crown jewel of sciences. Therefore, as Long has emphasized, when we take Epictetus’ philosophy within this distinction, we will see that there are four main concepts by which we could analyze Epictetus’ philosophy as a whole. These concepts can be sorted as freedom, judgement, volition (*prohairesis*) and integrity (Long, 2002, p. 26). Especially volition is the main concept which Epictetus has dwelled on. For he believes that by volition you can face everything in your life calmly and without having any fear and one of these fears which human-beings are usually experienced is the fear of death.

Before analyzing these concepts first, we have to say something about the titles of Epictetus’ books. *The Handbook* or “*The Encheiridion*” is accepted as the soul of Stoic philosophy by Justus Lipsius (Sellars, 2009, p. 129). Its Greek title means both “always ready at hand” and “sword”. Sellars says that according to Simplicius, Epictetus has chosen this title on purpose. For he wants a philosophical guide or manual for his pupils:

It is called *Encheiridion* because all persons who are desirous to live as they ought, should be perfect in this book, and have it always ready at hand (*prokheiron*); a book of as constant and necessary use as the sword (which commonly went by this name, and from whence the metaphor seems to be taken) is to a soldier (Sellars, 2009, p. 130).

Now the title of the book indicates all things ready to hand so the book could be a guidebook or manual for using in conducting practical activity. Every chapter can be accepted as presenting practical advices rather than substantial philosophical arguments (Sellars, 2009, s. 130-131). The main theme of the book is about the division of the things we can have or see or experience in our daily lives. Epictetus, with following Socratic account on the possessions, divide things into two parts:

Some things are up to us and some are not up to us. Our opinions are up to us, and our impulses, desires, aversions – in short, whatever is our own doing. Our bodies are not up to us, nor are our possessions, our reputations, or our public offices, or, that is, whatever is not our own doing. The things that are up to us are by nature free, unhindered, und unimpeded; the things that are not up to us are weak, enslaved, hindered, not our own (Epictetus, 1983, I.1).

Four Main Concepts

As we have said before Epictetus has four main concepts and within this division of things above, the first concept we should look for is “freedom”. The first concept, freedom, is understood from a psychological point by Epictetus. He thinks that to be free means not be impeded by any external circumstances or emotional reactions:

... Freedom, you see, is having events go in accordance with our will, never contrary to it (Epictetus, 2008, I.12).

Free is the person who lives as he wishes and cannot be coerced, impeded or compelled, whose impulses cannot be thwarted, who always gets what he desires and never should experience what he would rather avoid (Epictetus, 2008, IV.1.1).

Because of being a liberated slave, Epictetus has usually referred to the importance of being free and he says that the most important freedom a human-being has, is to think or to actualize his capacity of thinking without being derailed by some obstacles:

What is it then that renders a person free and independent? Money is not the answer, nor is a governorship, a consulship, or even a kingdom. Something else needs to be found. Well, what makes for freedom and fluency in the practice of writing? Knowledge of how to write. The same goes for the practice of playing an instrument. It follows that, in the conduct of life, there must be a science to living well (Epictetus, 2008, IV.1. 62).

For Epictetus, the science of living well is ethics and by ethics you could learn the general rules and how you can apply these rules to particular cases. Ethics teaches you that there are things which are under your control, and things which are not under your control. In life, not everything is under your control so if you accept everything as they are, then you won't feel restricted or restrained:

... Take someone in want of something under the control of people other than himself; is it possible for him to be unrestricted or unrestrained?

'No.'

Consequently, he cannot be free either. Now consider: is there nothing that is under our control, is everything under our control – or are there some things we control, and others that we don't?

... "Well, then, answer me something else: do you think freedom is grand and glorious, a thing of some significance?

'Of course.'

And can anyone be possessed of something so grand, glorious and important feel inferior?

'Impossible.'

... And do you think of freedom as something autonomous and self-sufficient?

'Yes.'

Then whoever is liable to be hindered or compelled by someone else is assuredly not free (Epictetus, 2008, IV.1.52-57).

In this regard, a human-being who has learned to discriminate between what belongs to him/her and what doesn't, will no longer be frightened of the things which do not belong to him/her on his/her own. For no one will have power on those things, but on him/her and death is one of these things which are not in our power:

... because what would you fear them for? Not the things that are your own, that constitute the essence of what is good and bad, because no one has power over them but you (Epictetus, 2008, IV.1.82).

Being free from those things such as death, emotions, bodily conditions make people more thoughtful and have better judgments over facts about nature and themselves and "having better judgments" is the second main concept of Epictetus. Epictetus believes that all mental states can be accepted as conditioned by judgments:

What upsets people is not things themselves but their judgments about the things. For example, death is nothing dreadful (or else it would have appeared dreadful to Socrates), but instead the judgment about death that it is dreadful—that is what is dreadful. So, when we are thwarted or upset or distressed, let us never blame someone else but rather ourselves, that is, our own judgments. An uneducated person accuses others when he is doing badly; a partly educated person accuses himself, an educated person accuses neither someone else nor himself (Epictetus, 1983, V).

As we can see for Epictetus, what disturbs us about anything is not the thing, rather the judgments we've developed about it or how we define it. For when we define something as bad or good, i.e. even it is neutral in itself, we make evaluative judgements towards it. One of Epictetus' example for such a judgment is our judgements about death; for him death is a

merely natural thing but our judgements about it makes it fearful or bad. To not hold fears against death we must see that nothing is bad, good, dreadful etc. in itself and to have such a character brings us to Epictetus' third and maybe the most important concept; "volition".

... Look for it in your volition, friend – that is, in your desire and avoidance. Make it your goal never to fail in your desires or experience things you would rather avoid; try never to err in impulse and repulsion; aim to be perfect also in the practice of attention and withholding judgement (Epictetus, 2008, I.4.11).

Volition or will or choice, both are the English translations of Greek word *prohairesis*, which is also very important for Aristotle. We see that *prohairesis*, among Stoics, is practically unique to Epictetus and for him possessing free choice differs us from all animals; all animals are subject to impressions, but human beings differ by possessing the power of language and thinking (*logos*) and by this power they can have unconfined and independent choice:

... Who are you? In the first place, a human being, which is to say, a being possessed of no greater faculty than free choice, with all your other faculties subordinate to it, choice itself being unconfined and independent. Next, consider the gift of reason: it sets you apart from wild animals; it sets you apart from sheep. By virtue of these two faculties you are a member of the universe with full citizen rights; you were born not to serve but to govern, because you understand the divine order and its pattern (Epictetus, 2008, II.10.1-3).

The difference between impressions and judgments is that the first ones are not in our control, but our judgments are always in our control. According to Epictetus, the way things appear to human-beings are not subject to one's wishes, but their judgments are always voluntary. Because of impressions sometimes our judgments have been unconsidered, and this prevent our capacity of thinking from functioning. Whereas the capacity of thinking is the essential faculty of human-beings and by this capacity we have the power to understand the use of impressions. To eat, drink, rest, procreate are not enough for us as they are enough for animals. However, by our thinking capacity we can also understand *cosmos* and our place in it. So, it is not enough to have this capacity but also, we ought to realize it. Nature needs us all to realize our capacities (*dunameis*), for each of us should play our roles (Johnson, 2014, p. 30). Yet our essential selves for Epictetus are our volitions and by our volitions we'll have a chance to be free. To be free also means not to identify ourselves with impressions or with external things such as political powers, other people. If we pursue these external things we will never be free (Long, 2002, p. 29).

... All right then, let us go over the points we are agreed on. The unhindered person is free, that is, the person who has ready access to things in the condition he prefers. Whoever can be thwarted, however, or coerced, frustrated or forced into a situation against their will – that person is a slave. The person who renounces externals cannot be hindered, as externals are things that are not within our power either to have or not to have – or to have in the condition we might like. Externals include the body and its members, as well as material goods. If you grow attached to any of them as if they were your own, you will incur the penalties prescribed for a thief (Epictetus, 2008, IV.1.128-130).

These external things which have secondary values are different from the internal goods of moral excellence and to preserve your moral excellence against them brings the fourth concept, "integrity" into game. For with integrity Epictetus thinks that we can both honor our roles and our relation to others. Having a good volition entails uncompromising integrity (Long, 2002, p. 30).

Now within these explanations regarding Epictetus' four concepts, we have a position for having an idea about death. As we've seen Epictetus takes death not as a dreadful thing in itself rather he wants to talk about the judgments we had towards it. In general, Stoic philosophers have named death, weakness, health, beauty, ugliness, pleasure, pain not as goods or evils but rather indifferents (*adiaphora*) and within those they see death with

weakness, illness, poverty as dispreferred (*apoproegmena*) indifferents (Stephens, 2014, p. 365).

They [the Stoics] say that some existing things are good, others are bad and others are neither of these. (2) The virtues — prudence, justice, courage, moderation and the rest — are good. (3) The opposites of these foolishness, injustice and the rest - are bad. (4) Everything which neither does benefit nor harms is neither of these: for instance, life, health] pleasure, beauty, strength, wealth, reputation, noble birth, and them opposites, death, disease, pain, ugliness, weakness, poverty, low repute ignoble birth and the like... For these things are not good but indifferents of the species 'preferred', (5) For just as heating, not chilling is the peculiar characteristic of what is hot, so too benefiting, not harming is the peculiar characteristic of what is good. But wealth and health no more do benefit than they harm. Therefore, wealth and health are not something good. (6) Furthermore, they say: that which can be used well and badly is not something good. But wealth and health can be used well and badly. Therefore, wealth and health are not something good (Long, Sedley, 1987, p. 354, Diogenes Laertius 7.101-3).

By naming death as a “dispreferred indifferent” all Epictetus wants to do is to controvert the fear of death. Stephens thinks that to reach this goal, Epictetus approves eight assertions: 1. If you have a cosmic perspective on death then you can have an essential knowledge on why death is an indifferent, 2. If you could overcome your fear of mortality then you can survive, 3. You can be justified if you want to exit life (suicide), 4. Living or dying is up to you i.e. these are your personal autonomous decisions, 5. You have a particular body and soul and you have to know that neither of them will survive death, 6. If you preserve your knowledge regarding that you are a mortal like all your loved ones then you can take comfort with your life, 7. To have a thinking capacity which differentiates you from all animals frees you from the fear of death, 8. Death is not good or dreadful in itself but your judgments about it detracts you from living a virtuous life (Stephens, 2014, p. 366).

With the help of these eight assertions we can have an integrative view on death. First of all, what we should do is to accept that we are mortal beings and one day we will die:

... What is death? A scary mask [bugbear]. Take it off – see, it doesn't bite. Eventually, body and soul will have to separate, just as they existed separately before we were born. So why be upset if it happens now? If it isn't now, it's later. And why now, if that happens to be the case? To accommodate the world's cycle; because the world needs things to come into being now, things to come into being later – and it needs things whose time is now complete (Epictetus, 2008, II.1.17-18).

According to Erler, accepting death as a bugbear is a reference to Socrates, or Plato's *Phaedo*. For in *Phaedo*, Socrates warns others for not letting the child inside man be frightened by “bugbears” like death (Erler, 2007, s. 99). Epictetus says that the way to defend ourselves against those bugbears is doing everything both cautiously (*eulabos*) and confidently (*tharrountos*):

... where the things that lie outside the province of the moral purpose are involved, there show confidence, but where the things that lie within the province of the moral purpose are involved, there show caution (Epictetus, 1956, II.1.5.).

Epictetus says that person who is afraid of death is the one who has confused objects of fear with objects of confidence. Because of they are afraid of death, in fact it is outside the providence of their moral purpose. Whereas they are confident about the things which are inside the providence of their moral purpose and by this they mix up the objects of caution and confidence. However;

... Your duty is to prepare for death and imprisonment, torture and exile – and all such evils – with confidence, because you have faith in the one who has called on you to face them, having judged you worthy of the role. When you take on the role, you will show the superiority of reason and the mind over forces unconnected with the will. Then that paradox will no longer seem so paradoxical or absurd – that we should be confident and cautious at the same time: confident in relation to things outside the will, cautious about things within (Epictetus, 2008, II.1. 39-40).

This idea is similar to Socrates' ideas on death in *Phaedo*. For Socrates says that because of the lack of experience and education adults are affected by things such as death as they are children. Whereas with education they will get the certain educations to avoid the child within their selves. With education, you learn to turn the scary mask and learn what is really is. So, "death as a bugbear; a child within man, who needs to be well educated in order to turn the bugbear around and to see what it really is: something which is not in our power and is therefore morally indifferent". Socrates' presupposes – or so Epictetus suggests – what is the basic tenet of Epictetus' ethics: "to judge what is in our power and what is not." (Erler, 2007, p. 99).

On the other hand, although there are similarities between Epictetus and Socrates' ideas regarding death, we should not to forget that Epictetus, unlike Socrates or Plato, treats soul as a mortal thing like body. For he thinks that with death your body and soul separates from each other, but this doesn't mean annihilation, rather change. The death of someone is natural and means the transformation of the elements which constitute body and soul into different elements:

... "But it is now time to die." Why say "die"? Make no tragic parade of the matter but speak of it as it is: "It is now time for the material of which you are constituted to be restored to those elements from which it came." And what is there terrible about that? What one of the things that make up the universe will be lost, what novel or unreasonable thing will have taken place? Is it for this that the tyrant inspires fear? (Epictetus, 1959, IV.7.15).

For Epictetus death is a change of that which is now, not into what is not, but into what is not now (III.24.93). This means that within cosmic cycle, to maintain this cycle, we should embrace that the material elements of the cosmos are recycling and as long as having a whole of body and soul we are also parts of this recycling. Therefore, death is as inevitable, predictable and ordinary as birth, decay and rebirth throughout nature (Stephens, 2014, p. 368).

Now if death is as ordinary as birth then there is no excuse for us to have a fear of being mortal. For every living being must die and, in this way, the cosmic cycle could proceed. As Stephens has emphasized, "whatever in you was fire returns to fire, whatever was of earth returns to earth, whatever was of *pneuma* returns to *pneuma*, whatever was of water returns to water." (Stephens, 2014, p. 385).

On the other hand, by accepting that you are a mortal being, this follows that all others are mortal beings which including your loved ones. So, there is no point to mourn after their death or to wish them to live forever. This wish also means to wish them to be not human beings or to wish them to be gods for only gods can be immortals. Now it is easy to see how this idea will sound foolish for Epictetus:

You are foolish if you want your children and your wife and your friends to live forever, since you are wanting things to be up to you that are not up to you, and things to be yours that are not yours. You are stupid in the same way if you want your slave boy to be faultless, since you are wanting badness not to be badness but something else. But wanting not to fail to get what you desire – this you are capable of. A person's master is someone who has power over what he wants or does not want, either to obtain it or take it away. Whoever wants to be free, therefore, let him not want or avoid anything that is up to others. Otherwise he will necessarily be a slave (Epictetus, 1983, 14).

When a loved one is dead, Epictetus advices us not to mourn after him/her rather to celebrate the life you've shared with him/her. All persons can be accepted as the temporary loans from the *cosmos* (Stephens, 2014, 370).

Never say about anything, "I have lost it," but instead, "I have given it back." Did your child die? It was given back. Did your wife die? She was given back. "My land was taken." So, this too was given back. "But the person who took it was bad!" How does the way the giver asked for it back concern you? As

long as he gives it, take care of it as something that is not your own, just as travelers treat an inn (Epictetus, 1983, 11).

We are transients in *cosmos*, so *cosmos* is like a temporary home for all the mortal beings and it is possible for us to leave this home before the time has come. As we've seen in number 3 and 4; you can be justified if you want to exit life (suicide) and living or dying is up to you i.e. these are your personal autonomous decisions, Epictetus lives an open door to suicide. There are some conditions to go out through this door, though. According to Bonnhöffer, Epictetus thinks a suicide "is immoral when it is reckless, without rational consideration of all reasons for and against, when it results from passion, softness or cowardice or is the result of thoughtlessness, obstinacy, a vain thirst for glory, or disregard of one's social duties", also death must be seen as something to be spurned, and suicide something to be sought in specific contexts (Bonnhöffer, 1996, 61, 65, 66). We can accept the suicide moral as long as it is based on god's call.

Conclusion

As a result, for Epictetus there is no need to be afraid of death or how you will die. For him the process of dying won't change anything for all men must die and all the roads bring you to this conclusion are equal:

Very well, what further concern have I? For my part has been fulfilled. The business belongs to someone else, that is, the helmsman. But, more than that, the ship goes down. What, then, have I to do? What I can; that is the only thing I do; I drown without fear, neither shrieking nor crying out against God, but recognizing that what is born must also perish. For I am not eternal, but a man; a part of the whole, as an hour is part of a day. I must come on as the hour and like an hour pass away. What difference, then, is it to me how I pass away, whether by drowning or by a fever? For by something of the sort I must needs pass away (Epictetus, 1956, II.5.13-14).

For Epictetus, there is no good or bad death; what is good or bad is our judgments about it. Therefore, death is only the separation of body from soul. However, we should emphasize that within this separation Epictetus doesn't believe in the immortality of soul, unlike Socrates. He believes that with death, both body and soul will not perish but rather transform to anything in the cosmic cycle and if the cosmic cycle proceeds, death will be accepted as natural, inevitable as birth. We should be confident towards death and our caution should focus on that we have a false judgment about death and that is why we see death as a fearful thing. When you've freed yourself from the dreadful, false judgments by the help of your capacity of thinking then you can say that "I'm a free person" and to be able to say this, is the main goal of Epictetus.

References

- Bonnhöffer, A. (1996). *The ethics of the stoic Epictetus: an english translation*. (W.O. Stephens, Trans.). NY: Peter Lang.
- Dryden, W., Still, A. (2012). *The historical and philosophical context of rational psychotherapy: the legacy of Epictetus*. London: Karnac Pub.
- Epictetus (1956). *The discourses as reported by Arrian, the manual, and fragments*. (W. A. Oldfather, Trans.). Loeb Vol. I, Harvard: Harvard University Press.
- Epictetus (1959). *The discourses as reported by Arrian, the Manual, and fragments*. (W. A. Oldfather, Trans.). Loeb Vol. II, Harvard: Harvard University Press.
- Epictetus (1983). *The handbook (the encheiridion)*. (N. P. White, Trans.). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Epictetus (2008). *Discourses and selected writings*. (R. Dobbins, Trans.). NY: Penguin Books.

-
- Erlar, M. (2007). Death is a bugbear: socratic 'epode' and Epictetus' philosophy of the self, Scaltas, T. (Ed.). *the philosophy of Epictetus*. pp. 99-111. Oxford: Oxford University Press.
- Hadot, P. (1998). *The inner citadel*. London: Harvard University Press.
- Johnson, B. E. (2014). Socrates, Heracles, and the deflation of roles in Epictetus. D. R. Gordon, D. B. Suits (Eds.), *Epictetus: his continuing influence and contemporary relevance*. pp. 15-40. NY: Rit Press.
- Long, A. A., Sedley, D. (1987). *The hellenistic philosophers, translations of the principal sources with philosophical commentary*, vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Long, A. A. (2002). *Epictetus: a stoic and socratic guide to life*. Oxford: Clarendon Press.
- Long, A.A. (2004). The socratic imprint on Epictetus' philosophy. S.K. Strange, J. Zupko (Eds.), *stoicism: traditions and transformations*. pp. 10-31. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sellars, J. (2009). *The art of living: the stoics on the nature and function of philosophy*. London: Bloomsbury.
- Stephens, W.O. (2014), Epictetus on fearing death: bugbear and open door policy. *Ancient hilosophy*, 34, 365-391.
-

LITERATURE

Antepli Hasretî ve Şiirleri

Hasretî From Antep And His Poems

Suat DONUK*

Öz

Klasik Türk edebiyatı, biyografik kaynaklar bakımından oldukça zengindir. Binlerce şairin yaşam bilgileri bu kaynaklarda yer almaktadır. Geniş Osmanlı kültür havzasında merkeze uzak oluşları, resmi bir görev almamaları, mahalliliği aşamamaları gibi nedenlerle biyografik kaynaklara girememiş şairler bulunmaktadır. Bu tür sanatçıların manzumelerine mecmua ve cönklerde rastlanmaktadır. Kaynakların yaşamı hakkında bilgi vermediği, mecmualarda şiirleri bulunan şairlerden biri Antepli Hasretî'dir. Şiirlerinin muhtevasından anlaşıldığı kadarıyla Hasretî, Keremüddinzâde ve Antebî (Antepli) nisbeleriyle tanınmıştır. 16. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş, 17. yüzyılın ortalarında vefat etmiştir. Doğum yeri Antep'tir; fakat ömrünün önemli kısmını Şam'da geçirmiştir. Elimizde 1'i kaside, 21'i gazel, 2'si kıt'a, 11'i tarih, 5'i hezl, 1'i matla olmak üzere 41 manzumesi vardır. Kasidede Şam Valisi Mostarlı Mustafa Ağa'yı övmektedir. Gazellerinde aşkın ıstırabı, sevgilinin güzelliği, maşuka duyulan hasret ve felektan şikâyet konularını işlemiştir. Tarih manzumelerinde devlet büyüklerinin, şairlerin ve Şam eşrâfının vefat ve nasb senelerini bildirmiştir. Hezliyatta şair Şehri ile atışmıştır. Dini-tasavvufi terim ve kavramlar kullanmamıştır. Farklı nazım şekillerinden yararlanması, değişik aruz kalıplarını başarıyla tatbik etmesi, kafiyeyi nizâmî kullanması onun divan şiirine hâkim olduğunu göstermektedir. Dil ve üslubu ağır olan Hasretî'nin manzumeleri Türkçe deyim, atasözü ve arkaik kelimeler bakımından kurudur. Bu makalede Antepli Hasretî'nin şiirlerinden hareketle hayatı hakkında çıkarımlarda bulunulacak, edebî kişiliği sergilenecek, mevcut şiirlerinin çeviri yazılı metni ilim âleminde paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Antepli Hasretî, Divan Şiiri, 17. Yüzyıl

Abstract

The Classical Turkish literature is very rich in terms of the biographical sources. The life information about the thousands of poet is included in the sources. There are the poets who are not included in the biographical sources as they are far away to the center across The Wide Ottoman Cultural Area, they have not got the formal duty, they could not exceed to be regional. The poems of these artists are seen in the journals and the notebook of poetries. One of the poets that the sources don't inform about their life is Hasretî from Antep in the journals. As it is understood from the poetries' content, Hasretî was known with the names of Keremüddinzade and Antebi. He was born in the last quarter of 16. Century. He died in the middle of 17. Century. His birthday place is Antep. However, he lived in Damascus for the great part of his life. He has got 41 poems as one of them is ode, twenty one of them are gazelle, two of them are verse, eleven of them are history, five of them are burlesque of poem, one of them is first duality of poem. On his ode, he praises Mustafa Agha who was the governor of Damascus and from Mostar. He included the subjects of love's pain, the beauty of darling, the longing to the sweet and the complaint of destiny. The years of death and assignment belonging to the statesmen, poets and Damascus's gentry in the historical poems. He had a row with Sehri in Hezliyat. The religious and sufistic terms and concepts were not used. It showed that he dominated over the collected poems that he used the different poetry forms, he executed the different prosody patterns, he used the rhyme regularly. Hasretî's poems which have not got the simple language and wording are made in terms of Turkish idiom, proverb and archaic words. In this article, the conclusion about Hasretî's life will be made, his literal personality will be exhibited, the translated text of his current poetries will be shared with the scientific world from the point of Hasretî's poetries.

Keywords: Hasretî From Antep, Divan Poetry, 17. Century

Giriş

İslam medeniyetinde, topluma mal olmuş şahsiyetlerin yaşamlarını anlatan hal tercümesi türündeki eserlere ilk olarak Hicrî II / Miladî VIII. Yüzyılda rastlanmaktadır (Avcı, 2010, 39/297). Fakat çeşitli nedenlerden dolayı İslam medeniyetinde hal tercümesi kısa bir zaman aralığında oldukça gelişim kaydetmiştir. Bu nedenlerden biri İslam medeniyetin kuruculuğunu üstlenen Araplarda kişilerin kabilesiyle, soyu, ailesi ve atalarıyla övünmesi; soy bağıını esas alarak dostluk ve düşmanlıklarını belirlemesi ve bu ilişkileri yaşamın ayrılmaz parçası haline getirmesi geleneğidir (Kireççi, 2011, 443-444).

* Doç.Dr. Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, suatdonuk@hotmail.com

İslam medeniyetinde hal tercümesinin önem kazanmasının başka bir nedeni Hz. Muhammed'in yaşamına duyulan meraktır. Çünkü İslâm dininin *Kur'ân-ı Kerim*'den sonraki kaynakları olan hadis ve sünnet, risalet misyonu yanında kişisel bir yaşantısı olan Hz. Peygamber'in (ö. 11/632) hayatını bilmeyi gerektirmektedir. Bu yüzden Hz. Muhammed'in yaşamını, şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasî ve askerî mücadelelerini konu alan siyer ve megâzî (Fayda, 2009, 37/319) ile sözlerini, fiillerini tespit, nakil ve anlamaya dayalı hadis ilmi ortaya çıkmıştır (Kandemir, 1997, 15/27). Hilye ve şemail, İslâm peygamberine (s.a.v.) verilen önemden dolayı doğu medeniyetinde ortaya çıkmış, şahsî bilgileri konu edinen diğer ilimlerdir.

Müslüman toplumlarda biyografi türünün gelişmesinde ön ayak olan hususlardan biri de İslâm âlimlerinin hadis derleme çalışmalarıdır. Hadisler; hidayet ve rahmet kaynağı olan peygamberin sözleridir. İnsanları ihtilafa düştükleri konularda aydınlatır. Namazların hangi vakitlerde kaçır rekât ve nasıl kılınacağı; orucun nasıl tutulacağı; zekâtın hangi mallardan, ne kadar verileceği; haccın nasıl yapılacağı gibi hususlar *Kur'ân*'da yer almayıp hadislerle açıklık kazanmıştır. Bu yüzden Müslümanlar için üstün bir değer ifade etmektedir (Kandemir, 1997, 15/28).

H. Osman'ın (ö. 35/656) şahadetiyle İslam âleminde görülen çeşitli çalkantılardan sonra kötü niyetli insanlar hadis uydurma faaliyetlerine girişmiştir. Bunun üzerine hadislerin tedvini elzem hale gelmiştir. Muhaddisler, hadislerin tedvini sırasında bu hadis uydurma faaliyetlerinden dolayı onları rivayet eden râvilere karşı temkinli davranma gereği duymuşlardır. Bu bağlamda H. I / M. VII. yüzyıldan itibaren râviler titizlikle takip edilmiş, yaşayışları, dürüstlükleri, yalan söyleyip söylemedikleri, hafızalarının zayıf olup olmadığı araştırılmış; bunun sonucunda râvilerin yaşamları hakkında geniş bir birikim meydana gelmiştir (Kandemir, 1997, 15/32). Hadis isnad edilen râvilerin hayatına dair bu toplu bilgilerin olduğu terâcim kitapları (ricâl kitapları) adı verilen eserler yazılmıştır (Ahatlı, 2011, 40/483).

İslam kültür âleminde hadis râvilerinin hayatlarının incelenmesiyle başlayan biyografi, ilerleyen yıllarda toplumun çeşitli katmanlarındaki kişileri de konu edinmeye başlamıştır. Bu bağlamda İslam âleminde hadis nâkillerinden sonra sahabe, tâbiîn, hükümdar, vezir, âlim, edip, şâir, sanatkâr, sûfi ve düşünürlerin hayatlarını anlatan kitapların telif edildiği görülmektedir (Durmuş, 2010, 39/288). Toplumun ileri gelenlerini ele alan bu eserlerden sonra konusu kâtip, fâkih, kurra-hâfız, lügatçi, musiki-şinâs, eşraf, cömert, cesur ve sakatlar gibi alelade diyebileceğimiz kişilerin yaşam bilgileri olan kitapların yazıldığına şahit olunmaktadır (İsen vd., 2009, s. 7; Özcan, 2010, 39/300).

Biyografinin bu zenginliği İslam medeniyetinin önemli şubelerinden biri olan Osmanlı edebiyatında da görülmektedir. Klasik Türk edebiyatı adıyla bilinen Osmanlı edebiyatında siyer, mevlid, İskender-nâme ve menâkıb-nâmeler sayılmazsa gerçek anlamda biyografi çalışmaları XVI. asırda başlamıştır (Özcan, 2010, 39/300). Yukarıda belirtilen nedenlerle kısa bir süre zarfında büyük bir gelişim kaydetmiştir. Toplumsal sınıfın en üst tabakasındaki padişahlardan orta katmandaki mesleki zümrelere kadar pek çok gruba yönelik biyografik eserler yazılmıştır. Üstelik bunların tertibatı gelenek halini alarak kronolojik bir seyir halinde klasik Türk edebiyatının son dönemlerine kadar gelmiştir. Şairlerin hayatını konu alan şüara tezkireleri, padişahların yaşamını anlatan hadikatü'l-mülûklar, sadrazam ve vezirlerin yaşamlarına yer veren hadikatü'l-vüzerâlar, şeyhülislamı konu alan devhatü'l-meşayihler, kadı ve müderrisleri bildiren *Şaka'iku'n-nu'maniye* ve zeyilleri, nakibü'l-eşrafları kapsayan devhatu'n-nukabâlar, kaptan-ı deryaları ele alan sefinetü'l-vüzerâlar, reisü'l-küttablara dönük halifetü'r-rüesâlar, hattatları işleyen tuhfe-i hattatinler, mûsikî ustalarına değinen atrabu'l-âsârlar bu geniş yelpazeyi meydana getiren eser silsilelerindedir (Levend, 2008, 364-401).

Klasik Türk edebiyatına mensup şairlerin çoğunun yaşam bilgileri Osmanlı devrinden kalan bu biyografik kaynaklarda yer almaktadır. Fakat farklı yazınsal malzemelerde adı geçen

kimi sanatçıların çeşitli nedenlerden dolayı biyografik eserlerde kendilerine yer bulamadıkları görülmektedir. Devlet merkezi olan İstanbul'a uzak olma, resmi bir görev almama ve mahalliliği aşamama bu nedenlerden bazılarıdır. Şiirleri daha çok mecmualar ve cönkler aracılığıyla günümüze ulaşan bu şairler ile ilgili bilgiler, ancak onlara ait şiirlerin toplanması ve bunlara dair tetkiklerin yapılması neticesinde elde edilebilecektir. Biyografik eserlerde geçmeyen bu şairler ancak bu şekilde unutulmaktan kurtulup edebiyat tarihine mal olabilirler.

Hayatı hakkında klasik Türk edebiyatı biyografik kaynaklarında bilgi bulunmayan söz konusu şairlerden biri de Antepli Hasretî'dir. İran Millî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'nde yer alan bir mecmuada pek çok tarih manzumesi bulunan Antepli Hasretî'nin Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerine kayıtlı mecmualarda da çeşitli şiirleri vardır. Bu makalede Antepli Hasretî'nin mecmua ve cönkler taranmak suretiyle tespit edilen şiirlerinden hareketle hayatı hakkında çıkarımlarda bulunulacaktır. Manzumeleri şekil ve muhteva açısından irdelenip edebî şahsiyeti ile ilgili tespitler yapılacaktır. Makalenin sonunda ise Hasretî'nin şimdiye kadar elde edilmiş şiirlerinin çeviri yazılı metni ilim âlemiyle paylaşılacaktır.

Türk Edebiyatında Hasretî Mahlaslı Şairler

Klasik Türk edebiyatı biyografik kaynaklarına ve güncel yayınlara göre Türk edebiyatında Hasretî mahlasıyla şiirler yazan iki sanatçı vardır:

Diyarbakırlı Hasretî: 1190/1776-77 yılında Diyarbakır'da doğdu. Kahvehane işletti. Ebu Müslim Teberdar, Seyyid Battal Gazi, Kan Kalesi Destanı gibi hikâyelerin anlatıldığı kahvehanesi döneminde rağbet gören bir mekân oldu. Henüz kırklı yaşlardayken 1231 senesi sonlarında (1816 başları) vefat etti (Tuman, 2001, 1/193). Ümmî olan Diyarbakırlı Hasretî Allah vergisi bir yetenek olarak vezinli gazeller söyledirdi. Ancak bu yeteneğine rağmen Ali Emîrî (ö. 1924) onu bir müteşair (şair olma heveslisi) olarak tanımlayıp şiir söylemede başarılı olmadığını ima etmektedir. Kaynaklar, Diyarbakırlı Hasretî'nin herhangi bir eserinin olup olmadığını hakkında bir bilgi vermemektedir (Gürbüz, E.T: 27.05.2018).

Alevî-Bektâşî Şâiri Hasretî: Şairin adı Hızırî'ye (ö. [?]) ait *Cem'u's-şâirân* adlı şâirnâmenin 31. dörtlüğünde geçmektedir (Kaya, 1990, 34). Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir. 1834-1853 yılları arasında sağ olduğu tahmin edilmektedir (Koca, 1990, 494). Şiirlerinin içeriğinden Alevî-Bektâşî olduğu anlaşılmaktadır. Âşıkâne koşmaları da bulunan Hasretî'nin Hz. Ali (ö. 40/661) ve Hacı Bektaş-ı Veli (ö. 669/1271 [?]) sevgisiyle yazdığı şiirleri ağırlıktadır. Kendisine ait müstakil bir eserin olup olmadığı bilinmemektedir (Aral, E.T: 27.05.2018). Ankara Milli Kütüphane no. A 4573'te kayıtlı mecmuada yer alan;

Hayâli gönlümde yâdigâr kalan
Pîrim Hacı Bektaş Ali kendidür (s. 440)

Ey gâfil gafletten uyan halk iden settâra bak
Karış gör ehlü'l-beyte kurtulasın zulumâtndan (s. 447)

“Kün” didi karar eyledi
Yiri gögi arşu'llâhı (s. 473)

no. B 170'te kayıtlı mecmuada bulunan;
Ulî nûr-ı Hudâdan
Mustafâ Murtazâ geldi (s. 183)

no. Cönk 184'te kayıtlı cönkte geçen;
Hünkâr Hacı Bektaş kutbu'l-ârifîn
O hünkâra biat virenler gelsün (s. 3)
matlâlı manzumeler de aynı Hasretî'ye ait olmalıdır.

Antepli Hasretî

Adı ve Nisbesi

Makale konusu olan Hasretî'nin şu an için elimizde kırk bir manzumesi bulunmaktadır. Bu manzumelerin bazılarının başlıkları şair hakkında bilgilere ulaşmaya imkân tanımaktadır. Bunlardan biri olan “Hasretî-i ‘Antâbî Gofte” (Antepli Hasretî (a), 244a) başlığı söz konusu sanatçının çağdaşları arasında “Hasretî-i Antâbî (Antepli Hasretî)” biçiminde tanındığını göstermektedir.

Antepli Hasretî'nin mevcut manzumeleri arasında şair Şehrî (ö. 1071/1660) ile atışmalarına sahne olan hezliyat türünde şiirler vardır. Hasretî Şehrî için;

Yüri Şehrî bizi hicv eylemege meyl itme
Hicv-gûlıkda mukâbil olamazsuñ igüme (Antepli Hasretî (a), 252a)

derken, Şehrî de cevap olarak yazdığı kıt'alarında Hasretî'ye

Eylemişsün bizi hicv ey Keremüddin-zâde
Din imdi sitem-i larka g.tün var göreyüm (Antepli Hasretî (a), 252a)

ve

Kûn-ı hum-bâre g.tün ey Keremüddin-zâde
Buldı âh eyleyerek kîr-i zevi'l-hükmüme yol (Antepli Hasretî (a), 252a)

biçiminde seslenmiştir. Şehrî'nin manzumelerinden Hasretî'nin “Keremüddinzâde” nisbesiyle de tanındığı anlaşılmaktadır. Bu nisbeden Hasretî'nin babası veya dedesinin isminin “Keremüddin” olduğu sonucu da çıkmaktadır. Ancak Osmanlı devrinden kalma şura tezkireleri, *Şakâik-ı Nu'mâniyye zeyilleri*, *Sicill-i Osmânî*, *Osmanlı Müellifleri*, *Keşfü'z-zünûn* gibi kaynaklarda “Keremüddinzâde” nisbesine rastlamadık.

Doğduğu ve Yaşadığı Yüzyıl

Keremüddinzâde Hasretî'nin mevcut şiirleri arasında tarih manzumeleri önemli bir yekûn tutmaktadır. Bu manzumelerin yazılış sebebi ve tarihi şu şekildedir:

- 1- Bağdatlı Rûhî'nin vefatı – 1014 (1605/6)
- 2- Şâhinzâde Efendi'nin vefatı – 1053 (1643-44)
- 3- Kadrî Ağa'nın Şam Yeniçeri Ağası Oluşu – 1054 (1644-45)
- 4- Şam Mevlevihânesi Şeyhi Hamza Dede'nin Vefatı – 1054 (1644-45)
- 5- Suhumluzâde Ahmed Efendi'nin Vefatı – 1055 (1645-46)
- 6- Ebü'l-hüdâ Efendi'nin Vefatı – 1055 (1645-46)
- 7- Şeyhülislam Bahâyî Efendi'nin Vefatı – 1064 (1653-54)
- 8- Mehmed Efendi'nin Şam Kadısı Oluşu – 1064 (1653-54)

Bu tarihlerden anlaşıldığı kadarıyla Antepli Hasretî 17. yüzyıl sanatçısıdır. Yüzyılın başında ilk, ortalarında son şiirlerini yazmıştır. Ortalama insan ömrü esas alındığında bir kişinin 20'li yaşlarda ilk, 70'li yaşlarda son ürünlerini üretmesi makul görünmektedir. Bu bakımdan Hasretî, en eski tarihli manzumesi 1014 (1605/6) senesini gösteren şiirini 20'li yaşlarda yazdıysa en eski tarihli manzumesi olan 1064 (1653-54) yılını bildiren şiirini 70'li yaşlarda kaleme almış olmalıdır. Bu çıkarım bizi Hasretî'nin 16. yüzyılın son çeyreğinde doğup 17. yüzyılın ortalarında vefat ettiği neticesine de ulaştırır.

Hasretî'nin şiir söylediği Şehrî hakkında bugün için elde pek çok bilgi vardır. Asıl adı Malatyalı Ali Çelebi olan Şehrî görevi gereği Halep, Şam, Manastır gibi Osmanlı memleketlerinde bulunmuş, 1071/1660 yılında vefat etmiştir (Demirel, E.T: 27.05.2018). Hasretî'nin ömrünün önemli bir kısmını Şam'da geçirdiği aşağıda belirtilecektir. Dolayısıyla

Şehrî'nin bu yaşam bilgileri Antepli Hasretî'nin 16. yüzyılın son çeyreğinde doğup 17. yüzyılın ortalarına kadar yaşadığı bilgisini teyit etmektedir.

Bu bilgiyi teyit eden başka bir husus vardır. Ispartalı Yâverîzâde Kâbilî (ö. 1044/1635) tarafından “*Sultân-ı Hûbâna Münâsib Eş'âr*” adlı bir şiir mecmuası derlenmiştir. Bu mecmuada Hasretî'nin,

Derd ile âh itdügümce sîne-i sad-çâkden
İşidür cümle melekler kubbe-i eflâkden

beyti vardır. *Sultân-ı Hûbâna Münâsib Eş'âr*, 1585-1634 yılları arasında derlenmiştir (Gürbüz, 2011: 18, 29, 1302).

Keremüddinzâde Hasretî'nin Şam valisi Mostarlı Mustafa Ağa b. Kasım Ağa'ya (ö. [?]) sunduğu bir kaside mevcuttur. Mustafa Ağa'nın 1038/1628-29 yılında Şam'a atandığının bilinmesi de bu bilgiyi teyit etmektedir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Yeni%C3%A7eri_a%C4%9Falar%C4%B1_listesi (E.T: 28.05.2018)).

Doğum ve Yaşam Yeri

Yukarıda belirtildiği üzere Hasretî için kullanılan nisbelerden biri “Antâbî (Antepli)”dir. Bu bakımdan onun Antep'te doğduğu söylenebilir. Ömrünün ilk yıllarında Antep'te yaşamış olabilir. Fakat yaşamının önemli bir kısmını Şam'da geçirmiş olmalıdır. Bu kanıya varmamızın nedeni şiirlerinde Şam'ın sıklıkla geçmesidir. Hasretî'nin şiirlerinden biri,

Hûb olduğu-çün âb u hevâsı diyâr-ı Şâm
Buldı meşâm-ı cennet ile işihâr-ı Şâm (Antepli Hasretî (c), 117a)

matla'lı olup Şam şehrinin güzelliklerini anlatmaktadır. Tarih manzumelerinin çoğu Şam'da görevli zevat ile ilgilidir. Şehrî ile atışmalarından birinde;

Şehrî yilmedi gördüm gine geldi Şâma (Antepli Hasretî (a), 252b)

demek suretiyle kendisinin Şam'da meskun olduğunu bildirmektedir. Hatta o,

Gün gibi haşre degin anıla dirsene nâmun
Serv-kâmetlerinün pâyına yüz sür Şâmun (Antepli Hasretî (a), 246b)

örneğinde görüldüğü üzere beyitlerine mazmun edecek kadar Şam'ı benimsemiştir.

Son olarak yazdığı tarih manzumesinin Şeyhülislam Yahya'nın (ö. 1053/1644) kız kardeşinin oğlu olan Mehmed Efendi'nin (ö. [?]) Şam kadılığına atanması hakkında oluşu Keremüddinzâde Hasretî'nin Şam'da vefat ettiği ihtimalini kuvvetli kılmaktadır.

İntisap Ettiği Kişiler

Antepli Hasretî'nin mevcut şiirleri arasında bir kaside bulunmaktadır. Bu kaside “Kasîde-i Hasretî Berây-ı Mustafâ Ağa İbn Kâsım Ağa” (Antepli Hasretî (a), 239b) başlığını taşımaktadır. Hasretî, kasidenin içeriğinden Şam valisi veya yeniçeri ağası olduğu anlaşılan Mustafa Ağa'ya intisap ettiğini;

Vücûdum bir nazarla eyledi toprağımı altun
Anun [biz] nîm nigâhın hak budur kim kîmyâ gördük

Gedâ-yı bî-ser ü bî-pâ iken ehl-i gınâ olduk
Biz anun sâye-i eltâfını zıll-ı Hümâ gördük

Devâm-ı devletinde râstî ol server-i pâk-[tab']ın
Garîk-ı ni'met olduk egnimüz üzre kabâ gördük

Hudâ ‘âlimdür inkâr itmezüz va’llâhi bi’llâhi
 Ana hizmet iden âdemlerinde hem ‘atâ gördük
 Tamâm oldı suhan ey Hasretî turma du‘â eyle
 Du‘âdur ehl-i hayra kâr-ı dervîş ü gedâ gördük

beyitleriyle ifade etmektedir. Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1145/1732), *Vekâyiü'l-fuzalâ*'da Sultan IV. Murad (ö. 1049/1640) dönemi yeniçeri ağalarını sıralarken “Mostarî Mustafa Ağa: Doğancıbaşı iken yeniçeri ağası olup ba'dehu Halep valisi oldu, fi Muharrem sene 1040.” (Özcan, 1989, 3/89) demektedir. Başka bir kaynakta yer alan Osmanlı Devleti yeniçeri ağaları listesinde Mostarlı Mustafa Ağa'nın 1038/1628-29 yılında yeniçeri ağası olup aynı sene içerisinde Şam valiliğine atandığı bildirilmektedir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Yeni%C3%A7eri_a%C4%9Falar%C4%B1_listesi (E.T: 28.05.2018)). Bu birbirine yakın ancak tam örtüşmeyen iki bilgi arasında Hasretî'nin genelde Şam'ın ileri gelenlerine şiirler sunan bir şairlik fitratına sahip olması nedeniyle ikincisi daha isabetli görünmektedir.

Bu manada Antepli Hasretî'nin 1038/1628-29 yılında göreve gelen Şam valisi Mostarlı Mustafa Ağa İbn Kasım Ağa'ya intisap ettiği, ondan maddi ve manevi lütuf gördüğü anlaşılmaktadır.

Keremüddinzâde Hasretî'nin tarih manzumeleri arasında vefatlara düştüğü tarihlerin yanı sıra atamalar için yazdığı şiirler de vardır. Örneğin Kadri Ağa'nın (ö. [?]) Şam yeniçeri ağalığına (Antepli Hasretî (a), 244b) ve Şeyhülislam Yahya Efendi'nin yeğeni Mehmed Efendi'nin Şam kadılığına (Antepli Hasretî (c), 120a) atanması için ebced hesaplı manzumeler yazmıştır.¹ Bu şiirlerden Hasretî'nin devletin bu ileri gelen şahsiyetlerine intisap etme gayesi taşıdığı sezilmektedir.

Ölümü

Antepli Hasretî'nin vefat tarihi hakkında şuan için net bir bilgi yoktur. Onun tarih manzumeleri arasında son tarihli olanı 1064/1653-54 yılını göstermektedir. En eski tarihli ebced hesaplı şiiri 50 yıl öncesine ait olduğu için onun 1064/1653-54 senesinden çok da uzun olmayan bir süre sonra vefat ettiği söylenebilir.

Hasretî'nin;

Pîr oldun sevmedün dünyâda ne zînet ne zen
 Âferîn sad bârekallâh Hasretî merdânesin (Antepli Hasretî (c), 117b)

biçimindeki beytinden yaşlılık çağını idrak ettiği anlaşılmaktadır. Aynı beyitten şairin evlenmediği sonucu da çıkartılabilir.

Makale konusu sanatçının mevcut şiirlerinden biri için “Fermâyed Hasretî-i Nâ-murâd” (Antepli Hasretî (a), 246b) başlığı kullanılmıştır. Bu başlık Hasretî'nin talihsiz bir hadise yaşadığını veya yaşamının trajik bir biçimde son bulduğunu akla getirmektedir.

Edebî Kişiliği

Antepli Hasretî'nin şu an için tespit ettiğimiz 41 manzumesi vardır. Bunların 1'i kaside, 21'i gazel, 2'si kıt'a, 11'i tarih, 5'i hezl, 1'i de matla' şeklindedir. Farklı nazım şekillerini kullanması Hasretî'nin klasik Türk edebiyatı nazım kaidelerine hâkimiyetinin göstergelerinden biridir.

Keremüddinzâde Hasretî tüm manzumelerinde aruz veznini kullanmıştır. 41 manzumede on farklı kalıptan yararlanmıştır. Kullandığı kalıplar arasında hem uzun hem de kısa olanlar vardır. En çok kullandığı kalıplar 10'ar manzume ile Fâ'ilâtün/ Fâ'ilâtün/ Fâ'ilâtün / Fâ'ilün ve Mefâ'ilün/ Mefâ'ilün /Mefâ'ilün/ Mefâ'ilün'dür. Bunları 9 şiir ile Fe'ilâtün/

Fe‘ilâtün/ Fe‘ilâtün/ Fe‘ilün takip etmektedir. Mefâ‘ilün/ Mefâ‘ilün /Fe‘ülün ve Mefâ‘ilün/ Mefâ‘ilün kalıpları ise sadece birer manzumede görülmektedir.

Şairin aruzu tatbiki nispeten başarılıdır. 41 manzumenin sadece 6 mısrasında vezin kusuru görülmektedir. Bu kusurların müstensih kaynaklı olma ihtimali de vardır. Bununla birlikte neredeyse bütün mısralarda vezin ancak imale, zihaf, med gibi aruz kaidelerinin yardımıyla oturmaktadır. Hatta çoğunda birden fazla kurala ihtiyaç duyulmaktadır.

Leylümde nehârumda safâ kalmadı hergiz

Her şâm u seher derd ü belâ oldu karînüm (Antepli Hasretî (a), 240b)

beytindeki gibi herhangi bir düzeltmeye ihtiyaç olmaksızın kalıbın oturduğu örnek oldukça azdır. Yer yer;

Ne gülşende bana ne ‘andefb-i zâra yüz virdün (Antepli Hasretî (c), 118a)

Ġam-ı hicre tahammül itmede bî-bâk olıgör kim (Antepli Hasretî (c), 119a)

Anı sevmekligi ilkâ ider mahlûkına Bârî (Antepli Hasretî (a), 245a)

mısralarında görüldüğü üzere pek çok imale yapmak suretiyle vezni düzelen birim görülmektedir. Bununla birlikte imale yapılan seslerin genellikle Türkçe ek ve kelimelere ait olduğunu, bunun da yapısal bir sorun olduğunu, bu durumun klasik Türk edebiyatına mensup sanatçıların genelinde görüldüğünü eklemekte fayda vardır.

Hasretî'nin manzumelerinde kullandığı aruz kalıplarını bir tablo üzerinde şöyle gösterebiliriz:

Mecmuada Kullanılan Arûz Kalıpları (Türkçe Şiirler)	Kaside	Gazel	Kıt'a	Tarih	Hezl	Matla'	Toplam
Fâ‘ilâtün/Fâ‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilün		8		1		1	10
Fâ‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilün				1			1
Fe‘ilâtün/Fe‘ilâtün/ Fe‘ilâtün/ Fe‘ilün		2		2	5		9
Fe‘ilâtün/Mefâ‘ilün/ Fe‘ilün				1			1
Mefâ‘ilün/Mefâ‘ilün /Mefâ‘ilün/Mefâ‘ilün	1	4	1	4			10
Mefâ‘ilün/Fe‘ilâtün/ Mefâ‘ilün / Fe‘ilün		2					2
Mef‘ülü/Mefâ‘ilü/ Mefâ‘ilü / Fe‘ülün		2	1				3
Mef‘ülü/Fâ‘ilâtü/ Mefâ‘ilü / Fâ‘ilün		3					3
Mefâ‘ilün/Mefâ‘ilün /Fe‘ülün				1			1
Mefâ‘ilün/Mefâ‘ilün				1			1
Toplam	1	21	2	11	5	1	41

Keremüddinzâde'nin kafiye tatbikinin klasik Türk edebiyatı ortalamasında seyrettiği söylenebilir. Onun kafiye kusuru sayılabilecek bir tasarrufu görülmemektedir. Şiirlerde kâfiye-i mücerrede ve kâfiye-i mürekkebe çeşitlerinden ikisine de rastlanmaktadır. Şair bunlardan en çok kâfiye-i mürekkebeyi tercih etmiştir. Kâfiye-i mürekkebe çeşitlerinden (mürdef, mukayyed, müesses) ise en çok;

Aksa çeşmüm çeşmesârından ‘aceb mi rûd-ı hûn

N’eyleyin işler onulmaz dem-be-dem dâğ-ı derûn (Antepli Hasretî (c), 118a)

örneğinde görüldüğü üzere mürdefi kullanmıştır.

Hasretî'nin özellikle redif seçiminde Türkçe kelime ve eklere yöneldiği dikkat çekmektedir. Kafiyede ise Türkçe, Arapça, Farsça menşeli kelimeler eşit ağırlıktadır.

Hasretî'nin redif ve kafiye olarak kullandığı ses, ek ve kelimeleri bir tabloda şöyle gösterebiliriz:

Şiir	Redifler	Kafiyeler
1	Gördük	-â
2	Sürh	-ân
3	-1 Şâm	-âr
4	-üm	-în
5	-	-û
6	Nedür	-âl
7	-un	-âm
8	degül midür	-ül
9	-	-ânesin
10	-dür	-ide
11	olmak gerek	-âk
12	-	-ün
13	-a yüz virdün	-âr
14	-	-a'
15	-	-a'
16	Olan	-â
17	-	-a
18	Olmayan	-âne
19	-1 fûrkatdür	-âm
20	-mışsun sen	-üy
21	bilmez mi	-âr
22	mi sandı	-âne
23	-	-ârî
24	-um	-âh
25	Çün	-ı
26	Eyledi	-et
27	-ya	-â
28	-	-de
29	İtdün	-ân
30	Oldı	-âk
31	-	-et
32	-	-eti
33	-un	-âm
34	-ı	-üz
35	-dun	-l
36	-üne	-et
37	-üme	-g (k)
38	Yol	-a
39	-lamışuz	-ağ
40	Oldı	-ağ
41	-den	-âk

Antepli Hasretî'nin şiirlerinde ele aldığı konular klasik Türk edebiyatı sanatçılarının işlediği konularla genellikle paralellik göstermektedir. Kasidede yaşadığı bölgenin mülki amirini methetmektedir. Gazellerinde aşkın verdiği ıstırap, sevgilinin güzelliği, maşuka duyulan hasret, vuslat arzusu, içkinin verdiği keyif, felekten şikâyet gibi klasik konuları divan edebiyatı yerleşik kuralları çerçevesinde anlatmaktadır. İki kıt'anın birinde felsefî fikirleri, diğerinde hasret acısını dile getirmektedir. Tarih manzumelerinde devrin önemli şahsiyetlerinin ölüm ve nasb yıllarını ilgili kişileri övmek suretiyle kayıt altına almaktadır. Hezl türündeki manzumelerinde kendisi gibi şair olan Malatyalı Şehrî'yle argo ve belden aşağı ibarelerle atışmaktadır.

Makale konusu sanatçının şiirlerinde ilâhî aşk ve tasavvuf ile ilgili mesaj, terim ve ifadeler yok denecek kadar azdır. Muhtemelen sanat göstermek kaygısıyla sadece şu gazelde – çok açık olmayan bir biçimde– tasavvufî mesajlar vermektedir:

Derd-i mevlâ ile ‘âşık derdnâk olmak gerek
 Âteş-i ‘aşk-ıla her-dem sûznâk olmak gerek
 Da‘vâ-yı ‘aşk itmegi bî-hûde sanma ‘âşıkun
 Dîdesi vü sînesi giryân ü çâk olmak gerek
 Menzilün a‘lâ ola dîrsen yanında dil-berün
 Meskenet ehli olup yolında hâk olmak gerek
 Bezm-i ‘aşka varmağa âlâyışinden ‘âlemün
 Gözyaşıyla gusl idüp fi’l-cümle pâk olmak gerek
 Kimse bilmez Hasretî ‘aşk-ı hakîkat âhirin
 Evveli teslîm-i rûh idüp helâk olmak gerek (Antepli Hasretî (c), 118a)

Mevcut kasidesinde baştan methiye bölümüne kadarki kısımda hikemî tarzda bir anlatım vardır. Bu kısımda dünyanın geçiciliği, tok gönüllülük, kadere rıza gösterme, hâlden memnuniyet duyma gibi konular ele alınmıştır. Başka şairlerce de kullanılan “gördük” redifi bu tür hakimane konuları işlemek maksadıyla kasidede bilinçli olarak seçilmiştir.

Keremüddinzâde Hasretî, yukarıda sözü edilen konuları klasik Türk edebiyatının mutat mazmun, mefhum ve remizleriyle işlemektedir. Divan edebiyatının klasik mazmunlarından olan gül ile bülbül ilişkisini;

Benüm bülbül gibi zârüm o gül-ruhsâr bilmez mi
 Perîşân ü dil-efgâr olduğum dildâr bilmez mi (Antepli Hasretî (c), 119b)

örneğinde görüldüğü gibi sıklıkla kullanmaktadır. Bunun dışında Hasretî’nin şiirleri;

Şem‘-i ruh-ı sâkî var iken meş‘aleâsâ
 Bir şem‘a dahi ol beni pervâne mi sandı (Antepli Hasretî (c), 119b)

örneğindeki gibi pervanenin muma duyduğu aşk;

Sezâdur rûyuna mihr-i felek reşk eylese cânâ
 Ki rûyun gündün enver bir hilâl-ebriymişsun sen (Antepli Hasretî (c), 119b)

örneğindeki gibi sevgilinin yüzünün güneşe veya aya benzetilmesi;

Âh u efgân eylesem ney gibi ‘ayb itmen bana
 Olmuşam bülbül gibi gül yüzlü yârimden cüdâ (Antepli Hasretî (c), 119a)

örneğindeki âşığın neye teşbih edilmesi gibi diğer klasik metaforlardan müteşekkildir. Hasretî’nin beyitlerinde yeni ve orijinal mazmunlar yok denecek kadar azdır. Bu yüzden onu ikinci sınıf bir divan şairi olarak nitelemek yanlış olmayacaktır.

Antepli Hasretî klasik Türk edebiyatı edebî sanatlarına hâkim görünmektedir. Onun manzumelerinde söz, anlam ve mecaza dayalı pek çok sanat örneğine rastlanmaktadır. Bu sanatlardan en çok teşbih ve istiare görülmektedir. Şair bunların dışında telmih, kinaye, tevriye, teşhis, iham, tenasüb, tecahül-i ârif, hüsn-i talil, mübalağa, tezat, tekrar ve nidayı da etkin olarak kullanmıştır. Buna mukabil Hasretî’nin şiirinin sebk-i hindi akımını ve bazı 17. Yüzyıl divan şairlerini anımsatacak denli edebî sanatlarla yüklü olduğunu söylemek mümkün değildir. Kullandığı edebî sanatları birer örnek üzerinde şöyle gösterebiliriz:

Teşbih:

Def[°] eylemez bu gamları mestâne olmayan
Destinde *tâze gül gibi peymâne* olmayan (Antepli Hasretî (c), 119a)

İstiare:

Mümkün degül beyân ola medhinde haşre dek
Olsa zebân-ı Hasretî *gevher-nisâr-ı Şâm* (Antepli Hasretî (c), 117a)

Telmih:

Şimdi bu dîvâne dil *Mecnûn*-sıfat vâdîdedür
Gerd-i endûh u belâ vü mihnete mâlîdedür (Antepli Hasretî (c), 117b)

Kinaye:

Tevakkuf eyledün bir bûse virmekde bize ammâ
Tevakkufsuz rakîbe vardun ey meh-pâre *yüz virdün* (Antepli Hasretî (c), 118a)

Tevriye:

Zülf-i müşgînin perîşân eylemekden ol perî
Gün yüzün göstermeye halk-ı cihâna kasdı *bu* (Antepli Hasretî (a), 240b)

Teşhis:

Sezâdur rûyuna *mihr-i felek reşk eylese cânâ*
Ki rûyun günden enver bir hilâl-ebürümüşsun sen (Antepli Hasretî (c), 119b)

İham:

Kanda görse bâğ-ı hüsnün bir gül-i nâzikterin
Turmaz âh u nâle eyler bülbül-i şeydâ olan (Antepli Hasretî (c), 118b)

Tenasüb:

İncinme *verd*-i haddüni gördükde *murg*-ı dil
Efgân iderse ol *güle bülbül* degül midür (Antepli Hasretî (c), 117b)

Tecahül-i Ârif:

Niçün benüm ol şâh-ı cihân hâlümü *bilmez*
İrmez mi ‘*aceb* gûşına bu âh u enînüm (Antepli Hasretî (a), 240b)

Hüsn-i Talil:

Geşt ider âb-ı revân etraf-ı bâğ-ı sû-be-sû
Sürmek için bir nihâl-i servün ayağına rû (Antepli Hasretî (a), 240b)

Mübalağa:

Kûy-ı cânâna varılmaz küşte-i ‘*uşşâkdan*
Kim varan gelmez girü olur garîk-ı kan sürh (Antepli Hasretî (a), 240a)

Tezat:

Tıfilsun n’idügin fark eylemezsün *nîk ü bed* aslâ
Bizi koydun varup ol gamze-i mekkâre yüz virdün (Antepli Hasretî (c), 118a)

Tekrir:

Kimi zâhid kimi ‘âbid *kimi* kürsîde va‘z eyler
Kimi şeyh u kimi monlâ *kimisin* evliyâ gördük (Antepli Hasretî (a), 239b)

Nida:

Gülşen-i hüsnünden *ey sermâye-i nâz u niyâz*
Hasretî benden fakat bir gonce eyler ârzû (Antepli Hasretî (a), 240b)

Cinas:

Derdüme la‘l-i lebün *emmeden* özge *em* yok
A gözüm ya bu kadar hayr işe ihmâl nedür (Antepli Hasretî (a), 241a)

Hasretî'nin sahip olduğu üslup ve şiirlerinde kullandığı dil, mensubu olduğu edebiyata ve yaşadığı çağa uygun olarak ağırdır. 17. yüzyıla mensup olduğu tahmin edilen sanatçının manzumelerinin dil varlığı ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça kelimelerden meydana gelmiştir. Her ne kadar onun;

Gelen derd ü belâyı biz felekden zann iderdük lîk
Meger hep kendümüzdenmiş gelen derd ü belâyı gördük (Antepli Hasretî (a), 239b)

Biri dünyâyâ salar fitne biri katl eyler
Bir su'âl eyle gör e sende bu ahvâl nedür (Antepli Hasretî (a), 241a)

Âh u efgân eylesem ney gibi 'ayb itmen bana
Olmuşam bülbül gibi gül yüzlü yârimden cüdâ (Antepli Hasretî (c), 119a)

İnanmaz isen ben seni sevdüğüme cânâ
Gözüm yaşı benzüm sarusu iki güvâhum (Antepli Hasretî (a), 240b)

gibi içinde Arapça, Farsça kelime ve terkiplerin nadir görüldüğü beyitleri varsa da bu unsurların bulunmadığı birime neredeyse rastlanmamaktadır. Özellikle önemli şahsiyetleri methetmek için yazdığı;

Hezârân hamd ü şükr ol Kâdir ü Kayyûm u dânyâ
Yine hükm-i sipâh-ı Şâmı virdi Kadri Âğâyâ (Antepli Hasretî (a), 244b)

Menba'-ı hilm ü hayâ 'ârif ü kutb-ı devrân
Mürşid-i Mevlevîyân pîr-i fenâ Hamza Dede (Antepli Hasretî (a), 245a)

gibi beyitlerde ve sanat kaygısıyla meydana getirdiği

Esîr-i bend-i kemendüm huzûruna geldüm
Ve emrî fî yedikum keyfe mâ turîd asna (Antepli Hasretî (c), 118b)

Hat-ı 'izâr ü lebündür bu tîğ-i kîlk-i gama
'İzâm-ı sîne-i 'uşşâkı eyleyen makta' (Antepli Hasretî (c), 118b)

Yitür dil vâdî-i mihnetde mest-i câm-ı fûrkatdür
Özinden bî-haber medhûş-i h'âb-ı şâm-ı fûrkatdür (Antepli Hasretî (c), 119a)

benzeri beyitlerde dil ve anlatım ağırlaşmakta; yabancı kelime ve terkiplerin sayısı artmaktadır. Hatta;

Çeşm ü ebr ü zülf ü ben kâkül müje cümle siyâh
Menba'-ı âb-ı hayât ol hokka-i dendân sürh (Antepli Hasretî (a), 240a)

örneğinde olduğu gibi içerisinde Türkçe kelimenin neredeyse bulunmadığı beyitler vardır.

Söz konusu şairin dil ve üslubu hakkında değinilmesi gereken bir husus da onun argo kelimeler ve küfürlü ifadeleri rahatlıkla kullanmasıdır. Şehrî ile atışırken nazmettiği hezl türündeki manzumelerde pek çok argo kelime, belden aşağı sözcük ve kaba ibareler yer almaktadır.

Antepli Hasretî'nin şiirleri deyim ve atasözleri bakımından kurudur. Tüm manzumelerde 11 deyim ile 1 atasözü mevcuttur. Deyimlerden âh eylemek/etmek, beş ayrı yerde geçmektedir. Diğerleri birer defa kullanılmıştır. Deyimlerin sıklaştığı yerler hezl türündeki şiirlerdir. Hasretî'nin manzumelerinin deyim ve atasözleri bakımından kuruluşu dil ve anlatımının ağır ve tumturaklı oluşuyla ilintilidir. Keremüddinzâde Efendi'nin manzumelerinde yer alan deyimler ve atasözü şu şekildedir:ⁱⁱ

Deyimler: âh eylemek/etmek (5 defa), cefa görmek, gönül almak, helak olmak, kadir bilmek, kanlı yaşlar dökmek, kıymet bilmek, reva görmek, yemin bağlamak, yüz döndürmek, yüz vermek, zerre kadar,

Atasözü: Ne ekersen onu biçersin

Makale konusu şairin şiirlerinde ender olarak Türkçe arkaik kelimeler görülmektedir. Bunun da nedeni şairin şiirlerinin dil varlığının ağırlığını Arapça ve Farsça kelimelerin meydana getirmesidir. Manzumelerde yer alan Türkçe arkaik kelimeler ve anlamları şu şekildedir:ⁱⁱⁱ

kamu: 1. Bütün, hep, her. 2. Herkes

urmak: 1. Vurmak, çarpmak. 2. Baskın yapmak, gasp ve yağma etmek. 3. Belli bir sesi yüksek olarak çıkarmak, haykırmak. 4. Giydirmek, giyinmek, takmak.

bay: 1. Zengin, müstağni. 2. Ulu, kibar, soylu. 3. Temiz.

egin [eyin]: Sırt, arka.

kimesne [kimerse, kimsene]: Kimse.

em [-sem]: İlaç, deva, çare.

döymemek: Dayanamamak, katlanamamak, tahammül edememek.

söğürmek: Haşlamak, azarlamak, can yakacak söz söylemek.

kanda [handa]: Nerede, nereye

irgürmek [ergirmek, ergürmek, irürmek, irgirmek]: Ulaştırmak, eriştirmek.

şimden girü [şimden gerü]: Bundan sonra, bundan böyle, artık.

niçe [nice]: 1. Nasıl. 2. Çok, birçok, hayli. 3. Çok kez. 4. Ne. 5. Ne zaman.

ekdi [ekti, ektü, ikdi, ikdü, ikti, iktü]: 1. Tufeyli, asalak, dalkavuk. 2. Alışkan.

birle: İle.

ig: Eksen.

çipil [çepel]: 1. Kirli, pis, mundar. 2. Pislik. 3. Bataklık.

yilmek [yelmek]: 1. Koşmak, acele yürümek, esmek. 2. (Hayvan) tırıs gitmek, eşkin yürümek, hızlıca yürümek.

Antepli Hasretî'yi nazım tekniği, edebî kaidelere hâkimiyet, özgün ve etkileyici mazmunlar üretebilme ve şiir gücü bakımlarından ikinci sınıf bir divan şairi kategorisine yerleştirmek yanlış olmayacaktır. Hasretî'nin manzumeleri etkileyicilik açısından vasat bir görüntü sergilemektedir. Bununla birlikte onun ustaca yazılmış, çarpıcı dizeleri de bulunmaktadır. Kasidenin matladan methiye bölümüne kadarki beyitleri ile aşağıdaki mısraları Hasretî'nin sanat değeri yüksek, usta işi şiirleri olarak göstermek mümkündür:

Bizi öldürdi gam ey sâkî meded lutf eyle

Bâde vir bâde virür bâde gamın eyyâmün (Antepli Hasretî (a), 246b)

Günden güne artarsa n'ola nâle vü âhum

Ney gibi delüpdür cigerüm ol yüzi mâhum

İnanmaz isen ben seni sevdüğüme cânâ

Gözüm yaşı benzüm sarusu iki güvâhum (Antepli Hasretî (a), 240b)

Keremüddinzâde Hasretî'nin yaşamı ve edebî kişiliği hakkında istihraç edilebilen bilgiler bunlarla sınırlıdır. Ancak Osmanlı Devleti döneminden kalan mecmua, cönk vb. yazılı kaynakların tetkik ve tasnifi neticesinde Antepli Hasretî ile ilgili yeni bilgiler ortaya çıkabilir.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatı yazılı metinlere dayanan bir edebî dönemdir. Bu edebiyatın metinleri arasında biyografik eserler önemli bir yer tutmaktadır. Biyografik eserlerde binlerce divan şairi hakkında bilgiler mevcuttur. Klasik Türk edebiyatının diğer bir metin türü mecmualardır. Mecmualarda bazen biyografik kaynaklarda haklarında bilgi bulunmayan şairlerin şiirlerine rastlanmaktadır. Antepli Hasretî böyle bir şairdir. İran Milli Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ndeki bir mecmua ile Türkiye yazma eser kütüphanelerindeki mecmua ve cönklerde Hasretî'nin önemli sayıda şiiri vardır. Bu şiirlerden hareketle onun hakkında şu bilgilere ulaşılmaktadır: O, 16. yüzyılın son çeyreğinde doğup 17. yüzyılın ortalarına kadar yaşamıştır. Antebî (Antepli) ve Keremüddinzâde nisbeleriyle tanınmıştır. Antep'te doğmuş ancak ömrünün önemli bir kısmını Şam'da geçirmiştir. Şam'ın kadı, vali, tekke şeyhi gibi önemli şahsiyetlerine ve Bağdatlı Rûhî, Şeyhülislam Bahâyî benzeri şairlere tarih manzumeleri yazmıştır. Yeniçeri ağalığından Şam valiliğine atanan Mostarlı Mustafa Ağa'ya intisap etmiştir. 1064/1653-54 senesinden kısa bir zaman sonra vefat etmiştir. Mevcut 1 kaside, 21 gazel, 2 kıt'a, 11 tarih, 5 hezl, 1 de matla'ı vardır. Kasidesinde bir devlet büyüğünü metheden Hasretî, gazellerinde daha çok aşkın verdiği ıstırap, sevgilinin güzelliği, maşuka duyulan hasret ve felekten şikâyet konularını işlemiştir. Şehrî adlı şairle atışırken yazdığı hezliyatında küfürlü ve kaba saba ifadeler kullanmıştır. Dinî ve tasavvufî anlatımlar sarf etmemiştir. Farklı nazım şekilleriyle şiirler yazması, değişik aruz kalıplarını başarıyla tatbik etmesi, kafiye kullanımının nizâmî oluşu onun divan şiirine hakim, başarılı bir şair olduğunu göstermektedir. Dil ve anlatımı ağır olan Hasretî'nin manzumeleri Türkçe deyim, atasözü ve arkaik kelimeler bakımından kurudur.

Antepli Hasretî'nin Şiirleri

Metin Tesisinde Dikkat Edilen Hususlar

- Şiirler türlerine göre tasnif edilip numaralandırıldı.
- Şiirlerde kullanılan aruz kalıpları şiirlerin başına yazıldı.
- Şairin mahlasının geçtiği yerlerin altı çizildi.
- Metinde zihaf yapılmış yerlere denk gelen uzun sesler aslî şekilleriyle yazıldı.
- Gereklî yerlerde metin tamiri yapıldı, buralar köşeli ayraç [] ile gösterildi.
- Müstensih hatasıyla yanlış yazılan kelimeler aslî imlalarıyla metne alındı.
- *Kuran-ı Kerim*'den alıntı yapılan yerler dipnotlarla belirtildi.
- Ebced hesabı mısraların Arap alfabesiyle yazımı dipnotta verildi.
- Transkripsiyon karakterleriyle karışmaması için noktalama işaretleri kullanılmadı.
- Küfürlü ibareler nokta (.) ile sansürlendi.

Şiirler

[Kaşîde]¹

Kaşîde-i Hasretî Berây-ı Muştafâ Ağa İbn Kâsım Ağa

[*mefâ 'ilün / mefâ 'ilün / mefâ 'ilün / mefâ 'ilün*]

[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Bizi şanmañ ki geldük 'äleme renc ü 'anâ gördük
Hudâya hamd ü şükr olsun niçe zevk u şafâ gördük
2. Refâhiyyetle geçdi 'ömrümüz bu dâr-ı dünyâda
Ne a' dâdan sitem ne dil-rübâlardan cefâ gördük
3. Kimüñle ülfet itdükse eger a'lâ eger ednâ
Kamusından maħabbet merħamet mihr ü vefâ gördük

¹ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 239^b

4. Hüdadan gayrı muhtâc olmaduk bir ferde ‘âlemde
Kānā‘at eyledük Haq virdüğine yüz ğınā gördük
5. Ne şöhet eyledük cāhille ne aġyāra yār olduk
Ne bedle hem-nişin olduk ne vaż‘-ı nā-sezā gördük
6. Kemāl ehline hıdmet eylemekle behremend olduk
Ma‘ānī vü ma‘ārif ehlinün kadrin ‘alā gördük
7. Eger gülzāra varsaq ‘ayş u nüş için o gülzāruñ
Gülin gülmiş açılmış bülbülin naġme-serā gördük
8. Ne bostānında dāmen-gır-i hār olduk ne bāġında
Ne bir gün bāġbānında anuñ bir kem edā gördük
9. Ya kūhistāna düşse rāhımız ya cengelistāna
Vuħuş-ı merdümān-derrendesin hep āşinā gördük
10. Eger deryā yüzün seyr itmege zevrak-nişin olsaq
Maħalline münāsib anda eyyām u hevā gördük
11. Dem oldı küp dibinde hem-ķarın-i bāde-nüş olduk
Biz ol vādide ne sālūs u ne ehl-i riyā gördük
12. Gehī rind-i mey-āşām ile hem-dem hem-terah olduk
Kamusın pāk-meşreb pāk-ķab‘ [u] dil-güşā gördük
13. Reh-i mey-hāneye biñden ziyāde varduk u geldük
Biz ol yolda ne bir yāve ne hōd bir eşkıyā gördük
14. Şitānuñ şiddetinden cismimüz olmadı pejmürde
Ne dilde tāb-ı germ-i şayf-ıla bir dem ezā gördük
15. Gelen derd ü belāyı biz felekden zann iderdük lık
Meger hep kendümüzdenmiş gelen derd ü belā gördük
16. Edā için namāz-ı pencġāhı cāmi‘e varduk
Cemā‘at dillerinde zıkr ü tesbīh u du‘ā gördük
17. Kimi zāhid kimi ‘ābid kimi kürsīde va‘z eyler
Kimi şeyh u kimi monlā kimisin evliyā gördük
18. Kimi Kır‘ān okur āvāz ile anuñ kimi diñler
Kiminün cebhesinde berķ urur nūr-ı hüdā gördük
19. Şikāyet itmezüz halk-ı cihāndan biz bu maħlūkuñ
Gedāsın meskeninde bayını ehl-i sehā gördük
20. Huşuşan ol ‘aliyyü’l-ķadr-ı ekrem Muştafā Aġa
Ki her vech-ile anı cümlesinden müntehā gördük
21. Ma‘ānī dergehinde bende-i fermānidur anuñ
Kemāl ü ma‘rifetle anı pür müşkil-güşā gördük
22. Lebinden tamlar āb-ı zindeġi vaķt-i tekellümde
Muħakķak her kelām-ı dil-pezirin cān-fezā gördük
23. Dimek lāzım degül bu gün gibi rüşen hüveydādur
Mücellā ķab‘ını āyīne-i ‘ālem-nümā gördük
24. Anuñ rāy-ı cemīlin görmedük bir kimsede aşlā
Niçe pāşā-yı ‘ālī-şān niçe mīr-livā gördük
25. Tūrāb-ı dergehine nisbet anuñ āsumān pesttür
Ki ķadr-i āsitānın rütbede fevķu’s-semā gördük
26. Belālardan vücūd-ı pākini hıfz eyleye Mevlā
Ki ihsānın görür hep mü‘minin ü etķiyā gördük
27. Vücūdum bir nazarla eyledi topraġını altun
Anuñ [biz] nīm nigāhın haq budur kim kīmyā gördük
28. Gedā-yı bī-ser ü bī-pā iken ehl-i ğınā olduk
Biz anuñ sāye-i elķāfını zıll-ı Hümā gördük

29. Devām-ı devletinde rāstī ol server-i pāk-[ṭab‘]ın
Ġarīk-ı ni‘met olduk egnimüz üzre kabā gördük
30. Hudā ‘ālimdür inkār itmezüz va’llāhi bi’llāhi
Aña hıdmet iden ādemlerinde hem ‘atā gördük
31. Tamām oldı suhan ey Hasretī ṭurma du‘ā eyle
Du‘adur ehl-i hayra kār-ı dervīş ü gedā gördük
32. İde Bār[ī] Hudā hemvāre ‘ömr ü devletin efzün
Ki ‘ömr ü devlet efzün olmağı aña revā gördük
33. Hemīşe enver ü tābān u raḥşān ola ‘ālemde
Cemāl-i bā-kemāli kim güneşden pür-ziyā gördük

[Ġazeliyyāt]²
Ġazel-i³ Sürh-i Ḥasretī

[fā‘ilātün/ fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Reng-i bāde reng-i gül reng-i [ruḥ-ı]⁴ cānān sürh
Berg-i gülden ferş-i reng-i aḥḍar-i bostān sürh
2. Dilde nār ü tende dāğ u elde sāgar sürh ola
Ya neden olmaya eşk-i dīde-i giryān sürh
3. Bezme sāķīler meyi yağmur gibi yağdurdılar
Oldı meyden [kim] ser-ā-ser ḥırķa-i rindān sürh
4. Lālezār olmuş kıyās eyler temāşā eyleyen
Tāb-ı ruḥsār-ı cüvānān ile gök meydān sürh
5. Esb sürh ü cāme sürh ü başda[ki] ser-bend sürh
Bilde ḥancer sürh ü elde tīg-i ḥün-efşān sürh
6. Öyle geçgindür o ḥününün sihām-ı ğamzesi
Ḥün-ı dilden zerre deñlü eylemez peykān sürh
7. Firķat-i la‘liyle bu dīdemden aķan kanlu yaş
Ġorķaram dünyāyı ğarķ eyler olup ṭufān sürh
8. ‘Ārızın ‘arż eylese māha güc-ile ol perī
Şöyle kim olur ḥicābından meh-i tābān sürh
9. Sā‘id-i sīmīn sefid ü sīne vü gerden sefid
Ġudret-i Mevlāyı gör kim ‘arız-ı raḥşān sürh
10. Çeşm ü ebr ü zülf ü beñ kākül müje cümle siyāh
Menba‘-ı āb-ı hayāt ol ḥoķķa-i dendān sürh
11. Ġāmeti yādına çekdüm sīnem üzre şerḥalar
Kimi serv oldı kimi ‘ar‘ar kimisi bān sürh
12. Kūy-ı cānāna varılmaz küşte-i ‘uşşāķdan
Kim varan gelmez girü olur ğarīk-ı kan sürh
13. Lebleri vaşfin yazarken bu gice ol gül-ruḥuñ
Çeşm-i ḥün-pāşımdan oldı Hasretī dīvān sürh

[mef‘ülü / fā‘ilātü / mefā‘ilü / fā‘ilün]

[Muzāri: -- / -- / -- / --]

1. Ḥüb olduğı-çün āb u hevāsı diyār-ı Şām

² İran Meclis-i Şurā-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 240^a

³ Yazmada “Ġaşıde” şeklinde olan bu kelime manzumenin gazel özellikleri taşıması nedeniyle “Ġazel” biçiminde metne alındı.

⁴ Yazmada “gül-i” biçiminde yazılan bu kelime anlam gereği “ruḥ-ı” şeklinde metne alındı.

⁵ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 117^a

- Buldı meşāmm-ı cennet ile iştihār-ı Şām
 2. Hāk-i şerīfin eylediler enbiyā mekân
 Çeşm-i ‘alīle kuhl-i cilādur gubār-ı Şām
 3. Bu arz-ı rābi‘-i harem-i muhteremdürür
 İtmek gerek bu cāya gelen i‘tibār-ı Şām
 4. ‘İyd-ı şafā vü kadr ü vefādur her-āyīne
 Kıdrin bilen kimesneye leyl ü nehār-ı Şām
 5. Şihhat virür vücūdına her dil-şikestenün
 İrse meşāmm-ı cānına ger rüzgār-ı Şām
 6. Rūha gıdā vü kalb-i hazine ferah virür
 Kemter nesīm-i şubh ile bād-ı bahār-ı Şām
 7. Efsā-yı rāhat-ı dil ü cān itmede Sühā
 Beñzer dinürse Kevdere lāyık buñar-ı Şām
 8. Hep gül benefşe sünbül ü nesrīn ü yāsemen
 Der-hayret eyler ādemi geşt [ü] güzār-ı Şām
 9. Kābil degül şümārın eger eyleseñ murād
 Gelmez hisāba ‘ar‘ar u serv ü çenār-ı Şām
 10. Virür nişān-ı neş‘et-i firdevs-i cāvidān
 Yārān-ı pāk-ṭab‘ ile seyr-i kenār-ı Şām
 11. Eyler temām ‘ālemi her rüz ‘ıtr-sāy
 ‘Anber-miḏāl turre-i her gül-‘izār-ı Şām
 12. Oldı maḳarr-ı sancaḳ-ı pāk-i Muḳammedün
 Ol nürdan livā iledür iftiḳār-ı Şām
 13. Sā‘ir bilād ekābirinün lutfına göre
 Biñ ehl-i lutf u ehl-i keremdür kibār-ı Şām
 14. Mümkün degül beyān ola medḳinde ḳaşre dek
 Olsa zebān-ı Hasretī gevher-niḏār-ı Şām

Ḳasretī⁶

[mef‘ülü / mefā‘ilü / mefā‘ilü / fe‘ülün]

[Hezec: - - / - - / - - / - -]

1. Bilmem nic‘olur ḳāl-i dil-i zār-ı ḳazīnüm
 Cevr itmede dā‘im baña ol Zühre-cebīnüm
 2. Leylümde nehārümde şafā ḳalmadı hergiz
 Her şām u seher derd ü belā oldı ḳarīnüm
 3. Niçün benüm ol şāh-ı cihān ḳālūmi bilmez
 İrmez mi ‘aceb gūşına bu āh u enīnüm
 4. Bir zerre vücūdümde şafānuñ ederi yoḳ
 Endüh ile taḳmīr olınmış gibi tīnüm
 5. Mālik degülüm Hasretī sīm ü zere ammā
 Allāha şükür var hele imān ile dīnüm

Ḳasretī

[fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Geşt ider āb-ı revān eṭrāf-ı bāḳı sū-be-sū
 Sürmek için bir nihāl-i servün ayaḳına rü
 2. Hüsnine el şunma pāk olmazdan evvel ol mehün
 Kim el urmaḳ muşḳafa cā‘iz degüldür bī-vuzū’
 3. Şanma [kim] mihr ‘ālemi bīhüde devr eyler şehā

⁶ İnan Meclis-i Şurā-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 240^b

⁷ İnan Meclis-i Şurā-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 240^b

- Gül ruhuñ görmek için dünyâyı eyler cüst [ü] cü
4. Zülf-i müşgīnin perīşān eylemekden ol perī
Gün yüzün göstermeye halk-ı cihāna kaşdı bu
 5. Gülşen-i hüsnüñden ey sermāye-i nāz u niyāz
Hasretī bendeñ faķat bir gonce eyler ārzū

Hasretī⁸

[fe'ılātün / fe'ılātün / fe'ılātün / fe'ilün]

[Remel: - - / - - / - - / -]

1. Ruḥ-ı alüñde a zālīm senüñ ol ḥāl nedür
Mest-i çeşmüñde ya ol ğamze-i kıttāl nedür
2. Biri dünyāya şalar fitne biri kıtl eyler
Bir su'al eyle gör e sen de bu aḥvāl nedür
3. Derdüme la'l-i lebüñ emmeden özge em yok
A gözüm ya bu kıadar ḥayr işe ihmāl nedür
4. Mihribān olmaz idüñ çünkü bize ey meh-rū
Göñlümüz almada bu ḥīle ile āl nedür
5. Hasretī 'aşkuñ ile şöyle za'ıf olmış kim
Dīde fark itmez anı müy nedür nāl nedür

Fermāyed Hasretī-i Nā-murād⁹

[fe'ılātün / fe'ılātün / fe'ılātün / fe'ilün]

[Remel: - - / - - / - - / -]

1. Gün gibi ḥaşre deĝin añıla dirseñ nāmuñ
Serv-kāmetlerinüñ pāyına yüz sür Şāmuñ
2. Vā'izā gel sözü kıoy terkini urmam bi'llāh
Şanem-i lāle-'izār ile mey-i gül-fāmuñ
3. Bizi öldürdi ğam ey sākī meded luṭf eyle
Bāde vir bāde virür bāde ğamın eyyāmuñ
4. 'Anberīn ḥattımı yād eyler o sīmīn-bedenüñ
Ṭama'-ı ḥāmını seyr eyle dil-i nā-kāmuñ
5. Mīve-i bāĝ-ı cemālüñden eyā māye-i nāz
Hasretī bendeñe bir buse yiter in'āmuñ

[mef'ülü / fā'ılātü / mefā'ilü / fā'ilün]

[Muzāri: - - / - - / - - / -]

1. Ruḥsār-ı alı ol güzelüñ gül degül midür
Ġīsū-yı müşg-būları sünbül degül midür
2. İncinme verd-i ḥaddüñi gördükde murĝ-ı dil
Efgān iderse ol güle bülbül degül midür
3. Vālih olursa halk 'aceb mi lebüñ görüp
Lā-ya'kııl iden ādemi ya mül degül midür
4. Bā'ıd bu deñlü fitne vü āşüb[a] dil-berā
Ruḥsāruñ üzre dāne-i fülful degül midür
5. Rindāna rūḥ-baḥş olan ey Hasretī müdām
Halk-ı şurāḥī itdüĝi kıul kıul degül midür

⁸ İnan Meclis-i Şurā-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 241^a

⁹ İnan Meclis-i Şurā-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 246^b

¹⁰ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 117^a

¹¹ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 117^b

[fā 'ilātün/ fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Kimse bilmez kıymet ü kadrün senün cānā nesin
Niçe yüz biñ cān deger bir bī-bedel cānānesin
2. Rağbet itmez tāb-ı bedr-i āsumāna bes daḥi
Her kimün bir şeb eger eylerseñ enver ḥānesin
3. Gör ne keyfiyyet ne ḥālet var leb-i la'lünde kim
Ādemi bī-hūş ider nūş itmeden peymānesin
4. Sūz-ı vaşluñ zevḳ-ı cennetdür revān-ı 'āşıkā
Yandurursañ luṭf olur şem'-i ruḥuñ pervānesin
5. Pīr olduñ sevmedün dünyāda ne zīnet ne zen
Āferīn şad bārekallāh Hasretī merdānesin
6. Gāh zūlfī bend ider yārūñ seni geh kākūli
Dürlü dürlü bende bend olduñ 'aceb dīvānesin

[fā 'ilātün/ fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Şimdi bu dīvāne dil Mecnūn-şıfat vādidedür
Gerd-i endūh u belā vü miḥnete mālidedür
2. Eglenür bir keyf ile herkes bu 'işret-ḥānede
Kimisinün meyli meyde kiminün sākidedür
3. Bir nigāh-ı mesti yārūñ 'ālemi eyler ḥarāb
Gūşe-i çeşminde zīrā fitneler ḥ'ābidedür
4. Bulmayup dünyāda hergiz fā'ide erbāb-ı dil
Anuñ için her biri bir gūşe-i ḥālidedür
5. Ārzū-yı nefis için dār-ı fenāda Hasretī
İtdügün bu sa'y u himmet cümle bī-fā'idedür

[fā 'ilātün/ fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Derd-i mevlā ile 'āşık derdnāk olmaḳ gerek
Āteş-i 'aşḳ-ıla her-dem sūznāk olmaḳ gerek
2. Da'vī-i 'aşḳ itmegi bī-hūde şanma 'āşıkūñ
Dīdesi vü sīnesi giryān ü çāk olmaḳ gerek
3. Menzilün a'lā ola dirseñ yanında dil-berün
Meskenet ehli olup yolında ḥāk olmaḳ gerek
4. Bezm-i 'aşḳa varmaḡa ālāyişinden 'ālemün
Gözyaşıyla ḡusl idüp fi'l-cümle pāk olmaḳ gerek
5. Kimse bilmez Hasretī 'aşḳ-ı ḥaḳīḳat āḥirin
Evveli teslīm-i rūḥ idüp helāk olmaḳ gerek

[fā 'ilātün/ fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Aḳsa çeşmüm çeşmesārından 'aceb mi rūd-ı ḥūn
N'eyleyin işler oñulmaz dem-be-dem dāḡ-ı derün
2. Ben nice dūlābveş efgān idüp yaş tökmeyin
Dönmedi bir gün murādum üzre çarḥ-ı bī-sütün

¹² Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 117^b

¹³ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 118^a

¹⁴ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 118^a

3. Gösterürdüm haşma erlik semtin ammā n'eyleyem
Tevsen-i bahtum üzengi ɗarbına döymez zebūn
4. 'Andelībāsā sögürsem sen gül-i ra'nāyı ben
Rūz [u] şeb olmağda cānā āh u feryādum fūzūn
5. Şoyınup şahrālara düşmek muqarrer Hasretī
Böyle ƙalursa eger başuñda sevdā-yı cūnun

15

[*mefā 'ilūn / mefā 'ilūn / mefā 'ilūn / mefā 'ilūn*]
[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Ne gülşende baña ne 'andelīb-i zāra yüz virdūñ
Cefālar eyledūñ 'uşşāka ey gül hāra yüz virdūñ
2. Tıfilsuñ n'idügin fark eylemezsūñ nīk ü bed aşlā
Bizi ƙoyduñ varup ol ğamze-i mekkāra yüz virdūñ
3. Tevaƙƙuf eyledūñ bir būse virmekde bize ammā
Tevaƙƙufsuz raƙībe varduñ ey meh-pāre yüz virdūñ
4. Perīşān itdūñ āhir bir bölük üftādeler hālin
Töküp ruhsāruñ üzre turre-i ƙarrāra yüz virdūñ
5. Hemān bu Hasretī bī-çāreye yüz virmedūñ yoƙsa
Muhaşşal tā seg ü hırs u ƙar-ı ağyāra yüz virdūñ

[*mefā 'ilūn / fe 'ilātūn / mefā 'ilūn / fe 'ilūn*]
[*Müctes: - - / - - / - - / -*]

1. Revādur olsa derūñ ger efāzıla mecma'
Ki ol ƙapuda bulurlar merātib-i erfa'
2. Esīr-i bend-i kemendüm hużūruña geldüm
*Ve emrī fī yedikum keyfe mā turīd aşna*¹⁷
3. 'Aceb mi dīdelerüm ƙan aƙıtsa şu yirine
Ol iki çeşmeye dāğ-ı ciğerdürür menba'
4. 'İnād eyleme ma'ƙüle rāzī ol ey dil
Saña degül yalıñuz herkese budur enfa'
5. Ya toħm-ı mihr ü vefā Hasretī ya toħm-ı bedī
Ne ekse her ƙişi anı biçer der-īn mezra'

[*mefā 'ilūn / fe 'ilātūn / mefā 'ilūn / fe 'ilūn*]
[*Müctes: - - / - - / - - / -*]

1. O şeh 'izārımı 'arz eyledi açup burƙa'
Güneşdür aña girībān olupdurur mağla'
2. Hağ-ı 'izār ü lebūñdür bu tīğ-i kil-k-i ğama
'İzām-ı sīne-i 'uşşākı eyleyen mağta'
3. Tükendi mey diyü sākī mizācımız bozma
'Arağla sāğarı ƙoldur vir ol daği enfa'
4. Fezā-yı sīnesi gel ƙaçma ey gözi āhū
Saña anuñ gibi olmaz ferağ-fezā merta'
5. Felekde Hasretiyā bu güneşden azherdür
Şafāda ehl-i şadāƙat cefāda *men yahda*'

¹⁵ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 118^a

¹⁶ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 118^b

¹⁷ "Buyruğum sizin elinizdedir. Siz nasıl isterseniz öyle yaparım."

¹⁸ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 118^b

[fā‘ilātün/ fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]
[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Şāğarı koymaz elinden rind-i bī-pervā olan
Furşatı fevt eylesün mi merdüm-i dānā olan
2. Kanda görse bāğ-ı hüsnuñ bir gül-i nāzikterin
Tırmaz āh u nāle eyler bülbül-i şeydā olan
3. Qadd-i bālāsına bir gün ol mehüñ el ırgürür
Nā-ümīd olmaz felekde himmeti a‘lā olan
4. İrişür elbette luţfuñ kām-yāb eyler beni
Qullarına resmdür in‘ām ider dārā olan
5. ‘Āşık iseñ cevrine şābr eyle yārūñ Hasretī
Cevr ider ‘uşşāka dā’im dil-ber-i ra‘nā olan

[fā‘ilātün/ fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]
[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Āh u efgān eylesem ney gibi ‘ayb itmeñ baña
Olmuşam bülbül gibi gül yüzlü yārimden cüdā
2. Nice şabr itsün dil-i şeydā bu nār-ı fırkate
Öyle āteşdür o kim itmez taḥammül tağ aña
3. Dād elüñden ey mürüvvetsüz felek feryād hey
Baña derdüm üstüne derd itmegi gördüñ revā
4. Qalması derd ü gam u hicrāna tākat zerrece
Ya murādum vir ya al cānum tenümden ey Hūdā
5. Cāna kār itdi bu ḥasret Hasretī şimden girü
Āh u efgān eylesem ney gibi ‘ayb itmeñ baña

[mef‘ülü / fā‘ilātü / mefā‘ilü / fā‘ilün]
[Muzāri: - - / - - / - - / - -]

1. Def‘ eylemez bu gamları mestāne olmayan
Destinde tāze gül gibi peymāne olmayan
2. Bu bezm içinde lezzet-i sūzı ne fehm ider
Şem‘-i cemāl-i dil-bere pervāne olmayan
3. Bir beydağ ile naţ‘-ı cihānda olur zebün
Leclāc-ı dehr olursa da ferzāne olmayan
4. Ālāt-ı ḥarb-i Rüstemi giymiş ne fā’ide
Bu rezmgāh-ı ‘aşqda merdāne olmayan
5. ‘Aql iden ‘ākıl iseñ şimdi Hasretī²²
İtmez ḥuzūr-ı ‘ālemi dīvāne olmayan

[mefā‘ilün / mefā‘ilün / mefā‘ilün / mefā‘ilün]
[Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -]

1. Yitür dil vādī-i miḥnetde mest-i cām-ı fırkatdür
Özinden bī-ḥaber medhūş-i ḥāb-ı şām-ı fırkatdür

¹⁹ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 118^b

²⁰ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 119^a

²¹ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 119^a

²² Vezin kusurludur.

²³ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 119^a

2. Müyesser olmadı bir gün aña āzād-ı vaşl olmak
Niçe yıldıur o bī-çāre esīr-i dām-ı fūrkatdür
3. Firākuñ kadrini bilmek gerek ey ‘āşık-ı şeydā
Ki vuşlat lezzetin efzūn iden eyyām-ı fūrkatdür
4. Ğam-ı hicre taħammül itmede bī-bāk olıgör kim
Seni dildārdan dūr eyleyen evhām-ı fūrkatdür
5. Meşāmm-ı cāna irdi Hasretī bŷy-ı vefā beñzer
Vişāl eyyāmı geldi āħir-i hengām-ı fūrkatdür

[*mefā ‘lün / mefā ‘lün / mefā ‘lün / mefā ‘lün*]
[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Ne ra‘nā ruħları gül zülfi ‘anber-bŷymışsun sen
Ne zībā lebleri mül kāküli şeb-bŷymışsun sen
2. Meşāmm-ı ‘ālemi kılsañ mu‘atтар vechi var zīrā
Güzellik bāğı içre gönçe-i ħōş-bŷymışsun sen
3. Sezādur rŷyuña mihr-i felek reşk eylese cānā
Ki rŷyuñ günden enver bir hilāl-ebrŷymışsun sen
4. Niçün dil sebzezārın eylemezsün kendüñe merta‘
Ĥaber alduğ nigāhuñdan gözi āhŷymışsun sen
5. Urursuñ tīr-i ğamzeñ Hasretīye hiç tıyurmazsun
‘Aceb fitnede māhir ğamzesi cāzŷymışsun sen

[*mefā ‘lün / mefā ‘lün / mefā ‘lün / mefā ‘lün*]
[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Benüm bülbül gibi zārum o gül-ruħşār bilmez mi
Perişān ü dil-efġār olduğum dildār bilmez mi
2. Tenüm ħār-ı sitemle pāre pāre olduğın yir yir
Eger inkār iderse gül anı gülzār bilmez mi
3. Ser-i kŷyında her şeb şubħ olunca itdŷğüm āhı
Tıtalum yār bilmez ya der ü dīvār bilmez mi
4. Ne lezzetlerle şıħħat bulduğın bezmünde dildāruñ
Ne lāzım ġayr bilmek ‘āşık-ı bīmār bilmez mi
5. Senüñçün Hasretīnŷñ çekdügi ālām-ı hicrānı
Eger bilmezse ‘ālem ‘Ālimŷ’l-esrār bilmez mi

[*mef ‘ülŷ / mefā ‘lŷ / mefā ‘lŷ / fe ‘ülŷn*]
[*Hezec: - - / - - / - - / - -*]

1. Zāhid bizi bu şekl ile bīġāne mi şandı
Ya bī-ser ü pā merdüm-i dīvāne mi şandı
2. Dirmiş bize bir laħza kıomaz cāmı elinden
Destümde olan lāleyi peymāne mi şandı
3. Güş itmedi mi na‘ra-i mestāneleri hiç
Mey-ħāneyi ol bir tehī vīrāne mi şandı
4. Şem‘-i ruħ-ı sākī var iken meş‘aleāsā
Bir şem‘e daħı ol beni pervāne mi şandı
5. Ey Hasretī bülbül bu ġice itdi çok efġān
Bilmem ki gülŷñ ġüşın ol efġāne mi şandı

²⁴ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 119^b

²⁵ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 119^b

²⁶ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 119^b

[Muḳatta‘ĀT]

Nazīre Kıt‘a Gofte-i Ḥasretī

[mefā‘ilün / mefā‘ilün / mefā‘ilün / mefā‘ilün]

[Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -]

1. Dilā bir vech-i pāk üzre ḥayādan meskenet olsa
Olur enfāsdan dā‘im maḥabbet ol yüze cārī
2. Eger bir bendesini sevse bir gün Ḥazret-i Mevlā
Anı sevmekligi ilḳā ider maḥlūḳına Bārī

Kıt‘a-i Ḥasretī Nazīre

[mef‘ülü / mefā‘ilü / mefā‘ilü / fe‘ülün]

[Hezec: - - / - - / - - / - -]

1. Günden güne artarsa n’ola nāle vü āhum
Ney gibi delüpdür cigerüm ol yüzi māhum
2. İnanmaz iseñ ben seni sevdüğüme cānā
Gözüm yaşı beñzüm şarusı iki güvāhum

[Tārīḥ Manzūmeleri]

Ḥasretī-i ‘Antābī Gofte

Rūḥī-i Bağdādīnūñ Mevtine Tārīḥdür

[fe‘ilātün / mefā‘ilün / fe‘ilün]

[Cedīd: - - / - - / - - / - -]

1. Rıḥlet itdükde dünyeden Rūḥī
Çok du‘ālar oḳundı rūḥı-çün
2. Oḳudum bende oldı bu tārīḥ
Fātiḥa rūh-ı pāk-i Rūḥī-çün³⁰ (1014)

Ḥasretī

[Şāḥīn-zāde Efendīnūñ Mevtine Tārīḥdür]

[fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - - -]

1. Dehre ger dānişver iseñ meyl ü raġbet eyleme
Merdüm-i dānā olanlar cümle nefret eyledi
2. Böyle vīrān olasıdur kim turaldan bu sipıhr
Hıç gördüñ mi ki bir insāna şefḳat eyledi
3. Bunca ‘ilm ü fażl ü ‘irfān ile Şāḥīn-zāde kim
Zīr-i ḥāk idüp yirin biñ dürlü miḥnet eyledi
4. İde Ḥaḳ rūhına raḥmet kim ‘āleme
Ehl-i ḥaḳ merdāna raḥm itdi meveddet eyledi
5. Kār-ı nā-hemvārına çarḥuñ taḥammül itmeyüp
‘Āḳıbet yüz döndürüp ‘uḳbāya rıḥlet eyledi
6. Rıḥleti-çün didi ḥālā Ḥasretī tārīḥini
Bāl açup Şāḥīn-zāde ‘azm-i cennet eyledi³² (1053)

²⁷ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 245^a

²⁸ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 240^b

²⁹ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 244^a

³⁰ فاتحه روح پاک روحچون

³¹ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 243^b

³² بال اچوب شاهین زاده عزم جنت ایلدی

Tārīh-i Āgā-yı Yeñiçeriyān-ı Şām Qadrī Āgā

[*mefā 'ilün / mefā 'ilün / mefā 'ilün / mefā 'ilün*]

[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Hezārān hamd ü şükr ol Qādir ü Qayyūm u dānāya
Yine hük-m-i sipāh-ı Şāmı virdi Qadrī Āgāya
2. Münevver eyledi anuñ kudūm-i pāki ser-tā-ser
Sa'ādet birle geldükde bu Şām-ı cennetāsāya
3. Melāz u melce'-i ehl-i ma'ārif kān-ı cūd ol kim
Anuñ nām-ı şerīfi gün gibi yayıldı dünyāya
4. İlahī devlet ü 'ömri mezīd ü müstedām olsun
Beķā olduqça bu nüh-günbed-i gerdūn-ı hādrāya
5. Ferahla Hasretī-i dā'ī-i kemter didi tārīh
Yine Haq virdi zībā manşıbı bu Qadrī a'lāya³⁴ (1054)

Tārīh-i Hamza Dede Şeyh-i Mevlevī-hāne-i Şām

[*fe 'ilātün / fe 'ilātün / fe 'ilātün / fe 'ilün*]

[*Remel: - - / - - / - - / -*]

1. Menba'-ı hilm ü hayā 'ārif ü kuṭb-ı devrān
Mürşid-i Mevlevīyān pīr-i fenā Hamza Dede
2. Qıldı ihyā niçe yıl tekye-i Mevlānāyı
İctihād itdi semā' ile şafā eylemede
3. Bu fenā tekyesini eylemeyüp cāy-ı karār
'Ākıbet gitdi hemān tekye-i mülk-i ebede
4. Geliñüz Haqqa niyāz idelüm ey dervīşān
Ki anuñ rüh-ı revānına Hudā rahmet ide
5. Sıdık-ıla Hasretī-i zār didi tārīhin
Cenneti buldı semā'ı dönerek Hamza Dede³⁶ (sene 1054)

[*mefā 'ilün / mefā 'ilün / mefā 'ilün / mefā 'ilün*]

[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Elüñden dād [ü] feryād ey felek yoq yire kan itdün
Yine bī-rahm ü bī-şefkatligün halka beyān itdün
2. O serv-i server-i nāzik-nihād Aḥmed Efendinün
Vücūd-ı pākini zecr ile hāk içre nihān itdün
3. Didi ol merd-i pāke rihlet-içün Hasretī tārīh
Suḥumlu-zāde Aḥmed 'azm-i iklīm-i cinān itdün³⁸ (1055)

[*fe 'ilātün / fe 'ilātün / fe 'ilātün / fe 'ilün*]

[*Remel: - - / - - / - - / -*]

1. Dünyeden gitdügi sā'atde Suḥumlu-zāde
Nāleden dostlaruñ sīneleri çāk oldı
2. Hasretī didi te'essüfle anuñ tārīhin

³³ İnan Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 244^b

³⁴ بینه حق ویردی زیبا منصبی بو قدری اعلایه

³⁵ İnan Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 245^a

³⁶ جنتی بولدی سماعی دونه رک حمزه دده

³⁷ İnan Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 243^b

³⁸ سحلمی زاده احمد عزم اقلیم جنان ایتدک

³⁹ İnan Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 243^b

Hayf kim menzil-i Aḥmed Çelebi ḥāk oldı⁴⁰ (1055)

Ve Lehu

[*mefā'ılün / mefā'ılün*]

[*Hezec: - - - / - - -*]

1. Suḥumlu-zāde Serv Aḥmed
Buradan eyledi rıḥlet
2. Didüm şıdık ile tārīḥin
İde rūḥına Ḥāk rahmet⁴² (1055)

[*müfte'ilün / müfte'ilün / fāilün*]

[*Remel: - - - / - - - / - -*]

1. Fāzıl-i dehr ü müfti-i rüzgār⁴⁴
Mülk-i beḳāya idicek rıḥleti
2. Didi o dem Ḥasretī tārīḥini
Ebü'l-hüdā rūḥına Ḥāk rahmeti⁴⁵ (1055)

[Şeyḫu'l-İslām Bahāyī Efendi'nün Vefātına Tārīḥ]

[*mefā'ılün / mefā'ılün / fe'ülün*]

[*Hezec: - - - / - - - / - -*]

1. Kemāl ü 'ilm ü faẓl ile felekde
Cihāna gün gibi tolaşdı nāmuñ
2. Umūr-ı dīn ü devlet içre dā'im
İderdüñ müşkilātın ḥall enāmuñ
3. Alup ḥātırların ḥoş-dil iderdüñ
Ḥuzūruñda mevālī-i 'izāmuñ
4. Hezārān āh vāveylā ki eḥibbā
İşitmez oldılar mu'ciz kelāmuñ
5. Geleydi gelmez oldı dōstāna
Nesīm-i cān-fezā gibi selāmuñ
6. Münādī-i ecel ḥalk-ı cihāna
Nidā itdükde bu rıḥlet peyāmuñ
7. İşidüp tārīḥ için didi hātif
Bahāyī Ḥāk bihişt ide maḳāmuñ⁴⁷ (sene 1064)

Ḳāzī-i Şām ki Meḥemmed Efendi Şeyḫu'l-İslāmuñ Merḥūm Yaḫyā Efendi Ḥazretlerinüñ Ḳızḳarındaşınüñ Ferzend-i Ercümendleridür

[*mefā'ılün / mefā'ılün / mefā'ılün / mefā'ılün*]

[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Gelüp şubḥ itdi Şāmı gün gibi ol necl-i pākīze
Zamān-ı devletinde ḥalk anuñ [hep] gördiler rūzı
2. Muḥammed şer'ini ḥaḳḳ üzre geldi eyledi icrā

⁴⁰ حيف كم منزل احمد چلبى خاك اولدي

⁴¹ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 243^b

⁴² ايده روحينه حق رحمت

⁴³ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 244^a

⁴⁴ Vezin kusurludur.

⁴⁵ ابو الهدا روحكه حق رحمتي

⁴⁶ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 120^a

⁴⁷ بهاي حق بهشت ايده مقامك

⁴⁸ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 120^a

- Muhammed hürmetine Hâk aña şıhhat ide rûzı
3. Selâmetle sa‘âdetle ola âsûde dünyâda
Şebi qadr ola ol nâzik-nihâduñ ‘ıyd ola rûzı
 4. Bu nûrâniyyetin Şâmuñ görüp hâtif didi târîh
Nümâyâ[n] oldı burc-ı enbiyâdan mihr-i firûzı⁴⁹ (sene 1064)

[*mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / mefâ‘ilün*]
[*Hezec: - - - / - - - / - - - / - - -*]

1. Bi-hamdi’llâh sa‘âdet birle ey pâşâ-yı ‘âlî-şân
Gelüp hürşîdâsâ Şâmı şubh idüp ziyâ şalduñ
2. Qudüm-i pâküñe târîh için bu Hasretî dâ‘î
Didi gel ey benüm devletlü sultânüm şafâ geldün⁵¹ (sene 1064)

[Hezliyyât]

Hasretî

[*fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilün*]
[*Remel: - - / - - / - - / -*]

1. Gel a ey Şehrî bu sevdâyı ferâğat eyle
Bir zarar itmeye dirseñ ekdi şöhretüñe
2. hicvimuñ başı qalkalidür pek⁵³
Pâreler qorqarum ey qahpe urunca g.tüñe

Ve Lehu

[*fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilün*]
[*Remel: - - / - - / - - / -*]

1. Yürî Şehrî bizi hicv eylemege meyl itme
Hicv-gülüqda muqâbil olamazsuñ igüme
2. Pendümi tutmayup ey qahbe ‘inâd eyler-iseñ
Şubhesiz şöylece bil şonra ş.ç.rsuñ s.küme

Ve Lehu

[*fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilün*]
[*Remel: - - / - - / - - / -*]

1. Teng imiş gâyet ile qahbe g.tüñ ey Şehrî
Diqqat-i tâmm-ıla kimse bulamazmış aña yol
2. Saña ben zür ile bir s.k çalayım kim ey hîz
G.tüñüñ ağızı Sikender Boğazından ola yol

Ve Lehu

[*fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilün*]
[*Remel: - - / - - / - - / -*]

1. Şâ‘irüm diyü gel ey Şehrî-i hîz eyleme lâf
Biz senüñ gibi çipil şâ‘iri çok yağlamışuz

⁴⁹ نمایان اولدی برج انبیادان مهر فیروزی

⁵⁰ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü, no. 76/1, vr. 120^b

⁵¹ دیدی کل ای بنم دولتو سلطانم صفا کلدک

⁵² İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 252^a

⁵³ Vezin kusurludur.

⁵⁴ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 252^a

⁵⁵ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 252^a

⁵⁶ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 252^a

2. Seni de yağlamak āsān idi ey puşt ammā
Pīrimüz ḥazret-i şeyṭāna yemīn bağlamışuz

Şehrî Mışra Giderken Ḥasretî Dimişdür

[fe 'ilātün / fe 'ilātün / fe 'ilātün / fe 'ilün]

[Remel: - - / - - / - - / -]

1. Şehrî[yi] yilmedi gördüm gine geldi Şāma
Dökilüp boyası puştın şakalı ağ oldu
2. Belî buyurdı niye ş.çm.ğa katlanmadılar
Sebeb o laqlağ-ıla yolda bulunmağ oldu

[Maṭla']

Ḥasretî Yār Firākuñ Muttaşıl Vaşf İtme[de]

[fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilātün / fā 'ilün]

[Remel: - - - / - - - / - - - / - -]

1. Derd ile āh itdügümce sīne-i şad-çäkden
İşidür cümle melekler ḳubbe-i eflākden

Kaynakça

- Açıkgöz, N. (1982). *Riyazü's-şuara-Riyazî Mehmet Efendi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ahatlı, E. (2011). "Terceme", *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, c. 40, Ankara 2011, s. 483-484.
- Altun, K. (1997). *Tezkire-i Mûcib*, AKM, Ankara.
- Antepli Ḥasretî (a), İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200.
- Antepli Ḥasretî (b), Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, no. 744-745.
- Antepli Ḥasretî (c), Süleymaniye yazma eser kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan bölümü, no. 76/1.
- Aral, A. E. (06.12.2014). "HASRETİ", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (E.T: 27.05.2018).
<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=5704>
- Avcı, C. (2010). "Tabakât (İslam Tarihi)", *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, c. 39, Ankara, s. 297-299.
- Babacan, İ. (2010). *Tezkire-i Mecalis-i Şu'ara-yı Rum Garîbî tezkiresi*, Vizyon yay., Ankara.
- Canım, R. (2000). *Tezkiretü's-şuara ve Tabsıratü'n-nüzemâ*, AKM, Ankara.
- Coşkun, A. O. (1985). *Seyrekzade Mehmet Âsım-Zeyl-i Zübdetü'l-eş'ar*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çapan, P. (2005). *Mustafa Safayî Efendi Tezkire-i Safayî*, AKM, Ankara.
- Çımarcı, M. N. (2007). *Şeyhülislam Ârif Hikmet Tezkiretü's-şuara*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Çiftçi, Ö. (yty). *Fatîn Davud-Hatimetü'l-eş'âr*, Kültür Bakanlığı e-Kitap, (E.T:29.06.2018)
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>
- Demirel, Ş. (09.11.2013) "ŞEHRÎ, Malatyalı Ali Çelebi", *Türk edebiyati isimler sözlüğü*, (E.T:27.05.2018).
<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=5704>
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*, TDK, Ankara.
- Donuk, S. (2017). *Nev'izâde Atâyî'nin Şakâik Zeyli*, Türkiye yazma eserler kurumu başkanlığı yayınları, İstanbul.
- Donuk, S. (2016). *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belîğ'in Güldeste-i Riyaz-ı İrfan'ı*, gece kitaplığı, Ankara.

⁵⁷ İran Meclis-i Şurâ-yı Millî Kütüphanesi, no. 14200, vr. 252^b

⁵⁸ Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, no. 744-745, vr. 256^b

- Durmuş, İ. (2010). "Tabakat", *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, c. 39, Ankara, s. 288-290.
- Ekinci, R. (2017). *Uşşâkîzâde Hasib Zeyl-i Şakâik*, Türkiye yazma eserler kurumu başkanlığı yayınları, İstanbul.
- Erdem, S. (1988). *Mehmet Salih Yümnî-Tezkire-i Şuara-yı Yümnî*, Türk dünyası araştırmaları dergisi, 55, Ağustos, s. 85-112.
- Erdem, S. (1988). *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı*, AKM, Ankara.
- Fayda, M. (2009). "Siyer ve Megâzî", *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, c. 37, Ankara, s. 319-324.
- Genç, İ. (2000). *Esrar Dede Tezkire-i Şuara-yı Meleviyye*, AKM, Ankara.
- Gürbüz, M. (11.08.2014). "Hasretî, Hasretî Çelebi", *Türk edebiyati isimler sözlüğü*, (E.T: 27.05.2018).
<http://www.turkedebiyatilisimersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3969>
- Gürbüz, M. (2011). *Kâbilî'nin Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr Adlı Şiir Mecmuası*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri (E.T: 01.03.2018)
https://tr.wikipedia.org/wiki/Yeni%C3%A7eri_a%C4%9Falar%C4%B1_listesi (E.T: 28.05.2018).
- İnce, A. (2005). *Tezkiretü's-şuara-Salim Efendi*, AKM, Ankara.
- İsen, M. (1994). *Künhü'l-ahbâr'ın tezkire kısmı*, Atatürk kültür merkezi yay., Ankara.
- İsen, M. vd. (2009). *Şair Tezkireleri*, Grafiker yayınları, Ankara.
- Kandemir, M. Y. (1997). "Hadis", *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, c. 15, Ankara, s. 27-64.
- Kandemir, M. Y. (2010). "Şemail", *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi*, Ankara, c. 38, s. 497-500.
- Kaya, D. (1990). *Şairnameler*, Kültür bakanlığı halk kültürü araştırmaları dairesi yayınları, Ankara.
- Kayabaşı, B. (1996). *Kafzade Faizî'nin Zübdetü'l-eşârı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Malatya İnönü Üniversitesi.
- Kılıç, F. (2010). *Meşâirü's-şuarâ (İnceleme-Metin)*, İstanbul Araştırmaları Ens., İstanbul.
- Kireççi, A. (2011). "Arap Dünyasında Biyografi Geleneği", *Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Sempozyumu Bildirileri (Mustafa İsen Adına)*, AKM, Ankara, s. 443-444.
- Koca, T. (1990). *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri*, Naci Kasım İstanbul maarif kütüphanesi ve matbası, İstanbul.
- Kut, G. (1978). *Heşt-Bihîşt*, The Tezkire by Sehî Beg, Harvard.
- Kutluk, İ. (1997). *Tezkiretü's-şu'ara-Beyâni Mustafa bin Carullah*, TTK, Ankara.
- Kutluk, İ. (1989). *Tezkiretü's-şu'ara-Kınalızâde Hasan Çelebi*, TTK, Ankara.
- Levend, A. S. (2008). *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I. TTK, Ankara.
- Mehmed Süreyya. (1308). *Sicill-i Osmânî*, c. I-IV, Matbaa-ı Âmire, İstanbul.
- Oğraş, R. (2001). *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-endüz'u*, Emirdağ Ofset, Afyon.
- Özcan, A. (1989). *Şaka'ik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, Çağrı Yay., İstanbul.
- Özcan, A. (2010). "Tabakat (Osmanlı Dönemi)", *Diyanet İslam ansiklopedisi*, c. 39, Ankara 2010, s. 299-301.
- Solmaz, S. (2005). *Ahdi ve Gülşen-i Şuarası*, AKM, Ankara.
- Tan, M. (2007). *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakaiku'n-nu'maniyye fi Ulema'id-devleti'l-Osmaniyye*, İz Yay., İstanbul.
- Tanyeri, M. A. (1999). *Örnekleriyle Divan şiirinde deyimler*, Akçağ yayınları, Ankara.
- Tatçı, M. (2003). *Osmanlı Müellifleri Bursalı Mehmed Tahir*, Bizim Büro Yay., Ankara.
- Tuman, M. N. (2001). *Tuhfe-i Nailî*, Bizim büro yay., Ankara.
- Uzun, M. (1998). "Hilye", *Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18, Ankara, s. 44-47.

-
- Yakar, H. İ. (2013). *Antepli Divan şairleri*, YCM yayınlari, Gaziantep.
Yılmaz, K. (2001). *Güftî ve Teşrifatü 'ş-şuara 'sı*, AKM Yay., Ankara 2001.
Zavotçu, G. (2009). *Rıza Tezkiresi (İnceleme-Metin)*, Sahaflar kitap sarayı, İstanbul.
-

ⁱ Şeyhî Mehmed, Sultan IV. Mehmed dönemi Şam kadılarını sıralarken şöyle demektedir: *İzzetî Şeyh Mehmed Efendi: Dârü'l-hadis-i Süleymâniye'den Şam kadısı olup ba'dehu Mısr'a nakl olundu, fî Ramazan sene 1065* (Özcan, 1989, 3/618). Hasretî'nin manzumesi 1064 tarihini işaret etmektedir.

ⁱⁱ Deyimlerin derlenmesinde *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler* (Tanyeri, 1999) adlı eser ile Türk Dil Kurumu'nun resmi web sayfasında yer alan Deyimler ve Atasözleri Arama Motoru'ndan http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri (E.T: 01.03.2018) istifade edilmiştir.

ⁱⁱⁱ Arkaik kelimelerin anlamları *Yeni Tarama Sözlüğü* (Dilçin, 1983) adlı çalışmadan alınmıştır.

HISTORY

Historicizing World System Theory: Sugar and Coffee in Caribbean and in Chiapas

Dünya Sistemi Teorisini Tarihselleştirmek: Karayipler'de Şeker ve Chiapas'ta Kahve Üretimi

Özgür BALKILIÇ*

Abstract

The world system theory has been developed during the 1960s and 1970s in order to explain the economic, political and cultural relationship between developed, developing and underdeveloped countries. The main assumption of this theory is that economic and political dynamics which have progressed from the late 16th century towards contemporary ages resulted in unequal and dependent relations between these countries. Consequently, while an advanced economy and consolidated democratic-political institutions emerged in the developed countries, the developing and underdeveloped countries whose natural resources and economic assets are being exploited by the core countries are subjected to a backward economy and politically unstable systems. However, the world system theory has not gone unchallenged; on the contrary, a considerable amount of social scientists accused it of being overwhelmingly functionalist. The main weaknesses of this theory are that it ignores the local Dynamics and it, related with the first point, reduces the lower classes to the passive recipients of historical transformations. In order to fulfill these gaps in the theory, several scholars, in an attempt to explain the expansion of capitalism in non-Western regions, focus on the local dynamics of commodity chains and labor processes in these localities. Following this criticism, this paper argues that the historical development of sugar and coffee production, both of which are the most important commodities of the world trade from the early 16th century cannot be explained ignoring the local dynamics and that the local aspect of labor strategies which are designed to keep the potential producers in the land and production process must be analyzed as an important factor in the historical development of the production of these two commodities. In doing so, the article will analyze the development of labor processes and strategies in sugar and coffee production in Caribbean in the 16th and 17th centuries and Mexico-Chiapas in the 19th century, respectively.

Keywords: The World System Theory, Labor Process, Sugar Production in Caribbean, Coffee Production in Chiapas

Öz

Dünya sistemi teorisi 1960'lı ve 1970'li yıllarda gelişmemiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki iktisadi, siyasi ve kültürel ilişkileri açıklamak için geliştirildi. Teorinin temel varsayımı dünya ölçeğinde 16. yüzyıldan günümüze değin meydana gelen iktisadi ve siyasi gelişmelerin bu coğrafyalar arasında eşitsiz ve bağımlı ilişkilere yol açtığıydı. Sonuç olarak, gelişmiş ülkelerde gelişkin bir ekonomi ve köklü demokratik-siyasi kurumlar ortaya çıkarken, doğal kaynaklarına ve iktisadi varlıklarına gelişkin ülkeler tarafından el konulan gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde geri bir ekonomi ve istikrarsız bir siyasi sistem meydana gelmektedir. Ancak, araştırmacılar dünya sistemi teorisinin ciddi eksikleri olduğunu belirtmekten de geri durmadılar. Bu teorinin en ciddi eksiklikleri yerel tarihsel süreçleri dikkate almaması ve bu noktayla ilintili olarak da alt sınıfları tarihsel dönüşümlerin basit nesnelere durumuna indirgemesiydi. Bu eksikliği gidermek için araştırmacılar kapitalizmin Avrupa dışındaki coğrafyalarda yayılışını açıklarken meta zincirlerinin yerel dinamiklerine ve yerelliklerdeki emek süreçlerine eğildiler. Bu makalede, 16. yüzyıldan itibaren dünya ticaretinin en önemli metallerinin ikisi olan şeker ve kahve üretiminin yerel dinamikleri hesaba katmadan anlaşılamayacağı vurgulanıyor ve özellikle potansiyel üreticiyi toprağa ve üretime bağlamak için uygulanan emek stratejilerinin yerel boyutlarının kahve ve şeker üretimini belirleyen faktörlerden biri olduğu iddia ediliyor. Bu anlamda, makale 16. ve 17. yüzyılda Karayipler'de şeker ve 19. yüzyılda Meksika-Chiapas'da kahve üretiminde emek süreçleri ve stratejileri üzerine odaklanıyor.

Anahtar Kelimeler: Dünya Sistemi Teorisi, Emek Süreci, Karayipler'de Şeker Üretimi, Chiapas'da Kahve Üretimi

Introduction: World System Theory and Commodity Chain Approach

World-System theory existed at the end of the 1960s and 1970s under highly anti-colonial, anti-imperialist and nationalist political climate especially in the Third World

* Dr. Öğrt. Üyesi, Abdullah Gül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, balk9720@mylaurier.ca

Countries. The main aim of world-system theory as developed by Immanuel Wallerstein was to explain the unfair relations between core and periphery[†]. In this relationship, according to world-system theory the social, economic and politic historical relations in the periphery were determined by the necessities of capitalism in the core. Although this theoretical school was highly attractive for the scholars who tried to explain increasing integration of the world especially after the fifteenth century, world-system theory was highly criticised for their functional assumptions and overgeneralizing ideas. It was stated that the main deficiency of it was to ignore the importance of local conditions of the periphery in its relationship with the core. In a similar vein, in this paper, I will criticize world-system theory by arguing that the labor strategies which were implemented in the Caribbean sugar plantations in the seventeenth and eighteenth centuries and coffee plantations in Chiapas in the nineteenth century developed by the local conditions rather than necessities of world system. Furthermore, I will argue that the workers in the plantations were active agents rather than the passive victims of the production processes.

World system theory's assumptions were highly influenced by dependency theory which was mainly developed by left-wing Latin American scholars to explain the reason of underdevelopment of their continent. Andre Gunder Frank can be counted as one of the dominant scholars in the dependency theory. Frank (1966, p. 18) in his highly influential development of underdevelopment thesis, argued underdevelopment in a particular country was the result of the "past and continuing economic and other relations between the satellite underdeveloped and the now developed metropolitan countries." That is, according to Frank, the capitalist system existed in the past centuries in the Western Europe, core countries, infiltrated the economic sectors in the periphery countries especially through the trade of certain commodities. In this sense, the function of the periphery in its relation with the core countries was to produce economic items and the function of the core was to transfer them to the world metropolis (Frank, 1966, p. 20). In this kind of relationship, fate of the periphery which was decided by the world-scale capitalist relations, was to remain as underdeveloped one (Frank, 1966, p. 23). Then the social, economic and other relations in the periphery regions began to be shaped by the interests of the core countries (Frank, 1966, p. 19).

Like Frank, the main concern of Immanuel Wallerstein, is the most influential figure of the world-system theory, was the explanation of how the capitalist system penetrated into the periphery and shaped the economic and social relations. For him (1974, p. 387), the main difference between Marxism and bourgeois ideologies was the former's method of analysis of its case by looking at the social whole, that is, from the perspectives of totality in a Lukacsian sense. This means that, for Wallerstein, capitalist production should be analysed by looking at a total world system from its beginning. The capitalist economic relations were dominant in all over the world for the centuries and it transformed all the other economic systems. In this sense, after emerging in the Western Europe, capitalism penetrated into the other parts of world by trade and transformed the world into its market (Wallerstein, 1974, p. 398). Wallerstein (1974, p. 415) claims no economic system, even the socialist economies could avoid from the world-system. And this system was the capitalist in its form; that is, the main sake of the system was to make profit. Like Frank, Wallerstein (1974, pp. 400-401) divides the world as core, periphery and semi-periphery countries and he defines a kind of division of labour between these countries. In this division of labor, the core countries appropriate the economic surplus produced by the periphery and semi-periphery countries. More importantly, the internal conditions of the periphery and semi-periphery countries, like state formation or

[†] In the terminology of world-system theory, periphery refers to the Western European and North American countries which have a highly developed capitalist system and dominate and exploit the rest of the world, periphery, for the necessities of capitalism.

class configuration, are determined by the interests of the world-system as well as their international positions. In this regard, it can be derived from Wallerstein assumptions that the core imposed capitalist social and economic relations to the periphery. In this narration, the local conditions as causal factors to explain the historical developments of the periphery were almost invisible.

Both dependency theory and world-system theory have been accused of reducing the capitalist production to the exchange of commodities and in this sense, not comprehending properly the qualitative breakthrough of capitalism from the earlier mode of production (Wood, 2002, p. 12). On the other hand, especially world-system theory perpetuated its effects on the scholars who try to understand the capitalist transformation in a global scale. Since the world-system theory focuses on the interaction of the different regions in a world scale, it continues to influence the scholars who are working on how the world integrated mostly due to trade relations between the countries especially after the sixteenth century in an accelerating speed. At that point, the commodity chain approach can be useful in order to explain the social, economic and cultural transformations in a global scale especially when looking at the “plantation colonies that were clearly export driven” (Schwartz, 2004, p. 6). In this sense, commodity chain approach emphasizes on the importance of commodities as a factor linking the different parts of the world together. For the scholars who work on the global scale, the different parts of the world were influenced by the commodity chains and production, distribution and consumption were determined by the movement of commodities. In other words, they followed the tracks of a particular commodity in order to explain the relations between the production, distribution and consumption processes.

Although the commodity chain approach highly inspired by Wallerstein’s world system theory, it argues different sides of the commodity chain do not just develop in accordance with the sake of capitalism in the core countries. Rather, for the scholars who use this approach in their historical analysis the relations between the production, distribution and consumption develops in a dynamic way (Topik et al., 2006, p. 3). That means commodity chain approach gives importance to the local conditions to analyze repercussions of movement of a particular commodity in a global scale. In this sense, for example, the production process in a periphery country develops in accordance with the already existing the political, social and economic local characteristics of this country as well as the benefits of the core countries. Any scholars who deal with the integration of the different regions to the world capitalist system by looking at commodities should take historical differences of the regions and analyze integration mutually rather than just looking at the interests of the core countries. That means, rather than imposing their interests the core countries has to make some compromises in order to perpetuate their existence in the periphery. For these scholars, therefore local historical factors play crucial roles in development of the production of a particular commodity in the periphery. Furthermore, as historians Carlos Marichal et. al (2006, p. 353) claim that the commodity chain approach is not just a concept to comprehend the main dynamics economic transmission lines: “it also obliges the historian to focus on social history and consumption of export products.” The social history of products also obliges the scholars to see the participants of the production in the periphery as the active agent of the commodity production rather than the passive victims. The sugar as a world commodity in the seventeenth and eighteenth century and coffee as another one in the nineteenth century are beneficial examples to show the importance of local conditions on the labor strategies in their production.

The sugar production in the plantations was carried to the Caribbean islands by the European colonists and sugar became the main world commodity between sixteenth and eighteenth centuries. Although increase in the sugar production in those centuries was caused

by increasing demands from the Western Europe and the major European powers, Portugal, Spain, France, Dutch and Britain involved in the production of sugar, it is impossible to say that the Western European powers unilaterally determined every phase of production. They had to take into account the local conditions where the plantations were founded and one of their main concerns was to find and control available labor supplies. Likewise, one of the main problems of the coffee producers in Chiapas, Mexico was labor shortage. Although Chiapas was not colonized by the Western European powers unlike the Caribbean islands, the coffee production erupted in this region due to increasing demands in global scale. Therefore, the coffee produced in Chiapas was a world commodity from its beginning. On the other hand, like in sugar, the producers had to face the local obstacles to maintain their production.

Sugar in the Caribbean Islands

According to a prominent historian of the sugar trade, Sidney W. Mintz (1985, p. 21) sugar production can be brought back to the ancient times. Before European production in the South America, sugar cane was cultivated in different parts of the world. Arab expansion to the westward in the seventh and eight centuries disseminated the sugar production into the Mediterranean region. From the thirteenth to the fifteenth century, the Cyprus was the main production center for sugar consumed in Europe. The Europeans immensely contacted with the sugar production in the Crusades. By adopting the Muslim techniques, the crusaders cultivated the sugar cane in Northern Lebanon. In those decades, sugar was also produced in the Southern Italy but on a limited scale (Curtin, 1999, pp. 5-7). After some time, Spain became another region in which sugar was produced. On the other hand, the scale of the sugar lands in Italy and Spain and the relative weight of sugar trade in the Mediterranean economy were very small. After the Mediterranean, sugar cane was carried to the Madeira and Canary islands and after some armed conflicts, these islands were begun to be controlled by the Spanish in the fifteenth century. Then, Spanish sugar production moved to the Atlantic islands in 1490s. Sugar cane was carried to the Latin America by Columbus in 1493 in his second voyage and it was first cultivated in Santa Domingo.

The sugar production in Italy and Spain encountered some obstacles, since the cultivation of sugar cane requires tropical and subtropical climates and sugar production also needs large amounts of water and labor (Mintz, 1985, pp. 21-25). Especially in Iberia, abundant water and warm growing conditions were not available (Phillips, 2004, p. 27). So, the sugar plantations played in the Mediterranean a kind of stationary role which carried the sugar to the Atlantic islands (Phillips, 2004, 38). Like in Italy and Spain, Both of Madeira and Canary islands had very few suitable lands for the sugar production (Curtin, 1999, 21). Therefore, the European sugar production was not very successful before the sugar cane was carried to the Atlantic.

It is hard to say that first Spanish attempts to produce sugar were successful in the Caribbean. The Caribbean islands had geographic advantages on the sugar production. For example, most of the best sugar land was near the coast, “so that barrels o sugar could be rolled to the beach and transhipped by lighter to seagoing vessels” (Curtin, 1999, pp. 75-76). Moreover, the suitable winds in the season made transportation easy for the ships. Furthermore, the average rainfalls in a year, especially in Barbados, were favourable for the sugar cane production. Despite all these geographic advantages, Spanish sugar production in the Caribbean was not successful mostly due to the labor shortage. The Spanish could not solve this problem in this region and therefore the Caribbean islands could not compete with the sugar production in Brazil which was in the hands of the Portuguese. In result, the sugar production was a stabilized one in Caribbean. After some time, the Dutch began to dominate the islands. But, they just traded the finished goods and did not involve in the production of sugar. Meanwhile, Britain began to establish colonies in Caribbean in the second decade of

1600s, especially in the Barbados Island (Curtin, 1999, pp. 77-78). Unlike the Spanish, the British were very successful in the sugar production in Caribbean. They incredibly increased the amount of sugar production to meet their internal sugar demands. As a result, with the growing influence of Caribbean sugar production in the world sugar market, Britain became the dominant actor of the sugar production.

Before English, the Dutch was dominant power in the international sugar market. On the other hand, the Dutch themselves did not participate in the cultivation of the sugar cane. Instead, they provided money, credit and labor supply to the producers (Wolf, 2010, p. 197). In this sense, the turning point of sugar industry was the entry of Britain to the international sugar market and cultivation of sugar cane in the Barbados Island in the second half of the seventeenth century. Mintz (1985, p. 38) argues:

England fought the most, conquered the most colonies, imported the most slaves (to her own colonies and, in absolute numbers, in her own bottoms), and went furthest and fastest in creating a plantation system. The most important product of that system was sugar. (...) the amount of sugar produced, the numbers of its users, and the range of its uses exceeded the others [Portuguese, Spanish and Dutch]; and it remained the principal product for centuries. In 1625, Portugal was supplying nearly all of Europe with sugar from Brazil. But the English soon developed their sources in Barbados and then in Jamaica, as well as in other 'sugar islands'.

England's entry to the sugar market was firstly for the counterbalance of the growing domestic demand for sugar. But, accelerating sugar production also provided England strength in the European market. Both domestic demand and rivalry in the international scale required unceasing sugar production (Mintz, 1985, p. 45). To counterbalance these, strict labor strategies were implemented by the plantation owners since from its beginning, the sugar industry in the New World suffered from the labor shortage and consequently slave labor began to be used in the plantations (Mintz, 1985, pp. 32-33).

Plantation was a place which combined the farming of the cane processing of its juice into sugar (Schwartz, 2004, p. 3). Both the cultivation and refinement of sugar was realized in the plantations. In this sense, one of the features of the sugar plantations was the unusual combinations of agricultural and industrial forms in Caribbean. Another feature was that sugar as a crop was monopolized. Sugar monoculture has eroded the diversified farming in Caribbean. For example, by 1645, sugar cane was cultivated in the 40 percent of the Barbados Island and by 1767 this ratio has risen to 80 (Curtin, 1999, p. 83). As a third feature, the plantations were in large scale and owned by the private individuals. In all Caribbean, sugar production was made in the large plantations (Wolf, 2010: p. 151). The small holders gradually became poor whites and they were replaced by the large owners.

One of the main concerns of the big plantation owners was the labor force issue. The cultivation and process of sugar necessitated the proper climate and hard labor. In addition, a solid technical mastery was necessary for processing sugar. Boiling and striking of sugar cane required great skill. The labor force worked as the labor gangs that maintained the repetitive and arduous tasks which required strict sequence and synchronization (Wolf, 2010, p. 315). In this sense, Mintz (1985, p. 51) claims labor discipline was the first issue to be implemented in order to arrange properly the complex production process of sugar. Second issue was the organization of skilled and unskilled labor force in accordance with the production goals of plantation. The labor force was composed of interchangeable units. And last issue is that the system was time-consciousness which penetrated all phases of plantation life. That means, the daily life in the plantations was strictly scheduled and controlled to provide time discipline. Wolf (2010, p. 315). emphasizes on the necessity of strict managerial control by claiming that a plantation can be defined "as a capital using unit employing a large labor force under close managerial supervision to produce crop for sale." The labor issue was so important in

Caribbean that, the issue of labor force has changed the social, political and economic landscape of island: “(...) the nature of labor supply, the character of the population, and the organization of the workforce, and that it mightily to the reconfiguring of the social, economic, and political landscape” (Mccusker and Menard, 2004, p. 290). The large plantation owners provided all these work place requirements to a certain degree. In this sense, it should be said that their main problem regarding labor was to find the available labor forces which was a major problem of the sugar production from its beginning in Atlantic to recruit in the plantations.

The plantation owners used different kind of labor in order to challenge the labor shortage problem in Caribbean. They firstly used the contracted laborers, also called as indentured servants. They were settlers from the mother country, England, and they were the debt servants, petty criminals, political and religious non-conformists etc. English carried these people to the region where the sugar production was maintained. Since the cost of using indentured servants in the plantations was less, the owners preferred them. On the other hand, there were certain obstacles to use the contracted labourers in the plantations. Indenture was limited in time, “hedged about with customary and legal restrictions, and subject to the relative ease with which servants could escape” (Wolf, 2010, p. 202). When their contracts ended, they were given some tracts of land of their own. So “the new colonies would presumably fill up with settlers over time” (Mintz, 1985, p. 52). In fact, the population for example, in the Barbados Island increased due to the importation of indentured servants from England (Mccusker and Menard, 2004, p. 292). But Wolf (2010, p. 202) claims that only two out of ten between 1607 and 1776 could attain the status of independent farmers or artisans. Indeed, in practice the conditions of the indentured servants were not very different from those of the slaves. They were bought and sold “while contractually bound.” They were severely punished if they did not obey the rules and broke the discipline. In short, using indentured servants could not supply the deficiency of labor in Caribbean.

In the 1630s the slave population was very rare in the Caribbean. And the number of slaves was insufficient to meet the increasing labor demand due to the increasing sugar production. Thus, the native enslaved people were put in the plantations to work along with the indentured servants. But the problem of using the native people was that although the Caribbean islands were densely populated, most of native population had been wiped out by the European disease. Furthermore, since some of them were converted into Christianity, they could not be enslaved (Curtin, 1999, p. 63). To conclude that point the plantation owners could not benefit from the native labor force as much as they hoped. In this case, the problem of labor shortage could not be solved either by the indentured servants or by the local indigenous population. After that, the slave people from Africa and India began to be imported to work in the plantations (Mintz, 1985, p. 53).

As one of the prominent scholars on the Atlantic slave trade, Herbert Klein (2004, p. 201) suggests that the slave trade had evolved independently from the expansion of sugar economy. Europe knew the slavery as an institution before the Atlantic slave trade and the slavery existed in Africa from the recorded times. The arrival of the Portuguese initiated the African slave trade in the early 1400s, but the slaves never became the dominant labor force in the local economies in Europe (Klein, 2004, pp. 202-203). With the expansion of sugar production in the Atlantic islands and labor scarcity mostly caused by the decimation of the native population by the European disease, the European merchants began to import African slaves in order to make them labor force in the sugar plantations (Klein, 2004, pp. 204-206). In the 1600s the slave trade was directly tied with the sugar production in the Atlantic. The Portuguese was the first people to import to slave to work in the sugar plantations in Sao Tome near to the African coast:

By the 1520s, Sao Tome's own sugar industry had begun to grow, and the island made a convenient center for the slave trade as well. Sao Tome imported about 2,000 slaves a year from all sources. The Portuguese on the island put some of them to work on local sugar plantations (Curtis, 1999, p. 43).

It should be added here that the emergence of sugar production did not bring slavery to the Caribbean the sugar just intensified the already existing process (Mccusker and Menard, 2004, p. 294). After the late seventeenth century the number of slaves working in the Caribbean plantations rose sharply. The English Royal African company transported the African slaves to the English colonies (Klein, 2004, p. 215). From 1701 to 1810 in Barbados the number of imported slaves from Africa was 252,500 and the same number in Jamaica between the same years was 662,400. By 1680, the number of slaves in the islands became adequate for the production (Mccusker and Menard, 2004, p. 301). These had been mostly dispossessed people in their own countries but not as free landless workers, as slaves. Like modern proletarians, they were estranged from the means of production and they were dispossessed. But, unlike the free wage laborer they had nothing to sell, even their labor force. Instead they were themselves bought and sold (Mintz, 1985, 54-57).

Wolf (2010, pp. 203-204) indicates that the African slave labor force was preferred rather than the indigenous workers since the Indian proximity to their native groups could encourage the rebelliousness. But the African slaves lacked such support. The colour of their skins was the marker of them and in case of their running they became easy targets for those who "bent upon reaping a reward." Consequently, "the enslavement of Africans thus offered the possibility of a labor force that could be set to work in arduous and continuous operations under an owner's direction, with restraints of law and custom reduced to a minimum." Despite all strict supervisions on them, the slaves in the Caribbean had two options to abandon their miserable condition in the plantations: running away or rebel. According to one prominent historian on the sugar plantations, Philip D. Curtin (1999, p. 104), the slaves could "defend a small territorial enclave against the Europeans' effort at conquest and reenslavement." These independent Africans could build some kind of colonies and began to be called as maroons in Caribbean. Indeed, these colonies had existed before the English occupation of the Caribbean islands. On the other hand, maroons continued to exist under the British colonial regime in Caribbean. For example, after the British forces invaded Jamaica in 1655, the Jamaican colonial government let them alone at first. But, in the early eighteenth century the government organized some military expeditions against the maroon colonies with varying success. Eventually, the government recognized their rights on the certain pieces of land.

The Caribbean islands witnessed the interaction of people from the different parts of the world. British population have managed the trade and production in the sugar plantations. In the plantations they used different kind of workers. They employed the indentured servants and slave labor force (Schwartz, 2004, p. 21). Neither implementing different kind of workers was presupposed by the sugar producers nor it was imposed by the world market for which sugar production was maintained. Rather, the historical and unpredictable conditions determined the usage of these types of labor. In this sense, local conditions, mainly labor shortage, were more effective than the interests of the world system to determine the labor strategy implemented in the Caribbean sugar plantations in the seventeenth and eighteenth century. Furthermore, the workers had some options to escape from unbearable process of the sugar production like running away or rebel. In fact, as in the case of Jamaica they used one of these options and eventually the colonial government had to make a compromise with them. That means, they were not the passive victims of the world history. Their life had not to be determined by the profit sakes of the sugar production. Even under the worst terrible conditions, they could hold their own fate in their hands.

Coffee in Chiapas

As world historians Steven Topik and William Gervase Clarence-Smith (2003, p. 2) argue coffee is a worthy of attention since it has been an important one in the world economy and affected the lives of millions of people. That means, like sugar, coffee was another world commodity in history. Coffee production has erupted in the nineteenth century mainly in Brazil, Guatemala, and Mexico. Coffee production emerged in Chiapas, Mexico at the end of the nineteenth century in order to meet the increasing world demand. This region was not a colonized one. In this sense, free labor was used in the coffee plantations in Chiapas. These are the differences of the coffee production in Chiapas from the sugar production in Caribbean. But some similarities existed, too. The plantation owners in Chiapas encountered challenge of labor shortage similar to the plantation owners did in Caribbean and made some effort to capture the labor force like the sugar producers did in Caribbean. Moreover, laborer followed some strategies to escape from their miserable conditions and in this regard they were the active agents of the coffee production process in this region.

Coffee was mainly produced by the population of the tropic countries and consumed by those of temperate regions in the nineteenth century. Unlike sugar, most coffee producers were the independent Latin American countries since the middle of this century. Historically the coffee production had begun to be disseminated to the different parts of the world by the Muslim pilgrims but not European merchants. Yemen had been one of the original places coffee production and exportation before 1500. The production was in the hands of Yemen state. But, merchandizing coffee to Europe and the other parts of the world was made by the private individuals (Topik, 2003, p. 26). Apart from Yemen, the other important coffee producer was Ethiopia. The coffee was both produced in Yemen and Ethiopia was consumed in the Muslim world (Tuchscherer, 2003, p. 50). The Muslim pilgrims in the seventeenth century planted the coffee in India. Then, by taking the seedlings from India, Dutch planted the coffee in Java in 1690s. In the beginning of coffee as a world commodity, Dutch dominated the world market. But, as they did in the sugar plantations in Caribbean, they never involved in the production, they just traded the finished goods (Topik, 2003, p. 27). By the colonial expansion of Europeans in between the sixteenth and eighteenth century in the Caribbean and Latin America, coffee became one of the natural crops planted in the colonial lands. By the late eighteenth century the coffee production and trade in Latin America began to exceed that of Yemen. (Topik, 2003, 29). But it was still as a luxury good and heavily taxed by the governments.

In the meantime the coffee cultivation exploded in the mid-nineteenth century especially in Brazil due to technological improvements, construction of modern railroads, and shipping revolution. By the mid nineteenth century, Brazil was providing the half of world demand (Samper and Topik, 2006, pp. 124-126). This coffee boom led to huge tax reductions in the Europe. With these developments, coffee became an important part of daily diet of ordinary people especially in North America and Europe (Smith and Topik, 2003, p. 7). It means that the conditions became favourable for the mass production of coffee.

Although Brazil dominated the coffee production in the late nineteenth century, some other areas in Latin America, especially Chiapas, Mexico and Guatemala entered coffee production as well. The main problem of coffee plantation owners was labor shortage in Mexico. The coffee production in Mexico was encouraged by the high prices on the international market, "by the Mexican government's offer of vast extensions of fertile land for as little as two pesos a hectare," and by its promise of copious cheap labor force to the plantation owners in the mid-1890s. Then, more than four millions of coffee trees were planted in Mexico. The planters, by knowing that they had to wait five to seven years before the trees matured, planned to recruit the necessary labor force in the meantime. They planned

to draw the labor force among the communities settled in the Chiapas's Central Highlands since prospectuses distributed in Mexico, the United States and Europe had promised the plantation owners "the marriage of the fertile tropical soils of the state's lowlands with the plentiful indigenous labor of its highlands." No one among the producers thought that the arrangements of labor transfer to the coffee plantations could not be completed until the mid-1890s. As contrary to their expectations there would be few workers to harvest the crop even in the 1895. Although adequate labor force was recruited at the end of story, the important question remains as that in what ways did the producers transferred the local populations to the plantations (Rus, 2003, pp. 257-258).

Chiapas can be geographically divided into two parts as lowland and highland. Coffee was planned to be cultivated in the lowland region. The lowland investors thought that they would easily find labor force among the native population which had no land and was living under the isolated conditions. First of all, in Chiapas, the state legislations took the communal rights of indigenous communities on lands from their hands. By the mid nineteenth century the native communities in Chiapas lost most of their territorial base (Wolf, 2010, p. 337). And secondly, the native populations of highland were living in their tightly organized communities. They were speaking their own languages and wearing their own distinct clothes. The producers had thought that these isolated, primitive communities would jump to enormous possibilities provided by the money economy (Rus, 2003, p. 261). In fact, however, these native communities were not living under the complete isolated conditions. They were managed by the non-Indian elites as the labor reserves:

Indeed, much Indian labor continued to be requisitioned directly – if illegally- through mechanisms that were in effect a continuation of the colonial *repartimiento* under which communities had been collectively responsible for providing workers to private employers in order to be able to pay their church taxes and tribute to the Crown. As cases from throughout the state, but especially the highlands, attest, still in the 1880s ladino (non-Indian) landowners and merchants were notifying Indian town councils of their labor requirements, paying them a pittance in advance – called an *habilitacion*, or 'enabling payment' – and then receiving adult male workers as a levy (Rus, 2003, p. 261).

It can be derived from this picture that labor strategies to find the labor force in the production of coffee as a world commodity in Chiapas developed as the result of local conditions but not the necessities of the world coffee market. In this picture, the lowland agricultural investors in Chiapas had to struggle with the highland elites to extract the necessary labor force. In this struggle, Mexican state would help the lowland elites.

Indigenous people in highland Chiapas were tied to their elites by several ways. Indigenous people were bounded by the obligations of the labor force when it was necessary. These obligations were seen by Indian people as the price of their internal political and social autonomy. But since it was imposed to them by the outside world, they were also prone to resist to this obligation. In addition to this obligation, the highland landowners in Chiapas highly benefited from the 1826 legislation which permitted the non-Indian landowners to claim untitled communal lands. For example, after that legislation, the landowners had the right to transform entire village to their tenants. In this case, Indians had to work three or four days a month in the lands of the non-Indian landowners to perpetuate their life in their own houses and fields. The Indian labor force was also tied to land by debt. Although the liberal Mexican Constitution of 1857 outlawed the involuntary labor, wage advance given to the workers was redefined as loan (Rus, 2003: p. 262). In this way, another kind of obligation was implemented to Indian labor force. Despite all these mandatory works, the daily life of Indian communities was not totally disrupted. The indigenous people still could attend their own fields and activities (Rus, 2003, pp. 263-264).

Nevertheless, by the 1870s daily life of indigenous population was begun to be totally destroyed. In addition to highland elites, the lowland elites demanded to benefit from indigenous population. The ties of the native population to their elites in general were intensified especially by the government's measures. The government began to encourage the cultivation of agricultural crops in Chiapas in the 1870's. Meanwhile, the local elites were "moving aggressively to privatize remaining public lands and legalize their control of at least their own region's work forces" (Rus, 2003, pp. 264-265). In this sense, the lowland landowners had to capture the residents of the new lands in the highland regions to perpetuate the production. Then, they intensified their extralegal control by making contractual relationships with the workers. Moreover, the town councils in highland Chiapas were made responsible for the tax collections and with the 1880 statute the workers and their debts were registered with the departmental governments. If the workers tried to escape from the lands without clearing their accounts, they could be put into jail by the police forces (Rus, 2003, p. 265). All these developments intensified the control of both state and landowners on the labor reserves among the native population.

As convinced from the promise of Mexican government on the availability of fertile land and abundance of cheap labor, foreign investors and lowland elite began to cultivate the coffee beans in the lowland Chiapas in the 1890s. On the other hand, the main problem of the new coffee plantation owners was to find the available workers to be employed in the land. When they realized that the Chiapas highland indigenous people were immobile and tied to highland elites, the federal government helped the foreign and local lowland plantation owners to provide labor supply which was necessary for coffee production. For this aim, a government agent, Emilio Rabasa was sent to the region. He mainly tried to break the control of the highland elites on the indigenous community by making fiscal and customs reform, road and bridge building, moving the state capital from San Cristobal to Tuxtla Gutierrez in Chiapas's Central Valley, and replacing the existing government bureaucracy with his trusted colleagues. (Rus, 2003, pp. 272-273). Meanwhile, in order to induce Indian population to work in the lowland, Rabasa "decreed the sale of their village's communal holdings, or ejidos, updated the tax rolls to improve the collection of *capitacion*, and reinvigorated the 1880 vagrancy laws for those who failed to pay." He also bolstered the police force and administration to implement these regulations. He, furthermore, argued that indigenous people needed to be educated to be useful work force in the plantations (Rus, 2003, p. 274). Nevertheless, most of Rabasa's efforts failed in success:

Rather than improving the labor flows to the lowlands, the new taxes and improved enforcement of vagrancy laws actually facilitated the highland elite's ongoing conversion of its hold on their labor from extralegal, customary conscription into legal contracting based on wage advances. Meanwhile, the sale of the ejidos – which around the state were typically bought by local elites – converted still more village Indians into tenants. As for the new mid- and low-level administrative and police positions, they were generally filled by clients of the local elites, meaning that state now paid minions of those elites to enforce their hegemony. Even the schools quickly became a means of further indebting rural people through unregulated 'taxes' for buildings, teachers, and materials (Rus, 2003, p. 275).

Rabasa's efforts to replace the existing bureaucracy with his man deepened the hostility of highland elites. Moreover, highland elites recognized that these reforms would undermine their traditional authority in the region and they resisted those efforts which would transfer their Indians to the lowland regions. Finally, Rabasa realized in 1893-1894 coffee picking season that that his reforms both created new discomforts among local elites and failed in success to transfer the workers to the lowlands. Thus, he changed his labor strategy. He temporarily accepted the system of obligated labor (Rus, 2003, pp. 275-276).

After Rabasa, the new governor of the region, Francisco Leon renewed government's efforts to undermine the power of the highland elites in Chiapas. For this aim, he deprived

San Cristobal of the better part of its hinterland in 1896 by redrawing the departmental boundaries in the highlands. And he created a new administrative entity, the Partido de Chamula, which placed 90 percent of Tzotzil population under direct control of the federal and state governments and the lowland planters. But, these new administrative measures of Leon to extract the labor reserve from the highlands did not become successful. In 1896 coffee harvest, few indigenous people worked in the lowland plantations (Rus, 2003, p. 278).

On the other hand, Rus (2003, pp. 279-280) claims that, although it is not clear what mechanism drove the indigenous highland population to work in the lowland plantations, by 1897 and 1898 increasing amount of indebted workers eventually came to work in the lowlands. Nevertheless, the time period between 1897 and 1904 witnessed the fall of coffee production in Chiapas due to the annihilation of crops by volcanic eruption in 1902 and price falls in 1897 and consequently demand for workers decreased. After 1904, the demand for labor force increased again in Chiapas and in this time highland elites agreed to sell their labor reserve. More importantly, the lowland planters and government had laid their insistence on the free labor force and adopted a modified system of indebted labor which would be controlled by highland elites. Although the labor problem of the lowlands seemed eventually to be solved, use of indebted labor drove many plantation owners to the bankruptcy since "they were unable to service the debts they themselves had contracted to cover the wage advance loans originated by their hiring agents." Therefore, their struggle to get the control of labor reserves lasted for three more decades (Rus, 2003, p. 281).

This account of labor strategy in the late nineteenth and beginning of twentieth century in Chiapas shows that the indigenous community in Chiapas region resembles a gazelle between the lions and tigers. Despite all the lowland plantation owners' and government agents' discourse on the 'free labor', coffee production in Chiapas transformed indigenous people to be controlled communities by both lowland and highland elites. In this sense, as Rus (2003, p. 283) argues, they were recolonized but not emancipated. At this point, it can be asked that whether indigenous laborers were the passive victims of these complex historical developments or they somehow tried to be active agents as much as they could? Like slaves in Caribbean sugar plantations they acted in several ways to abandon their deteriorating conditions. First of all, they complained about their conditions to anyone who would listen. And secondly, they actively participated in the opening riots of Mexico's decade of Revolution in 1910-11 by overthrowing their traditional highland supervisors and government officers (Rus, 2003, p. 284). These mean, when they had the chance, they did everything in order to transgress the boundaries drawn by either the lowland and highland elites of Chiapas or the governments as the slave labourers did in the Caribbean sugar plantations.

Conclusion: Looking Historically to World-System Theory

As one of Latin American scholars, Jeremy Adelman (2004, p. 400) suggests that the historical scholarly works on Latin American history hugely contributed to make the world history. In this sense, the local histories of Latin America strengthened the argument that "the structuring processes of world history create deep unevenness, inequalities, and new cycles of fragmentation." On the one hand, these local historical accounts bolster world system theory by linking the social, economic, political and cultural developments of the localities to the world processes especially after the fifteenth century. On the other hand, they challenged one of the main assumptions of world system theory which emphasizes that the historical processes in all over the world were determined in accordance with the interests of the capitalist world system.

In this sense, it can be derived that world system theory as developed by Immanuel Wallerstein is inadequate to explain historical dynamics of integration of the world. As

historian Steve J. Stern (1988, pp. 854-863) in his provocative essay about feudalism, capitalism and world system theory claims that the main paradigms of this theory, for example, on the development of the labor system in the periphery are misleading on both descriptive and explanatory grounds in the labor strategies of the silver mines and sugar plantations. For him:

In both cases, the emerging world-system remains important as a concept explaining America's subjugation to mercantile exploitation. But its power to reduce the periphery to functionally optimal role serving the core of international capitalism proves more contingent – more constrained, buffered, and driven by the force of independent causal 'motors' and by internal contradictions – than is suggested by Wallerstein's theoretical framework (Stern, 1988, pp. 863-864).

On the other hand, Stern (1988, p. 871) is right when he argues that world system approach has not to be abandoned. Rather, it should be enriched by the popular resistance and survival strategies within the periphery and mercantile and elite interests. In addition to Stern's points, world system theory should be also enriched by giving local conditions first priority in explaining the articulation of localities to the world system. In this sense, this theory should be tested and revised by looking at the historical cases.

Analyzing the labor relations and labor strategies in case of Caribbean islands in the seventeenth and eighteenth century and Chiapas region in the nineteenth century shows that the labor relations and strategies in the periphery, first of all, were not predetermined by the interests of the core countries; rather, they were historically determined. In this sense, secondly, internal social, political, and economic conditions of a particular periphery played crucial factors as well as impositions of the core countries in developments of the labor strategies in Caribbean sugar and Chiapas lowland coffee productions. And lastly, rather than the passive victims of labor processes in the plantations, the laborers were the active agents of the production processes which immensely affected their life. The laborers followed different strategies to transgress the limits imposed by whether the plantation owners or capitalist agents of world system. In this sense, the laborers sometimes rebelled openly to the plantation owners and state officials. Sometimes they developed some other indirect strategies to escape from their conditions. Therefore, the laborers have to be counted as a crucial factor when analyzing the integration of any particular region to the world system in general.

References

- Adelman, J. (2004). Latin America and world histories: Old and new approaches to the pluribus and unum. *Hispanic American Historical Review*, 84(3), 399-409.
- Clarence-Smith, W. G. and Topik, S. (2003). Introduction: Coffee and Global Development. W. G. Clarence-Smith and S. Topik (Ed.), *The global coffee economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500-1989* (pp. 1-21). Cambridge: Cambridge University Press.
- Curtin, P. D. (1999). *The rise and fall of the plantation complex*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frank, A. G. (1966). The development of underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17-31.
- Klein, H. (2004). The Atlantic slave trade to 1650. B. Schwartz (Ed.), *Tropical babylons: Sugar and the making of the Atlantic World* (pp. 201-236). Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Marichal, C. et al. (2006). Conclusion. S. Topik, C. Marichal and Z. Frank (Ed.), *From silver to cocaine: Latin American commodity chains and the building of the world economy, 1500-2000* (pp. 352-360). Durham and London: Duke University Press.
- Mccusker, J. J. and Menard, R. R. (2004). The sugar industry in the seventeenth century: A new perspective on the barbadian 'sugar revolution'." B. Schwartz (Ed.), *Tropical babylons: Sugar and the making of the Atlantic World* (pp. 289-330). Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.

-
- Mintz, S. W. (1985). *Sweetness and power: The place of sugar in modern history*. New York: Penguin Books.
- Phillips, W. D. (2004). Sugar in Iberia. B. Schwartz (Ed.), *Tropical babylons: Sugar and the making of the Atlantic World* (pp. 27-41). Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Rus, J. (2003). Coffee and the recolonization of highland Chiapas, Mexico: Indian communities and plantation labor, 1892-1912. W. G. Clarence-Smith and S. Topik (Ed.), *The global coffee economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500-1989* (pp. 257-285). Cambridge: Cambridge University Press.
- Samper, M. and Topik, S. (2006). The Latin American coffee commodity chain: Brazil and Costa Rica. S. Topik, C. Marichal and Z. Frank (Ed.), *From silver to cocaine: Latin American commodity chains and the building of the world economy, 1500-2000* (pp. 118-146). Durham and London: Duke University Press.
- Schwartz, S. B. (2004). Introduction. B. Schwartz (Ed.), *Tropical babylons: Sugar and the making of the Atlantic World* (pp. 1-26). Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Stern, S. J. (1988). Feudalism, capitalism, and the world-system in the perspective of Latin America and the Caribbean. *The American Historical Review*, 93(4), 829-872.
- Topik, S. (2003). The integration of the world coffee market. W. G. Clarence-Smith and S. Topik (Ed.), *The global coffee economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500-1989* (pp. 21-49). Cambridge: Cambridge University Press.
- Topik, S., Marichal, C. and Frank Z. (2006). Introduction. S. Topik, C. Marichal and Z. Frank (Ed.), *From silver to cocaine: Latin American commodity chains and the building of the world economy, 1500-2000* (pp. 1-24). Durham and London: Duke University Press.
- Tuchscherer, M. (2003). Coffee in the Red Sea from the sixteenth to the nineteenth century. W. G. Clarence-Smith and S. Topik (Ed.), *The global coffee economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500-1989* (pp. 50-66). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (1974). The rise and future demise of the World capitalist system: Concepts for comparative analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387-415.
- Wolf, E R. (2010). *Europe and the people without history*. Berkeley: University of California Press.
- Wood, E. M. (2002). *The origin of capitalism: A Longer View*. London & New York: Verso.
-

COMMUNICATION

Solution Oriented Entrepreneurship as an Alternative Public Relations Practice

Alternatif Bir Halkla İlişkiler Uygulaması Olarak Çözüm Odaklı Girişimcilik

Simge ÜNLÜ KURT*

Abstract

Solution-oriented entrepreneurship, which can be defined as a kind of non-profit initiative, refers to the whole of organizations that mission themselves to produce innovative solutions to ongoing social problems. The structure of solution-oriented initiatives proposed as a new field of practice for public relations is different from other public relations practices in terms of their mission and functions. In the study, suggestions will be made on how relations with the people with different practice fields such as image management, lobbying, crisis communication and relationship management can institutional solution-oriented entrepreneurship as a practice domain and develop the domain of influence in this way. In fact, solution-oriented entrepreneurship is thought to play an important role in the formation of social impact, which is one of the main goals of public relations, as the driving force of sustainable and economic development.

Keywords: Public Relations, Entrepreneurship, Solution-Oriented Entrepreneurship, Social Impact.

Öz

Kar amacı gütmeyen bir girişim türü olarak tanımlanabilecek çözüm odaklı girişimcilik, süregelen toplumsal sorunlara ilişkin yenilikçi çözümler üretmeyi kendine misyon edinen kuruluşlar bütünü ifade etmektedir. Halkla ilişkilere yeni bir uygulama alanı olarak önerilen çözüm odaklı girişimlerin yapısı diğer halkla ilişkiler uygulamalarından gerek misyonu gerekse de işlevleri açısından farklılıklar arz etmektedir. Çalışmada imaj yönetimi, lobicilik, kriz iletişimi ve ilişki yönetimi gibi farklı uygulama alanlarına sahip halkla ilişkilerin, çözüm odaklı girişimciliği bir uygulama alanı olarak kendi bünyesine nasıl dahil edebileceği ve bu yolla etki alanını geliştirebilmesi için öneriler sunulacaktır. Öyle ki, çözüm odaklı girişimcilik sürdürülebilir ve ekonomik kalkınmanın lokomotifleri olarak halkla ilişkilerin de asli amaçlarından biri olan sosyal etkinin oluşturulmasında önemli bir rol oynayabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halkla İlişkiler, Girişimcilik, Çözüm Odaklı Girişimcilik, Sosyal Etki.

Introduction

Non-profit organizations are making sustainable development permanent through entrepreneurship to facilitate the attribution of social issues and ideas to society. These organizations, who act voluntarily in the creation of social value, strive to provide social benefits by developing an entrepreneurial perspective on social problems. Public relations, on the other hand, is working for the same purpose through institutional social responsibility and sponsorship activities. Although public relations and the entrepreneurship activities of non-profit organizations do not show any closeness in the context of practice processes and strategies, solution-oriented entrepreneurship has the qualities that can be put into public relations discipline as a practice field.

Entrepreneurship is not only a process directed by businesses that act individually but also a phenomenon involving the entire society beyond business ownership (Thompson, 1999, p. 209). It is the main source of social transformations, such as economic growth, improvement of health services and employment creation. This transformation is made to unite and convince people of common benefit by referring to environmental, health, technological or repressive causes against national boundaries. In other words, entrepreneurship, by carrying out worldwide actions to improve the quality of life and strengthen social positions, is able to eliminate boundaries and strengthen people economically with these entrepreneurship activities. Public relations, on the other hand, is responsible for creating mutual benefits and social impact as an extension of the excellent public relations understanding with the activities

* Arş.Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, simgeunlu@sakarya.edu.tr

carried out by the social citizenship mission on behalf of the organization in which they are affiliated or on behalf of.

In this study, first of all, the literature on entrepreneurship and entrepreneurial process will be presented and then solution-oriented entrepreneurship, which is proposed as a new field of practice for public relations, will be transferred along with its objectives, structure and operational processes.

The Concept of Entrepreneurship and Entrepreneurship Process

The term entrepreneurship was first introduced by French economist Jean Baptiste Say in the 18th century in the light of the developments in the industrial revolution. The French economist defined the term entrepreneur as a person who created an idea and economic value for an important project or activity that would bring economic resources to the next level. More specifically, entrepreneurs are people who do something new for the development of the economy and find new business areas for technological growth and social transformation (Dees, 1998, p.2).

With the transition from industrial society to information society, entrepreneurship has started to be managed by change agents (Thompson, 1999, p. 209-210). Joseph Schumpeter (1949), one of the most important economists of the 20th century, described entrepreneurship as catching innovation, assessing opportunities and starting operations with the purpose emerged as capitalism's 'creative-destructive' process. In this context, entrepreneurship serves through change agents to find new markets and innovative solutions to move the economy forward.

According to Peter Drucker, the management Guru, entrepreneurship is to seek ways to change, to develop methods that are appropriate for this change, and to benefit from the emerging situation as an opportunity. Drucker, however, states that starting a job is not sufficient in terms of entrepreneurship; rather, it is necessary to have a mindset that can see the possibilities caused by a problem rather than the emergence of a problem (Dees, 1998, p. 3). In this context, entrepreneurs are engaged in activities to implement the innovation process. Therefore, entrepreneurship can be considered as a growing dynamic of the economy in which problems are solved, opportunities are explored and resources are brought together in order to create value. This dynamic, taking advantage of both systematic and positive changes, is transforming significantly by improving the exposed wound of society (Reynolds, Storey & Westhead, 1994, p. 443).

In addition to being aware of opportunities, entrepreneurship also requires effective use of these opportunities. The presence of individual groups is an important value in the entrepreneurial work to assess opportunities, discovery processes, seize the opportunities and to make effective use these opportunities. Since individual groups acting in line with their own initiatives bring innovative solutions to social, industrial and environmental problems in order to achieve business profits (Shana and Venkataraman, 2000, p. 217-226). Entrepreneurship, a combination of risk and innovation process, is a management of a business initiative to make profit. The point to note here is that all businesses and business management owners are not actually entrepreneurs (Tan et al., 2009, p. 356). In other words, what constitute the dynamics of the initiative are individuals or businesses undertaking economic roles by taking part in a business plan process to create employment and provide social change.

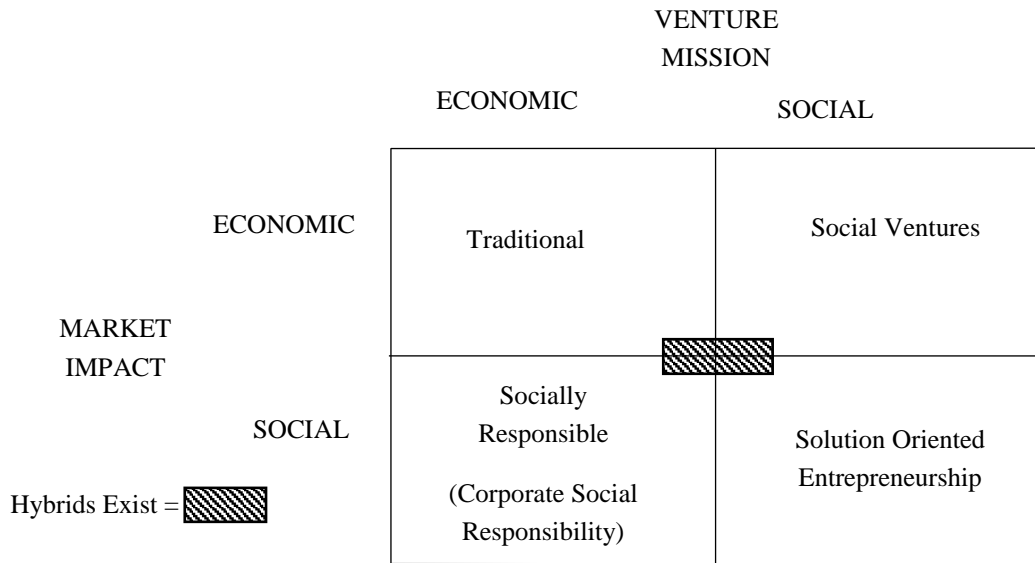

Figure 1: Venture of Typology
Source: Neck etc., 2009, p. 15

When the entrepreneurship process is examined, it is noted that there are characteristic, environmental and sociological elements that affect this process. In the entrepreneurial process model (Figure 2), the advantages derived from the entrepreneur's personal characteristics, financial resources, cultural elements and social networking connections directly affect the functioning of the process (Zacharakis etc, 2010, p. 49).

- Innovation phase; technical knowledge acquisition, making initiative ideas important, looking for a suitable place for business opportunity,
- Finding physical and human power through the development of connections at the practice level, customer portfolio creation, service of market products and production process,
- At the stage of development (growth), the process of organizing is discussed in order to respond to the needs of the government and society.

The fact that the first stage of entrepreneurship is a linear process that begins with the decision of entrepreneurship and the model where the elements that take part in different stages of this process are brought together are shown below.

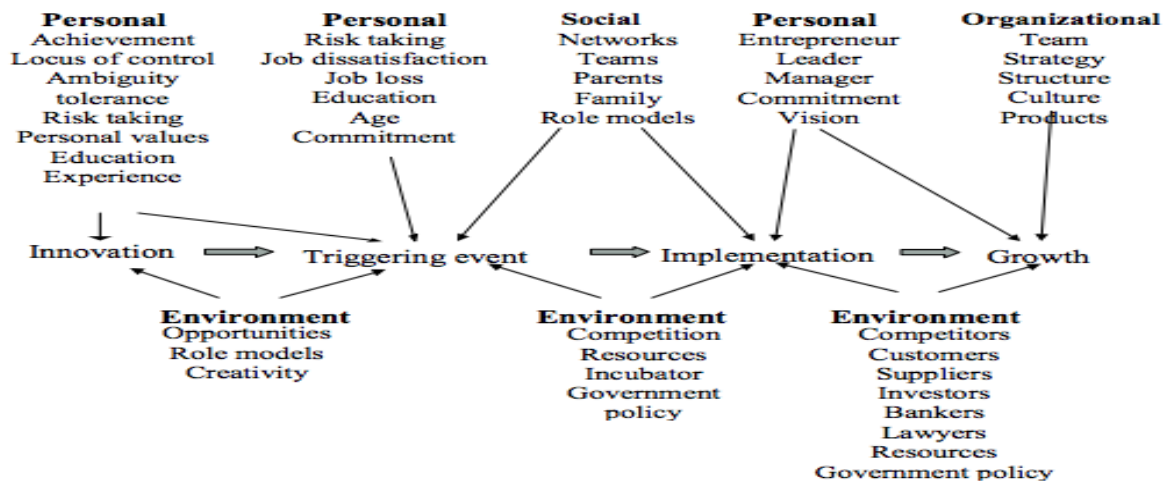

Figure 2: Model of the Entrepreneurial Process
Source: Bygrave, 2004, p.3.

Solution-Oriented Entrepreneurship and Public Relations

Civil society covers all types of voluntary groups that have been institutionalized or noninstitutionalized. The organized and institutionalized form of civil society is expressed as the non-governmental organization (NGO). NGOs are non-profit organizations that work on a voluntary basis for the benefit of their members and supporters or the whole community. In theory, NGOs are organizations that are outside the hierarchical management of the state, that do not take orders from state institutions and work for the welfare and the well-being of the society for a purpose that does not interfere with political parties and does not give direct benefit to them; and they are also defined with the terms such as third sector, non-profit sector, voluntary sector and charity sector (Özden, 2008, p.15-16). The sector in which public relations continue to exist is seen as profit-oriented organizations and the discipline practice areas are designed in accordance with the structure of this sector.

In fact, social marketing, promotional activities or services such as financial public relations stand out as activities that serve the purposes of the private sector. However, out of this sector, public relations activities are restricted and employees are required to carry out their duties as pure promotion departments. When assessed from a different perspective, practices such as image-reputation studies, crisis management, lobbying and event management, due to their nature, are directly linked to the organization and serve as an extension of its aims. Unlike the practices listed above, social responsibility and sponsorship areas are the practices that the institution uses to fulfill its social goals and make it necessary to establish close relations with external stakeholders; however, they have the attribute of supporting social elements that need to be resolved or improved to a social problem and are also indirectly viewed as activities that are applied to correct and improve the organization's target audience perception. The study is based on the assessment of the practice areas of public relations in this context and based on the question "can an alternative practice area contribute to public relations?" that appears in the mind. In response to this question, solution-oriented initiative has been considered as one of the most powerful elements. Thus, although the concept is understood by its name as the initiative activities of non-governmental organizations, when examined in detail, it covers all of the social initiative processes which are not limited to non-governmental organizations and which can be applied to different sectors.

Therefore, although the study progresses specific to non-governmental organizations, it is foreseen that other sectors can carry out solution-oriented entrepreneurship through support of entrepreneurs. Here, the question "what is the difference between sponsoring a civil society initiative and supporting a civil society initiative directly?" is considered solution-oriented entrepreneurship as the most important determinant in offering public relations as a practice area.

Public relations fundamentally involve the processes of recognition and promotion, and in essence, it requires the recognition of the environment and self-introduction to the environment. In this respect, public relations policies determine the opinions and suggestions of the people in which the organization is in relation, as well as introducing the organization to the environment (Işık and Erdem, 2007, p.115). However, when we move a tiny bit out of this approach, it can be seen that the responsibility of the organization to fulfill its social and environmental responsibilities can be seen through its activities such as institutional social responsibility and sponsorship. Solution-oriented entrepreneurship, however, involves promoting and directing institutional social responsibility and sponsorship activities and individuals -regardless of scope and size- by taking one step further away from institutional social responsibility and sponsorship activities, by addressing the processes of providing labor, time and equipment or providing financial support with an integrated approach.

Solution oriented entrepreneurship assumes that, in addition to protecting human rights and freedoms in which society can co-exist, regardless of differences in nation, religion and politics, it will bring people together around issues such as helping people in need, extending the hand of help and protecting the environment (Yıldırım, 2004, p. 54). Here, entrepreneurship, which can be seen as a key concept, includes different solution proposals within the structure of innovation and dynamism. Therefore, this is seen as the priority issue of the present social problem, which requires business partnerships with the public sector and distinguishes solution-oriented initiatives from long-term social responsibility practices. Thus, the orientation of individuals and groups with the spirit of initiative, which is directly derived from the initiative or promoted from external stakeholders by public relations practitioners, with a focus on social change, has the ability to bring an innovative approach to public relations practices.

In the process of generating innovative solutions to social problems, new resources are constantly being sought to gain social capital as well as to provide social benefits. This search for resources and the delay of solutions causes the sensitivity of society towards the subject to increase day by day (Güler, 2010, p. 42-43). Although institutional social responsibility activities are seen as effective in solving social problems, the aims cannot be achieved due to experienced economic, political and social problems as well as long-term processes. However, institutional social responsibility activities do not have a concern about bringing “innovative” solutions, but they are only aimed at solving the social problem in the context of the project. Therefore, solution oriented entrepreneurship is seen as an element that can bring a different approach to public relations practices where new ideas and practices are used effectively.

Members and volunteers are considered to be the most effective elements for the solution of social problems. This is a difficult process to produce solutions to social problems without them. Although non-governmental organizations carry out solution oriented studies within their own fields, they have difficulties in reaching a sufficient number of members and volunteers (Özden, 2008, p. 58-59). The main problem is that the solution proposals and the organization established around this proposal do not have the ability to communicate and promote. Another important element in the assessment of solution-oriented entrepreneurship as a field of practice of public relations is seen here. A solution oriented initiative led by public relations and consultancy is considered to be an element that can ensure high efficiency in both promotional activities and communication with stakeholders and target audiences.

Social, political, legal and economic structural transformations are required for an environment where solution oriented initiatives will gain full functionality and be accepted. The public relations activities that plan and carry out these transformations under current conditions will accelerate solution-oriented initiatives and it is also important to ensure the scope and impact of individuals and organizations that aim to bring solutions to social problems (Biber, 2006, p.6). The effective use of mass media in solution oriented entrepreneurship activities directed by public relations is of utmost importance. In this context, publicity for the public is required to be supported and communicated with tools that will make effective in terms of sustainability of solution oriented entrepreneurship activities.

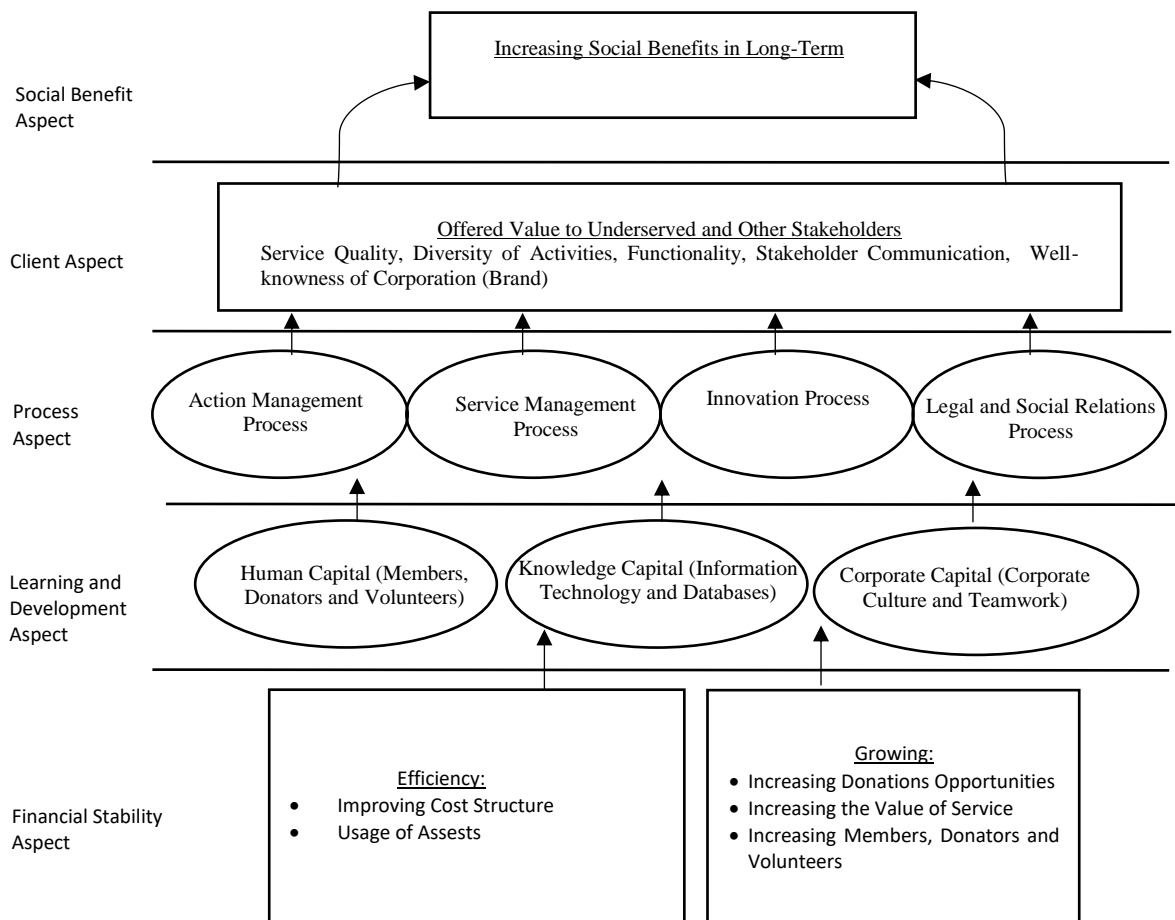

Figure 3: The Case of Strategy Map Social Oriented Entrepreneurs

Source: Coşkun, 2006, p. 111.

In order for the solution-oriented initiatives to realize their mission, it is necessary to determine the extent to which they have achieved their management goals and the strategic goals that are their foundation purposes. In this respect, the visionary structure and self-assessment competence of solution-oriented initiatives as a field of practice of public relations are of great importance. Thus, this missionary structure and assessment competence is one of the most important reasons to classify solution oriented initiatives as an activity under public relations. In this context, there are performance criteria to measure whether solution oriented entrepreneurship activities of non-governmental organizations have achieved the specified objectives. Accordingly, human capital, information capital and institutional capital, which are located in the learning and development dimension of the strategy map in Figure 3, constitute the infrastructure of the institution. Performance in these areas, is a prerequisite for improving the performance of the institution's processes. The increase in value offered to service areas and other stakeholders is also dependent on the performance of processes, activities, service areas, innovations and legal processes. Increasing the social benefit to the society in the dimension of social benefit in the long run, good communication with stakeholders and the reputation of the organization (brand) depend on increasing the values that are presented to service receivers and other stakeholders. The financial dimension, which is at the top of the strategy map in profitable initiatives, is at the bottom of the strategy map of solution oriented initiatives (Coşkun, 2006, p. 111-112).

Conclusion

In this study, the importance of solution oriented initiatives proposed as a practice area of public relations is increasingly attached to the increase in the number of initiatives, as well as the expansion of efforts for the development of civil society in the political, cultural and economic environment.

Social life is shaped by the entrepreneurship practices in which many individuals interact continuously and interact with each other through social networks. In fact, these social systems also serve the purposes of increasing social awareness and changing social structure in the process of public establishment. However, the assessment of the benefit of collective action plays an important role in the production, receiving and processing of information. The solution oriented initiatives that are organized to influence and direct the public are the most important tools and require the most effective use of them in order to realize entrepreneurship, which is naturally the elements of the social system. The element to realize this process is the existence of public relations as a managerial element.

In today's societies, the good functioning of public spaces depends primarily on the levels of collective organization of these societies. In a sense, initiatives also assume the role of shaping the public opinion. Therefore, it is possible to accept solution oriented initiatives as a social mechanism that fulfills the functions of informing and shaping societies through public relations.

As a result, it is considered that public relations can be an ideal channel for increasing access and effectiveness of organizations in developing innovative solutions to social problems. These solution oriented initiative practices and can also help to enable social participation mechanisms in this process.

References

- Bygrave, W. D. (2004). The entrepreneurial process. In W. D. Bygrave & A. Zacharakis (Eds.). *The portable mba in entrepreneurship*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Biber, A. (2006). *Sivil toplum örgütlerinde halkla ilişkiler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Coşkun, A. (2008). *Sivil toplum kuruluşlarında performans esaslı yönetim, 27-40*. İçinde: *sivil toplum kuruluşlarında yönetim* (Ed: Ali Coşkun). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Dees, J.G. (1998). *The meaning of social entrepreneurship*.
- Güler, B. K. (2010). *Sosyal girişimcilik*, Ankara: Efil Yayınevi.
- Işık, M. & Erdem, A. (2007). "meşruiyet, demokrasi, sosyal sorumluluk ve halkla ilişkiler", tüm yönleriyle halkla ilişkiler ve tanıtım, (Ed:Metin Işık), Konya: Eğitim Kitabevi,
- Neck H., C. Brush & E. Allen (2009). 'The landscape of social entrepreneurship'. *Business Horizons*, 52, 13-19.
- Özden, K. (2008). *Sivil toplum ve sivil toplum kuruluşları, 11-25*. içinde: *Sivil toplum kuruluşlarında yönetim* (Ed: Ali Coşkun). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Reynolds, P.D., Storey, D., & Westhead, P. (1994). 'Cross-national comparisons of the variation in new firm formation rates'. *Regional Studies: The Journal Of The Regional Studies Association*, 28(4), 443-456.
- Shane, S. & Venkataraman, S. (2000). 'The Promise of entrepreneurship as a field of research'. *Academy Of Management Review*, 25(1), 217-226.
- Schumpeter, J. A. (1949). *Theory of economic development*, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts.
- Tan, W. L., Williams, J., & Tan, T. M. (2005). Defining the 'social' in 'social entrepreneurship': altruism and entrepreneurship. *The International Entrepreneurship and Management Journal*, 1(3), 353-365.

- Thompson, J. L. (1999). The world of the entrepreneur—a new perspective. *Journal of workplace learning, 11(6)*, 209-224.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi sivil toplum kuruluşları ve yönetim*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zacharakis, A., Bygrave, W., & Corbett, A. C. (2010). *Entrepreneurship*.
-

LINGUISTICS

Use of Stance Lexical Bundles by Turkish and Japanese EFL Learners and Native English Speakers in Academic Writing¹

Tutum Sözcük Örüntülerinin İngilizceyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Türk ve Japon Öğrenciler ve İngilizce Anadil Konuşucuları Tarafından Akademik Yazımda Kullanımı

Meltem MUŞLU*

Abstract

Linguists have been interested in the sequences of words that tend to occur for a long time. The present study examines a particular type of recurrent chunks called lexical bundles (LB). LBs are multi-word expressions and an important component of the fluent linguistic production depends on the control of them (Hyland, 2008a). The purpose of this study was to find out the most common stance LBs used in argumentative essays written by native English speakers and Turkish and Japanese EFL learners. It also aimed at finding the structural and functional characteristics of these bundles, and to what extent these structures used by the Turkish and Japanese EFL learners are similar to the ones used by the native speakers. To answer these questions, Louvain Corpus of Native English Essays (LOCNESS), Japanese International Corpus of Learner English (JPICLE) and Turkish International Corpus of Learner English (TICLE) were used. The structures of the stance LBs were determined by following Biber's (2006) classification and the functions were determined by adapting their classification. The concordancing program WordSmith was used to find and determine the 3-4 word stance LBs. In the statistical analysis, Type-token ratio and Log Likelihood were used. The results showed that native speakers use lexical bundles least; whereas, Japanese EFL learners use them most frequently. The functions and the structures of LBs vary in each group. Suggestions regarding how to teach these devices in foreign language education were also given.

Keywords: Lexical bundles, Corpus Linguistics, stance, Contrastive Interlanguage Analysis, academic writing, Turkish and Japanese EFL learners

Öz

Dilbilimciler uzun zamandan beri bir arada olma eğiliminde olan ardışık kelimeleri incelemektedirler. Bu çalışmada sözcük örüntüsü denilen ve sürekli tekrar eden belirli bir kelime grubu incelenmektedir. Sözcük örüntüsü, 'küme' ya da 'yığın' da denilen birkaç kelimenin yan yana gelmesi ile oluşan kelime gruplarıdır ve dili akıcı bir şekilde kullanmanın önemli bir bölümü bu yapıları hakim olmaktan geçer (Hyland, 2008a). Bu çalışma, anadili İngilizce olan ve İngilizce'yi yabancı dil olarak öğrenen Türk ve Japon öğrenciler tarafından tartışma türünde yazılmış kompozisyonlarda en çok kullanılan 'tutum sözcük örüntüleri'ni (TSÖ) bulmayı amaçlamıştır. Çalışma aynı zamanda, bu kelime grubunun yapısal ve işlevsel olarak hangi özellikleri gösterdiğini ve bu özelliklerin anadili İngilizce olan ve İngilizce'yi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler arasında nasıl bir farklılık gösterdiğini bulmayı hedeflemiştir. Bu amaçlara ulaşmak için veri toplama aracı olarak Louvain Corpus of Native English Essays (LOCNESS), Japanese International Corpus of Learner English (JPICLE) ve Turkish International Corpus of Learner English (TICLE) kullanılmıştır. Tutum sözcük örüntüleri yapısal ve işlevsel olarak analiz edilirken Biber'in (2006) sınıflandırması takip edilmiş ancak bu sınıflandırma çıkan sonuçlara göre adapte edilmiştir. 3-4 kelimeden oluşan sözcük örüntülerini bulmak için WordSmith programı kullanılmıştır. İstatistiksel analizde, Type/token ratio ve Log Likelihood Analizi kullanılmıştır. Çıkan sonuçlara göre anadili İngilizce olan katılımcılar TSÖ'yü en az kullanırken en fazla kullanan grup Japon öğrenciler olmuştur. TSÖ'lerin yapısal ve işlevsel kullanımları her grupta farklılık göstermiştir. Bu yapıların yabancı dil öğretiminde kullanımına yönelik önerilere de çalışmada yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözcük Örüntüleri, Derlem Dilbilim, tutum, karşılaştırmalı aradil çalışması, akademik yazım, İngilizceyi yabancı dil olarak öğrenen Türk ve Japon öğrenciler

Introduction

Lexical bundles (LBs hereafter) are the most frequently occurring sequences of words which are usually not idiomatic in meaning; the meanings are transparent from the individual words, and are usually not complete grammatical structures (Biber, 2006). They are combinations of three or more words, which are identified empirically in a corpus of natural

¹ This study is adapted from the writer's PhD thesis titled Stance Lexical Bundles In Academic L2 Writing: A Contrastive Interlanguage Analysis.

* Dr.Öğrt. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri Bölümü, meltemmuslu@gmail.com

language; for instance, *take a look at*, *I don't know*, and *as a result of* (Cortes, 2006). They are extended collocations that appear more frequently than expected by chance, helping to shape meanings in specific contexts and contributing to our sense of coherence in a text (Hyland, 2008b). Since gaining sensitivity to expert users' preferences for certain sequences of words is required in gaining the control of a new language (Hyland, 2008a), LBs have a crucial role in both academic prose and spoken discourse. Identifying fixed phrases provides benefits for both language teachers and learners since fluent linguistic production depends on the control of the LBs. Identifying them may help learners acquire the specific rhetoric practices of the texts they are asked to write (Hyland, 2008b). As Hyland (2008a, p. 60) states 'the study of clusters offers insights into a crucial, and often overlooked dimension of language use, providing a better understanding of the ways writers employ the resources of English in different contexts, and with the potential to inform advanced academic literacy instruction'.

Considering their significance in language learning and teaching, researchers have been investigating the use of LBs in classroom teaching and textbooks, and in professional writers' and students' writings. First studies on LBs focused on the identification of these units and a description of their patterns of occurrence in different written and spoken registers in English (Biber et al., 2004; Biber, 2006; Biber & Barbieri, 2007; Conrad & Biber, 2004; Cortes, 2002; Hernandez, 2013; Herbel-Eisenmann et al, 2010; Hyland, 2008a; Hyland, 2008b; Jablonkai, 2010; Nesi & Baştürkmen, 2006; Strunkyte & Jurkunaite, 2008). In addition to these studies, some research focused on the pedagogical aspect of LBs (Cortes, 2006; Neely & Cortes, 2009), some on comparing different languages (Bal, 2010; Cortes, 2008; Nekrasova, 2009; Tenuta et al., 2012), and some on the comparison of their use by native and nonnative speakers of English (Chen & Baker, 2010; Cortes, 2004; Jalali et al., 2008; Juknevičienė, 2011; Taki and Jafarpour, 2011; Wei & Lei, 2011).

However, none of these studies compared the use of LBs by learners from different native language backgrounds. As Hyland (2008b) points out, more work with different disciplines, genres, and first language groups should be done, since as Granger (2002) points out, an improved understanding of learner output illuminates all aspects of pedagogy from tasks to curriculum. Considering these, this study first aims at exploring the structures and functions of stance lexical bundles used by native speakers of English, and by Turkish and Japanese learners studying English as a Foreign Language. The second aim is to find out whether there is a difference in the use of LBs between the native speakers of English and the Turkish and Japanese EFL learners.

Methodology

Data collection tools and participants

Three existing corpora were used in the present study: Louvain Corpus of Native English Essay (LOCNESS) and two learner corpora from ICLEv2, namely TICLE (Turkish International Corpus of Learner English) and JPICLE (Japanese International Corpus of Learner English). Each corpus consists of argumentative essays written by university students.

In the study, LOCNESS was used since the participants' age was similar to the ones in the learner corpora and the data consists of argumentative essays. The number of words in each corpus is also similar: LOCNESS, the native speaker corpus including the essays written by American university students, contains 149,501 words. The learner corpus TICLE contains 199,532 words and JPICLE contains 198,131 words.

Data Analysis

Operationalization

A word combination has to meet a set of defining criteria to be counted as a bundle. The first criterion is the cut-off frequency, which determines the number of LBs to be included in the analysis. The frequency cut-off point of the bundles varies from study to study. Biber (2006) concluded that to be a LB, a four-word expression had to recur ten times per million words and appear in more than five texts. However, Biber et al. (2004) set the criteria as forty times in a one-million word corpus and Cortes (2004) set it as twenty times in one million words. These higher cut-off points were chosen to make the frequency analysis to be more conservative and to ensure that the expressions analyzed in these studies were used in extremely high frequencies. In addition to frequency, lexical bundles must be used in at least 3-5 different texts (10%) to prevent focusing on idiosyncratic uses by the authors of the texts in the corpus used. Since high cut-off points are chosen to be more conservative, in this study, the cut-off point is determined as 3. Also, the bundles which are seen in at least 3 different texts are chosen to make the analysis more accurate. The last criterion concerns the length of word combinations, usually 2-6 word units. Three and four-word lexical bundles were analyzed in this study. Although 'many four-word bundles hold three-word bundles in their structures' (Cortes, 2004, p. 401) and they are more common and present a wider range of structures and functions (Hyland, 2008b), three-word lexical bundles are also included since some of the 3-word bundles found in the study have an important role in the analysis. For instance, the bundles *the fact that* and *I think that* were used very frequently in all corpora. To determine the LBs, the concordance program WordSmith v.5, created by Scott (2008), was used.

Statistical Measures

Lexical variety and frequency distribution of the corpora were analyzed. To find out the lexical variety, type-token ratio (T/t) was calculated. T/t ratio of LBs represents the percentage of each bundle within all words in a corpus, that is, the number of bundles that falls into per 100 words.

The frequency distribution of the corpora was calculated through Log Likelihood (LL) analysis. LL test considers word frequencies weighted over two different corpora. It measures higher or lower frequencies than expected. In the analysis, LOCNESS frequency results were compared with TICLE and JPICLE (L1 vs. L2 comparison). In order to see the condition among learner groups, overall lexical bundle frequency of TICLE and JPICLE were also compared (L2 vs. L2 comparison).

Exclusion criteria

The focus of this study was to determine stance lexical bundles; therefore, while doing the analysis, the 1st person singular and plural pronouns were included and considered as personal stance. Yet, 2nd and 3rd person singular and plural pronouns were excluded since as Biber (2006, p. 91) points out, 'Although such structures express some kind of attitude or evaluation, they do not necessarily reflect the personal stance of the speaker/writer'. In this study, the 2nd person singular / plural was only included when it was an attitudinal/modality stance; such as *if you want to*.

Also, when analyzing the data, bundles including abbreviation are combined with the ones with no abbreviation so that they do not stand as different word groups. For instance, *I do not want* and *I don't want* were combined and counted as one bundle. Similarly, bundles

that are structurally and functionally similar were combined and counted as one. For instance, *I think the*, *I think it*, and *I think we* are all SP+VP structure and they are all impersonal and uncertain. Therefore, these bundles were combined and counted as one impersonal/uncertain and SP+VP bundle. Similarly, the verbs ‘is’ and ‘are’ were combined, such as *is/are very important*. In the analysis, the frequencies of each bundle were summed up.

Classification of Lexical Bundles

The structural and functional classification of LBs by Biber (2006) has been widely relied on in the studies on LBs in the field. Therefore, when finding the structural and functional features of the stance lexical bundles used by native English speakers, and Turkish and Japanese EFL learners, his classification was used. However, while determining the epistemic stance bundles, a revised version of Biber’s classification was used (see Figure 1 and 2 below).

As Biber (1999) states, epistemic bundles comment on the knowledge status of the information (certain, uncertain, probable/possible), such as *I don’t know if*, and *I don’t think so*. There are two sub-categories of epistemic stance bundles: Personal and impersonal. Personal epistemic bundles can express certainty and uncertainty, but most of them express only uncertainty. *I don’t know what*, *I don’t think so*, and *I think it was* are examples of personal epistemic bundles. Impersonal epistemic bundles express certainty; *are more likely to*, and *the fact that the* are considered in this group. However, a slight change has been applied to this model by adding two more categories since while analyzing the data, it was found that there were many personal certain and impersonal uncertain LBs. Therefore, epistemic stance bundles were categorized as:

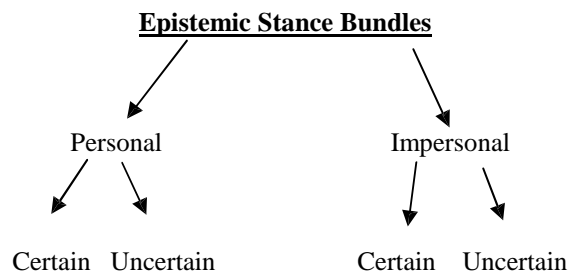

Figure 1. Adapted Categories of Epistemic Stance Bundles

When analyzing the data, it was also found that some chunks expressing ‘evaluation’ were fairly used. These chunks indicate what a writer thinks about a specific subject. They are formed by using an adjective and they make an assessment on a particular topic. Therefore, they give a clear indication of the writers’ thoughts on that specific topic and show personal stance. For this reason, they were counted as a new category of SLBs. Biber (2006, p.92) categorizes common lexico-grammatical features used for the stance analyses and he lists some stance adjectives used in evaluation. Some of the adjectives he mentions in this category are *appropriate*, *good/bad*, *better/worse*, *essential*, *important*, *interesting* and *necessary*. While determining the evaluation SLBs, this list is used as a basis. Some of the LBs determined in the evaluation category were *it is difficult to*, *is the best*, *is very easy to*, and *is very interesting*. This new category is added to the Attitudinal/Modality category. Hence, the new attitudinal/modality category consists of five groups. The functional categories used in this study can be seen in the Figure 2 below.

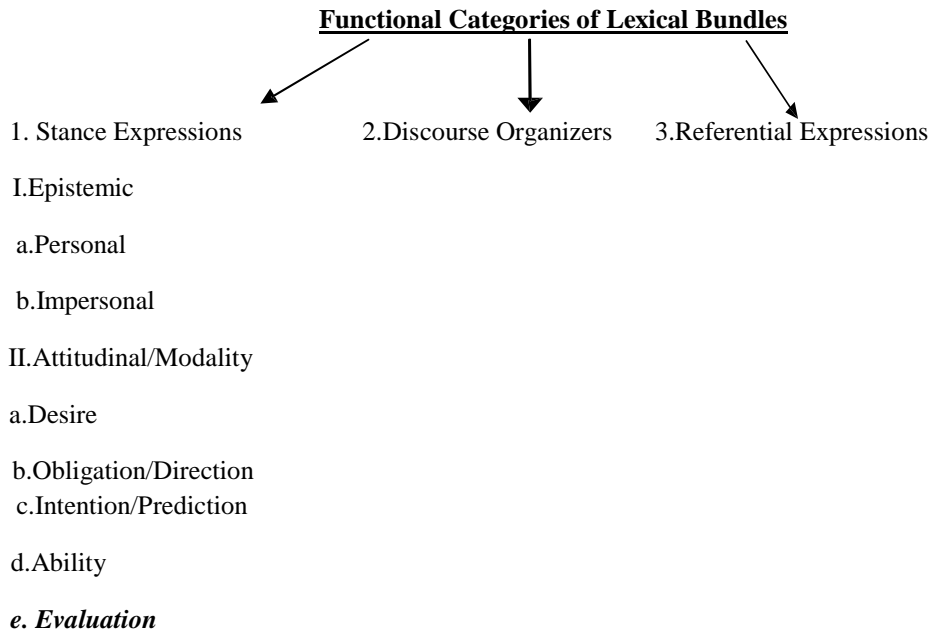

Figure 2. Functional Categories of LBs identified in this study

The results of the study and the discussion of the findings can be found in the next part.

Results and Discussion

Overall Results of the Study

Table 1 below presents the overall descriptive results of the stance lexical bundles used in all corpora.

Table 1: Frequencies and percentages of SLBs Corpora

	Total number of words	Total number of SLBs	% of SLBs
TICLE	199,532	288	0,14
LOCNESS	149,501	184	0,12
JPICLE	198,131	357	0,18
Total	547,164	829	0,15

The total number of the words analyzed in this study is 547,164 and 0,15% of these words consist of SLBs. The results show that native speakers (184) use SLBs least, whereas Japanese EFL learners (357) use them most frequently. The use of SLBs by the Turkish EFL learners (288) is in between these two groups. The findings are consistent with Wei and Lei (2011) and Jalali et al. (2008) that nonnative speakers use much more lexical bundles than native speakers. These results do not coincide with Chen and Baker (2010) for in their study, they found that the widest range of LBs was used by native speakers and the smallest range was used by nonnative learners.

The number of bundles found in this study is higher than the numbers found in previous studies. For instance, Hyland (2008a) found 629 bundles in a corpus of nearly 3.5 million corpus, Wei and Lei (2011) found 241 bundles in a 2.5 million corpus. In these studies, they analyzed the 4-word lexical bundles, since as Wei and Lei state, 3-word bundles are extremely common. Therefore, one of the reasons of the high number of lexical bundles found in this study is both three and four-word lexical bundles are included. Also, as mentioned earlier, a new category (evaluation) is added to Biber's classification and the highest number of lexical bundles constitutes this category in the Japanese corpus.

Log Likelihood Analysis Results

In order to test the frequency distribution of the corpora, Log Likelihood (LL) analysis was done. LOCNESS frequency results were compared with orderly TICLE and JPICLE (L1 vs. L2 comparison). In order to see the condition among learner groups, overall lexical bundle frequency of TICLE and JPICLE were also compared (L2 vs. L2 comparison). Table 2 shows the LL ratio of the bundles in comparison with TICLE and LOCNESS.

Table 2: LL Ratio of TICLE and LOCNESS

	O1 TICLE	%1	O2 LOCNESS	%2	LL ratio
Lexical Bundles	288	0,14	184	0,12	+2,88

O1 is observed frequency in Corpus 1
 O2 is observed frequency in Corpus 2
 %1 and %2 values show relative frequencies in the texts.
 + indicates overuse in O1 relative to O2,
 - indicates underuse in O1 relative to O2

In the table, O1 and O2 refer to overall frequency of lexical bundles observed in TICLE and LOCNESS. %1 value includes the relative frequency of LBs in the texts, i.e., 0,14 relative frequency means there are approximately 0,14 lexical bundles falling into every 100 words in TICLE. According to the result, LL ratio measurement indicates an overuse in TICLE with an +2,88 LL value. This means that there is a significant difference between the two corpora in terms of LB frequency ($p < 0.05$) and the overuse in TICLE relative to LOCNESS has been approved by the LL calculation.

Table 3: LL Ratio of JPICLE and LOCNESS

	O1 JPICLE	%1	O2 LOCNESS	%2	LL
Lexical Bundles	357	0,18	184	0,12	+18,28

As expected from the frequency difference between JPICLE and LOCNESS, LL value between the two corpora revealed an overuse of SLBs. The LL ratio between these two corpora is + 18,28. In the LL analysis, the higher the LL value means the more significant overuse; therefore, it can be concluded that the overuse of lexical items in JPICLE is more than the use of TICLE.

Table 4: LL Ratio of JPICLE and TICLE

	O1 JPICLE	%1	O2 TICLE	%2	LL
Lexical Bundles	357	0,18	288	0,14	+7,89

The comparison between JPICLE and TICLE showed that Japanese EFL learners overused SLBs with a +7,89 LL ratio. The results of LL shows that compared to native speakers, both EFL learner groups overused LBs; however, since the language item under consideration is an English language structure, the usage of SLBs in LOCNESS is accepted as the accurate usage.

Type-token Ratio Results

T/t ratio shows the lexical variety within a text. T/t ratio of SLBs represents the percentage of each bundle within all words in the corpora, that is, the number of bundles that falls into per 100 words.

Table 5. Overall Comparative Frequency Distribution of SLBs in general

	Tokens	Types	T/t Ratio
LOCNESS (L1)	1056	184	17
TICLE (L2)	2519	288	11
JPICLE (L2)	8394	357	4

T/t ratio= Percentage of number of SLBs (types) in total of words (tokens) in each corpus

As Table 5 shows, the lowest number of LBs in total belongs to LOCNESS (184). Yet, when the T/t ratio of LBs is compared, it was seen that the T/t ratio of LBs used in LOCNESS is 17%; whereas, it is 11% in TICLE, and 4 % in JPICLE. This means that native speakers used more varied SLBs; 17 of their every 100 words were a SLB. Turkish learners used 11 of their every 100 words as a SLB and Japanese learners used 4. The percentage of T/t ratios is similar in LOCNESS and TICLE corpora, but it is lower than these two groups in JPICLE. The distribution of epistemic and attitudinal/modality SLBs were also compared since the evaluation SLBs are highly used by the Japanese EFLs.

Table 6. Overall Comparative Frequency Distribution of Epistemic & Attitudinal/ Modality LBs

	Epistemic SLBs		Attitudinal/Modality SLBs			
	Tokens	Types	T/t Ratio			
LOCNESS (L1)	772	118	15	284	66	23
TICLE (L2)	1425	184	13	1094	104	9
JPICLE (L2)	1496	170	11	6898	187	3

Tokens Types T/t Ratio

T/t ratio= Percentage of number of SLBs (types) in total of words (tokens) in each corpus

As Table 6 presents, the percentage of the use of epistemic bundles is more than the attitudinal/modality bundles in L2 learner groups. Turkish EFL learners used 13 of their every 100 words as epistemic SLB and Japanese EFL learners used 11 of their every 100 words as epistemic SLB. On the contrary, native speakers used attitudinal/modality SLBs more than epistemic SLBs. The difference between the use of epistemic and attitudinal/modality LBs is the highest in Japanese EFL learners group. They used epistemic bundles 11%, but attitudinal/modality bundles 3%. The reason for this could be that Japanese EFL learners used evaluation LBs excessively compared to other bundles. When the most frequent 40 lexical bundles are compared (Table 7), it is seen that Japanese learners used some of the bundles far more frequently than the EFL learners. Therefore, although the number of LBs is more in JPICLE, the lexical variety is lower. Conversely, native speakers used the fewest number of lexical bundles; however, lexical variety is the highest (17%) in this group. That is, native speakers use less but various bundles; whereas EFL learners use more bundles, but they are not various; similar or the same bundles are used in many instances. The results are consistent with Chen (2012) that she also found that nonnative speakers use restricted range of epistemic devices. In order to see the differences between the three corpora, the most common 40 bundles were compared.

Forty most common stance lexical bundles

Table 7 presents the most common 40 stance lexical bundles used in LOCNESS, TICLE and JPICLE. The bundles that are used in all of the three corpora are written *Italic* and bold.

Table 7. Most common 40 Stance Lexical Bundles

NATIVE		TURKISH		JAPANESE	
Stance Bundles	Fre.	Stance Bundles	Fre.	Stance Bundles	Fre.
<i>THE FACT THAT</i>	71	<i>I THINK+N</i> <i>(THE/IT/THIS/etc.)</i>	88	<i>I THINK+N</i>	309
BE ABLE TO	50	IN MY OPINION	70	I THINK THAT	279
HAVE TO BE	23	I WANT TO	59	I WANT TO	185
ARE/IS GOING TO	22	BE ABLE TO	53	WE HAVE TO	108
I FEEL THAT	20	<i>I BELIEVE THAT</i>	43	WE NEED TO	94
DO NOT WANT	18	IT CAN BE	39	<i>IS/ARE VERY IMPORTANT</i>	68
BE ALLOWED TO	15	DO NOT WANT	36	I DO NOT THINK	67
NEED TO BE	15	IT WILL BE	32	IT IS IMPORTANT	48
WILL CONTINUE TO	14	<i>IS/ARE VERY IMPORTANT</i>	31	<i>DON'T HAVE TO</i>	43
THE OPPONENTS OF	13	<i>THE FACT THAT</i>	31	WE WANT TO	40
<i>I BELIEVE THAT</i>	12	THERE WILL BE	31	<i>I BELIEVE THAT</i>	38
THERE WOULD BE	12	WE CAN SEE	30	I WOULD LIKE TO	38
WOULD HAVE TO	12	<i>I THINK THAT</i>	29	IT WILL BE	38
IT IS IMPORTANT	11	DO NOT KNOW	27	I DON'T WANT	34
WOULD LIKE TO	11	DO NOT THINK	30	ARE ABLE TO	32
IS/ARE FORCED TO	10	THERE SHOULD BE	24	IT IS GOOD	32
WOULD HAVE BEEN	10	WE CAN SAY	23	MOST IMPORTANT THING	31
ARGUE THAT THE	9	WE SEE THAT	23	WILL BE ABLE TO	31
<i>DO NOT HAVE TO</i>	9	WE HAVE TO	22	HAVE TO BE	30
<i>I THINK THAT</i>	9	IS THE MOST IMPORTANT	21	IS VERY DIFFICULT	30
<i>I THINK+N (IT/THE)</i>	9	IS/ARE GOING TO	19	IT IS DIFFICULT	30
IN MY OPINION	9	IT MEANS THAT	19	WANT TO SAY	30
IT IS OBVIOUS	9	<i>DO NOT HAVE TO</i>	18	I DON'T KNOW	28
THERE WILL BE	9	CAN BE DONE	17	IS VERY USEFUL	28
CAN BE SEEN	8	I CAN SAY	17	IT IS SAID	28
I HAVE SEEN	8	IS/ARE NOT IMPORTANT	17	I NEED TO	25
PEOPLE FEEL THAT	8	THERE IS NO NEED	17	IT IS NATURAL	25
SHOULD BE ALLOWED TO	8	PEOPLE THINK THAT	16	IT IS SAID THAT	25
WILL BE ABLE TO	8	WE KNOW THAT	16	IS GOOD FOR	24
WILL HAVE TO	8	IN FACT THERE/THIS/THE	15	IS THE BEST	23
WOULD BE ABLE TO	8	IT IS NECESSARY	15	IT IS NECESSARY	23
ARE WILLING TO	7	SEEMS TO BE	15	IT MAY BE	23
CONSIDERED TO BE	7	THE IMPORTANT THING IS	15	<i>THE FACT THAT</i>	23
I WOULD LIKE TO	7	WE CAN SAY THAT	15	IT IS VERY IMPORTANT	22
IS/ARE ALLOWED TO	7	ACCORDING TO ME	14	I AM GOING TO	21
<i>IS VERY IMPORTANT</i>	7	DO NOT UNDERSTAND	13	IT IS TRUE	21
IT IS POSSIBLE	7	IT IS BETTER	13	IT MIGHT BE	21
MAY HAVE BEEN	7	IT IS TRUE	13	WILL NOT BE	21
ONE CAN SEE	7	SEEN AS A/AN	13	DON'T NEED TO	20
SHOULD BE ABLE TO	7	THIS MEANS THAT	13	I WANT TO SAY	20

As Table 7 shows; *the fact that*, *do not have to*, *I think that*, and *is/are very important* are the most common LBs used by both the native speakers and EFL learner groups.

When the frequency of these bundles was compared, it was found that *I think+n* is by far the most frequently used SLB by the Japanese and Turkish EFL learners, 309 times and 88 times respectively. Whereas *the fact that* (71) was the most frequently used SLB by the native speakers. *The fact that* is considered an impersonal certain epistemic SLB and it is used 31 times by the Turkish EFL learners and 23 times by the Japanese learners. Unlike native speakers, EFL learners used personal uncertain epistemic stance bundles the most, which are *in my opinion*, *I think+n* and *I think that*. *In my opinion* is used 70 times by the Turkish EFL learners; on the other hand, it was used 9 times by the native speakers and 20 times by the Japanese EFL learners. *I think that* is used excessively by the Japanese EFL learners; they used it 279 times. However, native speakers used it only 9 times and Turkish EFL learners used it 29 times. Another striking finding is Japanese EFL learners used the verb *think* immensely; *I think+n* 309 times and *I think that* 279 times. Turkish EFL learners used *I think+n* 88 times and *I think that* 29 times. Unlike Japanese and Turkish EFL learners, native speakers used *I think that* and *I think+n* only 9 times each.

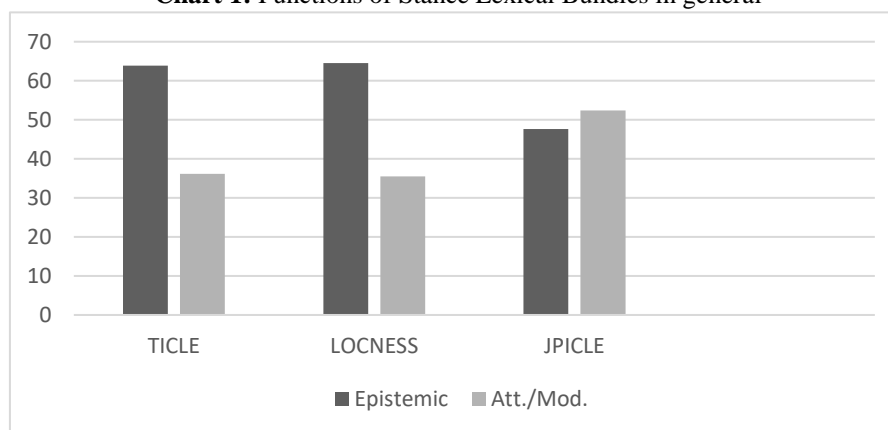
It is also seen that Japanese EFL learners tend to use first person singular and plural pronouns more often than the other groups. 'I' was used 11 times and 'we' was used 3 times by the Japanese EFL learners in the most common 40 lexical bundles. Native speakers used 'I' five times and they did not use 'we'. The use of 'I' and 'we' by the Turkish EFL learners remains in between the native speakers and Japanese EFL learners: 'I' three times, 'we' five times. Since Japanese is a pro-drop language, surprisingly, Japanese speakers used the expletive 'it' more frequently than the native speakers. It is also surprising that although they used the dummy subject it more frequently than the other groups, they did not use the expletive 'there'. Turkish is also a pro-drop language, but Turkish native speakers did not use the expletive 'it' as often as Japanese native speakers. English native speakers used expletive pronouns 'it' and 'there' twice. They used the first person singular six times, but they did not use the first person plural pronoun. The use of first person subject pronouns and expletives by the Turkish EFL learners remains in between the native speakers and Japanese EFL learners.

It can be concluded from these results that the use of epistemic devices in general by the Turkish EFL learners is closer to native speaker use. Hyland (2005) suggests that contrary to what is often thought, academic writing is not an impersonal monologue. Use of self-mention is an important stance marker, but as seen in the results; native speakers used these expressions less frequently than EFL learners. This finding is inconsistent with Taki and Jafarpour (2011) that native speakers use self-mention more than the learners, namely the Persian group. Another important finding the table shows is that Japanese EFL learners used uncertainty verbs *think* and *believe* immensely. Conversely, the verb choice of native speakers was varied: *believe*, *argue*, *seem*, *think*, and *feel* were the verbs used most frequently. In addition, the most frequently used epistemic bundle by the native speakers was *the fact that*, which shows certainty. It can be concluded that Japanese learners used uncertainty bundles more often compared to native speakers and Turkish EFL learners. The reason for this could be the difference between the cultures. As Kamimura and Oi (1998) states, Japanese argumentative style is more subjective rather than factual or objective, and there is more weight on evoking empathy in the audience, rather than more emphasis on persuading the audience. In order to interpret these findings more accurately, a deeper analysis, both functionally and structurally, should be done.

Functions of stance lexical bundles

A general comparison of the use of epistemic and attitudinal/modality SLBs can be seen in the chart below.

Chart 1: Functions of Stance Lexical Bundles in general

As Chart 1 shows, epistemic bundles were used more frequently in TICLE (63,89%) and LOCNESS (64,14%); whereas attitudinal/modality bundles were used more frequently in JPICLE (52,37%). When the use of epistemic bundles and attitudinal/modality bundles are compared in all groups, it is found that epistemic bundles were used most frequently by the native speakers (64,14%). The results are somewhat consistent with Chen (2012) that in her study she found that there is a great similarity in the total number of epistemic devices used by native and non-native (Chinese) speakers. In the current study, the

FUNCTIONS OF STANCE LEXICAL BUNDLES

Corpora		TICLE		LOCNESS		JPICLE	
Frequency & Percentages		Freq.	%	Freq.	%	Freq.	%
EPISTEMIC BUNDLES	P/C	41	14,24	14	7,6	37	10,36
	P/UC	18	6,25	7	3,8	47	13,17
	IM/C	65	22,57	47	25,54	48	13,45
	IM/UC	60	20,83	50	27,2	38	10,64
ATTITUDINAL/ MODALITY	Desire	11	3,82	7	3,8	21	5,88
	Obligation/Direction	29	10,07	29	15,76	47	13,17
	Intention/Prediction	11	3,82	9	4,89	15	4,20
	Ability	3	1,04	2	1,09	7	1,96
	Evaluation	50	17,36	19	10,32	97	27,17
Total		288	100	184	100	357	100

percentage of the use of epistemic devices by the native speakers and Turkish EFL learners is very close to each other; however, the percentage of Japanese EFL learners is lower. Native speakers used epistemic bundles slightly more than the Turkish EFL learners did, whereas they used them relatively more than the Japanese EFL learners. The reason why Japanese EFL learners used attitudinal/modality LBs more is that they used evaluation bundles

excessively. Looking at each functional category would give more insights on the use of stance lexical bundles. Table 8 below summarizes the functions of SLBs used in all corpora more in depth.

Table 8: Functions of Stance Lexical Bundles in detail

As can be seen, epistemic bundles were frequently used in all groups. Both native speakers and Turkish and Japanese EFL learners used impersonal SLBs pervasively. Compared to personal bundles, impersonal stance bundles were used more often. The total number of impersonal stance bundles used by the native speakers is 52,74%. Similarly, both Japanese (24,09%) and Turkish (43,4%) EFL learners used impersonal stance, such as *are more likely to*, more often than the personal stance, such as *I think that*. Among all lexical devices used by native speakers, 64,14% of them were epistemic devices, most of which (52,74%) shows impersonality. Similarly, 43,4% out of 63,89% of the Turkish data consists of impersonal epistemic devices, and 24,09% out of 47,62% of Japanese data consists of impersonal epistemic devices.

When the use of certainty and uncertainty devices is compared, it is seen that native and Turkish EFL learners used certainty devices more than uncertainty, whereas the number of certainty and uncertainty devices was the same in Japanese native speakers (23,81%). Turkish EFL learners used 27,06% uncertainty devices and 36,81% certainty devices. Native speakers used 31% of uncertainty and 33,14% of certainty devices. This is somewhat in line with Ağçam (2014) that in her study, nonnatives (Turkish and Spanish) used more certainty devices than native speakers did. The use of certainty/uncertainty devices by the native speakers is slightly more than each other (2,14%), whereas the use of certainty/uncertainty devices by the Turkish EFL learners is a little more visible (9,75%). In order to make better inferences about the data, personal certainty/uncertainty and impersonal certainty/uncertainty should also be compared.

When personal certainty and uncertainty is compared, it is seen that personal certain LBs, such as *I know that, we have seen* are more common than personal uncertain LBs, such as *I think that, it seems to me* in LOCNESS and TICLE. On the contrary, personal uncertain LBs are used more frequently in JPICLE. Native speakers used more personal certain LBs, they preferred using words with certainty; whereas words with uncertainty were preferred in impersonal LBs. Contrary to what Biber et al. (2004) state, personal certain LBs are used more frequently in learner corpora. Turkish EFL learners (14,24%) used personal certain bundles most frequently, but Japanese EFL learners (13,17%) used personal uncertain bundles most frequently. Although Japanese EFL learners used personal uncertain lexical bundles more frequently, their use of these devices is slightly more than personal certain lexical devices (10,36%). Hyland (2005) says that contrary to what is often thought, academic writing is not an impersonal monologue. He (2002 a, p. 1110) also states that "Self-mention constitutes a central pragmatic feature of academic discourse since it contributes not only to the writer's construction of a text, but also of a rhetorical self. The authorial pronoun is a significant means of promoting a competent scholarly identity and gaining acceptance for one's ideas." Since use of self-mention is an important stance marker, it should be wise to look at the use of self-mention words; such as the subject pronouns 'I' and 'we', object pronouns 'me' and 'us', and possessive pronouns 'my' and 'our'. The table below summarizes the self-mention words used in LOCNESS, TICLE and JPICLE.

Table 9: Use of Self-mention

Self mention words	TICLE (freq.)	LOCNESS (freq.)	JPICLE (freq.)
'I' (I think that, I've seen that, I cannot say, etc.)	388	107	1383
'WE' (We don't know, we can understand, we must think, etc.)	254	32	416
'MY' (in my opinion, in my view, my opinion is that)	70	9	26
'ME' (according to me, it seems to me, to me that)	14	7	24
Total	726	155	1849

As can be seen, the subject pronouns 'I' and 'we', and the object pronoun 'me' are used most frequently by the Japanese EFL learners. They used the subject pronouns excessively. The possessive pronoun 'my' is used most frequently by the Turkish EFL learners. Although Turkish EFL learners used 'my' most frequently, it was used in only one lexical bundle, which is *in my opinion*. Similarly, they used 'me' in only one lexical bundle: *according to me*. Both native speakers and Japanese EFL learners used *to me that* and *it seems to me*. *To me that* was used 14 times by the Japanese EFL learners and 4 times by the native speakers. *It seems to me* was used 10 times by the Japanese EFL learners and 3 times by the native speakers. It is surprising that Japanese EFL learners used self-mentioning more than the native speakers and Turkish EFL learners since as Ohta (1991) states, first person pronoun is largely unacceptable because collective identity is more valued than individuality in Asian cultures. However, the results are consistent with Ishikawa (2009) that Japanese speakers of English overused the pronoun *I* and the expression *I think*, which shows a subjective point of view. The second group which used self-mention frequently was Turkish EFL learners. Uysal (2012) compared the argument preferences of Turkish people when writing in Turkish (L1) and in English (L2). She compared the indirectness markers and found that there is a similar use of indirectness markers in L1 and L2, specifically point of view of distancing devices, such as *I think* and *I believe that*. When writing in L2, the participants used these devices a little less than they do in their L1 and she concluded that when writing in English, Turkish speakers are influenced by their L1.

When impersonal certainty and uncertainty is compared, it was found that Turkish and Japanese EFL learners used more impersonal certain LBs than impersonal uncertain; however native speakers used more impersonal uncertain LBs. Turkish EFL learners used more certainty words in both personal and impersonal bundles. However, Japanese EFL learners used more certainty words in impersonal lexical bundles, whereas they used more uncertainty words with personal lexical bundles.

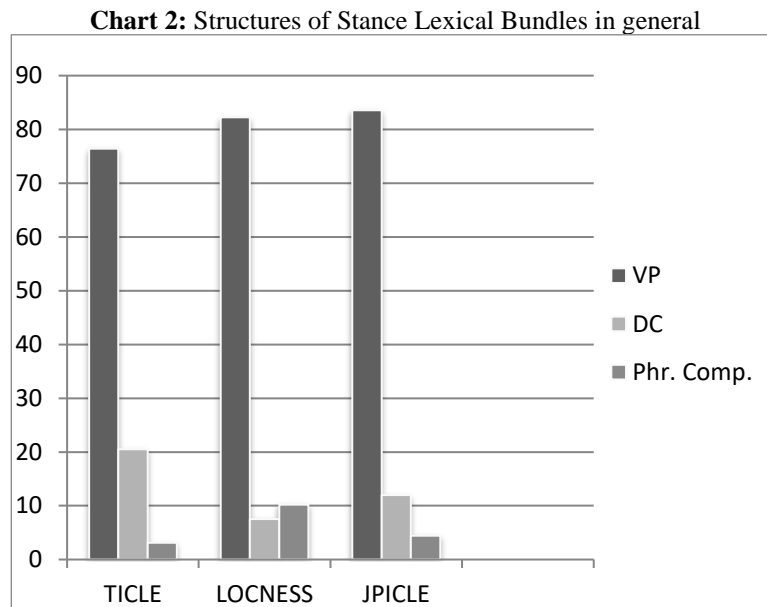
Table 8 also presents the comparison of attitudinal/modality SLBs in the three corpora. Japanese EFL learners used desire, ability and evaluation bundles more frequently than the native speakers and Turkish EFL learners. Compared to other attitudinal/modality LBs, obligation/direction and evaluation LBs were used most frequently by all the participants. Native speakers used obligation/direction and intention/prediction bundles more frequently than the EFL learners. The results are consistent with Tenuta et al. (2012) that in their study they also found that native speakers used modals that denote intention/prediction and obligation/direction more frequently than the nonnative speakers.

As seen in the results, Japanese EFL learners used evaluation bundles, such as *it is not good*, *is easy to*, *it is wonderful*, and *it is so hard* excessively. 27,17% of the bundles they used were evaluative. Kamimura and Oi (1998) compared the argumentative essays written by native English speakers and Japanese EFL learners and found that while more rational appeals are used in Western rhetoric, more affective appeals are used by Japanese speakers, giving more weight on evoking empathy on the reader. They use more softening and

emotional devices, such as *I think that* and *sad*. This may be the reason that Japanese EFL learners used more evaluative bundles; whereas English native speakers used them the least. The use of evaluative bundles by the Turkish EFL learners was in between the native speakers and Japanese EFL learners.

Structures of stance lexical bundles

The summary of the structures of the SLBs used in all corpora are shown in the Chart 2 below.

As Chart 2 shows, verb-phrase structures were used most frequently in all corpora. 83,47% of the bundles constitute verb-phrase structures in JPICLE, 83,15% in LOCNESS and 76,39% in TICLE. Dependent clauses follow verb-phrase structures in TICLE (20,49%) and JPICLE (12,05%). Phrasal components were used the least in TICLE (3,12%) and JPICLE (4,48%); whereas 9,78% of bundles was phrasal components in the native speaker data. This result is inconsistent with the literature stating that noun phrase structures are immensely used (Strunkyte and Jurkunaite, 2008; Bal, 2010; Wei and Lei 2011). However, it is consistent with Hernandez (2013). A more in-depth analysis of the structures of LBs was also needed in order to compare them more effectively.

Table 10: Structures of Stance Lexical Bundles in detail

Corpora		TICLE		LOCNESS		JPICLE	
Fre. & %		Freq.	%	Freq.	%	Freq.	%
VP Frag ments	SP+VP	109	37,85	75	40,76	177	49,58
	VP	110	38,19	77	41,85	119	33,33
	Q	1	0,35	1	0,54	2	0,56

Dependent Clause	DC	59	20,49	13	7,07	43	12,05	
	Phrasal Components	NP+Post Mod.	7	2,43	13	7,07	12	3,36
		PP+Emb.	2	0,69	5	2,71	4	1,12
TOTAL			288	100	184	100	357	100

As stated previously, the most commonly used structure was VP fragments in all corpora. Dependent clause structures follow VP fragments in TICLE and JPICLE, whereas phrasal components follow it in LOCNESS. VP fragments consist of a subject pronoun followed by a verb phrase, such as *I'm not going to*, a verb phrase, such as *is very important*, or a question, such as *do we think that*. Native speakers and Japanese EFL learners used more SP+VP structures than VP; whereas Turkish EFL learners used VP structures slightly more than SP+VP. Question forms were very rarely used in all corpora. Dependent clause structures are reasonably used by the EFL learners (Turkish 20,49%, Japanese 12,05%). Native speakers used DCs 7,07% and the highest number of phrasal components was used by native speakers (9,78%). There is an insignificant difference in the use of VPs between Turkish and Japanese EFL learners. These results are consistent with Hernandez (2013) that all three groups used VP fragments most frequently. Both in this study and Hernandez's study, native speakers used more phrasal components than dependent clause structures. In the learner data, it is seen that dependent clause is used more frequently than phrasal components. Conversely, phrasal components are used more frequently in Hernandez (2013). The reason why Turkish and Japanese EFL learners use more DC structures could be related to their mother tongue. As stated in Allen (2009), a similar structure, like *it can be said that*, is used in Japanese. Likewise, similar structures are used in Turkish.

The findings do not coincide with Strunkyte and Jurkunaite (2008) that in their study they found that NP components are used most frequently, followed by VP and DC fragments. Similarly, Bal (2010) found that Turkish scholars use more PP and NP fragments than VP fragments. Wei and Lei (2011) found a similar result that native speakers used NPs more often; whereas Chinese EFL learners preferred VPs.

The structures of 40 most common lexical bundles were also compared in detail. The comparison can be seen in Table 11 below, which gives a broad idea about the structures used in native and nonnative corpora.

Table 11: Structures of 40 Most Common LBs in detail

Structures		TICLE	LOCNESS	JPICLE
NP/PP	NP based	1	2	2
	PP based	3	1	-
VP	Copula be+NP/Adj	3	2	5
	VP with active verb	5	1	1
	Passive verb	2	4	2
	VP+that clause	-	1	-
	Modals+verbs	2	17	4
SP+VP	SP+VP	9	4	15
	Dependent clause	6	3	2
	There is/are	3	2	-
	Anticipatory it+VP/Adj Pr.	6	3	9
TOTAL		40	40	40

When the structures of the 40 most common lexical bundles were compared, the results showed that prepositional phrases were not used in JPICLE; whereas a small number of PP was

used in TICLE and LOCNESS. VP+that clause was used only in LOCNESS: *argue that the*. The pronoun *there* is not used by Japanese EFL learners. Copula be+NP/Adj phrase was mostly used in JPICLE; the reason for this is that evaluative lexical bundles were more frequently used by Japanese EFL learners and the adjectives used in this group were evaluative. Similarly, anticipatory it+VP/Adj phrase was mostly used by Japanese EFL learners. Again, the reason for that is the excessive use of evaluative lexical bundles by the Japanese learners. Native speakers used more passive structures than EFL learners; which coincides with Wei and Lei (2011). These results are not consistent with Hyland (2008a) and Wei & Lei (2011) that in their studies, they found that learners used less anticipatory it and more passive structures. This could be because teaching materials and professors in China suggest learners to use devices of impersonality, such as passives. The conflicting results may due to cultural differences.

Conclusion

As aforementioned in the findings, the EFL learners used more stance bundles (Turkish EFL learners 288, Japanese EFL learners 357) than native speakers (184). According to the frequency and LL analysis, there is a certain overuse of lexical bundles in the EFL learners' essays when compared to the native speaker group (L1 vs. L2). The Japanese EFL learners used lexical bundles far more frequently than the native speakers-with a +18,28 LL ratio. When the LL ratio of JPICLE and TICLE was compared (L2 vs. L2), an overuse of lexical bundles by the Japanese EFL learners was observed. In general, the Japanese EFL learners used lexical bundles more frequently than the native speakers and the Turkish EFL learners. The overall results of LL ratio showed that lexical bundle usage by the Turkish learners remains somewhere between the native speakers' and the Japanese learners' usage. The general tendency of overuse of these devices by the EFL learners might be due to interlanguage properties, which tend learners to determine certain ways of using stance lexical bundles. However, since SLBs have not been determined in Turkish and Japanese languages yet, it is not possible to make a totally accurate interpretation whether the (over)use of them is related to the learners' native language (L1 transfer), cultural writing styles or cultural writing habits. However, the detailed analysis of the functions, structures and the use of self-mention in the corpora can give us a comprehensive picture of how to express stance.

When the functions of stance lexical bundles were compared, the results revealed that epistemic stance bundles were used more frequently than attitudinal/modality stance bundles by the native speakers and Turkish EFL learners; however the use of epistemic and attitudinal/modality stance markers is just the opposite in Japanese EFL learners. When personal and impersonal bundles were compared, the results showed that impersonal stance bundles were used more frequently than personal bundles in all groups. When the certainty and uncertainty were compared, it was seen that the native and the Turkish EFL learners used certainty devices more than uncertainty; whereas certainty and uncertainty devices were equally used by the Japanese EFL learners. When the use of im/personal un/certainty devices is compared, it was seen that the native speakers used impersonal uncertain and personal certain lexical devices more frequently (than personal uncertain and impersonal certain). The Turkish EFL learners used personal certainty devices more than personal uncertainty devices; however, their use of impersonal certainty devices was more than personal certainty devices. Similarly, Japanese EFL learners used impersonal certainty devices more than impersonal uncertainty devices. Yet, they used personal certainty devices less than personal uncertainty. It can be concluded that the native speakers are more confident in expressing their point of view. This can be related to learners' cultural background.

When the use of self-mention words and most common 40 stance lexical bundles are looked at, it is found that self-mention words (I, we, my, and me) were used most frequently by the Japanese EFL learners. The use of these words is in between in the Turkish EFL learners and the native speakers used them least. The analysis of the 40 most common lexical bundles also showed that EFL learners used devices that are more subjective; on the other hand, native speakers used more objective devices when expressing stance.

When the structures of stance lexical bundles were compared, it was found that verb-phrase structures were used most frequently in all corpora. Dependent clauses follow VP structures in EFL data. In LOCNESS, phrasal components follow VP structures. This could be related to the participants' mother tongue that as Allen (2009) states, similar structures; such as *it can be said that*, are also used in Japanese. Likewise, these structures are also used in Turkish. It is surprising that both Turkish and Japanese EFL learners used anticipatory *it+VP/Adj* pronouns more frequently than the native speakers since both languages are pro-drop. However, it is seen that the native speakers used more passive structures. This may be due to cultural differences and the more use of evaluative lexical bundles by the EFL learners.

Implication and Recommendations

Hyland (2008 a) states that formulaic language is difficult to acquire and that failing to use it correctly identifies learners as outsiders. As Jafarpour et al. (2013) point out; language teachers should attract their learners' attention to collocations, the co-occurrence of words, since grammar and individual words are not sufficient in language proficiency. Different academic discourse relies on different lexical clusters (Hyland, 2008b), therefore lexical bundles specific to different genres should be taught and students should be made aware of these differences and the importance of these expressions. Bundles should be taught by presenting the complete spectrum of their functions in context by analyzing these functions in discourse similar to the one they encounter daily in their academic lives. Language teachers should be made aware of corpus-based teaching and how they can use corpora in their classrooms to make students more aware of these structures and reach native like performance. Finally, textbooks and other teaching materials should be prepared considering these frequently used structures. However, as Flowerdew (2001) suggests, pedagogic materials and teaching methods should be corpus based, not corpus bound. Nonnative data helps researchers to see how mother tongue and cultural differences affect metadiscourse use. Therefore, more nonnative corpora should be collected to make accurate inferences about language learning and teaching by making better contrastive interlanguage analysis. These may help researchers understand human mind better at an abstract level. After understanding how these structures are processed and where the problematic areas are, more experimental studies can be conducted to help learners acquire these structures and become more fluent and proficient language learners. In this study, only stance lexical bundles were analyzed. Studies looking at other functions of lexical bundles should also be conducted to understand these structures completely. Focusing on different genres, academic and nonacademic, spoken and written language would also give more insights on this topic.

References

- Allen, D. (2009). Lexical bundles in learner writing: An analysis of formulaic language in the ALESS Learner Corpus. *Komaba Journal of English Education*, 1, 105-127.
- Ağçam, R. (2014). *A Corpus-Based Study on Author Stance in Academic English*. Unpublished doctoral thesis. Çukurova University, Adana.
- Bal, B (2010). Analyses of Four-word lexical bundles in published research articles written by Turkish scholars. Unpublished Master's Theses. Georgia State

- University, Georgia. Retrieved 5 July 2011 from: http://digitalarchive.gsu.edu/alesl_theses/2
- Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S. & Finegan, E. (1999). *Longman grammar of spoken and written English*. London: Longman.
- Biber, D., Conrad, S. & Cortes, V. (2004). If you look at: Lexical Bundles in University teaching and textbooks. *Applied Linguistics*, 25 (3), 371-405.
- Biber, D. (2006). *University language: A corpus-based study of spoken and written registers*. Amstertsam, Philadelphia: John Benjamins.
- Biber, D., & Barbieri, F. (2007). Lexical bundles in university spoken and written registers. *English for Specific Purposes*, 26, 263–286.
- Chen, Y., & Baker, P. (2010). Lexical bundles in L1 and L2 academic writing. *Language Learning and Technology*, 14 (2), 30-49.
- Chen, Z. (2012). Expression of epistemic stance in EFL Chinese university students' writing. *English Language Teaching*; 5 (10), 173-179.
- Cortes, V. (2002). Lexical bundles in freshman composition. In R. Reppen, S. M.Fitzmaurice and D. Biber (Eds), *Using Corpora to Explore Linguistic Variation*, 131-145: Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Cortes, V. (2004). Lexical bundles in published and student disciplinary writing: Examples from history and biology. *English for Specific Purposes*, 23, 397–423.
- Cortes, V. (2006). Teaching lexical bundles in the disciplines: An example from a writing intensive history class. *Linguistics and Education*, 17, 391–406.
- Cortes, V. (2008). A comparative analysis of lexical bundles in academic history writing in English and Spanish. *Corpora*, 3, 43-57.
- Conrad, S. & Biber, B. (2004). The frequency and use of lexical bundles in conversation and academic prose. *LEXICOGRAPHICA*, 20, 56-71.
- Flowerdew, L. (2001). The Exploitation of small learner corpora in EAP materials design. In Ghadessy, M., Henry, A. & Roseberry, R.L. (Eds.) *Small Corpus Studies and ELT Theory and Practice*. Amsterdam: John Benjamins
- Granger, S. (2002). *A Bird's-eye view of learner corpus research in computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*. Granger, S. & Hung, J. & Petch-Tyson, S. (Eds), 3-33. John Benjamins, Amsterdam.
- Herbel-Eisemann, B., Wagner, D. & Cortes, W. (2010). Lexical bundle analysis in mathematics classroom discourse: The significance of stance. *Educ Stud Math*, 75, 23-42.
- Hernandez. P.S. (2013). Lexical bundles in three oral corpora of university students. *Nordic Journal of English Studies*, 13(1), 187-209.
- Hyland, K. (2005). Stance and engagement: A model of interaction in academic discourse. *Discourse Studies*, 7 (2) 173-192.
- Hyland, K. (2008a). As can be seen: Lexical bundles and disciplinary variation. *English for Specific Purposes*, 27, 4–21
- Hyland, K. (2008b). Academic clusters: Text patterning in published and postgraduate writing. *International Journal of Applied Linguistics*, 18 (1), 41-62.
- Ishikawa, S. (2009). Phraseology overused and underused by Japanese learners of English: A contrastive interlanguage analysis phraseology. *Corpus Linguistics and Lexicography*, 87-100.
- Jablonkai R.R. (2010). *A Corpus-linguistic investigation into the lexis of written English EU Discourse: An ESP Pedagogic Perspective*. Unpublished doctoral thesis. Eötvös Loránd University, Budapest.

-
- Jafarpour, A.K., Hashemian, M. & Alipour, S. (2013). A corpus based approach toward teaching collocation of synonyms. *Theory and Practice in Language Studies*, 3 (1), 51-60.
- Jalali, H., Rasekh, A.E., & Rizi, M.T. (2008). Lexical bundles and intradisciplinary variation: The case of applied linguistics. *International Journal of Language Studies*, 2 (4), 447-484.
- Juknevičienė, R. (2011). *Lexical bundles in non-native speaker and native speaker written English*. Unpublished doctoral dissertation. Vilnius University.
- Kamimura, T. & Oi, K. (1998). Argumentative strategies in American and Japanese English. *World Englishes*, 17 (3), 307-323.
- Neely E. & Cortes.V. (2009). A little bit about: Analyzing and teaching lexical bundles in academic lectures. *Language Value*, 1(1), 17-38. Servei de Publicacions de la Universitat Jaume I: Castelló, Spain. Retrieved 9 July 2012, from: <http://www.erevistasuji.es/languagevalue>.
- Nekrasova, T.M. (2009). English L1 and L2 speakers' knowledge of lexical bundles. *Language Learning*, 59 (3), 647-686.
- Nesi, H., & Baştürkmen, H. (2006). Lexical Bundles and Discourse Signaling in Academic Lectures. *International Journal of Corpus Linguistics*, 11, 283-304.
- Ohta, A.S. (1991). Evidentiality and Politeness in Japanese. *Issues in Applied Linguistics*, 2 (2), 211-238.
- Scott, M. (2008). WordSmith Tools version 5, Liverpool: Lexical Analysis Software.
- Strunkyte, G. & Jurkūnaite, E. (2008). *Written academic discourse: lexical bundles in humanities and natural sciences*. Unpublished BA thesis. Retrieved 9 July 2012, from, http://www.lexically.net/wordsmith/corpus_linguistics_links/Lexical%20Bundles%20in%20Humanities%20and%20Natural%20Sciences.pdf
- Taki, S. & Jafarpour, F.(2011). Engagement and stance in academic writing: A study of English and Persian research articles. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 3 (1), 157-168.
- Tenuta, A. M., Oliveira, A.L.A.M. & Orfanó, B. M. (2012). How Brazilian learners express modality in their writing: A corpus-based study on lexical bundles. *Revista Intercâmbio*, 5.(26), 1-15. São Paulo: LAEL/PUCSP.
- Uysal, H. H. (2012). Argumentation across L1 and L2 Writing: Exploring Cultural Influences and Transfer Issues. *Vigo International Journal of Applied Linguistics*, 9, 133-159.
- Wei, Y. & Lei, L. (2011). Lexical bundles in the academic writing of advanced Chinese EFL learners. *RELC Journal*, 42 (2), 155-166.
-

LAW

Un État Des Lieux Général De La Protection De L'Eau En Droit International¹

Uluslararası Hukukta Suyun Korunmasının Genel Bir Envanteri

Mehtap KAYGUSUZ AKBAY*

Résumé

L'eau se trouve dans des conférences, instruments et jurisprudence internationaux et il existe un rapport important entre le droit international et l'eau. Cette ressource vitale bénéficie d'une protection juridique qui n'est toujours pas suffisante. L'eau, en effet, est devenue l'objet de la protection juridique d'une part à travers la protection des ressources en eau et d'autre part celle du droit à l'eau. L'objectif de la présente étude est d'aborder cette question -en mettant l'accent sur l'acquisition de l'eau d'un statut juridique en droit international, le bassin hydrographique et la notion de gestion intégrée et durable ainsi que sur la protection du droit à l'eau reconnu aux niveaux universel, régional et national-.

Mots-clés : ressources en eau, droit à l'eau, droit international.

Öz

Su uluslararası konferanslarda, metinlerde ve içtihatla yer almaktadır ve uluslararası hukuk ile su arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu yaşamsal kaynak, hala yeterli olmayan hukuki bir korumadan yararlanmaktadır. Su aslında bir taraftan su kaynaklarının korunması ve diğer taraftan da su hakkının korunması yoluyla bir hukuki korumanın nesnesi haline gelmiştir. Mevcut çalışmanın amacı, bu konuyu, -suyun uluslararası hukukta hukuki bir statü elde etmesini, su havzası ve entegre ve sürdürülebilir yönetim kavramını ve ayrıca evrensel, bölgesel ve ulusal düzeylerde tanınan su hakkının korunmasını vurgulayarak-, ele almaktır.

Anahtar Kelimeler : su kaynakları, su hakkı, uluslararası hukuk.

Introduction

Objet de raréfaction, de dégradation, d'une répartition et d'une utilisation inégale,² l'eau a trouvé sa place dans de nombreuses conférences internationales³ à côté des conférences portant directement sur l'eau.⁴ Certaines déclarations internationales font également référence à l'eau, comme le principe 2 de la Déclaration de Stockholm adoptée au cours de la Conférence des Nations Unies sur l'environnement en date de 1972. Elle a également apparu dans des contentieux internationaux.⁵ Tout cela indique le rapport entre le droit international et l'eau, qui est par ailleurs indéniable.

Il existe certes des travaux doctrinaux concernant la protection de l'eau dont une partie se concentre sur un aspect spécifique alors qu'une autre partie l'examine d'une manière globale et détaillée. Mais la présente étude vise à aborder ladite question dans les grandes lignes sans entrer dans les détails et ainsi à faire un état des lieux de la protection de l'eau en droit international. En effet, cette étude peut être considérée comme une revue générale dudit thème.

L'une des questions principales est celle de savoir comment cette ressource vitale est devenue l'objet d'une protection internationale. Cette question peut être abordée sous le

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, mehtap.kaygusuz@istanbul.edu.tr

¹ La présente étude est une version développée et mise à jour de la contribution présentée (sous le titre « *Aspects normatifs* ») à la « *Journée d'études du Centre de droit international* » intitulée « *L'eau en droit, l'eau et le droit : problèmes et enjeux actuels* » qui a eu lieu le 9 décembre 2013 au sein de l'Université Lyon 3.

² Lavieille, 2010, pp. 226-228.

³ Par exemple la Conférence de Stockholm de 1972, la Conférence de Rio de 1992 ou la Conférence internationale sur la population et le développement de 1994.

⁴ Voir la Conférence des Nations Unies sur l'eau de Mar del Plata de 1977, la Conférence internationale sur l'eau et l'environnement de 1992 ou la Conférence internationale sur l'eau et le développement de 1998.

⁵ Par exemple l'affaire du lac Lanoux de 1957 ; l'affaire relative au projet Gabčíkovo-Nagymaros de 1997 ou celle relative à des Usines de pâtes à papier sur le fleuve Uruguay de 2010.

prisme de la protection d'une part des ressources en eau et d'autre part du droit à l'eau. Cela constitue le cadre du présent article et une démarche donnant lieu de dresser un bilan général autour de la question mentionnée ainsi que de constater l'état actuel de la protection de l'eau en droit international.

Le premier aspect, - la protection des ressources en eau-, semble appeler d'une part l'examen de l'acquisition de l'eau d'un statut juridique permettant d'évoquer un bref historique et d'indiquer des instruments importants en la matière. D'autre part, en considérant l'état actuel de la protection des ressources en eau, cet aspect conduit à rappeler la nécessité d'une protection plus appropriée.⁶

Quant au second aspect, -le droit à l'eau-, il a un rapport important avec la protection de l'eau, de telle sorte que deux protections entretiennent un rapport de « complémentarité » plutôt que celui de « concurrence », comme le dit le Professeur Dupuy.⁷ Étant donné que le droit à l'eau est reconnu aux plans universel, régional ainsi que national, il conviendra de se pencher sur ce thème en prenant en compte ces trois niveaux.

La Protection Juridique Des Ressources En Eau

Les ressources en eau, étant apparues en tant que concept au XXe siècle,⁸ bénéficient à l'heure actuelle d'une protection étant insuffisante.⁹ Avant d'examiner la nécessaire protection desdites ressources portant sur une approche plus appropriée,¹⁰ il semble important de démontrer que l'eau a acquis un statut juridique en droit international.

L'Acquisition D'Un Statut Juridique En Droit International

Pendant longtemps, ce sont les fleuves qui étaient l'objet des règles internationales en tant que voies de navigation, mais pas « l'eau en tant que telle ».¹¹

Au niveau universel, plusieurs travaux internationaux témoignent de la prise en compte de l'eau elle-même depuis quelques années déjà. C'est en 1971 que la Commission du droit international (CDI), organe subsidiaire des Nations Unies, a débuté ses travaux sur les « utilisations des cours d'eau à des fins autres que la navigation ».¹² Ces travaux ont été suivis de l'adoption des deux traités : d'abord la Convention sur la protection et l'utilisation des cours d'eau transfrontières et des lacs internationaux de 1992 (dite Convention d'Helsinki)¹³ et ensuite, la Convention sur le droit relatif aux utilisations des cours d'eau internationaux à des fins autres que la navigation de 1997 (dite Convention de New York).¹⁴ La CDI a, en outre, adopté en 2008 le projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières.¹⁵ À ces instruments, il faut ajouter d'autres tels que les Règles d'Helsinki sur l'utilisation des eaux des fleuves internationaux de 1966, les Règles de Séoul sur les eaux souterraines internationales

⁶ Voir l'article 7 du Projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières et Doumbé-Billé, 1994, p. 203.

⁷ « [I]l n'y a pas concurrence mais complémentarité entre droit de et droit à l'eau. Le premier appartient aux États ; le second à l'individu. Mais, on l'a dit assez, le premier s'exerce au bénéfice du second ». DUPUY, 2006, p. 12.

⁸ Paquerot, 2011, p. 72.

⁹ Voir Doumbé-Billé, 1994, p. 202.

¹⁰ Voir l'article 7 du Projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières et Doumbé-Billé, 1994, p. 203.

¹¹ Paquerot, 2011, pp. 73-74.

¹² AGNU, Rés. 2669 (XXV), 8 décembre 1970 et A/CN.4/244/Rev.1.

¹³ Cette Convention est entrée en vigueur en 1996. Avec l'adoption des amendements aux articles 25 et 26 de la Convention d'Helsinki, cette dernière est devenue une convention ouverte à la signature de tous les États membres des Nations Unies (Pour l'amendement voir ECE/MP.WAT/14, 12 janvier 2004). En la matière voir Arcari, 2012, pp. 350 et s.

¹⁴ La Convention de New York est entrée en vigueur le 17 août 2014.

¹⁵ Annuaire de la Commission du droit international, 2008, Vol. II (Deuxième partie), pp. 21 et s.

de 1986, les Règles de Berlin sur les ressources en eau de 2004 adoptées par l'Association de droit international.

Le droit international a en effet connu une évolution en matière de protection des ressources en eau :¹⁶ alors qu'il ne prenait en compte qu'accessoirement la protection des fleuves contre la pollution, il a subi un changement grâce à l'adoption des traités sur la protection des eaux fluviales.¹⁷ En d'autres termes, l'entrée sur la scène internationale des traités contenant des dispositions relatives à la protection de l'environnement aquatique à partir de la deuxième moitié du 19e siècle a été suivie par la multiplication des traités relatifs à la pollution des eaux à partir de la seconde moitié du 20e siècle.¹⁸

L'eau dispose d'un statut en droit international qui est susceptible de se modifier.¹⁹ Considérée généralement comme une ressource naturelle à laquelle s'appliquent les principes de souveraineté²⁰ et de liberté des échanges, l'eau est désormais envisagée sous différentes approches soit comme une ressource économique, soit comme un bien commun mondial ou un patrimoine commun de l'humanité.²¹

Si l'eau est devenue un objet de la protection juridique, cette protection demeure néanmoins faible. Une des raisons de cet état actuel est la résistance des États en la matière, comme le montrent la non-entrée en vigueur de la Convention de New York pendant très longtemps (comme il a été déjà précisé, elle a été adoptée en 1997 et n'est entrée en vigueur qu'en 2014) et la contestation relative aux Règles de Berlin de 2004.²² Pour pouvoir dépasser cette résistance, le projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières adopté en 2008 par la CDI met l'accent sur la souveraineté contrairement à la Convention de New York.²³ En outre, en dépit de l'existence d'un très grand nombre d'instruments juridiques,²⁴ certains bassins fluviaux internationaux ne font toujours pas l'objet d'un instrument conventionnel.²⁵ À cela s'ajoutent l'état sectoriel des instruments juridiques,²⁶ l'état fragmenté du droit international qui s'applique à l'eau²⁷ et la situation inadaptée du système international.²⁸ Il est donc nécessaire d'assurer une protection plus appropriée²⁹ de l'eau, car il s'agit de la mise en cause « non seulement [de] la vie, mais [de] la survie même de la planète » par la dégradation et le multiple usage des eaux douces.³⁰

¹⁶ Concernant l'évolution voir Brown Weiss, 2009, pp. 231 et s. ; Coulée, 2011, pp. 27 et s. ; Arcari, 2012, pp. 350 et s. ; Boisson de Chazournes et Tignino, 2013 et Sohnle, 2011, pp. 306 et s.

¹⁷ Ngyuen, Daillier, Forteau et Pellet, 2009, p. 1461.

¹⁸ Sohnle, 2011, pp. 306-307.

¹⁹ Boisson de Chazournes et Tignino, 2013.

²⁰ Voir par exemple AGNU, Rés. 1803 (XVII), 14 décembre 1962.

²¹ Cardenas, 2007, pp. 3 et s. ; Paquerot, 2002, pp. 214 et s. ; Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, § 132. Voir par exemple Agenda 21, A/CONF.151/26/Rev.1, Chapitre 18, § 18. 8.

²² Paquerot, 2011, p. 83 et Arcari, 2012, p. 357.

²³ Sohnle, 2011, p. 314.

²⁴ Selon l'Organisation des Nations Unies pour l'alimentation et l'agriculture (FAO), il existe plus de 3600 traités relatifs aux ressources en eau. Ces chiffres comprennent cependant les traités de navigations et de démarcation. Coulée, 2011, pp. 23-24.

²⁵ Arcari, 2012, pp. 349-350.

²⁶ Coulée, 2011, p. 24 et Sohnle, 2002, pp. 97 et s.

²⁷ Cuq, 2013, pp. 21 et s.

²⁸ Paquerot, 2002, p. 196.

²⁹ Voir l'article 7 du Projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières et également Doumbé-Billé, 1994, p. 203.

³⁰ Doumbé-Billé, 1994, pp. 197-198.

La Nécessité D'Une Protection Plus Appropriée

Les liens profonds entre les problèmes écologiques et la question des ressources en eau nécessitent une protection fondée sur une approche plus appropriée,³¹ plus compatible avec l'eau qui, comme le précise le principe 12 de la Charte européenne de l'eau de 1968, « n'a pas de frontière ». Une telle protection exige la prise en compte du bassin hydrographique d'une part et de la notion de gestion intégrée et durable d'autre part.³²

La prise en compte du bassin hydrographique

La notion de bassin hydrographique inclut « tout le territoire sur lequel des gouttes d'eau incorporées au sol ruissellent vers un même cours d'eau ».³³ La référence explicite ou implicite à ladite notion peut être considérée comme un développement vers une protection globale se fondant sur une approche intégrée qui prend en compte « l'ensemble du bassin hydrographique ».³⁴ Dans cette lignée, l'unité hydrographique des cours d'eau est reconnue par la jurisprudence internationale³⁵ et par des instruments internationaux, tels que les Règles d'Helsinki de 1966 ou encore la Convention d'Helsinki de 1992 (art. 2 § 6, art. 9 §§1 et 5).³⁶

Par contre, la Convention de New York étant une convention à vocation universelle, n'emploie pas la notion de « bassin hydrographique », mais définit les cours d'eau comme suit : « L'expression "cours d'eau" s'entend d'un système d'eaux de surface et d'eaux souterraines constituant, du fait de leurs relations physiques, un ensemble unitaire et aboutissant normalement à un point d'arrivée commun » (art.2, § a). Ainsi, l'article cité utilise la notion de « système de cours d'eau international » qui « compren[d] les eaux superficielles et souterraines, mais pas leur support terrestre ».³⁷ Par conséquent, la Convention de New York adopte une approche plus restrictive en la matière.³⁸

La notion de gestion intégrée et durable

L'« approche intégrée » a été encouragée par l'Agenda 21 selon lequel

[p]our mettre en valeur et gérer les ressources en eau, il convient d'adopter une approche intégrée qui tienne compte des besoins à long terme comme des besoins immédiats. Tous les facteurs, qu'ils soient écologiques, économiques ou sociaux, devront donc être pris en considération dans l'optique d'un développement durable.³⁹

D'après l'Agenda 21, la « gestion intégrée des ressources en eau » résulte de l'idée selon laquelle, d'une part, l'eau est « partie intégrante de l'écosystème » et d'autre part, elle est non seulement une ressource naturelle mais également un bien à la fois social et économique dont l'affectation est déterminée par sa quantité et sa qualité.⁴⁰ La protection de cette ressource naturelle doit d'un côté prendre en compte le fonctionnement des écosystèmes

³¹ *Ibid.*, p. 203. Voir l'article 8 de la Convention de New York.

³² Voir Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, §86 et Doumbé-Billé, 1994, p. 200.

³³ Sohnle, 2011, p. 309. Voir également Paquerot, 2002, pp. 206 et s.

³⁴ Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, §86.

Il est à noter que selon le PNUE, il existe 263 bassins fluviaux internationaux. (UNEP, 2002, p. 1). Selon les Nations Unies, « sur les 263 bassins internationaux existants, plus de 150 – auxquels il faut ajouter des systèmes aquifères transfrontières – ne sont l'objet d'aucun cadre de gestion en coopération, de quelque type que ce soit ». A/64/692, 4 mars 2010, « Eau, paix et sécurité : la coopération dans le domaine de la gestion des eaux transfrontières », note du Secrétariat, § 25.

³⁵ Par exemple, CPIJ, *Affaire relative à la juridiction territoriale de la Commission internationale de l'Oder*, 10 septembre 1929, Série A, n° 23. Voir Sohnle, 2011, p. 308.

³⁶ Paquerot, 2011, p. 74.

³⁷ Sohnle, 2011, p. 309; Paquerot, 2002, pp. 206 et s.

³⁸ *Idem.*

³⁹ Agenda 21, § 18.16. Voir Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, § 86.

⁴⁰ Agenda 21, § 18.8.

aquatiques et la pérennité de la ressource et d'autre côté viser à satisfaire les besoins en eau aux fins des activités humaines.⁴¹

Selon le Protocole sur l'eau et la santé à la Convention d'Helsinki la « démarche intégrée devrait s'appliquer » non seulement à une partie du bassin hydrographique mais à son ensemble.⁴² L'affaire *Fundación Chadileuvú c. Estado Nacional Argentino y Provincia de Mendoza* s'inscrit dans cette lignée en conduisant le Tribunal Latinoamericano del Agua à faire remarquer l'absence de plan relatif à la gestion intégrée du bassin hydrographique en cause et à attirer l'attention sur le fait qu'à cause dudit manque les habitants du bassin ne pouvaient utiliser de l'eau d'une manière équitable.⁴³

L'article 5, § j du Protocole sur l'eau et la santé prévoit également que :

[L]es ressources en eau devraient être gérées, dans toute la mesure possible, d'une façon intégrée au niveau des bassins hydrographiques, afin de lier, d'une part, le développement social et économique à la protection des écosystèmes naturels, et, d'autre part, la gestion des ressources en eau à des mesures réglementaires concernant d'autres secteurs de l'environnement. (C'est nous qui soulignons).

Les exemples cités indiquent des liens entre gestion durable⁴⁴ et gestion intégrée.⁴⁵

Le document final « L'avenir que nous voulons » adopté au cours de la Conférence des Nations Unies sur le développement durable de 2012 (Rio+20) affirme la nécessité d'une « gestion intégrée et durable des ressources naturelles et des écosystèmes » permettant notamment le développement économique, social et humain, tout en soulignant que cette gestion doit prendre en compte « la protection, la régénération, la reconstitution et la résistance des écosystèmes face aux défis existants et nouveaux ». ⁴⁶ Le Programme des Nations Unies pour l'environnement (PNUE), quant à lui, reconnaît, dans l'une de ses décisions datée 2013, que la promotion de la gestion durable nécessite d'une part la cohérence des directives relatives à la qualité de l'eau pour les écosystèmes et d'autre part leur intégration dans les directives existantes sur l'eau.⁴⁷ La durabilité doit en effet être entendue lorsqu'il s'agit du droit de l'eau.⁴⁸ Le fait qu'aujourd'hui plusieurs pays souffrent de la pénurie d'eau⁴⁹ nous rappelle encore une fois l'importance de la durabilité en matière d'eau. Dans l'affaire relative à des *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay*, la Cour internationale de Justice (CIJ) a eu l'occasion de se prononcer sur l'impératif d'équilibre entre l'utilisation et la protection des eaux du fleuve répondant à l'objectif de développement durable.⁵⁰ Il n'est pas inutile de noter que la durabilité peut nécessiter de mettre fin à une activité économique, comme l'illustre la décision du Tribunal Latinoamericano des Agua

⁴¹ *Idem*.

⁴² L'article 5, § j du Protocole sur l'eau et la santé de 1999. Voir Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, § 86.

⁴³ Tribunal Latinoamericano des Agua, *Fundación Chadileuvú c. Estado Nacional Argentino y Provincia de Mendoza*, 5 novembre 2012. Cité par WASH United and Waterlex, 2014, p. 283.

⁴⁴ La notion de gestion durable se trouve dans certains instruments juridiques internationaux tels que la Convention de New York (art.24), la Convention d'Helsinki (art.3), les Règles de Berlin (art.7), ainsi que dans la jurisprudence, telle que l'affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (§ 184).

⁴⁵ Concernant le principe de gestion intégrée voir Sohnle, 2002, p. 182; Conseil de l'Union européenne, « Protection des ressources en eau et gestion durable intégrée de l'eau dans l'Union européenne et au-delà – Conclusions du Conseil- », 3013ème session du Conseil Environnement, 21 juin 2011.

⁴⁶ *L'avenir que nous voulons*, A/RES/66/288, 27 juillet 2012, § 4.

⁴⁷ PNUE, Décision 27/3 : Directives internationales sur la qualité de l'eau pour les écosystèmes, UNEP/GC.27/17, 27ème session du Conseil d'administration/ Forum ministériel mondial sur l'environnement, 18-22 février 2013 .

⁴⁸ Association du droit international, *Règles de Berlin, commentaire de l'article 7*.

⁴⁹ « À l'heure actuelle, quasiment tous les pays d'une ceinture située entre 10 degrés et 40 degrés environ au nord, du Mexique à la Chine et à l'Europe du Sud, sont touchés par la pénurie d'eau, comme l'Australie, l'Amérique du Sud occidentale et l'Afrique australe dans l'hémisphère Sud ». UNESCO, 2018, p. 17.

⁵⁰ CIJ, *Affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay*, § 177 ; Kohen, 2011, p. 107.

relative à l'affaire *Frente Amplio Opositor a Minera San Xavier c./ Minera San Xavier SA de CV y Otros*. Dans cette affaire le Tribunal a recommandé d'arrêter les activités minières ainsi que de respecter des normes non seulement nationales mais également internationales relatives à la protection de l'aquifère – en l'espèce celui de San Luis Potosí.⁵¹

S'agissant des écosystèmes, dans l'affaire relative à des *Usines de pâte à papier*, la Cour de La Haye indiquait l'importance de la vigilance et de la prévention en matière de préservation de l'équilibre écologique car les conséquences des activités humaines risquent d'être néfastes pour d'autres composantes de l'écosystème.⁵² Ce risque de détérioration de l'écosystème était par ailleurs l'un des arguments défendus devant la CIJ par le Nicaragua concernant la construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan.⁵³

La gestion intégrée nécessite la prise en considération de « l'écosystème aquatique intégré » fondé sur les règles de fonctionnement non seulement du milieu naturel mais également des activités humaines.⁵⁴ En matière de gestion intégrée la professeure Coulée attire l'attention sur l'exigence de deux conditions : d'abord la conciliation de « la réalité physique de l'eau avec les constructions juridiques » et ensuite, la prise en compte des préoccupations d'intérêts communs.⁵⁵

Si la gestion intégrée et durable de l'eau est considérée nécessaire, elle n'est néanmoins pas une chose aisée, car, d'une part, elle s'appréhende par différentes branches du droit international (comme le droit international économique, le droit international du commerce ou le droit international de l'environnement), et d'autre part elle présente un usage multiple.⁵⁶ Certaines difficultés relatives à la gestion durable ont déjà été mises en évidence par exemple par la mise en œuvre de l'Accord de coopération pour la mise en valeur durable du bassin Mékong de 1995 et de l'Accord de Farakka.⁵⁷ Au-delà de la pratique, à l'heure actuelle les instruments internationaux ne prennent pas véritablement en compte le cycle hydrologique, la protection de l'écosystème du bassin, toutes les formes de l'eau et tous les usages de l'eau.⁵⁸

Concernant les usages de l'eau, la Convention de New York de 1997 prévoit qu'« [e]n cas de conflit entre des utilisations d'un cours d'eau international, [...], une attention spéciale étant accordée à la satisfaction des besoins humains essentiels » (art. 10, § 2) ou encore l'article 5, §2 du projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières mentionne « des besoins humains vitaux », ceux qui nous amènent au droit à l'eau.⁵⁹

La Protection Du Droit À L'Eau

En 2000, le Secrétaire général des Nations Unies, Kofi Annan, énonçait que « [l]e problème le plus grave qui se pos[ait] dans l'immédiat [était] que plus d'un milliard de

⁵¹ Tribunal Latinoamericano des Agua, *Frente Amplio Opositor a Minera San Xavier c./ Minera San Xavier SA de CV y Otros*, 11 octobre 2007. Cité par WASH United and Waterlex, 2014, p. 285.

⁵² CIJ, *Affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay*, § 188.

⁵³ CIJ, *Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, Requête introductive d'instance du 22 décembre 2011, § 4. Voir également CIJ, *Affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay*, Requête introductive d'instance du 4 mai 2006, § 5.

⁵⁴ Sohnle, 2002, p. 178.

⁵⁵ Coulée, 2011, pp. 27, 28, 30.

⁵⁶ Paquerot, 2011, p. 83 ; Dupuy, 2006, p. 5 et Cuq, 2013, p. 17.

⁵⁷ À ce propos voir Lawson, 2013, pp. 323 et s.

⁵⁸ Sohnle, 2002, p. 35 ; Brown Weiss, 2009, pp. 221-222 ; Sohnle, 2011, p. 310 et Cuq, 2013, pp. 31-32, 83.

⁵⁹ Voir Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, § 157 ; Dupuy, 2006, pp. 4 et 2 ; Dan Tarlock, A. (2017), § 11 :17.

personnes n'[avait] pas accès à l'eau potable » en ajoutant que « la moitié de l'humanité ne dispos[ait] pas de moyens d'assainissement adéquats ». ⁶⁰

La question du droit à l'eau est une question vitale. Et la protection dudit droit a des liens avec la protection de l'eau elle-même, étant donné que ce droit englobe, entre autres, la qualité de l'eau. ⁶¹ D'après l'Observation générale n° 15 adoptée en 2002 par le Comité des droits économiques, sociaux et culturels, cette qualité renvoie à la salubrité de l'eau et au fait que l'eau doit avoir une couleur, une odeur et un goût « acceptables ». ⁶² La qualité de l'eau concerne sa protection contre la contamination (le déversement des eaux usées et des déchets, l'infiltration de polluants dans les eaux souterraines etc.). ⁶³ Ainsi, les États doivent prendre les mesures nécessaires afin d'empêcher la pollution, la contamination de l'eau ⁶⁴ et de garantir que l'eau ait une qualité acceptable. ⁶⁵ Le droit à l'eau ayant donc une dimension concernant la qualité de l'eau, a été reconnu à la fois au niveau universel et aux niveaux régional et national.

La Reconnaissance Du Droit À L'Eau Au Niveau Universel

Que faut-il entendre par « droit à l'eau » ? Selon le Comité des droits économiques, sociaux et culturels, il « consiste en un approvisionnement suffisant, physiquement accessible et à un coût abordable, d'une eau salubre et de qualité acceptable pour les usages personnels et domestiques de chacun ». ⁶⁶

Certains droits entretiennent des liens étroits avec le droit à l'eau. ⁶⁷ Il en est ainsi pour le droit à la santé, le droit à un niveau de vie suffisant, le droit à l'environnement, le droit des peuples autochtones, le droit à l'alimentation, le droit à un logement, le droit au développement ou encore le droit de propriété. ⁶⁸ En conséquence, dans le cadre des instruments internationaux reconnaissant lesdits droits, il peut être considéré que le droit à l'eau est consacré de façon implicite. ⁶⁹

Au-delà de la consécration implicite, le droit à l'eau trouve sa place dans certains instruments internationaux. Dans cette lignée, certains instruments reconnaissent le droit à l'eau mais cela uniquement pour des catégories précises telles que les prisonniers de guerre, les internés, les femmes, les enfants, les handicapés, les peuples autochtones. ⁷⁰ Comme le

⁶⁰ Rapport du Secrétaire général, *Nous, les peuples : le rôle des Nations Unies au XXIe siècle*, 2000, A/54/2000, p. 48, § 278 ; Lavieille, 2010, pp. 226 et 227.

⁶¹ Selon le Comité des droits économiques, sociaux et culturels, les facteurs pertinents de la notion d'approvisionnement en eau adéquat sont la disponibilité, la qualité et l'accessibilité y compris l'accessibilité physique, l'accessibilité économique, la non-discrimination et l'accessibilité de l'information. L'Observation générale n° 15, 2002. Voir Brown Weiss, 2009, p. 311.

⁶² L'Observation générale n° 15, 2002.

⁶³ WASH United and Waterlex, 2014, p. 30.

⁶⁴ Voir Tribunal Latinoamericano del Agua, *Comunidades Indígenas del Cantón de Sisimitepet y Pushtan des Municipio de Nahuizalco c/ Presidencia de la República de El Salvador y Otros*, 12 septembre 2008. Cité par WASH United and Waterlex, 2014, pp. 292-293.

⁶⁵ Voir CIADH, *Xákmok Kásek Indigenous Community v Paraguay*, 24 August 2010, § 196. Exemple cité par WASH United and Waterlex, 2014, p. 269.

⁶⁶ Comité des droits économiques, sociaux et culturels, Rapport sur les vingt-huitième et vingt-neuvième sessions (29 avril-17 mai 2002, 11-29 avril 2002), Annexe IV, *Observation générale n° 15 (2002), Le droit à l'eau (art.11 et 12 du Pacte)*, p. 132.

⁶⁷ A/RES/54/175, 15 février 2000, § 12, a) ; Rapport de la Conférence internationale sur la population et le développement, Le Caire, 5-13 septembre 1994, A/CONF.171/13/Rev.1, Principe 2 ; Smets, 2011, pp. 357-358.

⁶⁸ Bluemel, 2004, p. 1005 ; Sohnle, 2002, pp. 439-440 ; Brown Weiss, 2009, pp. 309 et s. ; Smets, 2002a, pp. 23-24 ; Coulée, 2011, p. 34. ; Smets, 2011, p. 350 ; Pellet, 2011, p. 398 ; Caflisch, 2011, p. 390.

⁶⁹ Voir le commentaire de l'article 17 des Règles de Berlin ; Dupuy, 2006, pp. 3 et s. ; Smets, 2002a, pp. 24 et s. ; Caflisch, 2011, pp. 388 et s. ; Coulée, 2011, pp. 33 et s.

⁷⁰ Les articles 20, 26, 29 et 46 de la Convention de Genève relative au traitement des prisonniers de guerre ; les articles 85, 89 et 127 de la Convention de Genève relative à la protection des personnes civiles en temps de

confirme l'Observation générale n°15 du Comité des droits économiques, sociaux et culturels, certaines catégories d'individus méritent une attention particulière, car elles « ont traditionnellement des difficultés à exercer » le droit à l'eau.⁷¹ Ainsi, il est tout à fait compréhensible et nécessaire que les instruments qui visent à protéger les catégories vulnérables reconnaissent le droit à l'eau. Mais le champ d'application de ces instruments reste limité aux dites catégories.

Pour que le droit d'accès à l'eau soit annoncé explicitement d'une manière générale, il fallait attendre la Conférence de Mar del Plata de 1977.⁷² Ensuite, avec la résolution 35/18 du 10 novembre 1980, l'Assemblée générale des Nations Unies (AGNU) a proclamé la Décennie internationale de l'eau potable et de l'assainissement. L'Agenda 21 a également souligné l'importance de l'approvisionnement en eau potable et l'assainissement.⁷³ Mais le document significatif en la matière est l'Observation générale n° 15 mentionnée ci-dessus par laquelle le droit à l'eau a été reconnu en tant que droit de l'homme. Elle précise, d'une part, que « [l]e droit à l'eau fait clairement partie des garanties fondamentales pour assurer un niveau de vie suffisant » prévu au paragraphe 1 de l'article 11 du Pacte international relatif aux droits économiques, sociaux et culturels (PIDESC), et, d'autre part, que ce droit est « inextricablement lié au droit au meilleur état de santé » prévu au paragraphe 1 de l'article 12 du PIDESC.⁷⁴ Si l'Observation générale n° 15 admet « les contraintes dues à la limitation des ressources disponibles », elle énumère pourtant trois types d'obligations spécifiques des États en matière du droit à l'eau, à savoir le respect, la protection et la mise en œuvre.⁷⁵ L'Observation générale indique ainsi le rôle de l'État dans la réalisation de ce droit. Dans ce sens, la Cour suprême mexicaine a confirmé que l'interprétation (prenant en compte les normes internationales) de la Constitution mexicaine exige que

l'État à (faire) respecter et (faire) garantir le droit fondamental à l'eau, mais aussi à établir une stratégie pour permettre un accès et une utilisation équitable de l'eau potable dans le cadre d'un développement durable de l'exploitation des ressources en eau.⁷⁶

La décision du Tribunal Latinoamericano del Agua va dans la même lignée : il rappelle que ce sont les États qui doivent protéger la pleine jouissance du droit à l'eau.⁷⁷

Certes l'Observation générale n° 15 n'est pas juridiquement contraignante pour les États, mais cela n'empêche pas que des juridictions s'y réfèrent. Par exemple, dans l'affaire *Xákmok Kásek Indigenous Community v. Paraguay*, la Cour interaméricaine des droits de l'homme a fait référence à l'Observation générale lorsqu'elle s'est prononcée sur la minimum quantité d'eau par jour.⁷⁸ L'importance de l'Observation générale résulte en outre de

guerre; le paragraphe 2 de l'article 14 de la Convention sur l'élimination de toutes les formes de discrimination à l'égard des femmes de 1979; l'article 24-2-c de la Convention relative aux droits de l'enfant de 1989; l'article 28 de la Convention relative aux droits des personnes handicapées, de 2006 ; les articles 25,26 et 32 de la Déclaration des Nations Unies sur les droits des peuples autochtones, A/RES/61/295, 13 septembre 2007 ; l'article 20 des Règles de Berlin ; l'article 15 de la Convention n° 169 de l'OIT relative aux peuples indigènes et tribaux. Voir Dupuy, 2006, pp.2 et 6 ; Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, §§164 et s.; Smets, 2007, p. 30 ; Smets, 2011, p. 364 ; Brown Weiss, 2009, pp. 341 et s.

⁷¹ L'Observation générale n° 15, § 16.

⁷² Coulée, 2011, p. 34 et note 106 ; Dupuy, 2006, p. 2. ; Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, § 160.

⁷³ Agenda 21, préc., Chapitre 18, 18.47.

⁷⁴ L'Observation générale n° 15, pp. 132-133.

⁷⁵ *Ibid.*, pp. 139 et s.

⁷⁶ Bernaud, 2017, p. 335.

⁷⁷ Tribunal Latinoamericano del Agua, *Fundación Chadileuvú c. Estado Nacional Argentino y Provincia de Mendoza*, 5 novembre 2012. Cité par WASH United and Waterlex, 2014, p. 283.

⁷⁸ CIADH, *Xákmok Kásek Indigenous Community v Paraguay*, 24 August 2010, § 195, note 214. Voir WASH United and Waterlex, 2014, p. 269. Voir également CIADH, *Affaire Yakyé Axa Indigenous Community c. Paraguay*, 17 juin 2005, § 167, note 206.

l'introduction du droit à l'eau en tant que droit impliqué dans les droits de l'homme prévus par le PIDESC dont le respect par les États est contrôlé au niveau international.⁷⁹ De plus, depuis l'entrée en vigueur le 5 mai 2013 du Protocole facultatif au PIDESC, les droits prévus par le Pacte sont justiciables.⁸⁰

Suite à ladite Observation, l'AGNU a adopté, en juillet 2010, une résolution par laquelle elle a reconnu le droit à l'eau potable et à l'assainissement en tant que droit de l'homme en soulignant que ce droit est fondamental pour l'exercice des droits de l'homme.⁸¹ L'adoption de cette résolution a cependant témoigné à l'abstention d'un grand nombre d'États (122 votes pour et 41 votes d'abstention) et la formulation de la résolution relative à sa portée et son caractère demeure ambiguë selon certains auteurs.⁸² Ladite résolution a été suivie par celles du Conseil des droits de l'homme sur les droits de l'homme et l'accès à l'eau potable et à l'assainissement de même que sur le droit fondamental à l'eau potable et à l'assainissement.⁸³ Il convient ici d'ouvrir une parenthèse concernant la remarque d'Amnesty International portant sur une distinction : bien que les résolutions de l'AGNU et du Conseil des droits de l'homme consacrent un droit à l'eau et à l'assainissement, certaines interprétations insistent sur l'existence des deux droits, d'une part le droit à l'eau et d'autre part le droit à l'assainissement.⁸⁴ En outre, de nombreux États ne reconnaissent que le droit à l'eau mais pas le droit à l'assainissement.⁸⁵

À l'heure actuelle, le droit à l'eau n'est pas consacré explicitement par une convention à vocation universelle ayant une portée générale.⁸⁶ On notera avec intérêt qu'au vu des chiffres donnés par l'Organisation mondiale de la Santé (OMS)⁸⁷ et du rapport du Secrétaire général, qui met en lumière que l'insalubrité de l'eau et de l'assainissement est plus mortelle que les guerres,⁸⁸ la reconnaissance de ces droits est cruciale.

En ce qui concerne la jurisprudence internationale en matière du droit à l'eau, on peut citer un exemple relatif aux investissements. Il s'agit de l'affaire *Suez, Sociedad General de Aguas de Barcelona S.A. and Vivendi Universal S.A. v. Argentine Republic*. Dans cette affaire, le mémoire des *amicus curiae* soulignait que l'Argentine avait des obligations relatives aux droits de l'homme, en particulier l'obligation en l'espèce d'assurer à sa population l'accès à l'eau. Selon l'Argentine, cette obligation prévalait sur ses autres obligations issues des traités bilatéraux d'investissement. Le tribunal arbitral qui ne partageait pas cette avis a conclu que l'Argentine devait respecter à la fois ses obligations relatives aux droits de l'homme et celles concernant les traités bilatéraux d'investissement. Selon le tribunal, en l'espèce, lesdites

⁷⁹ Caflisch, 2011, p. 389.

⁸⁰ Voir <http://www.fidh.org/fr/mondialisation-droits-humains/Droits-economiques-sociaux-et/Protocole-facultatif-au-PIDESC,754/les-droits-economiques-sociaux-et-culturels-desormais-justiciables-au-13231> (dernière consultation : le 27 juin 2018)

⁸¹ A/RES/64/292, 28 juillet 2010, § 1.

⁸² Caflisch, 2011, pp. 392-393.

⁸³ Conseil des droits de l'homme: Résolution 15/9, 30 septembre 2010; Résolution 16/2, 24 mars 2011 ; Résolution 18/1, 28 septembre 2011 et A/HRC/24/L.31, 23 septembre 2013. Pour d'autres instruments internationaux prévoyant le droit à l'eau voir Smets, 2008, pp. 8 et s.

⁸⁴ Amnesty International and WASH United, 2015, p. 3.

⁸⁵ *Idem*.

⁸⁶ Voir Smets, 2007, pp. 30, 37 et Pellet, 2011, p. 398.

⁸⁷ OMS/ UNICEF, *Rapport sur l'évaluation de la situation mondiale de l'approvisionnement en eau et de l'assainissement en 2000*, p. 5. Voir Dupuy, 2006, p. 4.

⁸⁸ Rapport du Secrétaire général, *Nous, les peuples : le rôle des Nations Unies au XXIe siècle*, 2000, A/54/2000, p. 249 ; § 279.

obligations n'étaient pas incompatibles, ni contradictoires ni mutuellement exclusives.⁸⁹ Au regard de cette affaire, il semble qu'il faudrait trouver une solution aux problèmes, par exemple, de concurrence et de conflit entre les normes internationales relatives aux droits de l'homme et d'autres normes, car il est important de savoir si les obligations internationales autres que celles relatives aux droits de l'homme peuvent être respectées au détriment de ces derniers.⁹⁰

La Protection À La Fois Régionale Et Nationale Du Droit À L'Eau

La protection régionale et nationale du droit à l'eau témoigne d'une reconnaissance textuelle et du développement d'une protection jurisprudentielle.

Le droit à l'eau est pris en compte, explicitement ou implicitement, par des conventions, protocoles, chartes ou déclarations. Sans être exhaustif, peuvent être cités la Charte africaine des droits et du bien-être de l'enfant ; la Charte des eaux du fleuve Sénégal de 2002 (au niveau sous-régional) ; le Protocole additionnel à la Convention interaméricaine des droits de l'homme relatif aux droits économiques, sociaux et culturels (auquel le droit à l'eau est considéré impliqué) ; la Déclaration de Beppu de 2007 (en Asie-Pacifique) et la Charte européenne sur les ressources en eau de 2001 (adoptée au sein du Conseil de l'Europe) et le Protocole sur l'eau et la santé à la Convention d'Helsinki (adopté au sein de la Commission économique des Nations Unies pour l'Europe).⁹¹

Quant au niveau national, le droit à l'eau est consacré tant par des constitutions nationales, comme celles de la Slovaquie, de l'Afrique du Sud, du Nicaragua, de la Bolivie, du Kazakhstan, d'Hawaï que par des législations, comme celles de la France, de l'Indonésie, du Pérou, du Cameroun.⁹² Si certaines constitutions le consacrent, en utilisant un langage plus « prudent »,⁹³ d'autres reconnaissent non seulement le droit à l'eau mais également le droit à l'assainissement, telles que la Constitution de l'Équateur et celle de l'Uruguay.⁹⁴

L'importance de la reconnaissance constitutionnelle ou législative du droit à l'eau résulte, en partie, du fait qu'elle puisse influencer, entre autres, l'accès à l'eau potable pour les peuples autochtones et les migrants urbains récents ; les lois et règlements relatifs à la privatisation, à l'agriculture, à la concurrence, à la pollution.⁹⁵ De surcroît, sa consécration explicite le rendrait plus visible et aurait ainsi des conséquences, telles que l'obligation de l'augmentation pour les pouvoirs publics de la priorité pour l'eau ; l'obligation de l'État

⁸⁹ Centre international pour le règlement des différends relatifs aux investissements, *Suez, Sociedad General de Aguas de Barcelona S.A. and Vivendi Universal S.A. v. Argentine Republic*, affaire n° ARB/03/19, 30 juillet 2010, § 262. Voir Mayer, 2011, p. 181.

⁹⁰ Ruggie, 2011, pp. 130-131.

⁹¹ Pour ces exemples cités et d'autres voir Smets, 2008, pp. 5 et s.; <http://www.righttowater.info/progress-so-far/timeline-2/> et Coulée, 2011, p. 33.

Pour des instruments au niveau africain voir également les lignes directrices relatives aux rapports des États parties sur les droits économiques, sociaux et culturels dans la Charte africaine des droits de l'homme et des peuples, dites lignes directrices de Tunis de 2012 (accessible sur http://www.achpr.org/files/instruments/economic-social-cultural-guidelines/achpr_instr_tunis_reporting_guidelines_esc_rights_2012_fra.pdf) ainsi que la résolution de la Commission africaine des droits de l'homme et des peuples sur une approche de la gouvernance des ressources naturelles basée sur les droits de l'homme (Résolution 224, 2 mai 2012)

⁹² À ce sujet et pour plus d'exemples voir Bernaud, 2017, p. 320; Smets, 2008, pp. 125 et s.; Smets, 2002b, pp. 843-844 ; Smets, 2007, pp. 127 et s. ; Brown Weiss, 2009, p. 337 et <http://www.righttowater.info/progress-so-far/national-legislation-on-the-right-to-water/>

⁹³ Comme celle de Zambie selon laquelle « l'État s'efforcera de faciliter un accès égal à l'eau propre et saine ». Cité par Smets, 2002b, p.844.

⁹⁴ <http://www.righttowater.info/progress-so-far/national-legislation-on-the-right-to-water/#Z>

⁹⁵ Bluemel, 2004, pp. 988 et s.

d'exercer le contrôle sur les services d'eau ; la possibilité de disposer de l'eau d'autrui ; la justiciabilité du droit à l'eau.⁹⁶ En effet, la Belgique et la Hongrie ont démontré que l'insertion du droit à l'eau dans des actes législatifs peut être efficace en cas de l'adoption des plans et des stratégies visant à mettre en œuvre ledit droit.⁹⁷

À cette consécration mentionnée ci-dessus par des instruments juridiques s'ajoute le développement d'une protection jurisprudentielle.⁹⁸ Dans ce sens, le droit à l'eau est reconnu par des juridictions régionales et nationales particulièrement grâce à des liens du droit à l'eau avec d'autres droits de l'homme. Ainsi, le droit d'accès à l'eau a pu être considéré dans le cadre du droit au respect de la vie privée et familiale, des droits des peuples autochtones, du droit à la santé, du droit à la propriété etc.⁹⁹ Pour ne citer qu'un exemple, dans l'affaire *Sufi et Elmi*, l'eau limitée a été prise en compte par la Cour européenne des droits de l'homme lorsque cette dernière a conclu que l'expulsion de deux ressortissants somaliens constituerait la violation de l'article 3 portant sur l'interdiction de la torture, des peines ou traitements inhumains ou dégradants.¹⁰⁰

Par ailleurs, les exemples suivants mettent en exergue que le droit à l'eau trouve une application concrète au sein de tribunaux nationaux. Dans l'affaire *A.P. Pollution Control Board II c. Prof. M.V. Naidu and Others*, la Cour suprême indienne a considéré que l'eau et l'assainissement font partie du droit à la vie.¹⁰¹ La Cour constitutionnelle colombienne a également proclamé le droit à l'eau.¹⁰² La Cour suprême du Botswana a conclu, dans l'affaire *Mosethanyane and others c. Attorney General of Botswana*, que les peuples autochtones ont le droit de forer des puits sur leurs terres ancestrales.¹⁰³ En Argentine, des tribunaux ont adopté des décisions qui contribuent à la clarification du contenu du droit à l'eau, telles que l'affaire *Menoris Comunidad Paynemil* (dans laquelle le Tribunal a décidé la quantité d'eau qu'une entreprise devait fournir par jour pour la communauté autochtone) ou l'affaire *Users and Consumers in Defense v. Aguas del Gran Buenos Aires S.A.* (dans laquelle le juge a conclu que l'accès à l'eau devait être garanti par l'État à tous les citoyens quelles que soient leurs ressources financières).¹⁰⁴

Dans certains pays, il s'agit d'une confirmation jurisprudentielle du droit à l'eau déjà reconnu par un acte juridique. Dans l'affaire *Government of the Republic of South Africa and Others v. Grootboom and Others* 2000, le tribunal de l'Afrique du Sud a appliqué le droit à l'eau et adopté une interprétation qui ressemble à celle de l'Observation n° 15.¹⁰⁵ En Bolivie,

⁹⁶ Smets, 2007, p. 106.

⁹⁷ Dubreuil, 2006, p. 22.

⁹⁸ Pour des nombreux exemples voir WASH United and Waterlex, 2014.

⁹⁹ CEDH, *Affaire Tătar c. Roumanie*, requête n° 67021/01, 27 janvier 2009 ; CIADH, *Affaire Yakyé Axa Indigenous Community c. Paraguay*, préc., § 167 ; Commission africaine des droits de l'homme et des peuples, 25/89-47/90-56/91-100/93 : *Free Legal Assistance Group, Lawyers' Committee for Human Rights, Union Interafricaine des Droits de l'Homme, Les Témoins de Jehovah / DRC*, 4 avril 1996, § 62 et 279/03-296/05 : *Sudan Human Rights Organisation § Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE)/ Sudan*, 27 mai 2009, § 212 ; CEDH, *Affaire Zander c. Suède*, Requête n° 14282/88, 25 novembre 1993, § 27. Pour ces exemples voir Boisson de Chazournes et Tignino, 2013, § 161 ; les Règles de Berlin et Smets, 2007, p. 98.

¹⁰⁰ CEDH, *Affaire Sufi et Elmi c. Royaume-Uni*, requêtes n° 8319/07 et 11449/07, 28 juin 2011, § 291.

¹⁰¹ *A.P. Pollution Control Board II v Prof. M.V. Naidu and Others*, Civil Appeal Nos. 368-373, 1999 cité par <http://www.righttowater.info/progress-so-far/national-legislation-on-the-right-to-water/#AL>

Pour les décisions d'autres juridictions voir *idem.* ; WASH United and Waterlex, 2014 ; Dan Tarlock, 2017, § 11 :17.

¹⁰² Cour constitutionnelle de Colombie, Décision T-546 (2009) citée par Dan Tarlock, 2017, § 11 :17.

¹⁰³ *Mosethanyane and others v. Attorney General of Botswana*, Civil Appeal No. ACLB-074-10, 2011, cité par Dan Tarlock, 2017, § 11 :17. Voir également Cour suprême de Chili, *affaire Chuzmiza*, 2009 cité par Cespedes, 2013, pp. 76-77.

¹⁰⁴ Bluemel, 2004, pp. 984-985.

¹⁰⁵ *Ibid.*, pp. 977-978.

le Tribunal constitutionnel a souligné que le droit à l'eau n'est pas seulement un droit individuel mais également un droit collectif et pris une position défendant des droits des communautés indigènes.¹⁰⁶ Ces exemples démontrent que des instances judiciaires régionales et nationales prennent en compte le droit à l'eau, et que parfois malgré l'absence dans leurs instruments juridiques d'une référence explicite à ce droit, il bénéficie d'une protection juridictionnelle.

À côté des exemples qui témoignent de la reconnaissance et de la mise en œuvre juridique du droit à l'eau, certaines jurisprudences nationales ne manquent pas d'illustrations mettant en évidence de difficultés relatives à la revendication du droit à l'eau, comme l'affaire sud-africaine *Mangele c. Durban* de 2002.¹⁰⁷ Erik Bluemel identifie de nombreux défis en la matière et mentionne des questions difficiles qui attendent toujours des réponses, telles que la question du transfert de l'eau d'une région à une autre (alors que certaines lois interdisent ou limitent un tel transfert) ; celle des droits concurrentiels ou encore celle de la « tension » entre le droit à l'eau et le droit au développement.¹⁰⁸ Par exemple, le projet de barrage du Belo Monte (Argentine) a mis en évidence que l'exploitation de l'eau comme ressource peut avoir des conséquences négatives sur le droit à l'eau des populations indigènes,¹⁰⁹ une question donnant lieu à des mesures conservatoires prononcées par la Commission interaméricaine des droits de l'homme.¹¹⁰ En outre, le droit à l'eau n'est pas exempt de critiques, de questions et d'incertitudes, telles que son contenu¹¹¹, la quantité d'eau qu'il implique, la priorité entre les usages de l'eau, son caractère anthropocentrique, ainsi que la place des animaux¹¹² ou encore le droit à l'eau des États.¹¹³ Il existe donc des ambiguïtés en la matière et l'accès à l'eau continue d'être un grand problème devant l'humanité.¹¹⁴

Conclusion

En 2000, l'AGNU a adopté la Déclaration du Millénaire par laquelle elle décidait, en suivant le rapport du Secrétaire général, la réduction par moitié d'ici 2015 la proportion des personnes n'ayant pas d'accès à l'eau potable ou n'ayant pas de moyens de s'en procurer.¹¹⁵ Cet engagement a été réitéré par le Plan de mise en œuvre du Sommet mondial pour le développement durable et par « L'avenir que nous voulons » de 2012.¹¹⁶ Lors de la manifestation spéciale tenue le 25 septembre 2013 aux Nations Unies, le représentant du Népal soulignait le retard relatif à la mise en œuvre des programmes décennaux en raison de leur difficile adaptation aux réalités nationales.¹¹⁷ Au cours de la même manifestation le

¹⁰⁶ Bernaud, 2017, p. 332.

¹⁰⁷ <http://www.righttowater.info/rights-in-practice/legal-approaches/legal-approach-case-studies/challenges-in-claiming-the-right-to-water-south-africa/>

¹⁰⁸ Bluemel, 2004, p. 987.

¹⁰⁹ Higué, 2012.

¹¹⁰ *Idem*.

¹¹¹ CIADH, PM 382/10- *Indigenous Communities of Xingu River Basin, Pará, Brazil*, 2011. Voir Higué, 2012.

¹¹² Pour ces questions voir Brown Weiss, 2009, p.333 ; Lynch, 2011, pp. 411-412 ; Smets, 2011, p. 356 et Smets, 2007, pp. 20 et s.

¹¹³ Concernant le droit à l'eau des États, en 2010, l'Éthiopie, l'Ouganda, le Rwanda et la Tanzanie ont conclu l'Accord-cadre sur la coopération dans le bassin du fleuve Nil. En 2011, le Burundi a rejoint ces États. Cependant l'Égypte qui ne soutient pas cet accord, a prétendu qu'il avait affecté « son "droit à l'eau" ». Coulée, 2011, p.14.

¹¹⁴ Voir Coulée, 2011, p.38 et Dupuy, 2006, pp. 10-11.

¹¹⁵ Déclaration du Millénaire, A/RES/55/2, 8 septembre 2000, § 19.

¹¹⁶ Rapport du Sommet mondial pour le développement durable, Johannesburg Afrique du Sud, 26 août-4 septembre 2002, A/CONF.199/20, pp. 9 et s., §§ 7 et s. et *L'avenir que nous voulons*, §§ 119 et s. Voir également le projet de résolution sur « Document final de la manifestation spéciale consacrée au bilan de l'action entreprise pour atteindre les objectifs du Millénaire pour le développement », A/68/L.4, 1er octobre 2013, § 8.

¹¹⁷ <https://www.un.org/press/fr/2013/AG11440.doc.htm> (dernière consultation : le 27 juin 2018).

représentant de la Mongolie précisait que pour son pays « la priorité [était] l'accès à l'eau » et la nécessité d'une convention des Nations Unies sur la gestion des ressources en eau.¹¹⁸ Quinze ans après l'adoption de la Déclaration du Millénaire, en 2015 les Objectifs de développement durable ont adoptés. Son objectif 6 est de « [g]arantir l'accès de tous à des services d'alimentation en eau et d'assainissement gérés de façon durable ». ¹¹⁹ En effet, les nouvelles données relatives à la situation mondiale en matière d'accès à l'eau sont très inquiétantes.¹²⁰ Tout cela démontre par conséquent que ce problème attend toujours une solution.

Le développement normatif concernant la protection du droit d'accès à l'eau ainsi que la protection des ressources en eau demeure limité dans le sens où certains problèmes restent d'actualité et, pour l'instant, sans réponse juridique d'une part et d'autre part, la compréhension de cette problématique requiert un changement de paradigme.¹²¹ Finalement, il s'avère indispensable de constater qu'actuellement la protection juridique de l'eau n'est ni facile ni suffisante.¹²²

Bibliographie

- Livres, articles et Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye
- Arcari, M. (2012). Les interactions entre le régionalisme et l'universalisme dans le droit international des ressources en eau. In S. Doumbé-Billé (sous la coordination), *La régionalisation du droit international*, 347-360. Bruxelles : Bruylant.
- Bernaude, V. (2017). La Consécration d'un droit fondamental à l'eau est possible. Etude de droit comparé le démontrant. *Revue française de droit constitutionnel*, 317-342.
- Blumel, E. B. (2004). The Implications of Formulating a Human Right to Water. *Ecology Law Quarterly*, 957-1006.
- Boisson de Chazournes, L. et Tignino, M. (2013). Droit international et eau douce. *JurisClasseur*, Fasc. 2900.
- Brown Weiss, E. (2009). The Evolution of International Water Law. *Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye (RCADI)*, 163-404.
- Caflich, L. (2011). Le droit à l'eau- Un droit de l'homme internationalement protégé ?. In SFDI, *L'eau en droit international*, 385-394. Paris : Pedone.
- Cardenas, Y. V. (2007). La Construction sociale du statut juridique de l'eau en Amérique du Nord. *Lex Electronica*, 1-17, accessible sur http://www.lex-electronica.org/files/sites/103/12-2_vega-cardenas.pdf (dernière consultation : 27 juin 2018).
- Cespedes, R. (2013). Indigenous People's Human Rights to a Clean Environment, Environmental Impact Assessment and ILO-Convention 1969. *Warwick Student Law Review*, 71-80.
- Coulée, F. (2011). Rapport général. Du droit international de l'eau à la reconnaissance internationale d'un droit à l'eau. In SFDI, *L'eau en droit international*, 9-40. Paris : Pedone.
- Cuq, M. (2013). *L'eau en droit international. Convergences et divergences dans les approches juridiques*. Bruxelles, Larcier.
- Dan Tarlock, A. (2017). *Law of Water Rights and Resources. Chapter 11 : International Water Allocation*. (Accès depuis Westlaw).

¹¹⁸ *Idem*.

¹¹⁹ A/RES/70/1, 25 septembre 2015, pp. 15 et 20.

¹²⁰ « 844 million lack basic water services, 2.1 billion lack managed drinking water, 4.5 billion lack access to safely managed sanitation and 892 million still practice open defecation. Only 27 per cent of the population in least developed countries has access to soap and water for handwashing on premises ». UN Water, 2018.

¹²¹ Paquerot, 2002, p. 88 et 78-83.

¹²² Doumbé-Billé, 1994, p. 202.

- Doumbé-Billé, S. (1994). L'Agenda 21 et les eaux douces. In M. Prieur et S. Doumbé-Billé (dir.), *Droit de l'environnement et développement durable*, 196-210, Limoges : PLUM.
- Dubreuil, C. (sous la direction de P. Van Hofwegen). *Le droit à l'eau : Du concept à la mise en œuvre*, Conseil mondial de l'eau.
- Dupuy, P.-M. (2006). Le droit à l'eau, un droit international ?. *EUI Working Papers Law*, 1-12 accessible sur <http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/4252/LAW%202006.6%20Dupuy.pdf> (dernière consultation : 27 juin 2018).
- Higuet, F. (2012). Le barrage de Belo Monte : un conflit majeur entre la gestion de l'eau comme ressource et le droit à l'eau des communautés indigènes. Accessible sur http://www.rampedre.net/jurisprudence/drinkable_water/br%C3%A9sil_%C3%A9tat_du_par%C3%A1_le_barrage_de_belo_monte#conclusion (dernière consultation : 25 juin 2018).
- Kohen, M. G. (2011). Les principes généraux du droit international de l'eau à la lumière de la jurisprudence récente de la Cour internationale de justice. In SFDI, *L'eau en droit international*, 91-108. Paris : Pedone.
- Lavieille, J.-M. (2010). *Droit international de l'environnement*. Paris : Ellipses.
- Lawson, F. (2013). Sustainable Development along International Watercourses: Is progress being made?, *University of Denver Water Law Review*, 323-348.
- Lynch, R. (2011). Book Note: Karen Bakker, *Privatizing Water: Governance Failure and the World Water Crisis*, Cornell University Press, New York (2010); 303 pp. *University of Denver Water Law Review*, 411-412.
- Mayer, P. (2011). Les arbitrages CIRDI en matière d'eau. In SFDI, *L'eau en droit international*, 163-183, Paris : Pedone.
- Ngyuen, Q. D., Daillier, P., Forteau, M. et Pellet, A. (2009). *Droit international public*. Paris : LGDJ.
- Paquerot, S. (2002). *Le statut des ressources vitales en droit international : essai sur le concept de patrimoine commun de l'humanité*. Bruxelles : Bruylant.
- Paquerot, S. (2011). Les développements normatifs du droit international de l'eau : contradictions non résolues et ambivalence normative. In SFDI, *L'eau en droit international*, 71-90 : Paris : Pedone.
- Pellet, A. (2011). Conclusions générales. In SFDI, *L'eau en droit international*, 395-402 : Paris : Pedone.
- Ruggie, J. G. (2011). The Construction of the UN "protect, respect and remedy" framework for business and human rights: confessions of a principled pragmatist. *European Human Rights Law Review*, 127-133.
- Smets, H. (2002a). Le droit à l'eau. *Conseil européen du droit de l'environnement*, 1-111, accessible sur http://dev.worldwatercouncil.org/fileadmin/wwc/Programs/Right_to_Water/Pdf_doct/eau_CEDE_20021.pdf (dernière consultation : 28 juin 2018).
- Smets, H. (2002b). Reconnaissance et mise en œuvre du droit à l'eau. *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, 837-852.
- Smets, H. (2007). La reconnaissance officielle du droit à l'eau en France et à l'international. *Agence Française de Développement. Département de la Recherche*, 1-168.
- Smets, H. (2008). L'accès à l'eau potable et le droit international. *Académie de l'Eau*, pp. 1-50, accessible sur <http://www.aihr-resourcescenter.org/administrator/upload/documents/pot.pdf> (dernière consultation 28 juin 2018).

Smets, H. (2011). La reconnaissance internationale de priorités dans les usages de l'eau. In SFDI, *L'eau en droit international*, 349-365. Paris : Pedone.

Sohnle, J. (2002). *Le droit international des ressources en eau douce : solidarité contre souveraineté*. Paris : La Documentation française.

Sohnle, J. (2011). Les spécificités de la protection internationale de l'environnement en matière de ressources en eau- que faire pour qu'un poisson soit heureux comme un poisson dans l'eau (douce) ?, In SFDI, *L'eau en droit international*, 305-320. Paris : Pedone.

Jurisprudence

Cour permanente de Justice internationale

CPJI, *Affaire relative à la juridiction territoriale de la Commission internationale de l'Oder*, 10 septembre 1929, Série A, n° 23.

Cour internationale de Justice

CIJ, *Affaire relative au projet Gabčíkovo-Nagymaros*, arrêt du 25 septembre 1997, *CIJ Rec.* 1997, p. 7.

CIJ, *Affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt du 20 avril 2010, *CIJ Rec.* 2010, p. 14.

CIJ, *Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, Requête introductive d'instance du 22 décembre 2011.

Commission africaine des droits de l'homme et des peuples

Commission africaine des droits de l'homme et des peuples, 25/89-47/90-56/91-100/93 : *Free Legal Assistance Group, Lawyers' Committee for Human Rights, Union Interafricaine des Droits de l'Homme, Les Témoins de Jehovah / DRC*, 4 avril 1996.

Commission africaine des droits de l'homme et des peuples, 279/03-296/05 : *Sudan Human Rights Organisation § Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE)/ Sudan*, 27 mai 2009.

Cour européenne des droits de l'homme

CEDH, *Affaire Zander c. Suède*, Requête n° 14282/88, 25 novembre 1993.

CEDH, *Affaire Tătar c. Roumanie*, requête n° 67021/01, 27 janvier 2009.

CEDH, *Affaire Sufi et Elmi c. Royaume-Uni*, requêtes n° 8319/07 et 11449/07, 28 juin 2011.

Cour interaméricaine des droits de l'homme

CIADH, *Case of the Yakyé Axa Indigenous Community v. Paraguay, Affaire Yakyé Axa Indigenous Community c. Paraguay*, 17 juin 2005.

CIADH, *Xákmok Kásek Indigenous Community v Paraguay*, 24 August 2010.

CIADH, PM 382/10- Indigenous Communities of Xingu River Basin, Pará, Brazil, 2011.

Sentences arbitrales

RSA, *Affaire du lac Lanoux –Espagne, France-*, 16 novembre 1957, vol. XII, pp. 281-317.

Centre international pour le règlement des différends relatifs aux investissements, *Suez, Sociedad General de Aguas de Barcelona S.A. and Vivendi Universal S.A. v. Argentine Republic*, affaire n° ARB/03/19, 30 juillet 2010.

Documents officiels

AGNU, Rés. 2669 (XXV), 8 décembre 1970

A/RES/54/175, 15 février 2000

A/RES/55/2, 8 septembre 2000

A/RES/61/295, 13 septembre 2007

A/RES/64/292, 28 juillet 2010

A/RES/66/288, 27 juillet 2012

A/RES/70/1, 25 septembre 2015

A/CN.4/244/Rev.1

A/CONF.199/20, 2002

A/68/L.4, 1er octobre 2013

A/HRC/24/L.31, 23 septembre 2013

A/64/692, 4 mars 2010

Amnesty International and WASH United, *Recognition of the human rights to water and sanitation by UN Member States at the international level*, 2015, p. 3, accessible sur <https://www.amnesty.org/fr/documents/ior40/1380/2015/en/>

Association du droit international, *Règles de Berlin sur les ressources en eau*, 2004.

CDI, Projet d'articles sur le droit des aquifères transfrontières, in *Annuaire de la Commission du droit international*, 2008, Vol. II (Deuxième partie).

Commission africaine des droits de l'homme et des peuples sur une approche de la gouvernance des ressources naturelles basée sur les droits de l'homme, Résolution 224, 2 mai 2012.

Comité des droits économiques, sociaux et culturels, Rapport sur les vingt-huitième et vingt-neuvième sessions (29 avril-17 mai 2002, 11_ 29 avril 2002), Annexe IV, *Observation générale n° 15 (2002), Le droit à l'eau (art.11 et 12 du Pacte)*.

Conseil de l'Union européenne, « Protection des ressources en eau et gestion durable intégrée de l'eau dans l'Union européenne et au-delà –Conclusions du Conseil- », 3013ème session du Conseil Environnement, 21 juin 2011.

Conseil des droits de l'homme, Résolution 15/9, 30 septembre 2010

Conseil des droits de l'homme, Résolution 16/2, 24 mars 2011

Conseil des droits de l'homme, Résolution 18/1, 28 septembre 2011

ECE/MP.WAT/14, 12 janvier 2004OMS/ UNICEF, *Rapport sur l'évaluation de la situation mondiale de l'approvisionnement en eau et de l'assainissement en 2000*, accessible sur http://www.who.int/water_sanitation_health/monitoring/gwssa2000f.pdf?ua=1 (dernière consultation : 27 juin 2018).

PNUE, Décision 27/3 : Directives internationales sur la qualité de l'eau pour les écosystèmes, UNEP/GC.27/17, 27ème session du Conseil d'administration/ Forum ministériel mondial sur l'environnement, 18-22 février 2013.

Rapport de la Conférence internationale sur la population et le développement, Le Caire, 5-13 septembre 1994, A/CONF.171/13/Rev.1.

Rapport du Secrétaire général, *Nous, les peuples : le rôle des Nations Unies au XXIe siècle*, 2000, A/54/2000.

UNEP, 2002, *Atlas of International Freshwater Agreements*, accessible sur http://www.unep.org/publications/search/pub_details_s.asp?ID=115

UNESCO, *Les solutions fondées sur la nature pour la gestion de l'eau, Rapport mondial des Nations Unies sur la mise en valeur des ressources en eau 2018*, 2018, accessible sur <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002614/261466f.pdf>(dernière consultation : 25 juin 2018).

UN Water, *Highlights [from SGD 6 Synthesis Report 2018 on Water and Sanitation]*, 2018, accessible sur <http://dialogue.unwater.org/resources/> (dernière consultation: 25 juin 2018).

WASH United and Waterlex, *The Human Rights to Water and Sanitation in Courts Worldwide. A selection of Nations, Regional and International Case Law*, 2014.

Sites d'Internet

<http://treaties.un.org/>

<http://www.fidh.org/>

<http://www.righttowater.info/>

<http://www.achpr.org/>

<https://www.un.org/>

Viyana Satım Antlaşması'nın (CISG) Tarihsel Gelişimi ve Uygulama Alanı

Historical Development and Implementation Area of the Vienna Sales Agreement (Contract for the International Sale of Goods (CISG))

Atakan Adem SELANİK*
Orkun BAYRAM**
Işıl Talay DEĞİRMENCI***

Öz

CISG, yeknesak satım hukuku oluşturma çabasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. CISG'in temelini satım sözleşmesi oluşturur. Satım sözleşmesi insanların mal alımını sağlayarak ihtiyaçlarını karşılama sağlayan bir sözleşmedir. Satım hukukunun temelini satım sözleşmesi oluşturmaktadır. Satım sözleşmeleri tarafların mal ve satım bedeli üzerinde anlaşmaları ile kurulur. Satım sözleşmesinde satıcının asıl borcu ise sözleşmeye konu malın teslimidir. Malın doğru yer ve zamanda teslim edilmesi ve teslim edilen malın sözleşmeye uygun olması konuları teslimin en önemli unsurlarıdır. Malın sözleşmeye uygun olmaması veya sözleşmeye uygun yer ve zamanda teslim edilmemesi satıcının sözleşmeye aykırı davrandığını gösterir. Sözleşmeye aykırılığın tespiti, aykırılığın derecesine göre alıcıya bazı haklar tanımaktadır. Bu inceleme, CISG (Viyana Sözleşmesi) hükümlerinin kapsamı ve uygulama alanı ile ilgili olarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milletlerarası satım hukuku, milletlerarası mal satım sözleşmeleri, Viyana Satım Sözleşmesi, Viyana Satım Sözleşmesi'nin kapsamı, uygulama alanı

Abstract

CISG emerges as a result of the effort to create a uniform selling law. The basis of the CISG is the contract of sale. The sale contract is a contract that allows people to buy goods and meet their needs. The sales contract constitutes the foundation of the law of sale. Sale contracts are established with the parties agreeing on the goods and sales price. The actual debt of the seller on the sales contract is the delivery of the goods subject to the contract. The fact that delivery at the right place and time and the delivered goods conform to the contract are the most important elements of delivery. The fact that the merchandise is incompatible with the contract or not delivered at the proper time and place indicates that the seller is breaching the contract. The determination of breach of contract gives the buyer some rights according to the degree of breach. This review has been prepared in relation to the scope and application area of CISG provisions.

Keywords: International sales law, international sales contracts, Vienna Sales Convention, CISG, the extent and the scope of the application of the CISG

Giriş

Milletlerarası ticaret, eşitlik, güven ve karşılıklı menfaat temelinde gelişmelidir. Milletlerarası mal satımına ilişkin sözleşmelere uygulanacak farklı sosyal, ekonomik ve hukuki sistemleri dikkate alacak yeknesak kuralların kabul edilmesi, milletlerarası ticarete hukuki engellerin kaldırılmasına yardımcı olacaktır. Bu durumda milletlerarası ticaretin gelişmesi de teşvik edilecektir.

Viyana Satım Sözleşmesi, uluslararası mal satımına ilişkin uyumsuzluklara öngörülen çözümleri, tek düzen hale getirmektedir. Bu yönü, sözleşmenin farklı hukuki gelenek ve ekonomik sisteme sahip ülkeler tarafından da kabul edilmesi sağlamıştır. Özellikle ABD, Rusya, Fransa, İtalya ve Almanya'nın yanı sıra Avrupa Birliği'nin büyük bir kısmı CISG'e taraftır.

Antlaşma'nın başarısının altında yatan temel sebeplerden biri de taraf ülke sayısının fazla olmasının yanında, "Common law" ülkeleri ile "civil law" ülkeleri tarafından kabul görmesidir. Bunun yanında Kanada gibi karma sisteme sahip ülkeler ile Rusya, Bulgaristan,

* Dr., D&D Law Consultancy, atakanadem@ddhukuk.net.

** Dr. Öğr. Üyesi, Antalya Bilim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, orkun.bayram@antalya.edu.tr.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Antalya Bilim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, isilay.degirmenci@antalya.edu.tr.

Küba, Çin gibi eski komünist sisteme sahip ülkeler ve Mısır, Suriye, Irak gibi İslam hukukuna ait unsurlar içeren ülkeler tarafından da onaylanmıştır. Kıta Avrupası'nın önemli bir ülkesi olan Almanya, Medeni Kanunu'nda yaptığı reformla Antlaşma'yı iç hukuk sistemine dâhil etmiştir. Brezilya ve Japonya'nın dâhil olması ile taraf devlet katılımı daha da genişlemiştir. Ticaret yapan tarafların iş yerlerinin bulunduğu devletlerin Antlaşma 'ya taraf olması, CISG'in "doğrudan" uygulanmasını sağlamaktadır. Taraf olan ülkelerin fazla olması ve Türkiye'nin hali hazırda bu ülkeler ile olan ticari ilişkileri düşünüldüğünde, Türk dış ticaretinin büyük kısmı CISG'e tabi olmuştur. Bu durum CISG'in Türkiye açısından önemini daha da artırmaktadır.

Çok sayıda devlet tarafından imzalanmış başka antlaşmalar da vardır. Ancak CISG'i özel kılan nedenlerden bir diğeri de konusunun satım akdi olmasıdır. Rızaî akitler arasında pratik bakımdan büyük önemi olan, bugün olduğu kadar eski devirlerde de en çok kullanılan akit, alım satım akdidir. Para icat edildiğinden beri insanlar, ihtiyaçlarının en büyük kısmını alım satım yoluyla temin etmişlerdir. Bu sebeple alım satım akdi, ticaret hayatının temelini teşkil ettiğinden, ticaret hayatına dayanan medeniyetler geliştikçe, alım satım akdi de gelişmekte ve önemi daha da artmaktadır. Böylesi bir sözleşme açısından ortak bir hukuk yaratılabilmesi, ayrı bir başarı teşkil etmektedir. Bu sayede, milletlerarası satım sözleşmesinden doğan ihtilaflar, dünyanın birçok ülkesinde hep aynı kurallar uygulanmak suretiyle çözümlenebilecektir. Hâkimler yabancı bir ulusal hukuku uygulamak durumunda kalmayacak ve CISG, ortak bir hukuk düzeni yaratma açısından önemli bir işlev kazanacaktır.

CISG, satım hukukuna doğrudan uygulanan *maddi kurallar* içermektedir. Bu kurallar, satım sözleşmesinin kurulması, yorumlanması, yükümlülüklerin yerine getirilmesi ve sözleşmeye aykırılık hallerinde tarafların sahip olduğu haklar ve tazminat gibi hükümleri düzenlemektedir. Bu sebeplerle bu Antlaşma'nın nasıl ortaya çıktığını ve hangi durumlarda yerel mahkemeler bakımından bağlayıcı olduğunu anlamak gerekmektedir.

Uluslararası Satım Hukuku Yeknesaklaştırma Çalışmaları

18.yy. sonlarına kadar Avrupa genelinde uygulanan Roma-Kilise Hukuku'nun yarattığı müşterek hukuk, Roma Hukuku geleneğinden yetişen hukukçularının kullandığı Latince ile sorunsuzca paylaşılabilmiş ve Kara Avrupası hukuk düzeninin kalıcı olarak şekillenmesini sağlamıştır. Ülkelerin kendilerine özgü milli hukuk yaratma çabaları sebebi ile yaptıkları kodifikasyon çalışmaları ile 19. yy'de ortak hukuk geleneğinin arka plana itildiği bir dönem yaşanmıştır. Dünya savaşları ile bu içe kapanma daha da uzamıştır. Dünya savaşları sonrasında kurulmak istenen yeni düzende ortak hukuk yaratma çabası yeniden ortaya çıkmıştır. Avrupa Birliği'nin kurulması ve küreselleşme olgusu gibi politik faktörler ile bu çabalar hız kazanmıştır. CISG' in ortaya çıkması "*common law*" ve "*civil law*" hukuk sistemlerini yakınlaştırmıştır. Farklı hukuk sistemlerini bilen hukukçuların çalışmalarını artırmış ve farklılıklardan daha çok benzerliklerin olduğu görülmüştür.¹

Ticaret hukuku alanında yakınlaşmalar, orta çağ dönemlerine kadar dayanmaktadır. Orta çağ tacirleri arasındaki uygulamaların yaygınlaşması ile oluşan ticari teamüller ve alışkanlıklar "*Lex Mercatoria*" adı ile anılan uygulama birliği oluşturmuştur. "*Lex Mercatoria*"nın taraflar arasında geçerli olabilmesi, satım sözleşmesinde uygulanacak hukuk olarak seçilmesine bağlıdır. Aksi halde uyuşmazlığa bakacak devletin hâkimi, tabi olduğu ülke hukukunun izin verdiği ölçüde boşluk doldurma esnasında faydalanabilecektir. Bu sebeple yasa ile düzenlenmiş konulara etkisi sınırlıdır. Uygulanacak hukuk olarak seçilmeleri halinde ise milli hukuklar açısından bağlayıcı olmaları konusu da sorun çıkabilmektedir. Çoğu devletin kanunlar ihtilafı kuralları, tarafların sadece devlet hukukunu seçmelerine müsaade

¹ Atamer, 2005, s.1vd.

etmektedir. “*Lex Mercatoria*”nın öngördüğü ticari kuralların devlet mahkemeleri açısından bağlayıcılığı konusu da tartışmalıdır. Özellikle “*Lex Mercatoria*” karşıtları *lex mercatoria*'nın bünyesinde barındırdığı enstrümanların, milletlerarası uyuşmazlık konularında kullanılabilmesi için ulusal hukuk sistemleri tarafından yetkilendirilmesi gerektiğini belirtmektedirler.² Bu durumda çoğu uyuşmazlıkta devletlerin kendisine özgü kanunlar ihtilafı kuralları devreye girmektedir. Uluslararası satım sözleşmelerinden kaynaklanacak uyuşmazlıklarda uygulanacak hukuku ve bu hukuku uygulayacak mahkemenin yetkisini gösterecek ortak bir kanunlar ihtilafı kuralları yoktur. Her ülke kendi milli hukukunca belirlediği kanunlar ihtilafı kurallarına tabidir. Bunun yanında bu kuralların olmasına rağmen ülkelerin kamu düzeni gerekçesi ile başka devletlerin hukukunu uygulamadığı da görülmektedir. Mahkemelerin ulusal hukuku uygulama çabası, ticari hayatı hukuki açıdan belirsizleştirmektedir.³

Tacirler arasında uygulanmaya başlayan bu kurallar, zamanla sınırlarını aşarak bağımsız mahkemeler tarafından da uygulanmaya başlanmıştır. Farklı ülkelerden tacirlerin katıldığı fuarlar, deniz ticaretinde yeknesak kuralların uygulanması çabaları, çoğu ülkede var olan noterlik benzeri kurumların hazırladığı ticari sözleşmelerin yaygın olarak kullanılması ve ticari uyuşmazlıklarda özel yargılama mekanizmalarının gelişmesi gibi sebepler, evrensel ticaret hukukunun gelişimine katkıda bulunmuştur.⁴

Kanunlaştırma çalışmalarının, ülkelerin içe kapanık hukuk sistemleri yaratması sonucu verdiği düşünülse de ülke kanunlarının esinlendiği hukuk sistemlerinin az sayıda olması, ülkeler arasında benzer düzenlemelerin yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Kara Avrupası, Roma Hukuku'nun etkisi altında bir gelişim göstermiştir. Bologna Hukuk Okulu'nun etkisi ile İtalya'da işlenmeye başlayan Roma Hukuku, zamanla Almanlar tarafından da benimsenen ve *Germen Hukuku* yerine tercih edilen bir hukuk meydana getirmiştir. Latin Amerika'da 19.yy'da Fransa'da yürürlükte olan medeni kanun, “*Code Civil*” etkisi görülmüştür. Japon Medeni Kanun'u “*Code Civil*”, 1794 tarihli Prusya Genel Memleket Kanunu, Saksonya Aynası, 1811 tarihli Avusturya Medeni Kanun'u ve 1881 tarihli İsviçre Borçlar Kanunu (OR) incelenerek oluşturulmuştur. Türk Hukuku açısından özel hukuk alanında çıkartılan ilk kanun, 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun “*Kanunname-i Ticaret*” adıyla çevrilmesi ile ticaret hukuku alanında çıkartılmıştır. Fransız Ticaret Usul Kanunu da “*Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi*” adıyla çevrilmiştir. Bu usul kanunu ile Avrupa hukuku, İslam ve Osmanlı dünyasına girmiş, bazı alanlarda köklü değişikliklere (faizin kabul edilmesi, ticaret mahkemelerinin kurulması gibi.) sebebiyet vermiştir. 1863 yılında Hollanda, Sardunya, Prusya gibi denizci milletlerin kanunlarından da faydalanılarak “*Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi*” hazırlanmıştır. 1869-1876 tarihli “*Mecelle-i Ahkâm Adliyye*” son halini almıştır. Cumhuriyet döneminde de kanunlaştırma çalışmalarına devam edilmiş, İsviçre Medeni ve Borçlar Hukuku etkisi ile *Türk Borçlar Kanunu* metni oluşturulmuştur.⁵

Ülkelerin kanunlaştırma çalışmalarının yanında, fetihlerle benimsenmek zorunda kalınan hukuk sistemleri de olmuştur. İngiliz Hukuku'nun Hindistan, Pakistan, Kuzey Amerika, Avusturalya, Güney Afrika; Fransız Hukuku'nun Kanada ve Kuzey Afrika ülkelerine etkileri olduğu bilinmektedir. Bazı hukuk yapıları da aktarma yoluyla ortaya çıkmıştır. Kuzey Amerika'ya göç eden İngiliz göçmenler ABD'yi oluşturacak on üç koloniye kendi hukuk

² Güven, 2014, s. 16

³ Oğuz /Özkan, 2016, s.26.

⁴ Atamer, 2005, s.10-12, Yelkenci, 2014, s.6, Ayoğlu, 2011, s.9-10.

⁵ Schwarz, 1945, s.12-13, Üçok/Mumcu, 1981, s.293-300, Velidedeoğlu, 1973, s.557.

sistemlerini “*common law*”u aktarmışlardır. Aynı şekilde Avustralya ‘da İngiliz hukukunun etkileri gözükmemektedir.⁶

Tek düzen hukuk sistemlerini ortaya çıkaran en büyük etkenlerden birisi de küreselleşmedir. Endüstri devrimi sonucu üretilen mallara pazar bulma ihtiyacı özellikle ekonomik alanda önemli bir bütünleşme başlatmıştır. Ekonomik alanda küreselleşme çok uluslu şirketlerin başını çektiği bir yapı ile tüm dünya ülkelerini giderek içerisine almaktadır.

Gümrük anlaşmaları ile duvarların kaldırılması, üretilen malın artışı ile satımının kolaylaştırılmak istenmesi, toplumların tüketim yapılarının birbirlerine benzerlik göstermesi, çok uluslu şirketlerin büyüyerek ulusal pazarlarda söz sahibi olması, Dünya Ticaret Örgütü gibi etkin kuruluşların ortaya çıkması, devletlerin daha çok liberal ekonomiyi tercih etmeleri ile bankacılık ve finans alanında gelişmeler, mallardaki kalite standartlarının artması, teknolojik ürünlerin ömür sürelerinin kısalması, dış ticaret sistemindeki yenilikler, teknolojik yarışın artması, üretimin parçalanarak farklı ülkelerde gerçekleşmesi, dünya devletlerinin bir bütün olarak hareket etmesi zorunluluğu” küreselleşmeyi en uç noktalara çıkarmıştır.⁷

Hem ortak hukuk yaratma çabaları hem de küreselleşme ile meydana gelen etkileşim, alım satım hukuku alanında birörnek kurallar getirilmesini teşvik etmiştir.

CISG’ in ortaya çıkması konusunda ilk çalışmalar, 1929 yılında Ernst Rabel⁸’in “*evrensel bir satım hukuku*” yaratma konusunda Roma’da yeni kurulmuş olan *UNIDROIT*⁹’ı ikna etmesi ile başlamıştır.¹⁰

Bu çalışmaların devamı için 1930 yılında uluslararası tanınmış hukukçulardan oluşan bir *komite* oluşturulmuştur. Çalışmaların ilk önemli sonucu 1935 yılında hazırlanan “*Roma Projesi*” kanun metnidir. Bu oluşturulan metin, Milletler Topluluğu’na sunulmuştur. Yapılan müzakereler ile 1939 yılında son halini almıştır.¹¹

Birinci dünya savaşı ile ara verilmiş olan çalışmalar, savaşın sona ermesi ile yeniden başlamış olsa da bu defa başlayan ikinci dünya savaşı sebebi ile aksamıştır. İkinci dünya savaşının da sona ermesi ile toplanan yeni bir konferans (The Hague, Lahey) ile çalışmalara devam edilmiştir. Bu konferansa 28 devlet katılmıştır. Lahey Antlaşmaları olarak kabul edilen iki önemli metin “*ULIS*” ve “*ULFC*” bu konferans sonucunda imzalanmıştır. Ancak çok az

⁶ Özsunay, 1976, s.272-273.

⁷ Adıgüzel, 2013, s.3-5.

⁸ Ernst Rabel, (28 Ocak 1874, Viyana- 7 Eylül 1955, Zürih) Leipzig, Basel, Kiel, Göttingen, Münih ve Berlin Üniversitelerinde Hukuk Profesörü olarak çalışmıştır. Siyasi durum sebebi ile 1937’de Amerika’ya göç etmek zorunda kalmıştır. Orada, Ann Arbor ve Harvard’daki Hukuk Okullarında profesör olarak görev yapmıştır. Rabel’in akademik ilgisi, Roma yasası, modern medeni hukuk, kanunlar ihtilafı yasası ve karşılaştırmalı hukuk dâhil olmak üzere geniş bir alanı kapsamaktadır. Çalışmalarının kalıcı önemi de kabullenmeye devam etmektedir. Berlin’deki Yabancı ve Uluslararası Özel Hukuk Enstitüsü (1926) olan Kaiser Wilhelm’in (şimdi Max Planck) Enstitüsü’nün ilk Müdürü olan Rabel, yasal politika konularına odaklanan modern, sistematik bir karşılaştırmalı hukukun gelişimi üzerinde belirleyici bir etkiye sahipti. Ayrıca, hukuk birleştirme projelerinin temelini oluşturan karşılaştırmalı hukukun önemini fark eden ilk kişiler arasında yer aldı. Tezinin Mal Satış Hukuku (ilk kez 1936’da yayımlandı) bu alandaki daha sonraki çabalar için bir model yarattı. Yasaların Çatışması: Karşılaştırmalı Bir Çalışma (1945) standart bir çalışma haline geldi ve Rabel’in 1927’de kurduğu Yabancı ve Uluslararası Özel Hukuk Dergisi (RabelsZ) bu alandaki en saygın yayınlardan biridir. Bkz. <http://www.globalsaleslaw.org/index.cfm?pageID=649>.

⁹ Uluslararası Özel Hukuk Birleşmesi Enstitüsü (L’Institut international pour l’unification du droit privé -The International Institute for the Unification of Private Law: *UNIDROIT*), Roma’daki Villa Aldobrandini’de yer alan bağımsız bir hükümetler arası kuruluştur. Amacı, devletler ve devletlerarasındaki özel ve özellikle ticari hukuku modernize etme, uyumlaştırma ve koordine etme ihtiyaçlarını ve yöntemlerini incelemek ve bu hedefleri gerçekleştirmek için tek düzen hukuki belgeler, ilkeler ve kurallar oluşturmaktır. Bkz. <http://www.unidroit.org/about-unidroit/overview>.

¹⁰ Atamer, 2005, s.2.

¹¹ Atamer, 2005, s.22, Huber/Mullis, 2007, s.2, Schlechtriem/Schwenzer, 2015, s.139vd., Özsunay, 2016, s.16.

sayıda (dokuz) devlet¹² tarafından imzalanması sebebi ile yeknesak satım hukuku oluşturma görevini tam olarak yerine getirememiştir. Buna rağmen oluşturulan metinler, daha sonra yapılacak çalışmalar açısından temel oluşturmuştur. Bu çalışmaların başarısız sonuçlanmasının nedenleri olarak gelişmekte olan devletlerin yeteri kadar temsil edilmemesi ile Alman, İtalyan ve İskandinav ülke hukuklarının içtihatları doğrultusunda oluşturulmak istenmesi gösterilmektedir.¹³

Lahey Antlaşmalarında yaşanan başarısızlığa rağmen çalışmalara devam edilmiştir. Bu defa çalışmalar, Birleşmiş Milletler nezdinde kurulan *UNCITRAL*¹⁴ tarafından yürütülmüştür. *UNCITRAL*, *Lahey Antlaşmalarını* temel alarak ve bu iki metni birleştirerek yeni bir metin hazırlanması için bir *komisyon*¹⁵ oluşturmuştur. Bu komisyon, çalışmalarını *Cenevre Taslağı (1976)*, *Viyana Taslağı (1977)* ve *New York Taslağı (1978)* ile somutlaştırmıştır. Ayrıca kanunlaştırma sürecine farklı kimlikte ülkelerin katılımı da sağlanmış, gelişmekte olan ülkelerin de görüşlerine yer verilmiştir. *UNCITRAL*, tarafından oluşturulan metin, nihai olarak 1980 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir. *CISG*, *civil law* ve *common law* hukuk sistemlerinin bazı özelliklerini harmanlamıştır. Sonuç olarak seksen civarında ülkenin Antlaşma 'ya katılımı sağlanmıştır. Üzerine yapılan akademik çalışmalar ve bu çalışmaların düzenli olarak yayınlanması konuya ilgiyi daha da artırmıştır.¹⁶ *Viyana Satım Antlaşması* günümüz itibarıyla 84 ülke tarafından kabul edilmiştir. *Viyana Satım Antlaşması* 1 Ağustos 2011 tarihinde Türkiye'de yürürlüğe girmiştir.

CISG Uygulama Alanı

Uluslararası ticari ilişkilerde yaşanan uyuşmazlıkların çözümü için en temel sorun, uygulanacak hukukun belirlenmesidir. Tarafların arasında çıkacak uyuşmazlıklar, uygulanacak hukuka göre çözülecektir. Uygulanacak hukuk, uyuşmazlığa bakacak mahkemenin kanunlar ihtilafı kurallarına göre tespit edilmektedir. Bu tespitin ne olacağı taraflarca önceden tam olarak öngörülemezdir. Taraflar, bu sorunu gidermek için, kendi aralarından birisinin devlet hukukunu veya üçüncü bir devlet hukukunu seçerek, uygulanacak hukuku belirlemeye çalışmaktadır¹⁷.

Uygulanacak hukukun öngörülememesi, uyuşmazlıkların çözümünde belirsizlik yaratmaktadır. Uyuşmazlığın uluslararası olarak değerlendirmesi için *yabancılık unsuru* bulunması gerekir. Uyuşmazlığın tarafları ve ifa yerleri, en sık karşılaşılan *bağlama noktalarıdır*. Sözleşmenin uluslararası sözleşme olarak anılması için, genellikle kişi ve yer

¹² Lahey Konferansı sonrasında ortaya çıkan metinleri sadece dokuz devlet imzalamıştır. Bu devletler Belçika, Almanya, Gambiya, İsrail, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, San Marino ve Birleşik Krallık'tır.

¹³ Huber/Mullis, 2007, s.3, Enderlein/Maskow, 1992, s.2, Lookofsky, 2008, s.19-20, Buydaert, 2012-13, s.3-4, Mistelis, 2008, s.9.

¹⁴ Birleşmiş Milletler Uluslararası Ticaret Hukuku Komisyonu (United Nations Commission on International Trade Law-UNCITRAL) Uluslararası ticaret hukuku alanında Birleşmiş Milletler sisteminin temel yasal organı. *UNCITRAL*, 50 yılı aşkın bir süredir dünya çapında ticaret hukuku reformu alanında uzmanlaşmış evrensel bir üyeliğe sahip bir hukuk organıdır ve uluslararası ticaretle ilgili kuralların modernizasyonu ve uyumlaştırılması ile ilgilidir. Ticaret, ticaret yoluyla daha hızlı büyüme, daha yüksek yaşam standartları ve yeni fırsatlar anlamına gelir. Bu fırsatları dünya çapında arttırmak için *UNCITRAL*, ticari işlemler konusunda modern, adil ve uyumlu kurallar üretmektedir. Bkz. <http://www.unidroit.org>.

¹⁵ *UNCITRAL*, tarafından sonraki yıllarda da "*working group*" adı verilen gruplar oluşturulmuş ve yekneseklaştırma amacı doğrultusunda bu gruplar, uluslararası satım, taşıma, ödeme şekilleri, tahkim vb. konularda çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bkz. <http://www.unidroit.org>.

¹⁶ Enderlein/Maskow, 1992, s.2, Schlechtriem/Schwenzer, 2015, s.150, Özsunay, 2016, s.17, Huber/Mullis, 2007, s.3, Buydaert, 2012-2013, s.3-4, Honnold/Flechtner, 2009, s.6-7, Castellani, 2008, s.4.

¹⁷ Zeytin, 2011, s.33.

yönünden yabancılik unsuru taşıması aranmaktadır. Son dönemlerde ekonomik karakter üzerinden de değerlendirme yapılması yoluna gidilmiştir¹⁸.

Her yabancılik unsuru taşıyan uyuşmazlığa, yabancı bir hukuk kuralının uygulanacağı hususu kesinlik taşımaz. İlk karşılaşılan engel, kamu düzeni ölçütüdür. Yerel mahkeme, kamu düzenini gerekçe göstererek yabancı hukuk kurallarını uygulamayabilir. Bazen de yerel mahkeme hâkimlerinin bilgi ve tecrübesi, uygulanacak hukukun maddi kurallarını yorumlamaya yeterli olmamaktadır¹⁹.

Türk hukuku açısından da yabancı hukuk kurallarının uygulanması konusu, kanunlar ihtilafı m.2'de “*yabancı hukukun uygulanması*” başlığı altında düzenlenmiştir. Düzenleme incelendiğinde yabancı hukukun uygulanmasının hâkimlerce re'sen nazara alınacağı belirtilmiştir. Çalışma konusuyla ilgili olarak sözleşmeden doğan borç ilişkilerine uygulanacak hukuku belirleyen kanunlar ihtilafı m.24 maddesidir. Bu madde metninde yer alan *karakteristik edim* ve *sıkı ilişki* gibi kavramlar da somut olaya özgü değerlendirilmesi gereken kavramlardır. Bütün bu hususlar dikkate alındığında, uygulanacak hukukun seçilmesi, sorunu tam olarak çözememektedir.

Taraflar, sözleşme ile *tahkim* yargılamasını kararlaştırmış olabilirler. Hakem mahkemeleri tarafından CISG uygulaması tespit edilirken bazı değerlendirmeler yapılmaktadır. Tarafların hukuk seçimi yapıp yapmadıkları, yapmışlar ise uyuşmazlığın tümünü kapsayıp kapsamadığı, emredici kurallar veya kamu düzenine aykırılık olup olmadığına bakılacaktır. Hakem mahkemesi, hukuk seçiminin olmaması halinde uyuşmazlığa uygulanacak hukuku kanunlar ihtilafı kuralları ile belirleyebilecektir. Hakemlere uygun hukuku doğrudan uygulama (*voie directe*) yetkisi tanındığı hallerde, CISG hakem tarafından doğrudan uygulanabilir. Hakem kanunlar ihtilafı kuralları uyarınca (*voie indirecte*) dolaylı uygulama yöntemi ile taraf devlet hukuku olarak CISG' i uygulayabilir. CISG, ticari teamüller açısından iyi bir kaynak olarak kabul edilmektedir. CISG, *Lex Mercatoria* gibi ticari teamül olarak da hakem mahkemeleri tarafından uygulanabilir²⁰.

Taraf İradelerinin CISG'in Uygulanmasına Etkisi

Taraflar, satım sözleşmesinde *CISG'in uygulanmasını* açıkça kararlaştırabilirler. Tarafların, satış sözleşmesine “*Bu sözleşme CISG' e tabidir*” şeklinde bir hüküm koymaları halinde, CISG hükümleri bir ülkenin seçilmiş hukuku olarak değil, taraflarca aralarındaki sözleşmeye ithal edilmiş sözleşme şartları olarak uygulanabilir. Bunun sebebi, bazı milli hukukların, doğrudan devlet olmayan bir kurum tarafından oluşturulan hukuk kurallarının iradi olarak seçilmesini kabul etmemesinden kaynaklanmaktadır. CISG hükümlerinin uygulanacağı yönünde bir kayıt konulmuşsa, öncelikle uyuşmazlığa uygulanacak hukuk belirlenmeli ve bu hukuk düzeninde tarafların bu yönde kayıt koymalarına engel olup olmadığı da incelenmelidir. Bazı hukuk sistemleri uyuşmazlıkta yabancılik unsuru bulunmuyorsa, uygulanacak hukuk seçimi yapılmasını engellemiştir. Az liberal hukuk sistemleri seçilen hukukun sözleşmenin ifa yeri, sözleşmenin kurulduğu yer veya sözleşme ile bağlantılı bir hukuk olmasını aramaktadır. Bu sebeplerle sorun yaşanmaması için taraflar, Antlaşma ‘ya taraf olan bir devletin hukukunu seçerek de CISG'in uygulanmasını sağlayabilirler. CISG, uluslararası antlaşma olduğu için, iç hukuk kuralı haline gelmektedir. Örneğin, Türkiye akit bir devlettir. Türk Anayasası 90. Maddesi, Antlaşmayı iç hukuk

¹⁸ Tiryakioğlu, 1989–1990, s.5 vd., Uluocak, 1989, s.185.

¹⁹ Çelikel, A. (1992). Milletlerarası Özel Hukuk. İstanbul, s.133-134.

²⁰ Mistelis, 2008, s.22-23.

kuralları haline getirmiştir. *Türk hukukunun uygulanacaktır* yönünde bir kayıt koyulmuşsa, CISG uygulanabilir hale gelmektedir²¹.

CISG m.6 hükmü uyarınca, taraflar Antlaşma'nın uygulanmasını tamamen veya kısmen hariç tutabilirler. Satım sözleşmesine "*CISG uygulanmaz*" hükmü konulması yeterli olacaktır. Aynı sonuç, CISG tarafı olmayan bir devletin hukukunun seçilmesi halinde de alınabilecektir²².

İradi olarak CISG'in uygulanıp uygulanmayacağını belirleme yetkisi öncelikli olarak taraflara aittir. CISG, yer ve konu bakımından uygulanmasına yönelik kurallar içerir. Bu kurallar, yedek hukuk kuralı niteliğindedir. Taraflar arasında aksine bir hüküm yoksa devreye girecektir²³.

CISG'in Yer Bakımından Uygulanması

Sözleşmenin hem uygulama alanı hem de uygulanabilirlik şartları CISG m.1²⁴'de düzenlenmiştir. Tarafların *işyerlerinin, Antlaşma 'ya taraf ve farklı devletlerde olması* halinde CISG *doğrudan* uygulanmaktadır. Bu şart, temel şart olarak değerlendirilmektedir. Uyuşmazlığa bakacak mahkeme, öncelikle bu şartın gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit etmelidir²⁵.

Doğrudan uygulanma kuralı için iki şart birlikte sağlamalıdır. Hem tarafların işyerlerinin bulunduğu ülkelerin farklı olması, hem de bu iki ülkenin CISG' e taraf olması gerekir. CISG'in uygulanmamasını talep eden taraf, bu iki şartın birlikte gerçekleşmediğini ispat etmek zorundadır. Bunun yanında bu bağlayıcılık sadece Antlaşma 'ya taraf devletlerin mahkemeleri açısındanadır. Antlaşma 'ya taraf olmayan bir ülke mahkemesi CISG' i uygulamak zorunda değildir²⁶.

İşyeri, satım sözleşmesinin yükümlülüklerinin muhatabı olmalı, bağımsız karar alabilmelidir. Devamlılığı olan bir organizasyon olmalıdır. Devamlılığı olmayan geçici yerler işyeri olarak kabul edilmez. Bu devamlılığın taraflar arasındaki iş ilişkisini de kapsamaması gerekmektedir. Taraflardan birinin birden fazla işyerinin bulunması durumunda "*sıkı ilişki*" ifadesi devreye girmektedir. Birden fazla işyeri olması halinde sorun, CISG m.10²⁷ hükümleri uyarınca, somut olaya göre, dürüstlük kuralları esas alınarak çözümlenmelidir. Birden fazla işyeri varsa borçlandığı edimin ifa yerine göre karar verilmelidir. Karşı taraf aleyhine dürüstlük kuralı ile bağdaşmayan bir durum yaratılmaması gerekir²⁸.

²¹ Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.246-247, Atamer, 2005, s.62-63, Atamer, 1995, s.566, Zeytin, 2011, s.64, Huber ve Mullis, 2007, s.65-66, Mistelis, 2008, s.15-20, Bianca, Bonell, Graf, 1987, s.62-63, Tiryakioğlu, 1996, s.190-202, Ferrari, 2005, s.36, Kaya, 2012, s.26.

²² Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.246-247, Atamer, 2005, s.35, Atamer, 1995, s.559, Schlechtriem, 1986, s.35, Mistelis, 2008, s.12, Ferrari, 2005, s.15-17.

²³ Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.242-248, Atamer, 2005, s.57-58, Mistelis, 2008, s.19, Bianca, Bonell, Graf, 1987, s.53, Schlechtriem, 2005, s.785.

²⁴ CISG m.1: "*İş bu Sözleşme farklı devletlerde iş yeri bulunan taraflar arasındaki emtia satışına: (a) eğer bu devletler işbu sözleşmeye âkit devletler ise veya (b) milletlerarası özel hukuk kuralları âkit bir devletin hukukunun uygulanacağını gösteriyor ise, uygulanacaktır*".

²⁵ Mistelis, 2008, s.12-13, Schlechtriem, 2005, s.784-785, Kröll, Mistelis, ve Viscallias, 2011, s.2-3, Schlechtriem, Butler, 2009, s.11-12, Huber ve Mullis, 2007, s.49, Atamer, 2005, s.48, Tiryakioğlu, 1996, s.107, Zeytin, 2011, s.42, Honnold ve Flechtner, 2009, s.781, Enderlein ve Maskow, 1992, s.29.

²⁶ Kröll, Mistelis, ve Viscallias, 2011, s.3-4, Mistelis, 2008, s.12.

²⁷ CISG m.10: "*Bu Antlaşmanın amacı çerçevesinde, (a) taraflardan birinin birden fazla işyerinin olması halinde, sözleşmenin akdi sırasında veya öncesinde taraflarca bilinen veya dikkate alınan koşullar değerlendirilerek sözleşme ve sözleşmenin ifası ile en yakın irtibat içinde olan işyeri esas alınır, (b) taraflardan birinin hiçbir işyerinin olmaması halinde mutata meskeni esas alınır*".

²⁸ Zeytin, 2011, s.43, Mistelis, 2008, s.12, Erdem, 1992, s.43, Saf, 2000, 4.2.3., Ferrari, 1995, s.25-27, Hergüner, 1988, s.98, Borisova, 2003, IV. Bölüm, 2.nolu paragraf.

Tarafların işyerlerinin farklı devletlerde olup olmadığının tespiti, sözleşmenin imzalandığı andaki duruma göre belirlenmektedir. Taraflar genellikle en yakın ilişkiye, sözleşmenin imzalanması sırasında girmektedirler. Sözleşme imzalandıktan sonra işyerinin değişmesi CISG'in uygulanması bakımından diğer tarafı bağlamayacaktır. Taraflar bu gibi karışıklıkları önlemek amacıyla sözleşmede işyerinin neresi olduğu konusuna bir madde ile açıklık getirmelidir²⁹.

CISG'in yer bakımından uygulanması kuralı bir örnekle somutlaştırılırsa; Almanya ve Türkiye CISG'e taraftır. Alıcının işyeri Almanya, satıcının işyerinin Türkiye'de olduğu kabul edildiğinde, iki ülke arasında yapılan satımda, CISG doğrudan uygulanır.

Türk şirketin merkezinin de Almanya'da olduğu varsayılırsa, taraf işyerleri aynı ülkede olacağından, bu durumda CISG uygulanmayacaktır. CISG'in uygulanabilmesi için daha önce belirtildiği gibi her iki şart birlikte sağlanmalı yani taraf işyerlerinin farklı devlette bulunması ve bu iki devletin de CISG'e taraf olması gerekir. İngiltere CISG'e taraf değildir. Aynı örnekte Türkiye ile İngiltere tacirleri arasında yapılan satımda CISG doğrudan uygulanmaz. Bu durumda maddenin devamında yer alan dolaylı uygulama kuralı devreye girecektir.

CISG m.1/b hükmü, *dolaylı* uygulama kuralını düzenlemiştir. Uygulanacak hukukun kanunlar ihtilafı kurallarına göre CISG'e tabi bir ülkenin hukukunu göstermesi durumunda CISG dolaylı olarak uygulanacaktır. Örneğin, İngiltere ve Türkiye arasındaki satımda kanunlar ihtilafı kuralları gereği, Türk Hukuku veya CISG'e tabi başka bir ülkenin hukukunun uygulanması durumunda CISG, uyuşmazlığa dolaylı olarak uygulanacaktır. Ancak uyuşmazlığa bakacak mahkemenin tabi olduğu kanunlar ihtilafı kuralları İngiliz Hukuku'nu işaret ederse, İngiltere, Antlaşma 'ya taraf olmadığı için uyuşmazlık CISG'e tabi olmayacaktır.

CISG m.1/b "*dolaylı uygulama*" kuralının uygulanmasına bazı devletler CISG m.95³⁰ ile çekince koymuşlardır. Çin, ABD, Singapur, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya bu maddeye ilişkin olarak çekince koyma haklarını kullanmışlardır. Bu ülke mahkemeleri kanunlar ihtilafı kuralları kendi devlet hukuklarının uygulanmasını öngörüyorsa uyuşmazlık CISG'e tabi değildir. Bu devletlerin mahkemesi sadece doğrudan uygulama kuralı ile bağlı kalacaklardır. Örneğin, Çin ve İngiltere merkezli iki tacir arasındaki uyuşmazlıkta, uygulanacak hukuk Çin hukuku veya CISG'e tabi bir ülke hukuku olsa bile Çin mahkemesi, bu çekinceyi gerekçe göstererek, CISG uygulamayabilir. CISG m.93, federal bir devletin tüm ülkesel birimlerine uygulanmayabileceğine, CISG m.94, karşılıklı olarak Antlaşma'nın uygulanmaması yönünde anlaşan devletlerarasında uygulanmayacağına dair düzenleme içermektedir. CISG m.92 ise Antlaşma'nın II. ve III. kısmına çekince koyulabileceğini düzenlemiştir. Danimarka sözleşmenin kurulmasına dair düzenlemeyi içeren II. bölüme çekince koymuştur. Çekince koyulan alanlarda çıkan uyuşmazlıklar, uyuşmazlığa bakacak mahkemenin tabi olduğu kanunlar ihtilafı kurallarına göre uygulanacak hukuka göre çözülecektir³¹.

CISG'in Konu Bakımından Uygulanması

CISG, m.1/1 hükmü uyarınca *mal satım sözleşmelerine* uygulanır. Bu sebeple uygulanma konusunun anlaşılabilmesi için mal ve satım sözleşmesi kavramlarının ne anlama geldiğinin de anlaşılması gerekmektedir.

²⁹ Atamer, 1995, s.558, Ferrari, 1995, s.29-30.

³⁰ CISG m.95: "*Her Devlet, onay, kabul, uygun bulma veya katılma belgesinin tevdi edilmesi sırasında, bu Antlaşmanın I.maddesinin 1. fıkrasının b bendi ile bağlı olmayacağını beyan edebilir*".

³¹ Tiryakioğlu, 1989-1990, s.108-112, Mistelis, 2008, s.14-15.

Satım sözleşmesi kavramı

Bir sözleşmenin belirli bir sözleşme tipine sokulması için belirli noktalar (essentialia negotii) üzerinde anlaşma sağlanmış olması fikri Roma Hukuku'na kadar dayanır³². Modern hukukta, kanunda aksine hüküm bulunmadıkça sözleşmenin geçerli olması herhangi bir şekil şartına bağlı değildir³³. Alım-satım (emptio venditio), satıcının bir malı (merx) teslim etmeği, alıcının da satış bedeli (pretium=semen) olan bir miktar parayı vermeği taahhüt ettiği bir sözleşmedir. Şekil şartına bağlı olmasa da tarafların asgari olarak mal ve bedel konusunda anlaşmış olması gerekir³⁴.

Satım sözleşmesi, mal ve bedel üzerine anlaşarak kurulabilse de taraflar ileride çıkacak uyuşmazlıkları gidermek amacıyla genellikle, satılan malın özelliklerini, teslimin ve bedelin ödenme şeklini, tarih ve yerini öncelikli olarak düzenlemektedir. Bunun yanında taraflar, hasarın geçiş anı, ithalat ve ihracat vergilerine kimlerin katlanması gerektiği, sözleşmenin fesih şartları ve usulü, sigorta yükümlülüğü, mülkiyetin geçişi, malın eksik veya ayıplı teslim edilmesi halleri, temerrüt, garanti süresi, mücbir sebep sayılan halleri de belirlemektedir³⁵.

Taraflar arasında uzun süredir uygulanan tek taraflı hazırlanmış sözleşmeler standart metin haline gelmiştir. Bu sebeple düzenlediği hususlar tek tarafın, genellikle baskın tarafın, menfaatlerini korumaya hizmet eder³⁶.

CISG içerisinde “satım sözleşmesi” ile ilgili bir açıklama ya da bir tanım bulunmamaktadır. CISG kapsamında satım sözleşmesi, satıcının malları teslim etmek, mallara ilişkin belgeleri vermek ve malın mülkiyetini geçirmek, alıcının ise semeni ödemek ve malları teslim almak borçları altına girdiği bir sözleşme olarak tanımlanabilir. Bu tanım, Antlaşma ‘ya göre taraflara öngörülen asgari yükümlülüklerden yola çıkılarak yapılabilmektedir³⁷.

Malın parayla değiştirilmesinin söz konusu olmadığı *trampa* sözleşmelerinin CISG’in düzenleme alanına girmediği genel olarak kabul görmektedir³⁸. *Distribütör*, tek satıcı veya ticari mümessil ile akdedilen sözleşmeler de CISG kapsamında değerlendirilmemektedir. *Leasing* sözleşmesinin içeriğine göre bir ayrıma gidilmesi gerektiği de ileri sürülmektedir. Ancak genel anlamda kapsam dışındadır³⁹.

CISG m.3 kapsamında sınırlamalar

Her ne kadar benzerlik gösterse de konusu mal üretimi içeren sözleşmeler ile hizmet ve iş görme edimi içeren karma sözleşmelerde CISG’in uygulanabilirliği sınırlandırılmaktadır. CISG m.3 bu hususta düzenleme içermektedir.

CISG m.3/1⁴⁰ hükmü uyarınca “*üretilecek*” veya “*imal edilecek*” malların sağlanması taahhüdünü içeren sözleşmelerin CISG kapsamına girebilmesi için alıcının, üretilecek veya imal edilecek malların üretimi veya yapımı için gerekli malzemenin “*esaslı*” bir kısmını

³² Erdoğan, 2012, s.75 vd.

³³ Koschaker ve Ayiter, 1977, s.206.

³⁴ Koschaker ve Ayiter, 1977, s.230.

³⁵ Şanlı ve Ekşi, 2005, s.9.

³⁶ Şanlı, 2005, s.344.

³⁷ Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.168, Huber ve Mullis, 2007, s.43, Atamer, 2005, s.36, Hergüner, 1988, s.96, Erdem, 1992, s.50, Ferrari, 1995, s.51, Zeytin, 2011, s.47.

³⁸ Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.169, Hergüner, 1988, s.95, Heiderhoff, 2008, s.26, Kröll, Mistelis ve Viscallias, 2011, s.29, Ferrari, 1995, s.54-55.

³⁹ Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.170, Huber ve Mullis, 2007, s.48, Ferrari, 2005, s.56.

⁴⁰ CISG m.3/1: “*İmal edilecek veya üretilecek malların teminine ilişkin sözleşmeler satım sözleşmesi sayılır; meğerki bunları sipariş eden taraf imalat veya üretim için gerekli olan malzemenin esaslı bir bölümünün teminini taahhüt etmiş olsun*”.

karşılammış olması gerekir. Alıcı malzemenin esaslı kısmını temin edip, sadece üretim yaptırıyorsa bu sözleşme CISG kapsamında satım sözleşmesi olarak değerlendirilmez, bu sebeple böyle bir sözleşmeden kaynaklanacak uyuşmazlık CISG'e tabi olmayacaktır.⁴¹

Sağlanan malzeme, tamamen malın üretilmesine dönük ise bu durumda mal satım edimi ile parça tedarik ediminin hangisinin daha ağır bastığına dikkat edilmesi gerekir.

Diğer bir sınırlama CISG m.3 ikinci bendinde yer almaktadır. CISG m.3/II⁴² hükmüne göre, satıcının ediminin ağırlığını işçilik veya diğer herhangi bir hizmet temininin oluşturduğu durumlarda, konunun CISG kapsamı dışında kalacağı belirtilmiştir.⁴³

Mal kavramı

Mal kavramı bir anlamda eşya olarak da tanımlanabilir. Eşya, fiziki yapısından veya ticari değeri olup olmamasından bağımsız şekilde, maddi varlığı olan ve taşınması mümkün bulunan her şeydir.⁴⁴

Kara Avrupası hukukunun temeli olan Roma hukukunda mal kavramı, insanların sahip olabileceği maddi şeyler olarak tanımlanmıştır. Taşınır ve taşınmaz mallar satış akdinin konusu olabilmektedir. Bazı şeylerin de hukuken satıma konu olamayacağı belirtilmiştir. Herkes için ortak olan alanlar (hava, sahil gibi) satım konusu edilememektedir.⁴⁵

Ticari anlamda mal kavramının kullanırken hukuki anlamda eşya kavramının açıklamasından da faydalanılabilecektir. Eşya kelimesi şey (nesne) kelimesinin çoğuludur. Roma Hukuku'nda "şey" in karşılığı "res" dir. Fransız Hukuku'nda "re-el" (aynı ve eşyaya ilişkin) kelimesi karşılığı buradan gelir. Alman Hukuku'nda da eşyanın karşılığı "Sache" dir. "Ding" şey, nesne anlamındadır. "Sache" kelimesi Fransızca "objet" anlamına yakındır. Maddi mal üzerindeki haklar, aynı haklardır. Aynı kelimesinin bir diğer anlamı misli olmayan nesnelere. Misli ifade edilen nesnelere sözleşme gereğince talep edilmeleri halinde "aynı hak"dan değil "deyn" den söz edilir. Eşya kavramı taşınır ve taşınmaz olarak ikili ayrıma tabidir.⁴⁶

Fransız Hukuku'nda eşya için, ekonomik değeri olan her şeyi kapsayan bir kavram kabul edilmiştir. Alman Medeni Kanun'u cismani varlıkları, eşya olarak kabul etmiştir⁴⁷.

Satım sözleşmesine konu mal kavramı değerlendirilirken, genel olarak taşınır ve taşınmaz malları içerdiği bilinir. Hatta ekonomik değeri olan maddi ve gayri maddi varlıklarında satım sözleşmesine konu olması mümkündür.⁴⁸

Antlaşmada mal kavramı bu kadar geniş olarak ele alınmamış ve bazı sınırlamalara tabi tutulmuştur. Örneğin elektrik satımı ve taşınmazlar kapsamı dışı bırakılmıştır.⁴⁹

ULIS ve CISG'in İngilizce resmi metinleri aynı terimi "goods" kullanırken CISG'in Fransızca metninde ise "marchandises" kullanılmıştır. Bu kavramın kapsamı belirlenirken mal teriminin bağımsız olarak ve gereği gibi ifa etmemeye ilişkin kuralların uygunluğunu belirleyici unsur olarak dikkate alınarak yorumlanması önerilmiştir. Bu ölçüt mal kavramının daha geniş bir şekilde anlaşılmasına izin vermekte, böylece ticari satım sözleşmelerinin

⁴¹ Huber ve Mullis, 2007, s.44, Schlechtriem ve Schwenzer, 2015, s.209, Heiderhoff, 2008, s.31.

⁴² CISG m.3/II: "Bu Antlaşma, mal temin eden tarafın ediminin, ağırlıklı olarak, işgücü veya diğer bir hizmetin sağlanmasından oluştuğu sözleşmelere uygulanmaz".

⁴³ Huber ve Mullis, 2007, s.45-47.

⁴⁴ Çağa ve Kender, 2010, s.2.

⁴⁵ Koschaker ve Ayiter, 1977, s.103 vd.

⁴⁶ Hatemi ve Aybay, 2014, s.4-5.

⁴⁷ Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, 2013, s.4-5.

⁴⁸ Tandoğan, 2008, s.78.

⁴⁹ Schlechtriem ve Butler, 2009, s.30.

konusunu teşkil eden ve Antlaşmayı kaleme alanların öngöremedikleri bütün nesnelere kapsama dâhil edilmesini sağlamaktadır. CISG için mal kavramı ile kastedilen öncelikli olarak taşınır mallardır. Kural olarak cisimleşmiş ve nakledilmesi mümkün olan mallar konu edilebilir. Gayri maddi varlığı olan şeylerin CISG uyarınca mal sayılıp sayılmayacağı özellikle bilgisayar yazılımları açısından tartışmalıdır. Yazılım programı eğer kayıt edilmiş ve cisimleşmiş ise CISG kapsamında olduğu savunulmaktadır. Ancak bu konuda farklı görüşler de mevcuttur. CD gibi taşıyıcı hafıza kartlarında kayıtlı bulunan programlar taşınır mal kabul edilmesi görüşü ileri sürülmektedir. Bunun yanında cisimleşmemiş olan gayri maddi haklar (fikri mülkiyet, alacak hakları gibi) satım sözleşmesine konu olsalar bile CISG kapsamında değildir.⁵⁰

CISG m.2 kapsamında sınırlamalar

CISG m.2⁵¹ gereğince bazı mal ve satım türlerine CISG'in uygulanmaması için sınırlamalar getirilmiştir.

CISG m.2/(a) maddesi ile uyarınca *tüketici satımları*, kural olarak kapsam dışı bırakılmıştır. Malı, ticarî olarak tekrar satmak veya kullanmak niyeti ile yapılan satımlar CISG kapsamındadır. Satın alınan malın miktarı, teslim edileceği adres veya satım sözleşmesinin diğer unsurları tüketici satımları için alışılmış değilse, satım sözleşmesi bilincinde yapıldığı varsayılır. Bu durumda CISG uygulanır. Taraflar, söz konusu satımın tüketici satımı mı yoksa ticari satım mı olup olmadığını sözleşme kurulması sırasında bilmelidir. Tarafların sözleşmenin kurulmasından sonra satımın tüketim amacıyla yapıldığını öğrenmesi, satımı CISG kapsamından çıkarmaz.⁵²

Antlaşma açısından bir satım sözleşmesinin tüketici satımı olarak nitelendirilmesi, alıcının tacir olup olmaması gibi kişisel özelliklere göre değil, satım konusu malın ne amaçla kullanılacağı, esasına tabidir⁵³.

CISG m.2/(b) maddesi ile *açık artırma ile yapılan satımlar*, kapsam dışında tutulmuştur. Bu tür satımlar çoğu devlette iç hukukun emredici hükümleri ile düzenlenir. Bunun yanında kimin alıcı olduğu ihale sonunda belirlenebileceğinden Antlaşma'nın uygulanabilmesi için ihale neticesinin beklenmesi gerekecektir. Açık artırma sonuçlanana kadar gerçek alıcının kimliğinin belirli olmaması, bu satım türünün CISG kapsamında tutulmamasının sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.⁵⁴

CISG m.2/(c) maddesi ile *cebri icra veya diğer kanun gereği yapılan satımlar*, kapsam dışında tutulmuştur. Bu satım türleri üzerinde müzakere edilemedikleri için CISG dışında tutulmaları yerinde olmuştur. Cebri icra yoluyla yapılan satımlarda, satım işlemi yapan devletin resmi makamları olacağından, malın teslimi, sözleşmeye aykırılığı gibi kurumların bu tür satımlarda uygulanma olanağı bulunmamaktadır.⁵⁵

⁵⁰ Heiderhoff, 2008, s.31, Schlechtriem ve Schwenger, 2015, s.205, Atamer, 2005, s.44-45, Kröll, Mistelis, ve Viscallias, 2011, s.30-32, Schlechtriem ve Butler, 2009, s.29-30, Huber ve Mullis, 2007, s.43, Honnold ve Flechtner, 2009, s.60, Zeytin, 2011, s.50, Kaplan, 2002, s.344-347.

⁵¹ CISG m.2: "Bu Antlaşma aşağıdaki satımlara uygulanmaz: (a)Kişisel veya ailevi ihtiyaç veya ev ihtiyacı için mal alınması; meğerki satıcı, sözleşmenin akdi sırasında veya öncesinde, malların böyle bir kullanım için alındıklarını bilmesin ve bilmesi gerekmesin; (b)Açık artırma yoluyla yapılan satımlar; (c)Cebri icra veya diğer kanun gereği yapılan satımlar; (d)Menkul kıymet, kambiyo senedi ve para; (e)Gemi, tekne, hava yastıklı taşıt veya hava taşıtı satımı; (f)Elektrik satımı".

⁵² Schlechtriem ve Butler, 2009, s.28, Honnold ve Flechtner, 2009, s.3, Atamer, 2005, s.40, Tiryakioğlu, 1996, s.201, Schwenger ve Fountoulakis, 2007, s.37.

⁵³ Atamer, 2005, s.40, Heiderhoff, 2008, s.26-27, Tiryakioğlu, 1996, s.112-113, Atamer, 1995, s.554-555, Ferrari, 1995, s.18.

⁵⁴ Atamer, 2005, s.43.

⁵⁵ Honnold ve Flechtner, 2009, s.51-52.

CISG m.2/(d) maddesi ile *menkul kıymet, kambiyo senedi ve para satımı*, kapsam dışında tutulmuştur. Para, ancak tedavülde olmaması durumunda bir nevi koleksiyon şartı ile satılması halinde taşınır mal olarak değerlendirilerek CISG kapsamında sayılabilir.⁵⁶

CISG m.2/(e) maddesi ile *gemi, tekne, hava yastıklı taşıt veya hava taşıtı satımı*, kapsam dışında tutulmuştur. CISG, tescilli olup olmadığına bakılmaksızın bu malların tamamı için yapılan satımları kapsamı dışında tutmuştur. Satım esnasında hangi araçların tescile tabi olup olmayacağına, taraflarca bilinip bilinmediğinin tespiti tartışmalara yol açacaktır. Bu tür satımlar, her ülkenin kendi iç hukukunda özel tescile tabi tutulmaktadır.⁵⁷

CISG m.2/(f) maddesi ile *elektrik satımı* kapsam dışında tutulmuştur. Enerjinin, taşınır mülkiyetine konu edilebileceği düşünülmektedir. Özellikle elektrik ve atom enerjisi taşınır olarak kabul edilebilecektir.⁵⁸

Bazı hukuk sistemlerinde elektrik enerjisi taşınır mal kabul edilebileceğinden kapsam dışı bırakılması için ayrı ve açık bir düzenlemeye yer verilmiştir. Milletlerarası elektrik satım sözleşmelerinin ayrıntılı hükümler içermesi sebebi ile CISG'in uygulanmasına gerek olmadığı savunulmaktadır. Ancak doğal gaz ve petrol satımlarının da elektrik satımlarına benzer problemler içerdiğinden söz edilerek sadece elektrik satımlarının kapsam dışı bırakılmasının hukuken geçerli bir gerekçesinin bulunmadığı da öne sürülmektedir. Bazı yazarlar ise dışarıda bırakılma sebebinin elektriğin "*gayri maddi*" olması olarak açıklamaktadır.⁵⁹

CISG kapsamına girmeyen satıma ilişkin bazı konular

Uygulama alanı dışında tutulan satıma ilişkin bazı konular Viyana Satım Antlaşması CISG m.4 ve 5'te düzenlenmiştir. CISG m.4⁶⁰ hükmü uyarınca CISG, sadece satım sözleşmesinin kurulmasına ve böyle bir sözleşmenin taraflar arasında doğurduğu hak ve borçlara uygulanır. Antlaşma, üçüncü kişilerin haklarını ele almaz. Her ne kadar Antlaşma metninde bu konuya açıkça değinilmemişse de CISG m.4'ün ifadesinden dolayı olarak bu sonuca ulaşılır.⁶¹

CISG m.5⁶² hükmü uyarınca, sözleşmeye konu malın neden olduğu maddi veya bedeni zararlardan satıcının sorumluluğu da CISG kapsamında değildir. Malların neden olduğu maddi zararlardan dolayı satıcının sorumluluğu, çoğu ülkede farklı hukuki düzenlemelere tabidir. Bazı hukuk düzenleri haksız fiil, bazıları ise sözleşmeden kaynaklı sorumluluğu benimsemiştir.⁶³

Sonuç

Devletlerin, ticaret ve borçlar hukukunu düzenleyen kanunları farklı hükümler içermektedir. Bu durum uluslararası ticaretin gelişmesinin önündeki en önemli engellerden birisidir. Bunun sebebi, tarafların, aralarındaki "*yabancılık unsuru*" taşıyan ihtilafta, hangi hukuk düzenine tabi olacağını bilmemesi sebebi ile ortaya çıkan güvensizliktir. Antlaşmayı hazırlayanlar, en uygun hukuka sahip devletin bulunması için yapılacak araştırmayı ve

⁵⁶ Kröll, Mistelis ve Viscallias, 2011, s.31-32, Atamer, 2005, s.45, Toker, 2005, s.91.

⁵⁷ Honnold ve Flechtner, 2009, s.53, Schlechtriem, 1986, s.30.

⁵⁸ Oğuzman, Seliçi ve Özdemir, 2013, s.8.

⁵⁹ Schlechtriem, 1986, s.31.

⁶⁰ CISG m.4: "*Bu Antlaşma, sadece satım sözleşmesinin kurulmasını ve alıcı ile satıcının böylesi bir sözleşmeden doğan hak ve borçlarını düzenler. Antlaşmada aksine bir düzenleme bulunmadığı sürece, özellikle: (a) sözleşmenin veya sözleşmenin hükümlerinin veya teamüllerin geçerliliği; (b) sözleşmenin, satılan malların mülkiyeti üzerindeki olası etkileri düzenlenmemiştir*".

⁶¹ Lookofsky, 2008, s.23.

⁶² CISG m.5: "*Bu Antlaşma satıcının, malların bir kimsenin ölümüne veya yaralanmasına sebep olmasından kaynaklanan sorumluluğuna uygulanmaz*".

⁶³ Enderlein ve Maskow, 1992, s.46.

kanunlar ihtilafı kurallarına başvurulması ihtiyacını azaltmayı amaçlamışlardır. CISG, bu amaç doğrultusunda tarafların işyerlerinin farklı ülkelerde olduğu milletlerarası satım sözleşmeleri için özel olarak hazırlanmış, maddi kurallar içeren bir kanun metnidir.

CISG, ticaretin en temel sözleşmesine ilişkin maddi hukuk kurallarını yeknesak hale getirmesi, farklı hukuk sistemlerinin uyumsuzlukları çözüm yaklaşımlarını kaynaştırması, doktrin yorum ve yargısal uygulamaların çoğalmasi ile sürekli zenginleşen ve uluslararası ticari uygulamaların gelişimine paralel olarak gelişim gösteren bir özelliğe sahiptir. Bu gelişim CISG'i içtihatlar temelinde büyüyecek ortak bir hukuk sistemi haline getirecektir. Antlaşma'nın dünya çapında geniş kabul görmesi ve uygulanmasıyla meydana gelen kapsamlı içtihat hukuku, CISG'i yaşayan, dinamik bir metin haline getirmiştir. CISG, satım sözleşmesi yapacak taraflara, tek düzen, tarafsız ve kolay anlaşılır, hukuki bir metin sunmaktadır.

CISG, borçlar hukuku alanındaki hukuk uyumlaştırmalarına da örnek olarak bazı ülkelerin borçlar kanununda yaptığı değişikliklere temel oluşturmuştur. İskandinav ülkeleri Norveç, 1989; İsveç, 1990 ve Finlandiya, 1988 yıllarında satım kanunlarını; Hollanda, 1992 yılında medeni kanununu ve nihayet Almanya, 2002 yılında Medeni Kanunu'nu (BGB) tamamen modernize etmiştir. Bu ülkelerin kanunlarında yaptığı değişikliklerin ortak noktası, CISG hükümlerini örnek alarak, sözleşme ihlallerinin hukuki sonuçlarını, tek çatı altında düzenlemiş olmasıdır. Sözleşmeye aykırılık halleri ve hukuki sonuçları arasında yapılan katı ayırım sebebi ile yaşanan zorluklar, aykırılık hallerinin sebep gözetmeksizin kural olarak aynı genel esaslara tabi tutulmaları neticesinde giderilmiştir.

CISG'in Türkiye tarafından kabulü ile Türk satım hukuku açısından, milletlerarası satımlara CISG uygulanması gerekirken, iç satımlara TBK ve ticari satımlar için *Türk Ticaret Kanunu*, tüketici satımları açısından 6502 sayılı *Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun* hükümleri uygulanmaktadır. Bu karmaşıklığın giderilmesi için satım hukukumuzun modernleşerek yenilenmesi, milletlerarası uygulamalar ve genel kabul gören kurallarla uyumlu hale getirilmesi için önemli değişiklikler yapılması gerekmektedir. Türk ekonomisinin içinde bulunduğu büyüme ve gelişme ile orantılı olarak milletlerarası satımlar da nicelik ve nitelik olarak artacaktır. Bu sebeple CISG hükümlerinin Türk yargısı açısından daha bilinir hale getirilmesi gerekmektedir. Türk mahkemelerinin, CISG hükümlerini uluslararası yorumlama eğilimlerine uygun olarak yorumlaması ve uygulaması sağlanmalıdır. Türkiye olarak UNCITRAL metinlerine dayanan yargı kararlarına ilişkin çalışmalar yaparak, CLOUT sistemine katkıda bulunulmalıdır. Bu sayede uluslararası ticaret hukuku öğretisi, Kara Avrupası hukuk sisteminin birikimine sahip Türk içtihat hukukunu da dikkate alacaktır. Öte yandan yabancı yatırımcıların uluslararası ticaret hukuku kurallarının Türkiye'deki uygulamalarından haberdar olması temin edilerek, uluslararası ticari satımlarda Türk hukuk sistemine olan güven artırılacaktır.

CISG'in önerdiği hakkaniyetli çözüm yolları Türkiye içerisinde yapılacak alım satımlar için de uygulanabilir. Bu düzenleme ile iç hukukta Türk satım hukukuna tabi olan Türk tacirinin, dış ticaret kapsamında yapacağı milletlerarası satımlar için ticari alışkanlık edinmesi de sağlanacaktır. Bunun yanında Türk mahkemelerinin vereceği kararlar ve Türk hukukçular tarafından oluşturulacak görüşler uluslararası satım hukukuna özgü içtihatların gelişmesine de katkı sağlayabilecektir.

Kaynakça

- Adıgüzel, M. (2013). Ekonomik küreselleşmenin Türkiye ekonomisine etkileri. *Akademik bakış dergisi*, 35, 1-20.
- Atamer, Y. (1995). Birleşmiş milletler satım hukukunun uluslararası uygulama alanı. *İstanbul barosu dergisi*, Y, 100, 69.

- Atamer, Y. (2005). *Uluslararası satım sözleşmelerine ilişkin birleşmiş milletler antlaşması (cisg) uyarınca satıcının yükümlülükleri ve sözleşmeye aykırılığın sonuçları*. Beta.
- Ayoğlu, T. (2011). *Uluslararası ticari sözleşmelere uygulanan genel prensipler. maddi hükümler ve ticari adet – teamüller olarak lex mercatoria*. Vedat Kitapçılık.
- Bianca, C. M. Bonell, M. J. & Graf, J. B. (1987). *Commentary on the International Sales Law: The 1980 Vienna Sales Convention*. Giuffrè.
- Borisova, B. (2003). *Geographic sphere of application of the united nations convention on contracts for the international sale of goods*. Pace Law School Institute of International Commercial Law.
- Buydaert, M. (2012-2013). *The passing of risk in the international sale of goods. a comparison between cisg and the incoterms*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Faculteit Rechtsgeleerdheid Universiteit Gent.
- Castellani, L. (2008). *Türkiye'nin CISG'e taraf olmasına ilişkin çerçeve. milletlerarası satım hukuku*. der. Atamer. İstanbul.
- Çağa, T. ve Kender, R. (2010). *Deniz ticareti hukuku. navlun sözleşmesi*. İstanbul.
- Çelikel, A. (1992). *Milletlerarası özel hukuk*. İstanbul.
- Enderlein F. ve Maskow D. (1992). *International sales law*. Oceana Publications.
- Erdem, E. (1992). Milletlerarası mal satım sözleşmeleri hakkında birleşmiş milletler sözleşmesi. *Batider*, 16(3), 27–105.
- Erdoğan, B. (2012). *Roma hukuku dersler*. İstanbul.
- Ferrari, F. (1995). Specific topics of the cisg in the light of judicial application and scholarly writings. *Journal of Law and Commerce*, 15, 1-88.
- Ferrari, F. (2005). Remarks on the UNCITRAL Digest's Comments on Article 6 CISG. *Journal of Law and Commerce*, 25(13), 13-37.
- Güven, K. (2014). Lex mercatoria ve milletlerarası tahkim, *milletlerarası hukuk ve milletlerarası özel hukuk bülteni*, 34(2), 1-57.
- Hatemi H. & Aybay A. (2014). *Eşya hukuku*. İstanbul.
- Heiderhoff, B. (2008). *CISG'in uygulama alanı: Konu bakımından, milletlerarası satım hukuku*, der. Atamer, Çev. Ajda Gençsoy. İstanbul.
- Hergüner, Ü. (1988). Applicability Of The UN Convention On Contracts For The International Sale Of Goods To Sales Contracts Concluded By Turkish Companies And Their Affiliates Abroad. *Murat Sarıca Armağanı, Aybay yayınları, Danıştay kütüphanesi, İstanbul*, 95-100.
- Honnold, J. & Flechtner, M. H. (2009). *Uniform law for international sales under the 1980 united nations convention*. Lahey.
- Huber, P. & Mullis, A. (2007). *The CISG: a new textbook for students and practitioners*. München: European Law Publishers.
- Kaplan, Y. (2002). 1980 tarihli birleşmiş milletler viyana sözleşmesi çerçevesinde, internet ortamında bilgisayar programı satış sözleşmesi. *Milletlerarası hukuk ve milletlerarası özel hukuk bülteni*, 22(2), 325-356.
- Kaya, C. (2012). *CISG (milletlerarası mal satımına ilişkin sözleşmeler hakkında birleşmiş milletler antlaşması) gereğince alıcının satım bedelini ödeme borcu*. XII Levha. İstanbul.
- Koschaker, P. ve Ayiter, K. (1977). *Roma özel hukukunun ana hatları*. Ankara.
- Kröll, S. Mistelis, L. & Viscallias, P. P. (2011). *UN convention on contracts for the international sale of goods (CISG) commentary*. Oxford: Hart Publishing.
- Lookofsky, J. (2008). *Understanding the CISG*. Kopenhag.
- Mistelis, L. (2008). *CISG'in uygulama alanı: yer, zaman ve kişi bakımından, milletlerarası satım hukuku*, der. Atamer. İstanbul.

- Oğuz, A. & Özkan, Z. (2016). *CISG kurallarının lex mercatoria niteliği, milletlerarası mal satım hukuku*, der. Sinan Okur. Ankara.
- Oğuzman, K., Seliçi, Ö. & Özdemir S. (2013). *Eşya hukuku*. İstanbul.
- Özsunay, E. (1976). *Karşılaştırmalı hukuka giriş*, İstanbul.
- Özsunay, E. (2016). “*CISG’in oluşum tarihçesi*”, *milletlerarası mal satım hukuku*, der. Sinan Okur, Ankara: Adalet yayınevi.
- Saf, C. (2000). *A study of the interplay between the conventions governing international contracts of sale*. Pace Law School Institute of International Commercial Law.
- Schlechtriem, P. & Butler, P. (2009). *UN law on international sales: the UN convention on international sales – the UN convention on the international sale of goods*. Fribourg.
- Schlechtriem, P. (1986). *Uniform sales law-the UN-convention on contracts for the international sales of goods*. Viyana. Manz.
- Schlechtriem, P. (2005). Requirements of application and sphere of applicability of the CISG, *Victoria University of Wellington Law Review*, 2005(4), 781–794.
- Schlechtriem, P. ve Schwenger, I. (2015). *Commentary on the un convention on contracts for the international sale of goods (CISG)*, Schwenger, I. ve Aksoy, P. Ç. (Ed.) *Milletlerarası mal satımına ilişkin sözleşmeler hakkında birleşmiş milletler antlaşması (viyana satım sözleşmesi) şerhi*, On iki levha yayıncılık, İstanbul.
- Schwenger, I. & Fountoulakis, C. (2007), *International sales law*. New York.
- Schwarz, Andreas B. (1945). *Roma hukuku dersleri*. İstanbul.
- Şanlı, C. (2005). *Uluslararası ticari akitlerin hazırlanması ve uyumsuzlukların çözüm yolları*. İstanbul.
- Şanlı, C. & Ekşi, N. (2005). *Uluslararası ticaret hukuku*. İstanbul.
- Tandoğan, H. (2008). *Borçlar hukuku özel borç ilişkileri*. C.1. 6. Bası. İstanbul.
- Tiryakioğlu, B. (1989-1990). 11 Nisan 1980 tarihli milletlerarası mal satımlarına ilişkin birleşmiş milletler sözleşmesi ve sözleşmenin milletlerarası özel hukuk kuralları ile ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 41, 1–4.
- Tiryakioğlu, B. (1996). *Taşınır mallara ilişkin milletlerarası unsurlu satım akitlerine uygulanacak hukuk*. Ankara üniversitesi hukuk fakültesi.
- Toker Ali G. (2005). *11 nisan 1980 tarihli uluslararası taşınır mal satımına ilişkin birleşmiş milletler sözleşmesi'nin (viyana sözleşmesi) uygulama alanı*. Ankara.
- Uluocak, N. (1989). *Milletlerarası özel hukuk dersleri*. İstanbul.
- Üçok, C., Mumcu, A. (1981). *Türk hukuk tarihi*. Ankara.
- Velidedeoğlu, H.V. (1973). *İslam ülkelerinde kanunlaştırma hareketleri ve bunun batı hukuk sistemleriyle ilişkileri*. Ankara.
- Yelkenci, I. (2014). *Uluslararası satım sözleşmelerine ilişkin birleşmiş milletler antlaşması (CISG) uyarınca alıcının sözleşmeden dönmesi*. İstanbul.
- Zeytin, Z. (2011). *Milletlerarası mal satım sözleşmeleri hukuku*. Ankara.

SOCIOLOGY

Erkeklerin Kadına Yönelik Fiziksel Şiddet Uygulamasına Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi

Investigating the Factors Affecting Man's Physical Violence to Women

Sedat AKKUŞ*
Şeyda YILDIRIM**

Öz

Bu araştırmada kadına fiziksel şiddet uygulamış ve uygulamamış erkeklerin toplumsal cinsiyet tutumları ile şiddet uygulamaları arasındaki ilişkinin ve şiddet uygulamaya etki eden diğer faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma Merkezefendi Devlet Hastanesi'nde çalışan erkek personel ile hastaneye başvuran erkek hastalarla yapılmıştır. Toplamda 386 erkek ile yapılmış nicel ve genel tarama modeline (tekil ve ilişkisel) dayalı bir araştırmadır. Araştırmada katılımcılara ilişkin sosyo-demografik bilgiler, çocukluk çağı yetiştirilme şekli, kötü alışkanlıklar, kadına yönelik şiddet ve toplumsal cinsiyet tutumlarına ilişkin sorular sorulmuştur. Araştırma verileri yüz yüze, anket yoluyla toplanmıştır. Verilerin değerlendirilmesi SPSS 21.0 ile yapılmıştır. Verilerin normal dağılım göstermemesi nedeniyle Mann Whitney U, Kruskal Wallis H ve Ki-Kare(χ^2), testlerinden faydalanarak yapılmıştır. Erkeklerin %13,7'si kadına fiziksel şiddet uygulamıştır. Kadına fiziksel şiddet uygulamış erkekler diğer erkeklere göre toplumsal cinsiyet konusunda daha eşitsiz tutum sergilemişlerdir. Eşin eğitim düzeyi, eşin çalışması, çocuk sayısı ve evlenme şekli gibi faktörlerin kadına şiddet uygulama üzerinde etkili değişkenler olduğu görülmüştür. Toplumsal cinsiyet tutumu kadına fiziksel şiddet uygulama üzerinde etkilidir. Bu nedenle kadına yönelik fiziksel şiddetin azalması için erkeklerin daha eşitlikçi toplumsal cinsiyet tutumu benimsemesi gerekmektedir. Bundan dolayı şiddetle mücadelede toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda toplumda farkındalık yaratılmasını sağlayıcı çalışmalara ağırlık verilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Araştırma kadına yönelik şiddetin sadece kadınlarla değil aynı zamanda erkeklerle de çalışılması gerekliliği hakkında destekleyici bilgiler sunmaktadır. Bu durum araştırmanın hem alanyazındaki eksikliğe dikkat çekmesi hem de kadına yönelik şiddetin çözümü için daha bütüncül bir perspektif kazandırması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erkeklik, Toplumsal Cinsiyet, Kadına Karşı Fiziksel Şiddet

Abstract

The aim of this research is to examine the relationship between gender attitude of men who have/have not resorted to physical violence against women and the uses of violence, and to examine the other factors having affect on violence. The research is based on quantitative and general scanning model (singular and relational) conducted on 386 men. The questions regarding socio-demographic status of the attendants, the way they were brought up in childhood, their bad habits, their attitude on violence against women and gender were directed to the attendants. Research data has been collected through face to face survey. Assessment of the data has been carried out with SPSS 21.0. The research has been conducted by benefiting from the Chi-Square (χ^2), Mann Whitney U and Kruskal Wallis H tests as the collected data do not exhibit normal distribution. According to the survey 13,7 % of men used violence to women. The men who used violence to women showed less fair attitude than the others. It is observed that the factors such as the education level of the partner, employment of the partner, number of children and the way of marriage are the effective variables on violence against women. Gender attitude is effective on violence against women. Therefore, it is necessary for the men to adopt more equalitarian gender attitude for the reduction of violence against women. Thus, in terms of combating violence, it is revealed how significant it is to give more focus on studies which raise awareness in society on gender equality. The research provides supporting information on the point that the study of violence against women should also be worked with men besides women. This carries importance in terms of drawing attention to the deficiency in the literature and to give a more integrated point of view to solve the violence against women.

Keywords: Masculinity, Gender, Physical Violence Against Women

Giriş

İnsanlık tarihinin ilk gününden bu yana insanların, çeşitli yıkıcı güçler nedeniyle hayatlarını kayb ettikleri ya da hak etmedikleri şekilde, insanca yaşam koşullarından mahrum kaldıkları görülmüştür. Depremler, seller, soğuklar, sıcaklar, fırtınalar gibi doğal güçler elbette

* Sosyal Hizmet Uzmanı, Merkezefendi Devlet hastanesi Çocuk İzleme Merkezi, sedatakkus.shu@gmail.com.

** Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, yildirim.seyda@gmail.com.

çok sayıda insanın ölümüne neden olmakta ve bununla kalmayıp yaşam koşullarını da güçleştirmektedir. Ancak dünyada doğal afetlerden çok daha büyük ve yıkıcı güç vardır ki, bu insanın kendisidir. İnsanın kendi türü üzerinde yaptığı yıkımı hiçbir doğal afet gerçekleştirmemektedir (Yıldırım, 2006, s. 1). İnsanların çeşitli gerekçelerle birbirlerine bilinçli bir şekilde zarar vermeleri olarak gördüğümüz bu yıkım en genel anlamıyla şiddet olarak adlandırılır.

Şiddet “kişinin, fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik açıdan zarar görmesiyle veya acı çekmesiyle sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel hareketleri, buna yönelik tehdit ve baskıyı ya da özgürlüğün keyfi engellenmesini de içeren, toplumsal, kamusal veya özel alanda meydana gelen fiziksel, cinsel, psikolojik, sözlü veya ekonomik her türlü tutum ve davranış” olarak tanımlanmıştır (T.C. Resmi Gazete, 20 Mart 2012, sayı: 28239). Şiddet güçlüğün güçsüze zarar vermesi şeklinde tanımlandığında çeşitli özelliklerinden dolayı güçsüz durumda olan grupların şiddet mağduru olduğu görülmektedir. Bu mağdurlar genellikle fiziksel güçsüzlükleri nedeniyle kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve engelliler olmaktadır. Bu çalışma bu mağdur gruplardan kadınlara yönelik uygulanan şiddet konusu üzerine odaklanmaktadır.

Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Şiddetin Tasfiye Edilmesine Dair Bildiride “kadınlara karşı şiddet” terimini, ister kamusal isterse özel yaşamda meydana gelsin, kadınlara fiziksel, cinsel veya psikolojik acı veya ıstırap veren veya verebilecek olan cinsiyete dayanan bir eylem veya bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma şeklinde tanımlanmıştır (<http://www.uhdigm.adalet.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14 Şubat 2018). Kadına karşı fiziksel şiddet ise kadının bedenine acı çektirme ve zarar vermeye yönelik eylemlerle gerçekleştirilen, yaralama ve öldürmeyle son bulabilen şiddet türüdür. Sert ve kızgın cisimler, sopa, bıçak, silah gibi nesnelere kullanılabilmektedir. Fiziksel şiddet, sıklıkla psikolojik, cinsel ve ekonomik şiddetle birlikte uygulanmaktadır (Öztürk, 2014, s. 40).

Kadına yönelik şiddet konusu insanlık tarihi kadar eski olmakla birlikte bunun önlenmesi gereken bir sorun olduğu 20.yüzyılda insan haklarının gelişimiyle kabul görmeye başlamıştır. İnsan haklarının gelişimi ve feminist hareketlerin baskıları sonucu kadına yönelik şiddetin önlenmesi için evrensel boyutta çalışmalar yapılmaya başlanmıştır ve halen bu çalışmalar devam etmektedir. Ancak hala kadına yönelik şiddet konusu en önemli toplumsal sorunlardan birini oluşturmaktadır (Yıldırım, 2016, s. 89).

Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) Çok Uluslu Kadın Sağlığı ve Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması'nda farklı ülkelerde (Bangladeş, Brezilya, Etiyopya, Japonya, Namibya, Peru, Samoa, Sırbistan- Karadağ, Tayland ve Birleşik Tanzanya Cumhuriyeti) topladığı veriler incelendiğinde; partnerleri tarafından fiziksel şiddete maruz kalmış kadınların oranı %13 (Japonya) ile %61 (Peru) arasında değiştiği görülmektedir. Bu ülkeler arasında Japonya her türlü şiddette en düşük; Bangladeş, Etiyopya, Peru ve Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti ülkeleri ise en yüksek oranlara sahiptir (Garcia-Moreno vd., 2005, s. 28).

Türkiye'de yapılan kadına yönelik şiddet araştırmalarında bu ülkelerden farklı olmadığı görülmektedir. Ülkemizde yapılan en kapsamlı araştırmalardan biri “Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması (2015)”dır. Bu araştırmaya göre kadınların %35,5’i hayatının bir döneminde fiziksel şiddete maruz kalmıştır (Yüksel Kaptanoğlu ve Çavlin, 2015, s. 84). Yine bir başka kapsamlı çalışmada “hayatı boyunca” eşinden en az bir kez fiziksel şiddet görmüş kadınların oranı %35 olarak bulunmuştur (Altınay ve Arat, 2008, s. 59). DSÖ’nün 2005 istatistikleri incelendiğinde; Türkiye’deki kadınların şiddete maruz kalma oranları Tayland (34) , Brezilya (34), Tanzanya (33) gibi bölgelere yakın oranlara sahip olduğu görülmektedir. Bu verilerden anlaşıldığı üzere kadına yönelik şiddet birçok ülke için önemli bir sorundur.

Dünyada bu soruna yönelik akademik ve diğer örgütsel alanlarda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak kadına yönelik şiddet eşi ya da birlikte olduğu erkekler tarafından (Altınay

ve Arat, 2008, s. 79; Garcia-Moreno vd., 2005, s. 43; Yüksel Kaptanoğlu ve Çavlin, 2015, s. 82) uygulanmasına rağmen, son yıllara kadar yapılan akademik ve diğer çalışmaların çok büyük bir kısmı sadece kadına ve kadınlığa yönelik çalışmalardır (Altun, 2006; Altınay ve Arat 2008; Balcı ve Ayrancı, 2005; Yüksel Kaptanoğlu ve Çavlin 2015, Tanrıverdi ve Şıpkın, 2008, Yaman Efe ve Ayaz, 2010). Kadının şiddete maruz kalmasında kapitalizmin gelişiminden, kadının özel alana hapsedilerek kamusal alanda karar verici olamamasından, ekonomik sorunlardan, kişilik özelliklerine kadar birçok nedenin etkili olduğu tespitleri yapılmıştır. Ancak bu önemli bulguların yanı sıra şiddetin kaynağı erkeklerin/erkekliğin şiddetle kurgulanmasına neden olan toplumsallaşmaya yeterince dikkat çekilmemiş ve araştırma alanında gerektiği kadar yer edinememiştir. Oysaki toplumsal olarak inşa edilen ve şiddetle sonuçlanan kadınlık ve erkeklik kurgusu anlaşılmadan sadece şiddete maruz kalan kadınlar ile ilgili yapılan her çalışma eksik kalmakta ve şiddeti ortadan kaldırmayı sağlayacak etkili çözüm yollarının geliştirilememesine neden olmaktadır.

Bu çerçevede bu çalışmada kadına fiziksel şiddet uygulamış ve uygulamamış erkeklerin şiddet uygulamalarını etkileyen sosyo-demografik özellikleri, çocukluk çağı yetiştirilme şekilleri ve kötü alışkanlıklara ilişkin faktörleri belirleyerek, bu değişkenlerin kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı üzerindeki etkisini ortaya koymak çalışmanın konusu olarak ele alınmış, toplumsal cinsiyet tutumu ve kadına fiziksel şiddet uygulama arasındaki ilişkinin ortaya konması amaçlanmıştır.

Çalışmanın önemi gerek uygulamada gerekse de akademik çerçevede toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin “öteki mağdurlarını” yani erkeklerin görünür kılmasına katkı sağlayacak küçük ancak önemli eksikliğe dokunuşundan gelmektedir. Olageldiği gibi çalışmanın sadece kadın mağdurlarla değil aynı zamanda şiddetle bezenmiş erkeklik kurgusunun kurbanları “erkeklikleri” anlamamız ve bu soruna yönelik çözüm geliştirmemiz açısından ayrıca önem taşımaktadır. Araştırma kadına yönelik şiddetin sadece kadınlarla değil aynı zamanda erkeklerle çalışılması gerekliliği hakkında destekleyici bilgiler sunmaktadır. Bu durum hem alanyazındaki eksikliğe dikkat çekmesi hem de kadına yönelik şiddetin çözümü için daha bütüncül bir perspektif kazanmamız açısından önem taşımaktadır.

Bundan sonraki bölümde cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, toplumsal cinsiyet inşası bağlamında erkeklik kurgusu ve erkeklik krizi ile kadına yönelik şiddet arasındaki bağlantının ortaya konması amaçlanmıştır. Araştırmanın metodoloji bölümünde ise 386 kişilik örneklemin içerisinde kadına şiddet uygulama yaygınlığının belirlenmesi ve veri toplama araçlarındaki diğer sorularla şiddetin ortaya çıkmasına etki ettiği düşünülen faktörlere yönelik analizin nasıl gerçekleştirildiği ayrıntılandırılmıştır. Bulgular bölümünde analiz sonucunda elde edilen sonuçlar tablolar halinde verilmiş ve tartışma bölümünde de elde edilen bulgular literatürde konuyla ilgili diğer çalışmalarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Ayrımı

Biyolojik olarak bazı özellikler bakımından insanlar arasında farklılıklar görülmektedir. Kadınlar ve erkekler arasındaki bu tür farklılıklara cinsiyet farklılıkları denir. İnsanlar toplumsallaşma sürecinde cinsiyet ile ilgili davranışlar edinirler. Toplumsallaşma sürecinde erkek ve kız çocuklarının öğrendikleri, kültürün cinsiyetlerine “uygun” bulduğu duygu, tutum, davranış ve roller arasındaki farklılıklar ise toplumsal cinsiyet farklılıkları olarak ele alınır (Dökmen, 2009, s. 24). Biyolojik cinsiyetin aksine, toplumsal cinsiyet farklılığı, sosyal yapılandırma sonucu oluşmaktadır ve değiştirilebilir. Pek çok toplumda kadın ve erkek farklı bireyler olarak görülmekte ve her birinin kendine ait imkanları, rolleri ve sorumlulukları olduğu kabul edilmektedir (Akın ve Demirel, 2003, s. 73).

Toplumsal cinsiyet, toplumsal olarak inşa edilmiş erillik ve dişilik kavramlarıyla ilgilidir ve doğrudan bireyin biyolojik cinsiyetinin bir sonucu olmak zorunda değildir. Cinsiyet

ve toplumsal cinsiyet arasındaki ayırım esastır, zira erkekler ve kadınlar arasındaki çoğu farklılığın kökeni biyolojik değildir. Toplumsal cinsiyetin oluşumunu ve bu kimlikleri temel alan toplumsal rolleri açıklayabilmek için birbirine karşıt yaklaşımlar benimsenmiştir. Giddens (2000, s. 107-109) cinsiyet ve toplumsal cinsiyet sorunu hakkında birbirine karşıt konumları, üç yaklaşım şeklinde kategorileştirmiştir. İlk olarak erkekler ve kadınlar arasındaki davranış farklarının biyolojik bir temeli olduğunu savunan tartışmalardır. Bunlar insan biyolojisinin - hormonlardan kromozomlara, beynin büyüklüğünden genetiğe uzanan- çeşitli yönlerinin, erkekler ile kadınlar arasındaki doğuştan gelen davranış farklarından sorumlu olduğunu düşünmektedir. İkincisi toplumsallaşmaya ve toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesine verildiği kuramlar: aile, medya gibi toplumsal araçların yardımıyla toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesinin incelenmesidir. Toplumsal cinsiyet farkları biyolojik olarak belirlenmez, kültürel olarak oluşturulur. Son olarak gerek toplumsal cinsiyetin gerekse cinsiyetin hiçbir biyolojik temeli olmayıp tümüyle toplumsal olarak yapılandırıldığına inanan bilginlerdir.

Cinsiyetin toplumsallaşması toplumsal cinsiyet rollerinin öğrenilmesi sürecidir. Cinsiyetin toplumsallaşması süreci bebeğin doğumuyla başlar. Çocuklar, biyolojik cinsiyetlerine uygun olduğu düşünülen normları ve beklentileri öğrenerek içselleştirirler. Böylelikle bu normlara ve beklentilere uygun “cinsiyet rollerini” erkek ve dişi kimliklerini (erillik ve dişiliği) benimserler (Giddens, 2012, s. 526). Biyolojik cinsiyetimiz sadece cinsel organımıza bakılarak tespit edilebilir. Fakat her kültürün kızları ve oğlanları değerlendirme yöntemi vardır ve onlara farklı roller, tepkiler, nitelikler yükler. Doğumlarından itibaren kızlara ve oğlanlara tüm bu sosyal ve kültürel algı ve davranışların “paket halinde yüklenmesi” aslında, “toplumsal cinsiyetin öğretilmesi ve benimsetilmesidir” (Bhasin, 2003b, s. 8). Yani oluşturulan, yeniden üretilen cinsiyetimiz “toplumsal cinsiyettir”. Toplumsal cinsiyet kapsamında erkeklik ve kadınlık oluşturulur. Erkeklik ve kadınlık içsel olarak ilişkisel (relational) kavramlardır; yani birbirlerine göre, birbirleriyle ilişki içinde anlam kazanırlar. Sosyal bilimler için bilgi nesnesi olarak erkeklik her zaman ilişki-içindeki-erkekliktir. Yani asıl incelenen, bilgi nesnesi olan, bağımsız bir “erkeklik” ya da “kadınlık” değil, “toplumsal cinsiyet ilişkileri”dir (Maral, 2004, s. 128).

Pek çok toplumda kadınlardan yumuşaklık, nezaket, ilgi gösterme, besleyip yetiştirme ve itaat gibi niteliklere sahip olmaları ve bunları mükemmelleştirmeleri; erkeklerden ise güçlü, özgüvenli, mantıklı olmaları ve rekabet etmeleri beklenir. Erkekler ev halkının reisi, ekmeği kazanan, mülkiyetin sahibi ve yöneticisi, siyasette, dinde, iş ve meslek hayatında aktif yer alanlar olarak kabul edilir. Diğer yandan kadınlardan çocuk doğurmaları ve yetiştirmeleri, hasta ve yaşlılara bakmaları, tüm ev işini yapmaları vs. beklenir ve kadınlar bu doğrultuda eğitilir. Bu ise kadınların eğitimlerini ya da eğitim eksikliğini, istihdam için hazırlıklarını, istihdamlarının doğasını vs. belirliyor (Bhasin, 2003b, s. 12).

Toplumsal Cinsiyet İnşası Bağlamında Erkeklik Kurgusu

Erkekler ile ilgili çalışmaların tarihi çok eski olsa da, sosyal bilimlerde (psikoloji-psikanaliz dalı hariç) “erkeklik” ya da erkek kimliği üzerindeki çalışmalar daha geç bir tarihte, toplumsal cinsiyet tartışmaları ve çalışmalarıyla başlamıştır. Özellikle 1970'lerdeki ikinci dalga feminizmin yol açtığı toplumsal cinsiyet tartışmaları ve araştırmaları, önce kadınlar üzerine yoğunlaşmış, kabaca 80'lerin başından itibaren ise, erkek kimliği (erkeklik) üzerine yapılan çalışmalar artmaya başlamıştır (Maral, 2004, s. 128). Erkeksi davranışlar, kadınsı davranışlarla ilgili biyoloji, anatomi ve psikoloji temelli çalışmalar artmaya başlamış, güç, akıl, aktiflik, çatışmadan kaçmamak, şiddet uygulayabilmek, rekabet becerisi ve başarı tutkusu, teknolojik bilgiye ve uzmanlığa sahip olmayı istemek, risk alma ve macera peşinde koşma arzusu ve kahramanlık istencine sahip olmak erkeklik belirtisi olarak kabul edilmiştir (Sancar, 2009, s. 29).

Bunun yanı sıra erkekliğin fiziksel anlamı basit bir şey değildir. Fiziksel özelliklerini (boyun uzunluğu, kısalığı, şekli gibi), tavır ve hareket alışkanlıklarını, belirli fiziksel becerilere sahip olmayı ve belirli becerilerin eksik kalmasını, kişinin kendi beden imajını, bunun öteki insanlara sunulmuş biçimini ve bu insanların buna karşılık verme biçimlerini, kişinin bedeninin çalışma ve cinsel ilişkilerdeki işleyiş biçimini içerir. Bunların hiçbiri, hiçbir anlamda XY kromozomlarının sonucu değildir. Erkekliğin fiziksel anlamı, toplumsal pratiğin kişisel tarihi, toplumdaki yaşam çizgisi aracılığıyla gelişir (Connell, 1998, s. 122). Hiç farkında olmadan erkeklerin bedenlerine kazınan davranışlar, yaşamlarının her alanında tekrarlanır. Neredeyse daha doğmadan belirlenmeye başlayan erkek birey, yavaş yavaş ve uzun bir süreçte, erkek olmanın gereklerini farkında olmadan içselleştiren bu hareketler, yürümekten kadeh tutmaya, çeşitli hareket biçimlerinden, parmak kaldırmaya, laf atmaktan direksiyon tutmaya, konuşmaktan omuz atmaya uzanan bir aralıktaki değişiklik gösterir. Erkek olmanın göstergesi bir zaman iyi dövüşmek iken, başka bir bağlamda iyi dans etmek, başka birinde de iyi içki içmek olabilir (Cengiz vd., 2004, s. 57).

Scully (1990, s. 105), geleneksel ve modern erkeklik ayırımına gider. Geleneksel modelde erkeklik, güçlülük, saldırganlık ile gerçekleşir ve duyarlılık, çaresizlik ve zayıflık gibi duygular uygun bulunmaz. Öfke türü bazı duyguların denetlenmesi beklenmez. Erkekler en yakın arkadaşlıklarını erkeklerle kurarlar ama bu duygusal anlamda bir yakınlık değildir. Kadınlar cinsel ilişki ve üreme işlevi olan ve erkeklerin tersine iffetli olmaları beklenen, erkek otoritesine boyun eğmesi gereken yaratıklar olarak görülür, yani “saygınlık” sendromuna inanılır. Modern modelde ise erkeklik, geleneksel modelin tersine, zeki olmayı ve öfke gibi duyguların denetlenmesini gerektiren ekonomik başarı ve güç ile gerçekleşir.

Erkek bedeni, bir yandan piyasanın isteklerine göre şekillendirilirken, erkeklik denen kurgunun kendisi de bu sistemin öznesi konumuna gelmektedir. Bu bağlamda, erkeklik işlevsellik, rasyonellik, hesap edilebilirlik, kesinlik gibi özelliklere dayalı bir dil, bir toplumsal pratik, bir söylem haline gelmekte, öyle ki bu dil, erkek bedenlerin sınırlarını da aşmış bütün topluma yayılmaktadır. Dolayısıyla erkeklik, kadınları da kuşatarak piyasa ideolojisinin kendiliğinden dili haline gelmektedir (Cengiz vd., 2004, s. 68). Aslında bu inşa süreci erkekliğin kendi içinde yeniden doğuşu anlamına gelir. Erkeklik kurgusu içinde daha çok istenilen, daha çok kışkırtılan erkeklik: Yani “hegemonik erkeklik” olarak karışımıza çıkmaktadır.

Hegemonik erkeklik

Hegemonik erkeklik kavramında “hegemonya” acımasız iktidar çekişmelerinin ötesine geçerek özel yaşamın ve kültürel süreçlerin örgütlenmesine sızan bir toplumsal güçler oyununda kazanılan, toplumsal üstünlüktür (Connell, 1998, s. 246). Hegemonik erkeklik, en genel anlamıyla, “iktidarı” elinde tutan erkeklerin sahip olduğu erkeklik imgesine işaret eden bir kavram olarak tartışmaların merkezinde yerini almıştır (Sancar, 2009, s. 30).

Hegemonik erkeklik daima kadınlarla “ilgili olduğu kadar”, ikincil konuma itilmiş çeşitli erkeklik biçimleriyle ilgili olarak da inşa edilmektedir. Farklı erkeklik biçimleri arasındaki etkileşim, ataerkil bir toplumsal düzenin işleyiş biçiminin ayrılmaz parçasıdır (Connell, 1998, s. 245). Hegemonik ve tabii erkeklik kavramları çeşitli kültürlerde farklı erkek gruplarıyla özdeşleştirilse de; hemen hemen her toplumda birbiriyle hiyerarşik ilişkiler içinde bulunan birden fazla erkeklik bulunmaktadır. Bu hiyerarşik pozisyonlar sabit değildir, erkeklerin farklı ilişkilerindeki konumlarına göre değişebilir. Buna karşın, genel olarak kadınların tüm bu “erkeklikler” karşısındaki konumu ikincildir (Cengiz vd., 2004).

Hegemonik erkeklik farklı sınıfsal bağlamlarda ve farklı aile modelleri içinde farklı farklı işleyebilir. Yönetici sınıfa mensup ailelerde yaşam, erkeğin kariyer başarısına odaklıdır ve bunu devamlı kılacak şekilde, erkeğin özgüveninin yüksek tutulması ile meşguldür. İşçi sınıfı erkeğinin ise motive edilecek bir kariyeri elbette yoktur. Bu nedenle teknolojik bilgisi ve

sahip olduğu uzmanlık gereği taslayabileceği üstünlük olmadığı için eril üstünlüğünü ve ayrıcalıklı konumunu ailenin geçimini sağlama becerisine bağlamak durumundadır. Bunun işlevsel olmasının uygun bağlamı dinle ya da etnik kimliklerle desteklenen erkek üstünlüğü ve önceliği zihniyetinden sağlanabilir. Aslında her zaman doğrudan eril şiddet de bu iktidarı garantileyecek bir stratejik araç olarak devrededir. Bu farklı erkeklik stratejilerinin varlığı işçi sınıfı erkekliğinin despotizme, sermaye sınıfı erkekliğinin ise liberalizme dayandığı anlamına gelmez; ikisi de bir tür hegemonik erkekliktir (Sancar, 2009, s. 33).

İktidarı elde bulunduranlar olarak erkeklerin toplumsal tanımı, yalnızca zihinsel beden imajları ve fantezilere değil, kas gücü, duruş, beden duygusu ve dokusuna da dönüştürülür. Bu, erkeklerin iktidarının başlıca “doğallaştırılma”, diğer bir deyişle doğal düzeninin parçası olarak görülme biçimlerinden biridir. Erkeklerin üstünlüğüne ve bundan kaynaklanan baskıcı, pratiklere duyulan o inancın, başka yönlerden çok az güce sahip olan erkekler tarafından ayakta tutulmasına olanak sağlaması açısından çok önemlidir (Connell 1998, s. 123).

Hegemonik erkeklik dikey ve hiyerarşik güç ilişkileri üzerine kurulmaktadır. Erkekler ve kadınların birbirleriyle ilişkilerine dair klişeleşmiş ama oldukça yaygın ve etkili bazı kalıp yargılar vardır. Çoğunlukla erkekler arasındaki ilişkilerin, kadınlara kıyasla daha sağlam, kalıcı ve samimi olduğuna inanılır ve bu yargılar delikanlılık, harbilik, doğruluk, racon vb. sıfatlarla da pekiştirilir. Oysa delikanlılık anlatısını kuran bütün bu unsurlar, erkekler arasında eşit, demokratik ve sıcak bir ilişkinin gelişmesine engel olan hiyerarşik mekanizmalardır. Bu hiyerarşik rejim, diğer örneklerinde olduğu gibi güç ilişkileri dolayısıyla işlemektedir. Bir başka deyişle erkeklik ritüellerine uygun davranışlar; ast-üst ilişkilerinin belirlenmesiyle, çoğu zaman zor kullanarak ya da sembolik şiddet unsurlarıyla sağlanmaktadır. Bu rejim, daha alt gelir ve yaş gruplarında kaba kuvvetle sağlanırken, orta ve üstü yaş ve gelir gruplarında ise para ve statünün yardımıyla kurulmaktadır (Cengiz vd., 2004, s. 61-62).

Hegemonik erkekliğin, kadınlara karşı özellikle tehditkar olunması anlamına gelmesi gerekmez. Kadınlar kendilerini hegemonik olmayan erkeklikler tarafından da ezilmiş hissedebilirler, hatta hegemonik örüntüyü daha tanıdık ve dolayısıyla katlanılır bulabilirler. Muhtemelen, hegemonik erkeklik ve ön plana çıkarılan kadınlık arasında bir tür uyum vardır. Bu uyumun imlediği şeyse erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini kurumsallaştıran pratiklerin korunmasıdır. Bu anlamda hegemonik erkeklik, kadınlarla ilişkide başarılı bir ortak stratejiyi isimlendirmek zorundadır. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinin karmaşıklığı düşünülecek olursa, karmaşık olmayan ya da tek tip bir stratejinin mümkün olduğu söylenemez: Bir “karışım” kaçınılmazdır, öyleyse hegemonik erkeklik, oldukça tutarlı bir biçimde, evcimenliğe yönelik açılımları ve şiddete yönelik açılımları, kadın düşmanlığına yönelik açılımları ve heteroseksüel çekime yönelik açılımları aynı anda barındırabilir (Connell, 1998, s. 249).

Toplumsal Cinsiyet İnşasında Yaşanan Erkeklik Krizi ve Şiddet İlişkisi

Toplumsal cinsiyetin belirlediği rolleri yerine getirmek konusunda kadınların seçim şansı olmadığı gibi ne erkeklerin de gerçekten seçim yapmalarına izin verilmez. Erkeklerin egemen olan eğilimin dışına çıkmak, geçimi sağlayan koruyucu insan rolünden vazgeçmek gibi bir seçenekleri yoktur. Genç ve eğitilmiş bir adam “çalışmadığını”, evi çekip çevirdiğini söyleyecek olsa ayıplanır. “Böylesi cevaplar kadınlara yakışır, erkeklere değil” derler adama (Bhasin, 2003a, s. 14). Oysaki toplum ev içi görevleri erkeklere değil kadınlara atfetmiştir. Ev işleri yapmak kadınlaşmak ile özdeşleştirilmiştir. Tıpkı ekonomik kazanç ve daha yüksek kazanç erkeklere atfedildiği gibi. Her ne kadar son yıllarda toplumumuz artık kadının ev dışında çalışma fikrine alışmış olsa bile kadının eşinden daha yüksek statüde ve daha yüksek maaşla çalışması erkekler tarafından çok arzu edilen bir durum değildir. Ekonomik ve sosyal faktörün şiddet ilişkisindeki etkinliği iki yönlü olabilir. Kadın ya ekonomik açıdan erkeğe bağımlıdır ya da meslek statüsü açısından erkekten üstündür. İkinci durum, onu erkek için bir tehdit unsuru

haline getirebilmektedir (Yıldırım, 2016). Bu da erkeklerin “erkekliğinin” sorgulanmasına neden olur. Toplum tarafından kendisine biçilen bu rolleri yerine getirmeyen erkek, hem sorgulanan (sorgulanacak) erkekliği hem de iktidarını kaybetme korkusuyla psikolojik sorunlar ile karşı karşıya kalarak bu durumu kadına şiddet olarak yansıtabilmektedir. Sancar (2009, s. 223) “Arendt’in şiddetin, eril iktidarın değil, iktidarın kaybedilme korkusunun ya da yokluğunun bir göstergesi olduğu fikrinin doğru olduğunu” ifade etmiştir. Aynı şekilde Hooks (2012, s. 9) da erkekler, ataerkinin nimetleri karşılığında kadınlara hükmetmekle ataerkinin zarar görmemesi için gerekirse şiddet kullanarak kadınları sömürmek ve bastırmakla “yükümlü” olduklarını belirtmiştir.

Erkeklik krizi tartışmalarıyla birlikte kadına yönelik şiddetin, erkek egemenliğinden kaynaklanan güç gösterisi olduğu düşüncesi değişmeye başlamış, şiddetin güçsüzlük ifadesi olduğu üzerine yeni bir bakış gelişmiştir. Kadın üzerinde iktidarın kadının rızasıyla kurulamadığı durumlarda, iktidarı şiddetle kurmaya çalışma, yaygın olarak kullanılan bir stratejidir (Öztürk, 2014, s. 78). Erkeklik krizinin yaşanmasına neden olan başka bir faktör ise işsizliktir ve/veya kadına göre daha düşük kazançtır. Çünkü toplum ailenin geçimini sağlama, ekonomik kazanç gibi rolleri erkeklere yüklemiş ve erkeklikle eş değer tutulmuştur. Erkekler, “iş bulma” sürecini ve bu süreçte başarısız olurlarsa karşılaştıkları “işsizlik” evresini psikolojik şiddet yaşayarak deneyimlemekte, bu deneyim üstesinden gelinemez bir hale geldiğinde ise bu problemi başka şiddet türleriyle aşmaya çalışabilmektedir (Barutçu, 2013, s. 117). Erkeklerin kadınlar üzerindeki şiddeti erkek egemenliğinin temeli değil bir ifadesidir. Ama aynı zamanda, basit bir eğitim ve yönlendirilme sorunundan çok öte bir iktidar sorunudur. Erkeklerin kadınlara uyguladığı şiddet, erkek egemenliğinin yeniden üretilmesini ve erkeklerin kadınlar üzerindeki denetiminin sürekliliğini sağlayan mekanizmadır (Savran, 1994, s. 52).

Görüldüğü üzere toplum, erkeklik kurgusunu inşa ederken bütün kurumlarıyla “erkekliğin” önemini bireyin iç dünyasına yerleştirir. Erkek, toplumun kendisine biçtiği rolleri yerine getirmesi gerektiğine inandırılır. Erkekliğin gereklerini yerine getiremeyenlerin “erkekliği” sorgulandığından erkeklik krizi meydana gelmektedir. Toplum tarafından kendisine verilen erkeklik iktidarının sorgulanmaması ve kaybedilmemesi için erkekler, ataerkil aile düzeni içerisinde kadına ve çocuğa şiddet uygulayarak ezilen iktidarını tamir yoluna gidebilmektedir. Böylece şiddetle kurgulanan erkeklik dünyanın en önemli sorun alanlarından bir tanesini yani “kadına yönelik şiddeti” ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmannın Metodolojisi

Erkeklerin kadına fiziksel şiddet uygulamalarına etki eden faktörlerin belirlenmesi ve toplumsal cinsiyet tutumları arasındaki ilişkiyi açıklayan bu çalışma, nicel ve genel tarama modeline (tekil ve ilişkisel) dayalı bir araştırmadır.

Araştırma evrenini 18 yaş ve üzeri erkekler oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğü belirlenirken toplumsal cinsiyet eşitliği tutum sıklığı %50 (bilinmeyen sıklık), sapma düzeyi %5, güven düzeyi %95 olacak şekilde belirlenmiştir. Bu doğrultuda örneklem büyüklüğü en az 384 kişi olarak hesaplanmıştır. Araştırma kapsamında 386 erkekte veri toplanmıştır. Örnek seçimi, Sağlık Bakanlığı Manisa İl Sağlık Müdürlüğü Merkez Efendi Devlet Hastanesi’nde çalışan her tür meslek grubundaki erkek personel ile Eylül-Aralık 2016 tarihlerinde ayakta tedavi gören erkek hastalar arasında yer alan seçme kriterlerine uygun erkekler oluşturmaktadır. Seçme kriteri olarak katılımcıların Türkçe bilen, 18 yaş ve üzeri, akıl ve ruh sağlığı yerinde olan ve araştırmaya gönüllü olarak katılan erkekler olması yeterli bulunmuştur. Kadına fiziksel şiddet uygulamış erkekler “kadına fiziksel şiddet uyguladınız mı? sorusuna verilen cevaplara göre örneklem grubu içinde seçilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma verileri araştırmacılar tarafından hazırlanan “sosyo-demografik bilgiler, çocukluk çağında yetiştirilme şekli, kötü alışkanlıklar ve kadına fiziksel şiddet ile ilgili bilgiler içeren” form ve Pulerwitz ve Barker (2008), tarafından geliştirilen “Erkeklerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tutum Ölçeği (ETCE-GEMS)” araştırmanın veri toplama araçlarıdır (Pulerwitz ve Barker, 2008).

Anket formu

Araştırmacı tarafından hazırlanan bu form 26 sorudan oluşmaktadır. Form; sosyo-demografik bilgiler, çocukluk çağı yetiştirilme şekilleri, kötü alışkanlıklar ve kadına fiziksel şiddet uygulama ile ilgili 4 bölümden oluşmaktadır. Bölümlerin içerikleri aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Sosyo-demografik bilgi formu

Araştırmacı tarafından hazırlanan bu form; doğum yeri, doğum yılı, mesleği, eğitim durumu, gelir düzeyi, hastane çalışanı-hasta durumu, medeni hal, kaçınıcı evlilik, evlenme şekli, eşin eğitim durumu, eşin çalışma durumu, çocuk sahibi olma durumu, çocuk sayısı ve en uzun yaşanan yer gibi 13 sorudan oluşmaktadır.

Elde edilen veriler araştırmanın amaçları doğrultusunda yeniden kodlanarak değerlendirilmiştir. Katılımcılara doğum yılları sorulmuştur, daha sonra yaşları hesaplanmış ve 15-24; 25-34; 35-44 ve 45-65 yaş aralığı kategorilere ayrılmıştır. Gelir durumu 1400 ₺ ve altı; 1401-3000 ₺ arası ve 3001 ₺ üzeri olarak kategorileştirilmiştir. Hem kendilerinin hem de eşlerinin eğitim düzeyi sorulmuş daha sonra ortaokul ve altı; lise ile üniversite ve üstü şeklinde üç kategoriye ayrılmıştır. Medeni durumları iki seçeneğe indirilerek evli ve diğer şeklinde yeniden kodlanmıştır. Evlilik sayısı bir ile iki ve daha fazla; çocuk sayısı bir, iki ile üç ve daha fazla şeklinde yeniden kodlanarak analizler yapılmıştır.

Çocukluk çağı yetiştirilme şekilleri

Çocuklukta; fiziksel şiddete maruz kalma, ilgi ile büyütülme, aşırı kontrollü büyütülme ve tamamen kontrolsüz büyütülme şeklinde sorular içermektedir. Bu bölüm 4 sorudan oluşmaktadır. Sorular katılıyorum, kısmen katılıyorum ve katılmıyorum şeklinde seçeneleştirilmiştir. İleri analizler için “katılıyorum” ve “kısmen katılıyorum” şeklinde verilen yanıtlar evet; “katılmıyorum” şeklinde verilen yanıtlar ise “hayır” olarak değerlendirilmiştir.

Aile ilişkilerini aksatacak şekilde kötü alışkanlıklar

Bu bölüm aile ilişkilerini aksatacak şekilde içki içme alışkanlığı, kumar oynama alışkanlığı ve uyuşturucu madde kullanma alışkanlığı ile ilgili üç (3) sorudan oluşmaktadır. Sorular katılıyorum, kısmen katılıyorum ve katılmıyorum şeklinde seçeneleştirilmiştir. İleri analizler için “katılıyorum” ve “kısmen katılıyorum” şeklinde verilen yanıtlar “evet”; “katılmıyorum” şeklinde verilen yanıtlar ise “hayır” olarak değerlendirilmiştir.

Erkeklerin toplumsal cinsiyet eşitliği tutum ölçeği (ETCE)

Bu ölçek dört boyuttan oluşmaktadır. Birinci boyut “aile içi şiddet alanı” maddeleridir. Bu önermeler, erkeğin gerektiğinde kadına fiziksel şiddet uygulamasının normal bir davranış olduğunu ifade eden altı madde içermektedir. İkinci alt boyut “cinsel ilişki alanı” maddeleridir. Bu maddelerde cinsel ilişki denetiminin erkeğin hâkimiyet alanında olduğunu, erkeklerin daha fazla cinsel ilişkiye ihtiyaç duyduğunu ifade eden önermeleri içermektedir. Bu alt boyut homofobiyi içeren ifadeler ile birlikte sekiz maddeden oluşmaktadır. “Üreme sağlığı ve hastalıkların önlenmesi alanı” ise beş maddeden oluşmaktadır. Bu alt boyut gebelikten

korunmanın kadının görevi olduğunu, kadın çocuk sahibi olduğunda gerçek bir kadındır gibi eşitsiz tutumları içermektedir. Son alt boyut olan “ev işleri ve gündelik yaşam alanı” maddeleri ev ve çocuk bakımının kadının görevi olduğuna ilişkin 5 önermeden oluşmaktadır. Toplam 24 önermeden oluşan bu ölçek Pulerwitz ve Barker (2008) tarafından geliştirilmiştir (Pulerwitz ve Barker, 2008). Birçok ülkede farklı araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Ülkemizde ilk olarak Çeber vd. (2009) tarafından Cinsiyet Eşitliği Ölçeği adıyla 2005–2006 tarihleri arasında ege bölgesindeki bir üniversitede öğrenim gören 356 öğrenciye yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır (Çeber, 2009, s. 8). “Ergenlerde Cinsiyet Eşitliği Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması” adı ile yaptıkları çalışmada ölçeğin Kendall İyi Uyuşum Katsayısı $W: 0,227$ ve $p < 0,01$; Cronbach alpha iç tutarlılık katsayısı $0,78$ olarak saptanmış ve ölçeğin oldukça güvenilir düzeyde olduğu bulunmuştur. Madde-test korelasyonu sonucunda, maddelerin toplam puanla ilişkisinin 17 ile 54 arasında değiştiği saptanmıştır. Faktör analizinde; 17 maddelik geleneksel alt boyut ve 7 maddelik eşitlikçi alt boyut elde edilmiştir. Gençlerde algılanan cinsiyet eşitliğini ölçmek üzere kullanılabilir geçerli ve güvenilir bir değerlendirme aracı olduğu sonucuna varmışlardır. Daha sonra Uçan ve Baydur tarafından Manisa kent merkezinde yaşayan 18 yaş ve üzeri 505 erkek ile yüz yüze anket uygulanarak “Erkeklerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ölçeği (ETCE)”nin Etiyopya sürümü, Türkçe’ye uyarlanarak geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Buna göre ölçeğin Cronbach Alfa değeri $0,856$, alt boyutlarının Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) değerleri $0,018$ ile $0,076$ ve Comparative Fit Index (CFI) değerleri $0,969$ ile $0,996$ aralığında bulunmuştur (Uçan ve Baydur, 2016, s. 294). ETCE, toplumsal cinsiyeti değerlendiren bir çok ölçek ile orta ve iyi düzeyde korelasyon göstermiştir ($p < 0,05$). Sonuç olarak bu ölçeğin Türkiye’ye uyarlanmış, geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada Uçan ve Baydur’un geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasını yaptıkları ETCE ölçeği kullanılmıştır (Uçan ve Baydur, 2016, s. 294).

Her bir madde “Katılıyorum”, “Kısmen katılıyorum” ve “Katılmıyorum” şeklinde sırası ile 1 , 2 ve 3 puan ile ölçeklendirilmektedir. Yüksek puan artan toplumsal cinsiyet eşitliği tutumunu ifade etmektedir (Uçan ve Baydur, 2016, s. 296).

Verilerin Analiz Biçimi

Verilerin değerlendirilmesi, bilgisayar ortamında SPSS 21.0 istatistik programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Verilerin normallik sınaması yapılmış olup dağılımın normal olmadığı görülmüştür. Verilerin normal dağılım göstermemesi nedeniyle karşılaştırmalarda parametrik olmayan testlerden Mann Whitney U ve Kruskal- Wallis H ve Ki Kare (X^2) testleri uygulanmıştır. Kruskal Wallis H testinin uygulandığı durumlarda anlamlı farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek üzere ikili karşılaştırmalar için Mann Whitney U testi ayrıca uygulanmıştır.

Araştırmanın temel konusunu içeren kadına fiziksel şiddet uygulamış erkekler “şiddet uygulamışlar”, kadına fiziksel şiddet uygulamamış erkekler ise “şiddet uygulamamışlar” olarak iki gruba ayrılmıştır. Karşılaştırmalarda Ki Kare (X^2) uygulanırken grupların sayısı, yüzdelik, p anlamlılık değeri ile X^2 değerleri verilmiştir. Mann Whitney U testi uygulandığında sayı, sıra ortalamaları, Z değeri, p anlamlılık değeri ile çeyrek değerleri verilmiştir. Kruskal Wallis H testi uygulandığı durumlarda sayı, sıra ortalamaları, çeyrek değerler, X^2 p anlamlılık değeri ve Post-hoc değerleri verilmiştir.

Bulgular

Tanımlayıcı Bulgular

Araştırma grubunu oluşturan ve yanıt veren katılımcıların yaşları 18 ile 64 arasında değişmektedir. Katılımcıların $\%18,5$ 'i $18-24$ yaş, $\%35,2$ 'si $25-34$ yaş, $\%28,4$ 'ü $35-44$ yaş ve

%16,6'sı 45 ve üzeri yaş aralığına sahip erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılımın en yüksek olduğu yaş grubu 25-34 yaş aralığındaki erkekler iken, en az olduğu yaş grubu ise 45 yaş ve üzeri erkeklerdir. 386 katılımcının 13'ü bu soruyu yanıtızsız bırakmıştır. Ortalama yaş $34,5 \pm 10,5$ iken ortalanca yaş 33 ve en sık veri toplanan yaş ise 21'dir.

Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçlarına göre; erkeklerin ortalanca yaşı 30,4 olarak açıklanmıştır (TÜİK, 2015). Bu veriler örneklem grubumuzu oluşturan katılımcıların ortalanca yaşı (33,0) ile tutarlılık göstermektedir.

Katılımcıların en yoğun olduğu meslek grupları sırasıyla %39,7 ile işçi, %19,2 ile serbest meslek uygulayıcıları, %12,1 ile sağlık personeli, %8,2 ile memurlar ve %6,0 ile doktorlardır. Katılımın en az olduğu meslek grupları ise mühendis (%2,2), emekli (%2,5) ve tekniker-teknisyenlerdir (%4,4). İşçiler %39,7 ile en yüksek orana sahip meslek grubudur. İşçilerin diğer meslek gruplarından daha fazla olmasının, Manisa ilinde bulunan sanayi fabrikalarının yoğunluğundan kaynaklandığı şeklinde düşünülmüştür.

Katılımcıların 6'sı eğitim durumu sorusunu yanıtızsız bırakmıştır. Her eğitim seviyesinde katılımcının olduğu görülmüştür. Erkeklerin %33,9'u üniversite, %31,6'sı lise, %22,6'sı ortaokul ve %8,4'ü ilkokul mezunudur. Katılımın en az olduğu eğitim grubu %0,3 ile okuryazar olmayan erkeklerdir.

Katılımcıların %33,4'ü 1400 ₺ ve altı; %26,4'ü 1401-2000 ₺ arası; %19,7'si 2001-3000 ₺ arası ve %20,5'i ise 3001 ₺ ve üzeri gelire sahiptir. Yanıt vermeyen katılımcı sayısı 15'tir. Tüm katılımcıların aylık bazda gelir dağılımı incelendiğinde %59,8'in 2000 ₺ ve altı gelire sahip olduğu görülmektedir. Katılımcıların %31,8'i 2001 ₺ ile 4000 ₺ arası, %8,4'ü ise 4001 ₺ ve üzeri gelire sahiptir.

Erkeklerin %64,0'ı evli, %33,7'si bekdir. Yanıt vermeyen katılımcı sayısı 3'tür. Katılımcıların %0,3'ünün eşi ölmüş, %2,1'i ise eşinden ayrılmıştır. Erkeklerin büyük kısmı evlidir.

Evlenme şekli sorusuna yanıt veren 258 katılımcının %68,2'si tanışarak-anlaşarak; %26,7'si görücü usulü ile evlenmiştir. Erkeklerin % 4,7'si kaçarak ya da zorla evlenmiştir.

Araştırmaya katılan erkeklerin eşlerinin %27,3'ü üniversite, %21,3'ü lise, %17,4'ü ortaokul mezunudur. En yüksek orana sahip mezuniyet grubu %27,3 ile üniversite mezunu eşleri olan erkeklerdir. En düşük oran ise eşleri okuryazar olmayan erkeklerdir.

Eşiniz çalışıyor mu? sorusuna yanıt veren katılımcı erkek sayısı 244'tür. Erkeklerin %36,5'i eşinin çalıştığını; %63,5'i ise çalışmadığını söylemiştir. TÜİK medeni duruma göre istihdam oranları 2016 yılı verileri incelendiğinde evli kadınların %29,2'sinin istihdam edildiği görülmektedir. Bu araştırmada evli ve çalışan kadınların oranı %36,5'tir.

Çocuğunuz var mı? sorusuna yanıt veren erkeklerin sayısı 301'dir. Yanıt veren katılımcıların %66,1'i çocuk sahibi iken %33,9'unun çocuğu yoktur.

Katılımcıların %39,9'u hastanede çalışan erkek personellerden oluşurken, %60,1'i aynı hastaneye tedavi amacıyla başvuran erkek hastalardan oluşmaktadır. Katılımcıların yarısından fazlasının (%60,1) hastalardan oluşması, hastanede çalışan erkek personel sayısının yetersizliği ve bazı erkek çalışanların çalışmaya katılmak istememesinden kaynaklanmıştır.

Fiziksel Şiddete İlişkin Bulgular

Katılımcılara çocukluklarında fiziksel şiddete maruz kalmaları ile ilgili soru yöneltilmiş ve Tablo 1'deki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların çocukluklarında fiziksel şiddete maruz kalma dağılımı

Değişken Durumu	Sayı (n)	Yüzde (%)
Evet	121	32,9
Hayır	247	67,1
Toplam	368	100,0
Yanıt Yok/ Kayıp Veri	18	

Tablo 1’de görüldüğü üzere çocukluğunda fiziksel şiddete maruz kalmış erkeklerin oranı %32,9; şiddete maruz kalmamış erkeklerin oranı ise %67,1 olarak bulunmuştur. Türkiye’de Aile İçi Şiddet Araştırması (2015) sonuçlarına göre; çocukluğunda ailesinde fiziksel şiddete maruz kalan erkeklerin oranı %34,9 olarak tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan erkeklerin çocukluğunda fiziksel şiddete maruz kalma oranı ile Türkiye geneli yapılan araştırma da çocukluğunda fiziksel şiddete maruz kalmış erkeklerin oranının birbirine yakın olduğu görülmektedir (%32,9- 34,9).

Tablo 2: Katılımcıların kadına fiziksel şiddet uygulama durumuna göre dağılımı

Fiziksel Şiddet Uygulama Durumu	Sayı (n)	Yüzde (%)
Evet	53	13,7
Hayır	333	86,3
Toplam	386	100,0

Tablo 2’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan 386 katılımcının %13,7’si hayatının bir döneminde kadına fiziksel şiddet uygulamıştır. Şiddet uygulamayan erkeklerin oranı %86,3 olarak tespit edilmiştir. Türkiye’de kadına fiziksel şiddet uygulama ile ilgili yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu kadınlar ile yapılan çalışmalardır. Çok az sayıda çalışma kadına şiddetin failleri erkekler ile yapılmıştır. Bu çalışmaların kapsamı daha çok şiddet uyguladığı kesinleşen erkeklerdir. Türkiye genelinde kadınlarla yapılan çalışmalar olduğundan, kadınların şiddete maruz kalma oranları hakkında fikir sahibiyiz. Ancak aynı durum erkekler için geçerli değildir. Erkeklerin kadına fiziksel şiddet uygulama oranlarını erkeklerden değil sadece kadınlardan öğrenebiliyoruz. Bu nedenle bu araştırmanın sonuçları kadınlar ile yapılan diğer çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırılmıştır.

Türkiye’de Aile İçi Şiddet Araştırması (2015) sonuçlarında kadınların şiddete maruz kalma durumları, kadınlara sorularak, şiddet uygulamış erkeklerin yüzdeler dilimleri verilmiştir. Bu araştırmaya göre yaşamının herhangi bir döneminde eşinin veya birlikte olduğu erkeklerin fiziksel şiddetine maruz kalmış kadınların oranı %35,5; son bir yıl içinde şiddete maruz kalanların oranını ise %8,2’dir. Bu çalışmada şiddet uyguladığını ifade eden erkeklerin oranı %13,7’dir. Şiddet uygulamış erkeklerin oranının, Türkiye geneli yapılan çalışmadan az olması, katılımcıların cezai yaptırımlardan dolayı düşüncelerini açıkça ifade edemediği şeklinde yorumlanmıştır.

Katılımcılara, aile ilişkilerini aksatacak şekilde; “içki içme”, “kumar oynama” ve “uyuşturucu madde kullanma” gibi alışkanlıklarının olup olmadığı ile ilgili sorular sorulmuş ve bulgular Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların kötü alışkanlıklarına göre dağılımı

Değişkenler	Evet		Hayır	
	Sayı (n)	Yüzde (%)	Sayı (n)	Yüzde (%)
Aile İlişkilerini Aksatacak Şekilde İçki İçme	44	12,1	321	87,9
Aile İlişkilerini Aksatacak Şekilde Kumar Oynama	29	7,9	338	92,1
Uyuşturucu Madde Kullanma	25	6,7	346	93,3

Tablo 3’de görüldüğü üzere katılımcıların %12,1’inin aile ilişkilerini aksatacak şekilde içki içme alışkanlığı; %7,9’unun aile ilişkilerini aksatacak şekilde kumar alışkanlığı ve %6,7’sinin uyuşturucu madde kullanma alışkanlığının olduğu görülmüştür.

Türkiye’de Aile İçi Şiddet Araştırması (2015) sonuçlarına göre, kadınların %11,9’unun “erkeğin kötü alışkanlıkları” yüzünden fiziksel şiddete maruz kaldıkları görülmüştür.

Karşılaştırmalı Bulgular

Sosyo-Demografik Bilgilerin Kadına Fiziksel Şiddet Uygulama ile İlişkisi

Sosyo-demografik özelliklerin kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı üzerinde etkili olup olmadığını belirlemek üzere Ki Kare (X^2) testi uygulanmıştır. Karşılaştırmalar Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Sosyo-demografik özelliklerin kadına fiziksel şiddet uygulama ile ilişkisinin incelenmesi

Değişkenler	Şiddet (Evet)		Şiddet (Hayır)		χ^2	p
	n	%	n	%		
Yaş						
15-24	7	13,5	62	19,3	6,959	0,073
25-34	13	25,0	123	38,3		
35-44	19	36,5	87	27,1		
45-65	13	25,0	49	15,3		
Gelir						
1400 ₺ ve Altı	14	26,4	110	33,4	1,365	0,505
1401 ₺-3000 ₺	27	50,9	144	46,1		
3001 ₺ ve Üzeri	12	22,6	64	20,5		
Eğitim						
Ortaokul ve Alt Eğitim	26	50,0	90	32,1	9,226	0,010
Lise Mezunu	14	26,9	103	33,3		
Üniversite ve Üstü Öğrenim	12	23,1	116	35,5		
Medeni Durum						
Evli	36	67,9	209	63,3	0,418	0,518
Bekâr, Eşi Ölmüş, Ayrılmış, Diğer	17	32,1	121	36,7		
Evlenme Şekli						
Tanışarak-Anlaşarak	21	52,5	155	71,1	5,394	0,020
Görücü Usulü, Zorla, Kaçarak	19	47,5	63	28,9		
Çocuk Sahibi Olma Durumu						
Evet	33	75,0	166	64,6	1,817	0,178
Hayır	11	25,0	91	35,4		
Çocuk Sayısı						
Bir Çocuk	6	19,4	61	37,0	16,338	0,000
İki Çocuk	9	29,0	74	44,8		
Üç ve Daha Fazla Çocuk	16	51,6	30	18,2		
Eşin Eğitim Durum						
Ortaokul ve Alt Eğitim	24	61,5	102	47,7	10,350	0,006
Lise Mezunu	12	30,8	42	19,6		
Üniversite ve Üstü Öğrenim	3	7,7	70	32,7		
Eşin Çalışma Durumu						
Çalışıyor	6	15,8	83	40,3	8,312	0,002
Çalışmıyor	32	84,2	123	59,7		
Katılım Dağılımları						
Hastane Personeli	11	20,8	143	42,9	9,387	0,002
Başvuran Hasta	42	79,2	190	57,1		

Tablo 4’te görüldüğü üzere yaş, gelir, medeni durum, çocuk sahibi olma değişkenleri kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir fark yaratmamıştır ($p>0,05$).

Katılımcıların eğitim durumu kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı fark yaratmıştır ($p<0,05$). Ortaokul ve daha alt eğitime sahip şiddet uygulamış erkeklerin oranının (%50,0), şiddet uygulamamış erkeklerin oranından (%32,1) daha

büyük olduğu görülmektedir. Her iki grubun üniversite mezunlarının oranlarına bakıldığında ise şiddet uygulamış erkekler ile uygulamamış erkekler arasında önemli bir fark olduğu gözlenmiştir (%23,1<%35,5). Grupların eğitim seviyesi yükseldikçe kadına yönelik fiziksel şiddetin azaldığı görülmektedir.

Şiddet uygulamış erkeklerin %67,9'u, uygulamamış erkeklerin %63,3'ü evlidir. Şiddet uygulamış ve uygulamamış erkeklerin evlilik oranlarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Şiddet uygulama değişkeni ile medeni durum arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamıştır ($p>0,05$).

Grupların evlenme şekilleri ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmuştur ($p<0,05$). Şiddet uygulamış erkeklerin %52,5'i tanışarak-anlaşarak evlenirken, uygulamamış erkeklerde bu oran %71,1'dir. Şiddet uygulamış erkeklerin diğer erkeklere göre daha çok görücü usulü ile evlilik yaptığı görülmüştür.

Grupların kadına fiziksel şiddet uygulama davranışları ile çocuk sahibi olma durumları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı değilken ($p>0,05$), çocuk sayıları açısından fark çok yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). Şiddet uygulamış erkeklerin üç (3) ve üzeri çocuk sahibi olma dağılımları daha fazladır.

Tablo 4'ten anlaşıldığı üzere, şiddet uygulamış erkeklerin eşlerinin eğitim düzeyi daha düşükken, uygulamamış erkeklerin eşlerinin eğitim düzeyi daha yüksektir. Şiddet uygulamamış olan erkeklerin eşlerinin üniversite mezunu olma oranı (%32,7) uygulamış erkeklerin eşlerinin oranından (%7,7) çok daha fazladır. Ortaokul ve daha alt eğitim gruplarında ise şiddet uygulamış erkeklerin eşlerinin oranının daha fazla olduğu görülmektedir (%61,5<%47,7). Şiddet uygulama değişkeni ile eşlerinin eğitim düzeyleri arasındaki fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,01$). Kadınların eğitim seviyesi yükseldikçe, erkeklerin fiziksel şiddet uygulama oranları düşmektedir.

Araştırmaya katılan erkeklerin eşlerinin çalışma durumu ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışları arasındaki fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,005$). Şiddet uygulamamış erkeklerin eşlerinin çalışma oranının (%40,3), şiddet uygulamış erkeklerin eşlerinin çalışma oranından (%15,8) çok daha fazla olduğu görülmektedir. Kadınların çalışma hayatına katılmaları ile şiddete maruz kalmaları arasında ters orantı vardır.

Grupların, hastane personeli ve hasta bazında kadına yönelik fiziksel şiddet ile ilişkisi incelendiğinde, fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,005$). Hastane personeli, hastalara göre kadına daha az fiziksel şiddet uygulamıştır.

Tablo 5: Erkeklerin çocukluk çağında fiziksel şiddete maruz kalması ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışlarının karşılaştırılması

Değişkenler	Şiddet (Evet)		Şiddet (Hayır)		χ^2	p
	n	%	n	%		
Çocukluğumda Fiziksel Şiddete Maruz Kaldım						
Evet	34	68,0	87	27,4	32,337	0,000
Hayır	16	32,0	231	72,6		

Şiddet uygulamış erkeklerin, çocukluklarında fiziksel şiddete maruz kalma oranları %68,0 iken, uygulamamış erkeklerde bu oran %27,4'tür. Çocukluğunda şiddete maruz kalma ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı arasındaki fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). Çocukluğunda fiziksel şiddete maruz kalmış erkeklerin, kalmamış erkeklere göre daha çok, kadına fiziksel şiddet uyguladığı görülmüştür.

Kötü Alışkanlıklar ile Kadına Fiziksel Şiddet Uygulama Davranışlarının Karşılaştırılması

Katılımcılara aile ilişkilerini aksatacak şekilde; içki içme, kumar oynama ve uyuşturucu madde kullanma alışkanlığı ile ilgili sorular sorulmuş ve bulgular Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Kötü alışkanlıklar ile kadına fiziksel şiddet uygulama ilişkisi

Değişkenler	Şiddet (Evet)		Şiddet (Hayır)		χ^2	P	
	n	%	n	%			
Aile İlişkilerini Aksatacak Şekilde İçki İçme Alışkanlığı						18,385	0,000
Evet	15	30,6	29	9,2			
Hayır	34	69,4	287	90,8			
Aile İlişkilerini Aksatacak Şekilde Kumar Oynama Alışkanlığı							0,047*
Evet	8	15,4	21	6,7			
Hayır	44	84,6	294	93,3			
Uyuşturucu Madde Kullanma Alışkanlığı							0,004*
Evet	9	17,3	16	5,0			
Hayır	43	82,7	303	95,0			

*Beklenen değer 5' ten küçük olduğundan Fisher's Exact Testi analiz edilmiştir.

Tablo 6 sonuçları incelendiğinde; aile ilişkilerini aksatacak şekilde içki içme alışkanlığı olan kadına şiddet uygulamış erkeklerin oranı (%30,6) uygulamamış erkeklerin oranının (%9,2) üç katından fazladır. Grupların içki içme alışkanlığı ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı arasındaki fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). Aile ilişkilerini etkileyecek kadar içki içen erkeklerin kadına fiziksel şiddet uygulama oranları anlamlı düzeyde daha yüksektir.

Kadına şiddet uygulamış erkeklerin kumar oynama oranı (%15,4), uygulamamış erkeklerin oranından (%6,7) iki kat daha fazladır. Aile ilişkilerini aksatacak şekilde kumar oynama ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı, şiddet uygulamamış erkekler lehine olmak üzere gruplar arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmuştur ($p<0,05$). Aile ilişkilerini aksatacak şekilde kumar oynayan erkekler diğer erkeklere göre anlamlı düzeyde, kadına daha fazla fiziksel şiddet uygulamaktadır.

Grupların uyuşturucu madde kullanımı ile kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı arasındaki fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,01$). Uyuşturucu madde kullanan erkeklerin kadına fiziksel şiddet uygulama oranları diğer erkeklere göre daha yüksek bulunmuştur.

Kadına Fiziksel Şiddet Uygulama ile Toplumsal Cinsiyet Tutumu İlişkisi

Kadına fiziksel şiddet uygulama değişkeninin toplumsal cinsiyet algısı ile ilişkisi Tablo 7'de karşılaştırılmıştır. Yüksek puan, artan toplumsal cinsiyet algısını ifade etmektedir.

Tablo 7: Grupların ETCE ölçek bazında sıra ortalamalarının karşılaştırılması

Ölçekler	Gruplar	N	Sıra Ort.	Ortanca (%25-%75)	Z	p
ETCE						
AİŞAM	Şiddet (Evet)	51	88,50	12,0(8,0-15,0)	-7,22	0,000
	Şiddet (Hayır)	325	204,19	17,0(14,0-18,0)		
CİAM	Şiddet (Evet)	52	124,38	15,5(11,0-18,0)	-4,59	0,000
	Şiddet (Hayır)	324	198,79	18,0(15,0-21,0)		
ÜSHÖAM	Şiddet (Evet)	49	134,90	11,0(8,5-13,8)	-3,54	0,000
	Şiddet (Hayır)	319	192,12	13,0(11,0-15,0)		
EİGYAM	Şiddet (Evet)	51	132,13	9,0(6,0-11,0)	-4,05	0,000

	Şiddet (Hayır)	327	198,45	11,0(9,0-13,0)		
--	----------------	-----	--------	----------------	--	--

Tablo 7 incelendiğinde; “aile içi şiddet alanı maddeleri”, alt ölçeğinde şiddet uygulamış erkekler 51, uygulamamış erkekler 325 olmak üzere toplam 376 katılımcının puanı hesaplanmış ve değerlendirmeye alınmıştır. Şiddet uygulamamışların sıra ortalamaları (204,19), şiddet uygulamışların sıra ortalamalarından (88,50) yüksektir. Şiddet uygulamamış olanların lehine gruplar arasındaki fark istatistiksel açıdan çok yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). Aile içi şiddet maddeleri, erkeğin kadına şiddet uygulamasının olağan bir durum olduğuna ilişkin önermeleri ifade etmektedir. Yüksek puan artan toplumsal cinsiyet eşitliğini ifade ettiğinden, şiddet uygulamamış erkeklerin daha eşit toplumsal cinsiyet tutumuna sahip oldukları görülmüştür.

“Cinsel ilişki alanı maddeleri” alt ölçeğinde şiddet uygulamış erkeklerde 52, uygulamamışlarda 324 olmak üzere, toplamda 376 katılımcının puanı değerlendirmeye alınmıştır. Şiddet uygulamış erkeklerin sıra ortalamaları (124,38), şiddet uygulamamış erkeklerin sıra ortalamalarından (198,79) düşüktür. Yüksek puan alan şiddet uygulamamış erkeklerin daha eşit bir toplumsal cinsiyet bakış açısına sahip oldukları görülmüştür. Cinsel ilişki alanı maddelerinde, şiddet uygulamamış erkekler lehine, gruplar arasındaki fark istatistiksel açıdan çok yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). ETCE ölçeğinin alt maddelerinden cinsel ilişki alanı, erkeğin üstünlüğü ve hükmediciliği üzerine kurgulanmış önermeleri ifade etmektedir. Şiddet uygulamış erkeklerin, erkeğin kadın karşısındaki üstünlüğü ve hükmediciliğine daha çok katıldıkları görülmüştür.

“Üreme sağlığı ve hastalıkların önlenmesi alanında” şiddet uygulamış erkeklerde 49, uygulamamışlarda 319 olmak üzere, toplam 368 erkek katılımcının puanı hesaplanmış ve değerlendirmeye alınmıştır. Şiddet uygulamış erkeklerin sıra ortalamaları (134,90 <192,12) daha düşük bulunmuştur. Şiddet uygulamamış erkekler lehine, gruplar arasındaki fark istatistiksel açıdan çok yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). Şiddet uygulamış erkeklerin “üreme sağlığı ve hastalıkların önlenmesi alanında” daha eşitsiz tutum sergilemişlerdir. Söz konusu alt ölçek, kadının gebelikten korunmasına ve doğurganlığına ilişkin önermeler ile erkeğe biçilen üremeye bağlı erkeklik rollerini içeren maddelerden oluşmaktadır. Şiddet uygulamış erkekler ilgili önermelere daha çok katılım göstermiştir.

“Ev işleri ve gündelik yaşam alanı” ile ilgili istatistikler incelendiğinde; şiddet uygulamış 51, şiddet uygulamamış 327 olmak üzere toplam 378 erkek katılımcının puanı hesaplanmış ve değerlendirmeye alınmıştır. Şiddet uygulamış erkeklerin sıra ortalamaları (132,13), şiddet uygulamamış erkeklerin sıra ortalamalarından (198,45) düşüktür. Şiddet uygulamamış erkeklerin lehine, gruplar arasındaki fark istatistiksel açıdan yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur ($p<0,001$). “Ev işleri ve gündelik yaşam alanı” maddeleri, ev ve çocuk bakımının kadına; karar verme ve yönetmenin ise erkeğe ait olduğuna ilişkin önermeleri ifade eder. Kadına şiddet uygulamamış erkeklerin bu önermelere daha az onay verdikleri ve daha eşit toplumsal cinsiyet tutumuna sahip oldukları görülmüştür.

Tartışma

Bu araştırmada şiddetin yaş ile ilişkisine bakıldığında, kadına fiziksel şiddet uygulamış en yoğun yaş grubunun 35-44 yaş aralığındaki erkeklerden oluştuğu görülmektedir. 44 yaşa kadar erkeklerin kadına fiziksel şiddet uygulama oranları artarken, 45 yaştan sonra azalma olduğu görülmektedir. Fernández vd. (2017, s. 118) çalışmalarında şiddet uygulamış erkeklerin en yoğun yaş aralığının 31-40 arası olduğunu tespit etmişlerdir. Elde edilen bulgular bu araştırma sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Ancak araştırmada yaşın kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir fark yaratmadığı görülmüştür. Tosun Altınöz (2014, s. 36)’ün yaptığı çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca

Olgun İzmirli (2013, s. 103) kadınlar ile yaptığı bir çalışmada, yaşın kadının şiddete maruz kalmasını engelleyecek bir faktör olmadığı sonucuna varmıştır.

Araştırmada Tablo 4’te görüldüğü üzere kişilerin aylık gelirinin kadına fiziksel şiddet uygulama davranışı üzerinde etkili olmadığı görülmüştür. Ancak aylık gelir 3001 ₺ ve üzeri olduğunda şiddetin azaldığı, altına düştüğünde ise şiddetin arttığı görülmüştür. Bu anlamda Krishnan vd. (2010, s. 140)’nın yaptıkları çalışmada kadın istihdamının artması ve eşlerin istikrarlı çalışması durumunda aile içi fiziksel şiddetin azaldığı; kocaların iş bulmada zorluk yaşamaları veya istikrarlı çalışmamaları durumunda ise aile içi şiddetin arttığını tespit etmişlerdir. Bu araştırmanın aksine diğer bazı çalışmalarda ailenin gelir durumu ile kadınların şiddete maruz kalmaları arasında istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlar bulunmuştur (Altınay ve Arat, 2008 s. 84; Baykal, 2008, s. 47). Kadınlar ve erkeklerin sürekli ve düzenli bir gelire sahip olmaları durumunda, sorunlu olan toplumsal cinsiyet algılarında iyileştirmelerin olacağı ve istatistiksel açıdan anlamlı olmasa da kadına fiziksel şiddetin azalacağı düşünülmüştür.

Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması (2015)’nda görüşülen kadınların, fiziksel şiddet uygulamış son eşi ya da birlikte olunan erkeklerin eğitim dağılımlarına bakıldığında; %6,3’ünün eğitimi yok ya da ilkokulu bitirememiş; %52,1’inin ilkokul; %15,6’sının ortaokul; %17,3’ünün lise ile %8,6’sının lisans ve lisansüstü eğitime sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada ise kadına fiziksel şiddet uygulamış erkeklerin %9,6’sı ilkokulu bitirememiş, %19,2’si ilkokul; %21,2’si ortaokul; %26,9’u lise ve %23,1’i lisans ve lisansüstü eğitime sahiptir. Her iki araştırma kıyaslandığında şiddet uygulamış erkeklerin yarısından fazlasının ilkokul ve altı eğitime sahip erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Tablo 4’te erkeklerin eğitim düzeyi düştükçe şiddet uygulamalarının arttığı görülmüştür. Burada eğitimin şiddet uygulamayı engelleyebilecek bir faktör olduğu karşımıza çıkmaktadır. Diğer bazı çalışmalarda da benzer sonuçlar tespit edilmiştir (Altınay ve Arat, 2008, s. 82; Baykal, 2008, s. 47; Ergin vd. 2006, s. 45; İçli, 1994, s. 45; Tanrıverdi ve Şıpkın, 2008, s. 186; Yaman Efe ve Ayaz, 2010, s. 27). Bu araştırmanın sonuçlarını destekleyen bütün araştırmalarda görüldüğü üzere sahip olunan eğitim düzeyinin kadına fiziksel şiddet uygulamayı etkilediği görülmektedir. Bu sonuçlar erkeklerin eğitim seviyesinin yükselmesi durumunda kadına yönelik fiziksel şiddetin azalacağını, toplumsal cinsiyet algısında eşitliğin artacağını göstermektedir.

Şiddetin medeni durum ile ilişkisine bakıldığında Tablo 4’te görüldüğü üzere medeni durum ile kadına şiddet uygulama arasında anlamlı bir fark yoktur ($p>0,05$). Buradan medeni durumun şiddet uygulamayı engelleyebilecek bir faktör olmadığı sonucuna varılmıştır. Ancak Altınay ve Arat (2008, s. 81) buradaki sonuçlardan farklı olarak evliliğin sürme durumu ile kadınların fiziksel şiddete maruz kalmaları arasında anlamlı ilişki bulmuşlardır. Şiddetin evlenme şekli ile ilişkisi incelendiğinde, “tanışarak-anlaşarak” evlenen erkeklerin “görücü usulü ve kaçarak” evlenenlere göre daha az şiddet uyguladıkları Tablo 4’te görülmüştür. Burada evlenme şeklinin şiddet uygulamayı etkileyen faktörler arasında olduğu görülmektedir ($p<0,05$). Başka çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür (Altınay ve Arat, 2008, s. 82; Öyekçin Güleç vd., 2012, s. 5).

Kadına yönelik fiziksel şiddetin çocuk sahibi olma durumu ile ilişkisine bakıldığında, şiddet uygulamış erkeklerin diğer erkeklere göre daha fazla çocuk sahibi oldukları ancak bu iki grup arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark olmadığı Tablo 4’te görülmüştür ($p>0,05$). Tosun Altınöz’ün (2014, s. 37) kadına şiddet uygulamış ve uygulamamış erkekler üzerinde yaptığı çalışmasında da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Çocuk sahibi olmanın kadına fiziksel şiddet uygulamayı engelleyebilecek bir faktör olmadığı anlaşılmıştır. Çocuk sahibi olma durumunun kadına yönelik fiziksel şiddeti etkilemediği, dolayısıyla şiddet ile ilgili çalışmalar yapılırken öncelik verilecek değişkenler arasında olmadığı görülmektedir.

Çocuk sahibi olma durumunun şiddet üzerinde belirleyici bir faktör olmamasına karşın çocuk sayısının bu anlamda belirleyici bir değişken olduğu görülmüştür. Fiziksel şiddet uygulamış erkeklerin diğer erkeklere göre daha fazla çocuk sahibi oldukları, bu farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu Tablo 4'te görülmektedir. Burada çocuk sayısı arttıkça kadına şiddet oranı da artmaktadır. Yine üç ve daha fazla çocuğa sahip şiddet uygulamış erkeklerin oranı, uygulamayanların üç katına yakındır. Bu da çocuk sayısının kadına fiziksel şiddet uygulama üzerinde etkili faktörlerden biri olduğunu göstermektedir. Altun, (2006, s. 42) çalışmasında kadının çocuk sayısının artmasıyla, eşinden fiziksel şiddet görme oranının da arttığı sonucuna ulaşmıştır. Kadına yönelik şiddetin azalması için ebeveynlerin çocuk sayıları konusunda gereken hassasiyeti göstermeleri önemli görünmektedir.

Eşin eğitim düzeyine göre erkeklerin şiddet uygulama durumu Tablo 4'te incelenmiştir. Buna göre eşin eğitim düzeyi ile kadınların fiziksel şiddete maruz kalmaları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Kadına fiziksel şiddet uygulamış erkekler ayrı olarak incelendiğinde eşin eğitim seviyesi yükseldikçe şiddet uygulama önemli bir oranda azalmaktadır. Şiddet uygulamış erkeklerin %61,5'inin eşi ortaokul ve altı eğitime sahipken; %7,7'sinin ise eşi üniversite ve üstü öğrenime sahiptir. Görüldüğü üzere şiddet daha çok eşi ortaokul ve altı eğitime sahip erkekler tarafından uygulanmıştır. Eşlerinin eğitim seviyesi düştükçe şiddet uygulamaları da artmaktadır. Bu araştırma ile benzer sonuçlara ulaşan birçok çalışma mevcuttur (Altınay ve Arat, 2008, s. 82; Altun, 2006, s. 41; Baykal, 2008, s. 47; Ergin vd., 2006, s. 43; Olgun İzmirli, 2013, s. 104; Tanrıverdi ve Şıpkın, 2008, s. 186; Yaman Efe ve Ayaz, 2010, s. 27). Kadına yönelik fiziksel şiddet dair çözümlerden bir tanesi de kadının yüksek öğrenime sahip olması ile ilgilidir. Çünkü şiddet uygulamış erkeklerin yoğunlaştığı yer kadının eğitim seviyesinin düştüğü durumdur. Bu nedenle hem kadınlar hem erkekler için şiddetin azalması ve toplumsal düzlemde eşit yaşam için kadınların ve erkeklerin eğitim seviyesinin yükselmesi elzemdir.

Şiddetin eşin çalışma durumu ile ilişkisine bakıldığında; şiddet uygulamamış erkeklerin eşlerinin çalışma durumu, şiddet uygulamış erkeklerin eşlerinin çalışma durumunun iki katından fazladır (Tablo 4). Kadınların çalışma oranı arttıkça şiddete maruz kalma düzeyleri düşmektedir. Bu araştırma ile benzer sonuçlara ulaşan birçok araştırma bulunmaktadır (Baykal, 2008, s. 47; Yaman Efe ve Ayaz, 2010, s. 27). Buradan kadının düzenli ve sürekli bir işte çalışıyor olmasının kadına yönelik şiddeti engelleyecek faktörlerden biri olduğu sonucuna varılmıştır.

Çocuklukta şiddete maruz kalmanın kadına fiziksel şiddet uygulama ile ilişkisi incelenmiştir. Görüldüğü üzere çocuklukta fiziksel şiddete maruz kalmış erkekler diğer erkeklere göre daha fazla şiddet uygulamaktadır. Bu durum şiddetin öğrenilebilir bir davranış olduğunu göstermektedir. Buna benzer sonuçlar elde eden birçok araştırma mevcuttur (Ergin vd., 2006, s. 45; Öyekçin Güleç vd., 2012, s. 5; Yıldırım, 2006, s. 171). Türkiye'de yapılan bir çalışmada (Yüksel Kaptanoğlu ve Çavlin, 2015 s. 103) anne ve babalarının fiziksel şiddetine maruz kalmış erkeklerin oranı %27 olarak bulunurken bu oran kadına fiziksel şiddet uygulayan erkeklerde %40'tır. Burada çocuklukta şiddete maruz kalmanın, yetişkinlikte kadına şiddet uygulamayı etkileyen bir değişken olduğu karşımıza çıkmaktadır. Ailede öğrenilen şiddetin yanı sıra Öztürk (2014, s. 144-145)'ün ifade ettiği gibi "yaşanan çevrede, erkekler arası şiddetin yaygınlığı, kendini korumak ve güçlü olmak için şiddet kullanmanın işlevsel olduğu, erkeklere öğretildiği, bu çerçevede değerlendirildiğinde, erkeğin şiddetle kurulmasında mahalle ve sokak kültürünün önemi yadsınamaz olduğudur". Şiddet çocuklukta, aileden ya da çevreden sosyal öğrenme ile gerçekleşerek günümüze taşınmaktadır. Bu durumun varlığı sosyal öğrenme kuramını doğrulamakta ve önemini ortaya koymaktadır. Böylece şiddetin kuşaktan kuşağa aktarımına neden olmaktadır.

Araştırmaya katılan erkeklerin "aile içi şiddet maddelerinde" verdikleri yanıtlar incelendiğinde aile içi şiddet maddelerine, şiddet uygulamış erkeklerin daha çok katılım

gösterdiği görülmüştür. Barker (2003, s. 9) yaptığı bir çalışmada fiziksel şiddetin ETCE puanı ile ters orantılı ve aralarında istatistiksel açıdan anlamlı fark olduğunu belirtmiştir. Bu çalışma, araştırmamız ile tutarlılık göstermektedir. Görüldüğü üzere kadına şiddet uygulamış erkeklerin büyük çoğunluğu, kadını özel alana hapseden, kadının bedeni ve cinselliğini tahakkümü altına alan ve kendisini bu küçük sistemin iktidarı olarak gören, kendi düşünce yapısının dışına çıkılması durumunda kadına şiddet uygulamayı kendisine hak gören toplumsal cinsiyet tutumuna sahiptir. Verma vd. (2006, s. 137) yaptıkları çalışmada katılımcıların erkekliği; hâkim olmak, diğer insanlara karşı fiziksel ve sözlü saldırıda bulunmak şeklinde tanımladıkları ayrıca bu saldırganlığın kadınlara-eşlere-kız arkadaşlara yönelik olduğu tespitini yapmışlardır.

“Cinsel ilişki alanı alt maddeleri” incelendiğinde; şiddet uygulamış erkeklerin daha cinsiyetçi oldukları, eşit olmayan toplumsal cinsiyet tutumu sergiledikleri görülmüştür. Uçan ve Baydur (2016, s. 296) ETCE ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasında cinsel ilişki boyutu maddelerinin cinsel ilişkide erkeğin üstünlüğü ve hükmediciliği üzerine kurgulandığını ifade etmişlerdir. Verma vd. (2006, s. 137) çalışmalarında katılımcıların, erkekleri; “genel olarak, gerçek bir adam yakışıklı, güçlü, kaslı ve erkeksi bir kişidir. Bu özelliklerin, kadınları cezbetmeye ve erkeklerin cinsel becerilerini arttırarak cinsel olarak kadınları tatmin etmelerine yardımcı olması önemlidir. Cinsel güç kadınlar üzerinde üstünlük ve kontrol sağlamak için önemli bir yol olarak görülmektedir” şeklinde tanımladıkları ve ayrıca sıklıkla kadına, erkekler tarafından sahip olunan bir nesne veya öge olarak atıfta buldukları, erkek egemenliğine meydan okuyan kadınlara veya kızlara ise sık sık baskı uygulandığına ilişkin bulgulara ulaşmışlardır.

Uçan ve Baydur (2016, s. 296) üreme sağlığı ve hastalıkların önlenmesi boyutunun beş maddeden oluştuğunu, maddelerin prezervatif kullanımının algıda yarattığı olumsuz özelliklerini, kadının gebelikten korunmasına ve doğurganlığına ilişkin toplumsal rollerini ve erkeğe biçilen üremeye bağlılığı erkeklik rolünü içeren maddelerden oluştuğunu belirtmiştir. Bu alt maddelerde şiddet uygulayan ve uygulamayan erkekler arasında çok yüksek düzeyde anlamlı fark bulunmuştur. Singh vd. (2013, s. 88) ETCE ölçeğinin puanlarının, erkeklerin şiddet davranışları ve diğer kilit davranışları arasındaki önemli ilişkiyi gösterdiğini, bu bulgularda ölçeğin temel yapıyı ölçebildiğini bununda toplumsal cinsiyet normlarının ölçülmesinin üreme ve sağlık kararında önemli faktörler olduğunu ifade etmiştir. Pulerwitz vd. (2015, s. 873) Çin’de fabrika işçileri üzerinde yaptıkları çalışmada; işçilerin yarıya yakınının bu alt ölçekte yer alan önermeleri onayladığı sonucuna ulaşmışlardır.

“Ev işleri ve gündelik yaşam alanı maddeleri” ev içi karar verme ve görev paylaşımını sorgulayan önermeler içermektedir. Bu önermeler ev içi iktidarın ve görev paylaşımının toplumsal eşitlik düzlemindeki dengesini ortaya çıkarmaktadır (Uçan ve Baydur, 2016, s. 296). Görüldüğü üzere şiddet uygulamış erkekler, kendilerini özel alanın iktidarı olarak görürken; kadını ise ev-çocuk bakımı ve hizmetli kişi olarak görmektedir. Şiddet uygulamamış erkeklerin önemli bir kısmı bu alt ölçekteki önermelere katılsa da şiddet uygulamış erkeklere göre daha adil tutum göstermişlerdir.

Sonuç

Kadına yönelik şiddet, bütün dünya için önemli bir sorun alanı olarak varlığını sürdürmektedir. Türkiye’de kadına yönelik fiziksel şiddet %35,5 dolaylarında (Yüksel Kaptanoğlu ve Çavlin, 2015, s. 82) olup çok ciddi bir halk sağlığı sorunudur. Kadına yönelik şiddetin uygulayıcıları erkekler olmasına karşın son yıllara kadar akademik çalışmalar kadın/kadınlık ile sınırlı kalmıştır. Toplum tarafından şiddet ile örülmüş, toplumsal bir kurgu olan erkekler/erkeklik göz ardı edilmiştir. Oysaki kadına şiddet uygulamayı kendine hak gören bir erkeklik algısı ile şiddete maruz kalmayı normalleştirmiş bir kadınlık olgusu var olduğu sürece kadına şiddet bitmeyecektir. Bu nedenle kadına fiziksel şiddetin bitmesi ya da asgari

düzeeye inmesi için öncellikle toplum tarafından kurgulanan kadınlık ve erkeklik olgularının öğrenilmesi ve buna yönelik müdahalelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Araştırmaya katılan erkeklerin %13,7'si hayatının bir döneminde kadına fiziksel şiddet uygulamıştır. Fiziksel şiddet uygulamış erkekler ile uygulamamış erkeklerin toplumsal cinsiyet tutumları birbirlerinden yüksek düzeyde farklıdır. Kadına fiziksel şiddet uygulamış erkekler, uygulamamış erkeklere göre daha eşitlikçi toplumsal cinsiyet tutumuna sahiptir. Bu erkekler anlamlı düzeyde daha cinsiyetçi, şiddete daha yatkın ve kadının özel alana hapsedilmesine daha çok onay vermektedir. Eşitsiz toplumsal cinsiyet tutumuna sahip bu erkekler anlamlı düzeyde daha çok; çocuklukta şiddete maruz kalmış, ilgisiz ve tamamen kontrolsüz büyütülmüşlerdir. Kadına fiziksel şiddet uygulamış erkeklerin, uygulamamış erkeklere göre; eğitim düzeyleri, tanışarak-anlaşarak evlenme oranları, eşlerinin eğitim düzeyleri ve çalışma oranları anlamlı düzeyde daha düşükkken; çocuk sayıları daha fazladır. Aile ilişkilerini aksatacak şekilde içki içme, kumar oynama ve uyuşturucu madde kullanımını anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Araştırma sonucuna göre kadına şiddet uygulamış erkeklerin toplumsal cinsiyet tutumları daha eşitsizdir. Bu nedenle temelde erkeklerin toplumsal cinsiyet kurgusundaki eşitsizliklerin ne olduğunu öğrenmeleri ve olumlu yönde tutum geliştirmeleri önem taşır. Bu açıdan mikro, mezzo ve makro düzeylerde sosyal hizmet müdahalelerin yapılması önemlidir. Müdahaleler aile sisteminden başlanarak devleti oluşturan kurumlara kadar ele alınmalıdır. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, dolayısı ile kadına şiddet uygulamanın dayanaklarını oluşturan; aile, yasal sistemler, iktisadi sistemler ve kurumlar, medya ve eğitim kurumlarının kadın erkek eşitliği perspektifi ile revize edilmesi elzemdir.

Ataerkil aile sistemi hem kadın-erkek için eşitsiz bir düzen yaratması nedeniyle hem de eşitsizliğin sürmesine dayanak oluşturduğu için sorundur. Bu düzen kadına da erkeğe de kaldıramayacağı roller yüklemiştir. Örneğin erkeklerin ekonomik sorumluluğu kendilerine görev addetmeleri, kadınların ise ücretsiz iş gücü (ev hamını) gibi tek taraflı ön kabulleri her iki cinsiyet için de eşitsizlikler yaratmaktadır. Ayrıca anne ve babalarını rol model alan çocuklar bu düzeni devam ettirerek, eşitsizliğin toplumda yayılmasına ve kalıcı hale gelmesine neden olmaktadır. Dolayısı ile ataerkil aile sisteminin evrilerek demokratik aile düzenine dönüşmesi toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin çözümü için oldukça değerli ve gereklidir. Bu bağlamda araştırma sonuçlarında görüldüğü üzere; evlenme şekli, kadının çalışması, çocuk sayısı ve çocuklukta yetiştirilme şekli gibi değişkenlerin toplumsal cinsiyete dayalı şiddet üzerinde etkili olduğu anlaşılmıştır. Demokratik aile sisteminin inşası için bu değişkenlerin olumlu yöne evrilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akın, A., & Demirel, S. (2003). Toplumsal cinsiyet kavramı ve sağlığa etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi Halk Sağlığı Özel Eki*, 25(4).
- Altınay, A. G., & Arat, Y. (2008). *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet* (İkinci baskı ed.). İstanbul: KA-MER.
- Altun, M. (2006). *Denizli ili kırsalında bir sağlık ocağı bölgesinde 15-49 yaş evli kadınların fiziksel şiddet görme durumları ve kadınların şiddete ilişkin tutumları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Balcı, Y.G., & Ayrancı, U. (2005). Physical violence against women: evaluation of women assaulted by spouses. *Journal of Clinical Forensic Medicine*, 12(5), 258-263.
- Barker, G. (2003). How do we know if men have changed? Promoting and measuring attitude change with young men. Lessons from Program H in Latin America. *Gender Equality and Men: Learning from Practice Oxfam*, Oxford, UK.

- Barutçu, A. (2013). *Türkiye'de erkeklik inşasının bedensel ve toplumsal aşamaları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Baykal, T. (2008). *Ailede kadına yönelik fiziksel şiddet, bu şiddete ilişkin tutumlar ve kişinin şiddet yaşantısı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir.
- Bhasin, K. (2003a). *Ataerkil sistem*. (A. Çoşkun, Çev.) İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları.
- Bhasin K. (2003b). *Toplumsal cinsiyet "bize yüklenen roller"* (K. Ay, Çev.) İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları.
- Cengiz, K., Tol, U. U. & Küçükural, Ö. (2004). Hegemonik erkekliğin peşinden. *Toplum Ve Bilim Dergisi*, 101, 50-71.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar* (C. Soydemir, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çeber, E., Demirelöz, M., Nazlı, A., Ekşioşlu, A., Mermer, G., Aslan, G., & Yücel, U. (2009). Ergenlerde cinsiyet eşitliği ölçeğinin türkçeye uyarlanması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Turkish Journal of Research & Development in Nursing*, 11(2).
- Dökmen, Z.Y. (2009). *Toplumsal cinsiyet, sosyal psikolojik açıklamalar*. 2.baskı. Remzi Kitapevi. İstanbul.
- Ergin, N., Bayram, N., Alper, Z., Selimoğlu, K., & Bilgel, N. (2006). Domestic violence: A tragedy behind the doors. *Women & Health*, 42(2), 35-51.
- Fernández, M. D., Silva, I. M. M., Vázquez-Portomeñe, F., & Calvo, M. S. R. (2017). Features and consequences of gender violence: study of cases confirmed by a conviction. *Spanish Journal of Legal Medicine*, 43(3), 115-122.
- Garcia-Moreno C., Jansen H., Ellsberg M., Heise L., & Watts, C. (2005). WHO multi-country study on women's health and domestic violence against women: initial results on prevalence, health outcomes and women's responses. *Lancet World Health Organization*, Geneva; s: 1-206.
- Giddens, A. (2000). *Sociology* (H. Özel. ve C. Güzel, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (C. Güzel, Çev.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Hooks, B. (2012). *Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika* (B. K. Aysel Yıldırım, Ece Aydın, Şirin Özgün, Trans.). İstanbul: BGST Yayınları.
- İçli, T. G. (1994). Aile içi şiddet: Ankara, İstanbul ve İzmir örneği. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1-2).
- Olgun İzmirli, G. (2013). *Isparta ili gönen ilçesinde yaşayan 15-49 yaş grubu evli kadınların aile içi şiddete maruz kalma sıklığı ve aile içi şiddet görmeye sebep olan faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Krishnan, S., Rocca, C. H., Hubbard, A. E., Subbiah, K., Edmeades, J. & Padian, N. S. (2010). Do changes in spousal employment status lead to domestic violence? Insights from a prospective study in Bangalore, India. *Social science & medicine*, 70(1), 136-143.
- Maral, E. (2004). İktidar, erkeklik ve teknoloji. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 101, 127-143.
- Öyekçin Güleç, D., Yetim, D., & Şahin, E. M. (2012). Kadına yönelik farklı eş şiddeti tiplerini etkileyen psikososyal faktörler. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 23(2), 1-7.
- Öztürk, A. B. (2014). *Erkeklik ve kadına yönelik aile içi şiddet: eşine şiddet uygulayan erkekler*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Pulerwitz, J., & Barker, G. (2008). Measuring attitudes toward gender norms among young men in Brazil: Development and psychometric evaluation of the GEM Scale. *Men and Masculinities*, 10(3), 322-338.
- Pulerwitz, J., Hui, W., Arney, J., & Scott, L. M. (2015). Changing gender norms and reducing HIV and violence risk among workers and students in China. *Journal of Health Communication*, 20(8), 869-878.

- Sancar, S. (2009). Erkeklik: imkansız iktidar: ailede, piyasada ve sokakta erkekler. İstanbul: Metis Yayınları.
- Savran, G. (1994). feminist teori ve erkek şiddeti. *Defter*, 21, 45-53.
- Scully, D. (1990). *Tecavüz: cinsel şiddeti anlamak* (Ş. Tekeli ve L. Aytek, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Singh, A., Verma, R., & Barker, G. (2013). Measuring gender attitude: using gender-equitable men scale (gems) in various socio-cultural settings. *aking Women Count an Annual ublication on ender and valuation by U Women ulti Country Office for India, hutun, Sri anka and al dives*, 61.
- Tanrıverdi, G., & Şıpkın, S. (2008). Çanakkale'de sağlık ocaklarına başvuran kadınların eğitim durumunun şiddet görme düzeyine etkisi. *Fırat Tıp Dergisi*, 13(3), 183-187.
- Tosun Altınöz, Ş. (2014). *Kadına yönelik şiddet faillerin psikososyal özellikleri*. (Tıpta Uzmanlık Tezi), Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara.
- TÜİK. (2015). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları*.
- Uçan, G., & Baydur, H. (2016). Türk erkeklerinde toplumsal cinsiyet eşitliği ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *International Journal of Social Science*, 47, 289-308. doi:10.9761/JASSS3495
- Verma, R. K., Pulerwitz, J., Mahendra, V., Khandekar, S., Barker, G., Fulpagare, P., & Singh, S. (2006). Challenging and changing gender attitudes among young men in Mumbai, India. *Reproductive Health Matters*, 14(28), 135-143.
- Yaman Efe, Ş., & Ayaz, S. (2010). Kadına yönelik aile içi şiddet ve kadınların aile içi şiddete bakışı. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 11(1), 23-29.
- Yıldırım, Ş. (2016). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadına Yönelik Şiddet. In *Sosyal Politikanın Cinsiyet Halleri*. 81-103. Ankara: Nika Yayınevi.
- Yıldırım, Ş. Ş. (2006). *Ergenlerin aile içi şiddete maruz kalma durumları ve aile ilişkilerinin değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yüksel Kaptanoğlu, İ., & Çavlin, A. (2015). *Kadına yönelik şiddet yaygınlığı, Türkiye'de kadına yönelik aile içi şiddet araştırması*. Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık Ankara.

Visible Expression of Social Identity: the Clothing and Fashion

Sosyal Kimliğin Görünür Temsili: Giyim ve Moda

Nihan AKDEMİR*

Abstract

This paper includes the investigation about the relation between social identity and clothing and also fashion. And this relationship has been taken into consideration over the visual expression because even during the ancient times, the cloths were the basic and simple way of representing the identity and social classes. The visible expression of identity over clothing from Ancient Egypt to today's clothing and fashion has been researched in this article. And the results have showed that every pieces of clothing from fabric to colouring have visual significations about social identity.

Keywords: Identity, Clothing, Fashion, Visual Expression, Visual Signification.

Öz

Bu araştırma makalesi sosyal kimlik ile giyim ve moda arasındaki ilişkiyi kapsamaktadır. Bu ilişki, giysinin ve modanın geçmiş çağlardan günümüze kimliğin ve sosyal statünün bir göstergesi olması dolayısıyla, görsel anlatım üzerinden ele alınmıştır. Yazıda giysinin ve modanın görsel temsili Antik Mısır'dan günümüze alınmıştır. Sonuçlar giysinin kumaştan renge her bir biriminin sosyal kimliğin ifadesi noktasından görsel anlam taşıdığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Giyim, Moda, Görsel Temsil, Görsel Anlam.

Intoduction

Clothes are more than a piece of fabric as Virgina Woolf says "Vain trifles as they seem, clothes have, they say, more important offices than merely to keep us warm. They change our view of the world and the world's view of us... There is much to support the view that it is clothes that wear us and not we them; we may make them take the mould of arm or breast, but they mould our hearts, our brains, our tongues to their liking" (1928/1956).

The most visible material item of the fashion symbol is the garment, which carries multiple and various meanings. The dynamism of the garment symbol can carry open or closed codes depending on culture, gender and social location.

Cloths can carry many significant signs according to their shape, colour, surface decoration, embroidery techniques etc. And each one can be the expression of identity over ethnicity, religious beliefs, age, education and social class. Through observation of clothing styles over these items, the assumptions could be made about a person's identity.

A distinctive and typical style, form or character of the clothing such as 'zoot suits', 'ao dai', removes the garment from functional and ordinary element to the symbolic area.

Clothing is an "identification" tool that functions in determining the symbolic boundaries between people in a sense. Fashion and clothing is a field where clothes are used to create and reveal a cultural and social identity. The identity phenomenon of the person is embodied in body by clothing and fashion. And this point has been going on from ancient times and also will go on in the future, too. This research bases on representation of the social identity over the clothing and fashion. And clothing and fashion as visible expression of social identity examined in two main titles. Firstly, the definitions of the terms such as identity, clothing and fashion have been given. Secondly, symbolism of the clothing and fashion in the context of social identity with also historical process has been examined. The clothing and fashion in the context of social identity also has been examined under some subtitles such as social classes, gender and cultural. And all these items have been explained with visual images and supported by the literature investigations.

* Dr. Öğretim Üyesi, Altınbaş Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, nihan.akdemir@altinbas.edu.tr

Defining 'Identity', 'Clothing' and 'Fashion'

Oxford dictionary defines identity as follows; the fact of being who or what a person or thing is and the characteristics determining who or what a person or thing is.

And Calhoun writes: "We know of no people without names, no languages or cultures in which some manner of distinctions between self and other, we and they, are not made...Self-knowledge – always a construction no matter how much it feels like a discovery – is never altogether separable from claims to be known in specific ways by others" (1994,p. 9-10).

As Castells says that from a sociological perspective, all identities are constructed. And he argued that "the construction of identities uses building materials from history, from geography, from biology, from productive and reproductive institutions, from collective memory and from personal fantasies, from power apparatuses and religious revelations" (2010, p. 7).

In simple way of explanation of identity "identity is the answer or answers that individual gives for the question 'who I am' or the answer to the question asked by the community 'who are you, where do you come from' (Güvenç, 1996, p. 3).

The identity has two main platforms. First one of them is about personal and the second one is about social and community.

Personal identity can be defined as having a clear and stable image of a person's goals, descriptions and abilities. But social identity is mostly about an individual who feels belonging him/herself in a group or a part of a group.

According to Social Identity Theory, people tend to classify themselves and others into various social categories, such as organizational membership, religious affiliation, gender, and age cohort (Tajfel ve Turner, 1985).

Psychodynamically, according to Freud, an identification process occurs as the identity begins with the individual expropriating or involving foreign persons or objects (Aşkın, 2007). Both sociologically and psychologically, identity takes part in the field of the clothing and fashion in many ways of expressions.

The terms fashion and clothing tend to be used synonymously. But while fashion has many different social meanings, clothing refers to the general raw material of what one person wears (Kawamura, 2016,p. 19).

Then when we talk about the clothing, it means that any covering for the human body. This covering started from one piece of woven fiber and has come to these days with technologic improvements. And "fashion is a look or a style that is popular at a given time" (Rath, Peterson, Greensley and Gill, 1994,p. 3).

Is fashion the subject of the clothing or the clothing is the subject of fashion? Anyway, fashion and clothing are used as an alternative to each other because fashion is more associated with clothing than anything else. We still have to remember that fashion is everywhere and everything.

Sproles and Burns (1994, p. 2-7) defines fashion "the style of dress that is temporarily adopted by a discernible proportion of members of a social group because that the chosen style is perceived to be socially appropriate for the time and situation". In other way, "fashion is an accepted look, the prevailing style" (Rath and others, 1994, p. 3). "The term "clothing" is thus regarded as a more generic term for the description of what people wear, whereas the term "fashion" connotes a sense of both synchronic and diachronic instability: what is considered "fashionable" in one part of the world may not be considered so in another part of the world,

just as what is considered “fashionable” today may be considered dated or even *passé* tomorrow” (Owyong, 2009).

Defining the clothing is easier than defining fashion because there are also many other definitions about fashion in the literatures. But generally the term ‘fashion’ will take into consideration with its closer relation to the clothing in this article.

Clothing and Fashion in the Context of Social Identities

Society is made up of large sampled social classes (race, gender, language, economic situation, profession etc.) that have power, position and respectability among them. (Hogg ve Abrams, 1988, p. 22). And the individual wants to feel himself psychologically belonging to a group and part of a group. And The Social Identity Theory, developed by Henri Tajfel and John Turner in the mid-1970s, is a social psychology theory that deals with group membership, group processes and intergroup relations (Argyle, 1992, p. 92; Brehm ve Kassin, 1993, p. 103).

Social Identity Theory focuses on the concept of social identity rather than personal identity (Demirtaş, 2003). Turner (1987, p. 30) explains that individuals define and evaluate themselves, taking into account the social groups they are members of, and classify themselves. At the end of this classification they become identified with the group they are placed in. This identification leads to social identities.

And it is possible to say that the basic expression of the social identity starts with the clothing. As Barthes (1983, p. 45) says at the book ‘The Fashion System: ‘we have seen that a fashion utterance involves at least two systems of information: a specifically linguistic system, which is a language (such as French, English) and a ‘vestimentary’ system, according to which the garment (print, accessories, a pleated skirt, a halter top, etc.) signifies the world (the races, springtime, maturity) or fashion”.

Fashion is a form of non-verbal communication. The dressed body communicates our personal and social identities (Barnard, 2002; Barthes, 1983; Calefato, 2004; Lurie, 2000; Saucier, 2011). It expresses our thoughts, feelings, and desires, as well as group membership (Hebdige, 1981).

It means that clothing and fashion carry some vestimentary codes and these codes can be the signs of something because visual elements which carry also some communicative purposes are the codes of the clothing and fashion.

In the Context of Social Groups

Depending on the social group psychology, individuals wear some special garments which all the group members also wear it. This makes the individual a part of the group.

“The garment is always involved in a social context, and it puts the position of the individual in the face of the group” (Fussell cited Waquet and Laporte, 2011, p. 73). Inclusion, opposition, incompatibility, disdain, or rejection can be find place by clothing. Clothes refer to a style (lifestyle) and those who share this lifestyle want to see and identify each other to look like the custodian of these symbols.

For example ‘zoot suit’ has some communicative purposes for Zoot-suiters who are Young Afro Americans or Mexican-American Youths, to express their identities in the society.

The zoot suit consisted of a broad-shouldered drape jacket, balloon-leg trousers, and, sometimes, a flamboyant hat. Mexican and Mexican American youths who wore these outfits were called zoot-suiters. These individuals referred to themselves as pachucos, a name linked to the Mexican American generation’s rebellion against both the Mexican and American

cultures. “Zoot suits were the part of exertions of black-isolated American teenagers to create a distinctive and positive identity for themselves” (Barnard, 2002, p. 195).

The significant and communicative expression over clothing in the context of social groups mostly is seen at sports team’s fans. For example if you wear a t-shirt which belongs to Real Madrid football team, it means that you support a team Real Madrid and wearing that t-shirt makes you a part of that team. And you feel a group belonging.

Another example about the group identification over clothing can be NBA jerseys. “NBA player on the basketball court conveys the occupational identity of the wearer, while an NBA jersey on the shoulders of someone in the arena who stands watching a live basketball performance, communicates the wearer is a fan, and quite possibly a fan of a particular player”

Other example can be given in the context of anti-conformism group belonging during 1970 s in England: Punks. Punk culture emerged as a movement and rebellion of freedom of expression in the mid-1970s. This subculture is based on Punk Rock, music which against the minimalist music system. The punk movement that appeared in England in 1976 and spread throughout Europe over the next 10 years brings the example of union of clothes and accessories that are not in common. The provocation of this movement's philosophy has been visualized and coded by violation of clothing elements. Using of metal nails on leather belts and showing hooked needles and pins over the garments were the some visual elements of the Punks and so that the whole appearance is served to the opposition and anti-fashion movement . “Instead of ‘peace and love’ as hippies, the punks created a deliberately aggressive, confrontational style, utilizing the visual accoutrements of sadomasochism. Their slogans were ‘anarchy’, ‘no hope’, we are all prostitutes’

The symbolic items about punks as Hebdidge’s (1979) said are cheap trashy fabrics, vulgar designs, nasty colours and the illicit iconography of sexual fetishism. An individual who feels her/himself as a part of this subculture and adopted their anarchic philosophy worn garments like others worn.

This style of subculture becomes a popular fashion style during that time. Some of the high fashion designer ignored this style but some liked it. For example “Vivienne Westwood, in particular, enthusiastically embraced punk, and her role underscores the naïveté of any rigid separation between anti-fashion and fashion”

A communicating with the others through clothing and fashion shows which norms are shared and accepted by individuals depending on a treaty between them. And it can become a sign for others.

In the Context of Social Classes and Statues

“American sociologists have long considered clothing as a major explanatory note of belonging to a social class” (Fussell cited Waquet and Laporte, 2011, p. 73). We can see that the clothes have always been used to distinguish between the powerful and the weak in the history of costume. If we look at the Ancient Egypt, we can notice that the clothing style from pharaoh to commoners had changed.

As Tortora and Eubank (1989, p. 19) noted, despite the relative simplicity of Egyptian costume, “costume served to delineate social class”. “Oftentimes, the adornment of jewellery and clothing of superior material marked one’s superior status; the lack thereof marked the relative inferiority of one’s position”

When we look at the Ancient Roma (B.C.509-476) ‘toga’ is the definitive representation of the Ancient Roman. Toga is a kind of body covering for a man which is large white woollen or linen piece of fabric was carefully folded and draped on the body, in order to produce a

garment that represented a specific type of Roman. Togas were important social representations; denoting power, occupation, and social place of upper class Roman citizens because foreign, prisoners and slaves were wearing a simple tunica (tunic), toga ban for them. The rank and status was one of the factors that determine who to wear toga and which colours to wear. There were several types of togas which were worn by different ages and different statuses. For example 'Toga Praetexta' was one of the special togas. It was off-white in colour and featured a wide purple border that denoted the wearer was a Senator or some type of Magistrate.

At this point, we can notice the symbolism of colours. "The symbolism in the colours of the clothing continues to be one of the most powerful and the most symbolic sign" (Waquet and Laporte, 2011:70). As seen at Toga Praetexta, important person's toga had a purple border because the purple was a colour which was not easy to obtain at those times. Even today purple is the sign of elegance. And black-coloured garments mostly the sign of mourning. Black dressing up as a symbol of mourning is a compromise that goes back thousands of years. Queen Victoria, for example, is famous for her black dressing up during her widow for forty years.

Also every item of the clothing has significant symbols, especially fabrics. The symbolism of the fabric consists of many items. The fabric with some adjectives, such as expensive-cheap, rare-widespread, has had significant signs both in history and today. For example, in ancient Egypt linen and then cotton are considered noble fibres because they are not of animal origin. For this reason, according to the famous historian Herodotus (B.C. 484-426), people were not allowed to go into temples with woollen clothes and to be buried with woollen clothes.

Another example, silk was very precious fabric because of its hard producing process and still an expensive one. At history of costume we can notice that just important persons such as royal members can wear a garment which was made of silk. Or the fur was the same. Fur was so fashionable during 15th and 16th century in Europe and at the same period just sultan and his relatives could wear fur at Ottoman Empire.

Although sociologist George Simmel is not the sole author of the "trickle-down" theory, the general public still attributes it to him. In his article, Fashion (1904), Simmel argued that upper-class members of society introduce fashion changes. The middle and lower classes express their changing relationship to the upper classes and their social claims by imitating the styles set by the upper classes.

In the twenty-first century, assessing one's social class is no longer a straightforward task because categories have become blurred and the boundaries are no longer well defined or fixed. Now one's social class would be decided by one's life-style choices, consumption practices, time spent on leisure, patterns of social interaction, occupation, political leanings, personal values, educational level, and/or health and nutritional standards.

If we think clothes and social classes over choices high fashion and mass market can be given as an example because of the choices of the costumers' from different social classes. Even mass market productions change from class to class. And each brand has different costumers from different social classes. Nature of consumption patterns with symbol systems emphasizing the idea that fashion is a struggle to convey the image of a person (Kawamura, 2016, p.150). "High-end acquisitions such as Armani suits and Salvatore Ferragamo shoes might communicate to the observer that the wearer is upper class, while clothes from Wal-Mart might communicate the opposite, that the wearer is working-class or poor" (Saucier, 2011).

By the 1960s, the fashion industry had begun to produce and distribute more than enough products for everyone to be able to dress fashionably. This democratization of fashion

means that by the twenty-first century anyone across the world could imitate a new style instantaneously. The direction of fashion change is no longer unilinear-it traverses geographical places, and flows from both the traditional centers of style as well as "the periphery." Through global media and popular culture, members of the lower classes, and subcultural and marginal groups, have been able to influence fashion as much as those in the upper classes.

The key to assessment in 2000s is often in the details. Higher status is indicated by a perfectly cut and fitted garment, the use of natural and expensive fabrics, and brand-name wear. One's class affiliation is often given away by the choice of accessories, such as eyeglasses, watches, especially bags or shoes. These have become more of a class signifier than dress itself.

These signs are created by the society system directly or indirectly because in a society with a strong social stratification system, objects tend to reflect the given social hierarchies. According to the price of the garment an individual can classify his/herself in the society by buying and wearing it. And also he/she can show his/her social status with it and others can read that he/she belongs to upper class in the society.

In the Context of Culture

Culture is a dynamic concept involving all material and spiritual life practices in human life. Kroeber and Kluckhohn (1952, p. 181) have complete and useful definition for culture:

Culture consists of patterns, explicit, of and for behaviour acquired and transmitted by symbols, constituting the distinctive achievements of human groups, including their embodiment in artifacts; the essential core of culture consists of traditional (i.e. historically derived and selected) ideas and especially their attached values; culture systems may, on the one hand, be considered as products of action, on the other as conditioning elements of further action.

As Erinc says "social culture is the whole of the values that make a society different from other societies and that have the society 'past riches' that makes it unique and free" (2004: 12-13). And J. Baudrillard incorporates the garment as a universal form into the more general system of object-signs that participate in fashion as a holistic social phenomenon (1984, p.12). As Wilson argues, the reason why clothes are seen as both trivial and important at the same time is a result of their proximity to the human body: '[clothes]... force us to recognize that the human body is more than a biological entity. It is an organism in culture, a cultural artefact even, and its own boundaries are unclear.... Dress is the frontier between the self and the not-self' (Wilson, 1988, p. 2-3, Subbaraman, 1999). If we look at the clothing as a communication system, we can notice that the clothing refers also codes about cultural structure of a person or society.

For example over the centuries, clothing has been one of the way in which people of the India have created their sense of self, sense of community, and sense of place by wearing 'Sari'. Sari is a traditional garment of Indian women which are the sign of their culture. It means that if we see a woman with sari we exactly can be sure she is from India. And it shows that the clothing is the simple way of defining a person herself in traditional and social culture.

Also traditional clothing 'kimono' with T-cut and embroideries is the universal symbol of Japan. Its colours and selected motifs - mostly taken from nature - are loaded with strong symbolic side meanings and show many things about age, status, and give much knowledge to the observer about wearer.

The elegant dress 'Ao dai' is a tunic with a slit on the long side. It has become a symbol of womanhood and is seen as a symbol in Vietnam and also the symbol of the cultural identity. In Vietnam, 'ao dai' is worn at private and formal invitations. This garment, which is made of pure silk fabric, is tightly wrapped around the waist and the word 'dai' refers to long.

And Scottish skirt, part of national clothing in Scotland, is a symbol of kinship and manhood. The other example is 'Chuba' which is the traditional costume of Khampa women, worn to protect body from the cold and keeps the whole body warm from neck to the ankles.

These examples can of course be increased. And generally it is possible to say that clothing is the most competent and social identification of all cultures from one society to the other.

In the Context of Gender

The semantic and phonetic similarities of the terms male-female and feminine-masculine are dissociated from these similarities in the biological dimension and the social dimension. The concept of gender which is formed within the framework of the difference of these dimensions and which is theoretically expressed first with Freud and psychoanalytic approach has many explanations (Akdemir, 2017). There are those who advocate that biologically based differences need to be expressed in terms of sex, sociocultural based differences should be expressed in gender, as well as in the case of differences between men and women (Dökmen, 2016, p. 18). In general frame; the biological aspect of being a woman or a man corresponds to sex, whereas the understanding and expectation of society and culture related to the biological structure of the individual corresponds to the gender (Akdemir, 2017).

And the clothes are visible expression of gender identity of the person not just about the wearing style but also using the terms for representing the gender identity such as the book titled 'White-Blouse Revolution' which was edited by Gregory Anderson in 1989. In this book "the authors all recognize a variety of structural factors as relevant in explaining women's secondary statuses in white-collar office work"

If we look at the subject in the context of wearing style items for woman and man, the pants is the sign of masculinity in the history until 1960s. In fact at the history of costume we can see that women wore a kind of fully pants for sportive occasions such as riding, biking especially at the being of 20th century. But the pants that we know as these times began to be worn by women in the 1960s. "Women's trousers re-emerged in the 1960s. as a preference of relaxation and especially young people who struggle against class and gender discrimination." (Waquet and Laporte, 2011, p. 76). As Bard's said (2012) women's discovering this important symbol of the last two centuries is not an individual identity without a political dimension or a preference for a practical garment. this is the expression of the desire and challenge of gender equality. Trousers have become popular and fashionable for women by the collection of Yves Saint Laurent 'Le smoking' in 1966. These suits are expressed as 'androgen style' which is a fashion style that challenges with existing concepts by gender identity. "Adrogeny (androgyny) is a term formed by combining the words 'andro' meaning 'male' in Greek and 'gyne', meaning woman in Greek. it is an expression of opposition to the traditional masculine and feminine categories and that people can be both feminine and masculine. Androgynous (androgynous) is also called for those who show both masculine and feminine qualities at a high level" (Dökmen, 2016, p. 74). And also during those times "jean pants which had a stance against gender discrimination have become the symbol of social role liberation" (Akdemir, N. August, 2017).

There is another point which is about the gender identity. "Gender identity means that one is to define herself/himself as woman or man. This identity is the most important element involved in one's self-concept." (Dökmen, 2016, p. 26). "Gender identity is the personal and internal meaning of femininity or masculinity that is shown as identity, personality and behaviour" (Rice, 1996). An individual's sexual identity and gender identity are performed and continuously negotiated (Goffman, 1959) via a visual language or symbols such as dress (Davis, 1992). Gender identity refers to individuals' inner sense and self-awareness of their characteristics of maleness and femaleness (Kelly ve Elaine, 2015).

Under these descriptions it would be appropriate to mention the concept of queer. The role of clothing and fashion cannot be underestimated by expressing the identities of queers. “Queer is a term utilised by individuals who favour a more fluid understanding of sex and gender. It is sometimes used as an umbrella term for all who identify as lesbian, gay, bisexual, trans, intersex” (Kelly ve Elaine, 2015).

Queer identity mostly finds symbolic expressions about their gender identity with their clothing. For example according to the stereotypes man should wear as man and woman should wear as woman, I mean, man should not wear skirt except cultural forms, and should not wear so colourful clothes. But person’s biological identity can be male but he can feel like a woman. That time he can wear more fluid than men’s wearing. And this wearing style carries a sign about his gender identity.

And fashion industry takes this point into consideration. Many fashion brands start to prepare collections for queers. And also these brands carry this subject into their advertisements. And we can see that many fashion houses’ collections are more with fluidly identity. “This gender-bending approach to fashion has begun to achieve critical mass in pop culture and on the catwalk, with Alessandro Michele dressing his Gucci girls in dandyish suits and his Gucci boys in floral and brocade. More broadly, designers such as Miuccia Prada and Raf Simons at Calvin Klein are knitting their men’s and women’s collections together, showing them on the same catwalk and twinning certain looks-identical fabrics, identical embellishments, nearly identical silhouettes” (Singer, 2017).

Conclusion

The clothing and fashion in the context of social identity has been investigated in this paper. And this subject has taken into consideration under some subtitles because there are many types of social identity.

Firstly, expression of group identity over the clothing and fashion has been investigated under the subtitle ‘in the context of social groups’. Secondly, expression of statues and classes over the fashion and the clothing has been investigated under the subtitle ‘in the context of social classes and statues’. Thirdly, expression of culture identity over the clothing has been investigated under the subtitle ‘in the context of culture’. And fourthly, expression of gender identity over the fashion and clothing has been investigated under the subtitle ‘in the context of gender’.

As a result it is possible to say that the clothing and fashion are one of the most important ways of expressing the identity because of its full of signs, codes and meanings inside them.

References

- Adams, E.C. (1990). White-Blouse and White Collar: Work,Culture and Gender. *Gender andHistory*,2(3), 343-348.
- Akdemir, N. (2017). Gender and Its Representation in Contemporary Arts. *European Journal of Multidisciplinary Studies*. Sep.-Dec. 2017,6(2), 11-22.
- Akdemir, N. (2017). Moda Sektöründe Toplumsal Cinsiyet Kavramının Varlığı, *Sobider*,4(12), August 2017, 249-267.
- Argyle, M. (1992). *The social psychology of everyday life*. London and New York: Routledge
- Aşkın, M. (2007). Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler. Atatürk Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 213-220.
- Bard, C. (2012). Pantolonun Politik Tarihi, Sel Yayıncılık.
- Barnard, M. (2002). *Sanat, tasarım ve görsel kültür*. Ankara: Ütopya.
- Barnard, M.. (2002). *Fashion as communication*. New York: Routledge.
- Barthes, R. (1983). *The fashion system*. London: University of California Press, Ltd.

- Baudrillard, J. (1984). *La Mode ou la féerie du code*. Paris : Gallimard.
- Brehm, S. & Kassin, S. M. (1993). *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Calhoun, C. (ed.) (1994) *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Calefato, P. (2004). *The Clothed Body*. Oxford: Berg Publishers.
- Castells, M. (2010). *The power of identity with a new preface*, Second edition. Oxford: Blackwell Publishing.
- Davis, F. (1992). *Fashion, culture, and identity*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Demirtaş, H. A. (2003). *İletişim Araştırmaları*, 1(1), p. 123-14.
- Dökmen, Z.Y. (2016) *Toplumsal cinsiyet, sosyal psikolojik açıklamalar*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erinç, S. M. (2004). *Kültür sanat, sanat kültür*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. New York, NY: Doubleday.
- Güvenç, B. (1996). *Türk kimliği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hebdidge, D. (1979). *Subculture: the meaning of style*. New York: Methuen.
- Hebdige, D. (1981). *Subculture: the meaning of style*. New York: Routledge.
- Hogg, M. A. & Abrams, D. (1988). *Social identifications: a social psychology of intergroup relations and group processes*. London and New York: Routledge.
- Kawamura, Y. (2016). *Moda-loji: moda çalışmalarına giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kelly L. Reddy-Best & Elaine L. Pedersen (2015) The relationship of gender expression, sexual identity, distress, appearance, and clothing choices for queer women, *International Journal of Fashion Design, Technology and Education*, 8(1), 54-65
- Kroeber, A.L. & Kluckhohn, C. (1952) *Culture: a critical review of concepts and definitions*. Cambridge, Mass., The Museum.
- Lurie, A. (2000). *The language of clothes*. New York: Owl Books.
- Owyong, Y. S. M. (2009) Clothing semiotics and the social construction of power relations, *Social Semiotics*, 19(2), 191-211.
- Rath, M.P., Peterson, J., Greensley, P., & Gill, P. (1994). *Introduction to fashion merchandising*. New York: Delmar Pub.
- Rice, F.P. (1996). *Intimate relationships, marriages and families*. California: Mayfield Pub.
- Saucier, P. K. (2011) Cape Verdean Youth Fashion: Identity in Clothing, *Fashion Theory*, 15(1), 49-66.
- Simmel, George. "Fashion." *International Quarterly* 10, 130-155.
- Singer, M. (2017). *Gigi Hadid and Zayn Malik are part of a new generation who don't see fashion as gendered*. <https://www.vogue.com/article/gigi-hadid-zayn-malik-august-2017-vogue-cover-breaking-gender-codes> uploaded July 13, 2017 1:00 PM.
- Sproles, G.B., & L.D. Burns (1994) *Changing appearances: understanding dress in contemporary society*. New York: Fairchild Publications.
- Steele, V. (1997) Anti-Fashion: The 1970s, *Fashion Theory*, 1(3), 279-295.
- Subbaraman, S. (1999) Catalog-ing ethnicity, *Interventions*, 1(4), 572-589.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1985) *The social identity theory of intergroup behavior*. In Worchel, S. & Austin, W. G. (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (2nd ed., pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall.
- Tortora P., & K. Eubank. 1989. *A survey of historic costume*. New York: Fairchild Publications.
- Turner, J. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Waquet, D. & Laporte, M. (2011). *Moda*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Wilson, E. (1988) *Adorned in dreams: fashion and modernity*, Berkeley: University of California Press.
- Woolf, V. (1956). *Orlando: a biography*, U.S.A.: A Harvest Book Harcourt, Inc.

Karşılaştırmalı Tarihsel Sosyoloji Perspektifinden Sınır, Mekân ve Bellek: Sarp Köyü Örneği

Border, Space and Memory from Comparative Historical Sociological Perspective: The Case of Sarp Village

Kerem ÖZBEY*

Öz

Bu çalışma, sınır olgusunu karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji perspektifinden irdelemeyi ve sınırları toplumsal belleğin mekânsal izdüşümü olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, çalışmada, Türkiye-Gürcistan sınır bölgesinde yer alan Sarp köyünde yaşayan 60 yaş üzeri 7 kişi (5 erkek ve 2 kadın) ile sözlü tarih yöntemi aracılığıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerden hareketle, sınırın tarihi üç farklı dönem (sınırın çizildiği 1921 yılından sınırın açıldığı 1988 yılına kadar olan dönem, 1988'de sınırın açıldığı dönem ve sınır açılmasından günümüze kadar olan dönem) üzerinden karşılaştırılmıştır. Yapılan karşılaştırma sonucunda, birinci dönemde sınırın güç, otorite ve ideoloji aracılığıyla toplumsalı sıfırladığı, ikinci dönemde eşiği aşmak, duvarı yıkmak ve sınırı geçmek şeklinde toplumsalın yükselişini sembolize ettiği ve üçüncü dönemde göç, aile, çalışma hayatı ve toplumsal cinsiyet imgelemleri temelinde toplumsalın yeniden yapılanmasını içerdiği anlaşılmıştır. Ortaya çıkan bu sonuçlar, sınırda yaşayanların belleklerinden hareketle, sınırın her tarihsel dönemde farklı toplumsallıkları oluşturduğu, değişik mekânsallıkları ürettiği ve yeni kimlik örüntülerini meydana getirdiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Sınır, Mekân, Bellek, Kimlik, Sarp Köyü.

Abstract

This study aims to analyze the boundary phenomenon from the perspective of comparative historical sociology and to analyze the boundaries as the spatial projection of the social memory. For this purpose, interviews were conducted via the oral history method with 7 people (5 men and 2 women) over 60 years old who lived in Sarp village situated in Turkey-Georgia border area. On the basis of interviews, the history of the border was compared through three different periods (from 1921 to 1988 when the border was closed, the year 1988 as the moment of the opening of the border and the period until today). As a result of these comparisons it was determined that the first period can be symbolized as social resetting by means of power, authority and ideology; the second period was symbolizing the rise of sociality as overcoming the threshold, breaking the wall and crossing the border and the third period can be said to symbolize a social restructuring on the basis of the migration, family, work-life and gender imaginations. After all the conclusion obtained from this research was that moving from the memories of the inhabitants of the border, this space created different social-spatial relations and shaped different identity patterns throughout its distinct historical periods.

Keywords: Border, Space, Memory, Identity, Sarp Village.

Giriş

Sınırlar, devletin, bilhassa da modern ulus-devletin egemenliğini sembolize eden ve bu egemenliğin nerede başladığını ve son bulduğunu belirleyen araçlardır. Bununla birlikte sınırlar, ulus-devletin kolektif kimliği olan ulusal kimliğin de temel toplumsal taşıyıcısı konumundadırlar. Biz ile onlar, bu taraf ile o taraf, burası ile orası, içerisi ile dışarı, yerli ile yabancı vb. dikotomiler üzerinde kurgulanan ulusal kimlik, bu kurguyu sınırlar temelinde şekillenen mekânlarda oluşturmaktadır. Bu açıdan sınır ile mekân birbiriyle doğrudan ilişkili sosyolojik olgulardır.

Sınır ve mekân ilişkisiyle doğrudan irtibatlı diğer bir sosyolojik olgu ise, bellektir. Bellek, verili tarihsel-toplumsal ilişkiler ağı içerisinde meydana gelen toplumsal yaşantılar aracılığıyla bugünü inşa etmenin ya da bugünü dün de kurmanın en kullanışlı yoludur. Her ne kadar bireylere özgü düşünülse de, bellek, esasında geniş toplumsal süreçlerin sonucunda şekillenmektedir. Bu bağlamda, bireylerin geçmişe yönelik neleri hatırladıkları ve neleri unuttukları meselesi, esasında toplumsal belleğe içkindir. Diğer bir deyişle, sınırda yaşayanların

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümünün ozbey-kerem@hotmail.com

sınırın o kendine has tarihiyle olan ilişkisi oranın toplumsal belleğini oluşturur. Sınırların toplumsal değişme ve örgütlenme açısından nasıl bir işleve ve role sahip olduğunu ve sınırdaki yaşayanlar açısından da sınırın ne tür anlamlar içerdiğini, sınırın belleği üzerinden görmek mümkündür. Sınırdaki yaşayanlar, sınırın tarihsel serüveninde meydana gelen süreklilikleri, kırılmaları ve kopuşları, bellekleri aracılığıyla açığa çıkarmakta ya da belleklerinde somut yansımalarını bulan geçmişin sesi aracılığıyla bugünü yeniden inşa etmektedirler. Buradan hareketle, sınırdaki yaşayanların tarihsel süreçte sınırla nasıl ilişki kurdukları, sınıra ne tür anlamlar yükledikleri, sınırın karşı tarafında yaşayanlarla ilişkilerini ne şekilde düzenledikleri, sınır üzerinden toplumsal yaşam ve örgütlenmelerini nasıl oluşturdukları, mekansal üretimlerinde sınıra nasıl bir misyon yükledikleri, sınırın çizilmesinden günümüze sınırın farklı dönemlerinde ne tür değişim ve dönüşümlerin yaşandığı ve bir bütün olarak bunların sınırdaki yaşayanların belleklerine nasıl yansıdığı ya da onların bellekleri aracılığıyla nasıl inşa edildiği bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır. Bu sorunsal ekseninde çalışmanın temel odak noktası, sınırın toplumsal olanla ilişkisidir. Bu ilişki, sınır aracılığıyla toplumsalın sıfırlanmasını, toplumsalın yükselişini ve toplumsalın yeniden yapılanmasını içermektedir. Bu bağlamda, bu çalışmada, 1921 yılında çizilen Türkiye-Gürcistan sınırı (o zamanki adıyla Türkiye-SSCB sınırı) üç farklı dönemde ele alınmıştır. Sınırın üç farklı döneminde meydana gelen değişimlerin izini sürmek ve bu dönemleri birbiriyle karşılaştırmak amacıyla, Türkiye-Gürcistan sınırının hemen bitişiğinde yer alan Sarp köyünde yaşayanlarla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilerek onların kolektif belleğine başvurularak bir sözlü tarih çalışması oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu dönemlerden ilki, 1921 yılında sınırın çizilmesiyle başlayan ve sınırın insan ve araç trafiğine açıldığı 1988 yılına kadar devam eden dönemdir. Bu dönemin temel özelliği, sınırın karşılıklı geçişlere kapalı olmasıdır. 1921'den 1937'ye kadar pasavanla kısmi geçişler mümkün olsa da, 1937'den sonra sınır her iki tarafa bütünüyle kapanmış ve bu kapanma 1988 yılına kadar devam etmiştir. Sınırın ikinci dönemi, 31 Ağustos 1988 yılında sınırın açıldığı dönemdir. Bu dönemin temel özelliği, ortadan ikiye bölünen köydekilerin aile ve akraba üyeleriyle birleşmeleri ve her iki tarafın da birbirini tanıma yönündeki çabalarının ön plana çıkmasıdır. Sınırın üçüncü dönemi ise, sınırın açılmasından günümüze kadar süren dönemdir. Bu dönemin temel özelliği ise, sınırın her iki tarafında bulunanların iç içe geçişlerle birlikte yeni ilişki ağları ve biçimleri kurmaları ve yeni aidiyet duyguları oluşturmalarıdır.

Çalışmanın alan araştırmasının yapıldığı Sarp Köyü, Karadeniz kıyısında Türkiye ve Gürcistan sınırına bitişik bir şekilde konumlanan bir köydür. Bu köy, 1921'de Türkiye-Sovyetler Birliği sınırının çizilmesiyle birlikte iki ayrı yerleşim birimine bölünmüştür. Köyün Türkiye tarafında kalan bölümü Sarp, Gürcistan tarafındaki köy ise Sarpi ismini almıştır. Batum'a 20 km, Hopa'ya 12 km uzaklıkta olan bu sınır köylerinde yaşayan yerli nüfus Lazdır ve Lazcayı anadil olarak konuşurlar. Sarp Sınır Kapısı bu iki köyün ortasında yer alır. Gümrük kapısı açılıncaya kadar bu köydeki ailelerin temel geçim kaynağını çay ziraatı oluşturuyordu. Sınır kapısının açılmasına paralel olarak ticaret ve nakliyecilik faaliyetlerinin önemli bir geçim kaynağı haline gelmesi, köyde yaşayan ailelerin gelir seviyesinde kayda değer bir yükselmeyi sağlamıştır. Benzer birçok örnekte olduğu gibi, ekonomik refah düzeyi yükseldikçe söz konusu yerleşimin nüfus için çekim merkezi haline dönüşerek kentleşme doğrultusunda bir dönüşüm geçireceği öngörülebilir. Ne var ki, yerleşimin topografyası bunun önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Zaten coğrafyanın bu elverişsiz özelliğinden dolayı köyün ismi Sarp olmuştur (Koday, 1994).

Çalışmada karşılaştırmalı tarihsel-sosyolojik perspektife başvurulmuştur. Bu perspektif literatürde *karşılaştırmalı tarihsel-sosyolojik yöntem* ya da *tarihsel karşılaştırmalı araştırma* olarak da bilinmektedir. W. Lawrence Neuman'a (2014, s.605-606) göre ise, tarihsel karşılaştırmalı araştırma, üç boyutta düzenlenebilir. Birincisi, araştırmacı tek bir ulusta ya da küçük bir uluslar kümesinde olanlara mı odaklanıyor, yoksa pek çok ulusu inceleme girişiminde

mi bulunuyor? İkincisi, araştırmacının zamanla ya da tarihle ilişkisi nasıl? Geçmişte tek bir döneme mi odaklanıyor, uzun yıllar boyunca gerçekleşen olayları mı inceliyor, yoksa şimdiki zamanı ya da yakın dönemi mi araştırıyor? Son olarak, araştırmacı temelde nicel verilere mi yoksa nitel verilere mi dayanıyor? Bu çalışma, Neuman'ın ileri sürdüğü boyutlardan ikinci ve üçüncü boyutla doğrudan ilişkilidir. Bir başka ifadeyle, çalışmada, tarihsel dönemlerin karşılaştırılmasına odaklanılmaktadır, çünkü araştırmacı zaman ve tarihle yakından ilişkili olup, uzun yıllar süren olaylar çerçevesinde şimdiki zamanı ve yakın dönemi incelemektedir. Bu nedenle, çalışmada, karşılaştırmalı tarihsel sosyoloji perspektifine dayanan tarihsel karşılaştırmalı araştırma yöntemi esas alınmıştır.

H. Pınar Şenoğuz'a (2014, s.105) göre, sınır çalışmaları, yazılı tarihin kaydetmediği veya farklı kaydettiği olay ve deneyimleri incelemeye yarayan sözlü tarih yönteminden yararlanmaktadır. Leyla Neyzi'ye (2013, s.10) göre, sözlü tarih, yazılı tarihte tartışmaya yol açmış veya göz ardı edilmiş olayların incelenmesine önemli bir katkıda bulunabilir. Sözlü tarihle, belgelere dayalı tarih arasındaki en önemli farklardan biri, sözlü tarih görüşmelerinin bu tarihi olayların yaşandığı dönemde değil de, daha sonra ve belleğe referansla yapılmalarıdır. Sözlü tarihin öznel, güncel ve anlatıya bağlı yapısı, tarihin bireyler tarafından günümüzde nasıl anlaşıldığını, yorumlandığını ve yaşandığını anlamayı sağlar. Paul Thompson'a (1999, s.10) göre ise, sözlü tarihle yapılan, geçmişi anlamlandırma sürecidir ve bu süreçte sözlü tarih, geçmişte yaşanan olaylarda yer alan farklı ve sıradan insanı kendisine hedef seçer ve insanı tarihle birleştirir. Böylece, tarih ile toplumun sıradan kesimi arasında bir bağ yaratılır. Tarihe yeni bir şeyler katılan bu sürecin sonunda, geçmişte benzeri görülmemiş değişim dönemleri, bu değişimleri yaşayan insanlar aracılığıyla doğrudan anlatılır ve bunlar gelecekte kullanılmak üzere kayda geçer. Tarih, yazılışında ve sunulduğunda her türlü insana merkezi yer vermekle büyük kazanımlar elde eder. Bu bağlamda, çalışmada, sınırın üç farklı tarihsel dönemini karşılaştırmak amacıyla, *sözlü tarih yöntemine* başvurulmuştur. Sarp köyünde yaşayan 60 yaş üzeri 7 kişi (5 erkek ve 2 kadın) ile sözlü tarih yöntemi aracılığıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Alan araştırmasından elde edilen bulguların değerlendirilmesinde, görüşülen kişilerin yaklaşımlarını belirgin bir hale dönüştürmek amacıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve meslek kategorilerine de yer verilmiştir.

Sınır, Mekân ve Bellek

Sosyolojik olarak sınır ve mekan toplumsal bellekten ayrı düşünülemez. Yakından bakıldığında, bu olguların ortak özelliği, doğal ya da fiziksel gibi görünmelerine rağmen, esasında toplumsal birer ürün olmalarıdır. İnsan toplumunun bir ürünü olarak ortaya çıkmaları sebebiyle, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal boyutları içeren söz konusu olgular, her ne kadar birbirleriyle eşgüdümlü ve örgütlenmiş olsalar da, daha temelde her biri kendi içinde çok boyutlu ve dinamik bir yapıya sahiptirler. Bu nedenle, sosyal bilimlerin ve daha özelde sosyolojinin güncel kavramlarından olan bu olguların bütünlüklü bir analizi için, her birini kendi özelinde anlamak yerinde olacaktır.

Hastings Donnan ve Thomas M. Wilson'a göre (2002, s.86) sınır, devlet iktidarının uzamsal olarak ulaştığı en uç yerin, siyasal kontrol göstergelerinin ve devletin kendi içindeki veya devletlerarasındaki siyasal iktidar değişikliklerine ilişkin göstergelerin ifadesidir. Servet Karabağ'a göre (2014, s.3) ise sınırlar, harita ve arazide devletlerin yetki ve egemenlik hatlarını gösterirler. Bu hatlar boyunca devletler birbirleriyle fiziksel temas kurar ve işbirlikleri geliştirirler. Sınırlar aynı zamanda tartışma ve çatışmaların yaşandığı ve devletlerin birbirlerini derinden etkiledikleri hatlardır.

Toplumsal değişme, diğer alanlarının yanı sıra sınırlarda da ortaya çıkmakta, sınırlar aracılığıyla varlık kazanmakta ve sınırlar üzerinden gerçekleşmektedir. Sınır, insanın ve toplumun pratik yansımaları olarak tezahür etmektedir. Sınırlar, toplumsalın bir üretimi olarak

belirmekte ve toplumlar sınırla kurdukları ilişkiler temelinde kimliklerini inşa etmektedirler. Hem bireysel hem de kolektif kimlikler sınırla kurulan ilişki biçimlerine göre şekillenmektedir. Sınırlar, kimlik ifade etmenin temel araçlarını oluşturmaktadırlar. Nitekim sınırın inşası, esasında kimliğin inşası anlamına gelmektedir.

Sınır gibi mekân da, kimlik inşa etmenin temel araçlarından biridir. Şenol Göka'ya (2001, s.8) göre, mekân, Arapça'dan dilimize geçen ve *kevn* yani olmak kökünden türeyen bir kelimedir. Genellikle oturulan yer anlamında kullanılmakla birlikte bulunulan çevre, ortam, yaşanan dünya ve kainat anlamlarını da içermektedir. David Harvey (2003, s.11) için mekân, ontolojik bir kategori değil, insanı biçimlendiren ve onun tarafından biçimlendirilen toplumsal bir boyuta sahiptir. Mekânsal biçimler, içinde toplumsal süreçlerin olduğu cansız nesnelere olarak değil, toplumsal süreçleri, bu süreçlerin mekânsal olmasıyla aynı tarzda içeren şeyler olarak görülmektedir. Henri Lefebvre'ye (2015, s.67) göre, bir toplumun mekânsal pratiği kendi mekânını yaratır. Bu mekânı diyalektik bir etkileşim içinde ortaya koyar ve varsayar: ona hâkim olarak ve ona sahip çıkarak yavaşça ve kesin olarak üretir. Analize tabi tutulduğunda, bir toplumun mekânsal pratiği mekânını deşifre edilerek keşfedilir. Ömer Aytaç'a (2006, s.881) göre, burada hareket noktası, toplumun, toplumsalın mekânda yayılışı, mekânın üretim süreçleri, mekân üzerindeki iktidar ilişkileri, mekânın toplumsal ontolojisi ve de toplumsal kavrayışımızda mekânın ne ölçüde kılavuzluk edeceği sorudur. Zira toplumsala dair zihinsel arketipler, bilişsel haritalar mekâna sinmiştir ve mekânsal olan, yaşamın, tarihin, bellek ve kimliğin konfigürasyonlarıyla bizi yüzleştirir, bir bakıma, zamanın ruhuna bizi tanık kılar. Mekân bir bakıma, zamanın, düşünce ve imgelem dünyalarının yansıdığı birer ayna gibidir. Her zamanın ve her toplumun farklı mekân temsilleri vardır. Mekân, toplumsallığın, politik olanın, kültürel ve düşünsel imgelerin sindiği, vücut bulduğu bir gerçekliğe karşılık gelir. Bu yönüyle nötr bir form değil, aksine, politiktir ve toplumsallığın türlü ifade araçları için işlevsel bir araç durumundadır. Mekân, bu açıdan, sosyolojik bir formdur. Köksal Alver'e (2007, s.12) göre ise, mekân, insanın ve toplumun pratik yansımalarından biridir. İnsan ve toplum mekânda varlık kazanır, mekânda oluşumunu gerçekleştirir ve mekânda dönüşür. İnsan ve toplumun bir yerle irtibat kurmaksızın, bir yere bağlanmaksızın oluşması söz konusu olamaz. İnsan, mekân üreten ve kendini mekânla ifade eden niteliğinden dolayı mekânın bir kimlik unsuru olarak ortaya çıkması söz konusudur. Mekân sadece insanın varlığını çevreleyen yer olmanın ötesinde bir değer olarak da kabul edilmektedir. Kendini belli mekânlarla ifade eden yahut belli mekânlar etrafında konumlandırılan insan için mekân, bir referans haline gelmektedir.

Sınır ve mekân arasındaki söz konusu ilişkiyi anlamamızın temel bir yolu ise, toplumsal bellektir. Toplumsal bellek, bireylerin deneyimleri ve toplumsal yaşantıları aracılığıyla bugünü anlamamızın temel bir anahtarıdır. İrem Gürşimşir'in (2012, s.32) de vurguladığı gibi, belleği deneyim ve yaşantı üzerinden kurma gerekliliği, onun hem niteliksel hem de niceliksel oluşunun kabulünü göstermektedir. Bu görüşler içerisinde bellek, hem maddi olarak verileri işleyen bir yapıdadır, hem de duygular ve anlam ile keyfiyet özelliği taşıyan ve oluş anlamında imkân ve mekâna sahip olandır. Paul Connerton'a (2014, s.27) göre, toplumsal bellek dediğimiz şeyin, en iyi biçimde tarihin yeniden kurulması olarak adlandırılabilir, çok daha özgül bir pratikten farklı olduğunu belirtmemiz gerekir. Geçmişte gerçekleştirilen tüm insan etkinliklerinin bilgisi ancak onların bıraktığı izlerden yola çıkılarak edinilebilir. Bu bakımdan, insan ve toplumun geçmişteki etkinliklerini anlamamızın en temel yolu, toplumsal belleğe başvurmaktır. Toplumsal bellek aracılığıyla, hem geçmişteki yaşantının nasıl bir deneyim oluşturduğu, hem de geçmişin deneyiminin nasıl belleğe işlendiği ya da ne şekilde yansıdığını anlamak zor olmayacaktır.

Pierre Nora'ya (2006, s.17) göre, sürekli olarak hafızadan söz etmemizin bir tek nedeni olabilir: Artık hafıza yok, hafıza mekânları var. Alver'e (2017, s.271) göre, bir hafıza birimi olan mekân, insana dair pek çok şeyi taşır, temsil eder, tanımlar ve gösterir. İnsanın unuttuğu,

hayatın hızına kurban verdiği kimi ayrıntıları mekâna depolar. Mekân söz, dil, hatıra, mana haline gelir; büyük hafızaya kapı olur. Çünkü mekân kendine dokunan, bakan ve kendini dokuyan o hayatı, o hatırayı muhafaza eder, hafızasına alır ve zaman zaman bu hazineyi hisseler dağıtır. Kolektif hafızanın kaydedilmesi, sürdürülmesi ve taşınması için mekânın varlığı önem arz eder. Hafıza mekâna ihtiyaç duyar; mekânsal inşayı gerektirir. Mekân, hayatı tutar, saklar, barındırır, zamanın unutturduğu rüzgârına karşı korur. Hemen her mekânın hafıza oluşturma gücü vardır; hemen her mekân büyük hafıza ikilemine dâhil olma potansiyeline ve gücüne sahiptir. Ancak daha özel yaşantıların, durumların, hadiselerin, yönelimlerin, kırılmaların, tarihlerin kavşağında yer alan mekânlar, özellikler hafıza mekân yönüyle öne çıkar. Toplumun derinden etkileyen, sarsan, var eden ve böylece toplumun ortak hafızasında, ortak yaşantısında ve hissiyatında yer eden olayların vuku bulduğu mekânlar toplumun bir değeri haline gelir.

Sınırlar, toplumsal belleğin mekânsal izdüşümünü oluşturmaktadırlar. Sınırdaki yaşayanlar, içinde buldukları mekânda kendi kimliklerini üretmekte, bu kimliklerini mekâna taşımakta ve bu mekânın bir parçası haline gelmektedirler. Sınırlar, toplumsal belleğin görünür olduğu mekânların başında gelmektedir. Latife Akyüz'e (2014, s.85-87) göre, sınır bölgeleri artık sadece ulus-devletlerin egemenlik alanlarını belirleyen çizgiler değil, kültürlerin karşılaştığı, çatıştığı, sosyal ve kültürel kimliklerin yeniden kurulduğu yaşayan mekânlar olarak ele alınmaya başlanmış ve kültür, kimlik, yer/mekân gibi kavramlar sınırdaki görünüşleriyle tartışmaya açılmıştır. Sınır bölgeleri, hem birbirinden dikenli teller, güvenlik noktaları, gözetleme kuleleriyle ayrılmış iki ayrı mekân, hem de çoğu zaman her iki yakada benzer yaşamları sürdüren insanların olduğu tek bir mekân gibidir.

Sınır bölgelerinde meydana gelen değişimler, mekâna yansımakta, mekânda görünür hale gelmekte ve mekânı şekillendirmektedir. Bu değişimlerin izini sürmek, ancak bu mekânın öznelere olan sınır insanların toplumsal belleğine odaklanmakla mümkün hale gelmektedir. Sınırdaki yaşayanların kolektif belleğine yansıyanlar, aynı zamanda sınırın kendine has bir belleği olduğunu, bu bellek içinde de çok sayıda toplumsal olgunun ve değişimin yer aldığını göstermektedir. Çünkü sınır, bir toplumsal bellek mekânı olup, orada bulunanlara, orasıyla ilişki ağları oluşturanlara ve orayı araştıranlara çok şey söylemektedir. Sınır bölgelerinde yaşayanların geçmişi nasıl deneyimlediklerini, geçmişle ne şekilde bir bağ kurdukları, geçmişte sınırdaki ne tür ilişki ağları oluşturduklarını ve geçmiş aracılığıyla bugünü nasıl kurduklarını anlamak için en öncelikli yolu, sınırın belleğine başvurmaktır. İşte bu sebeple, toplumsal belleğin mekânsal bir izdüşümü olan sınır, kendi tarihsel süreklilik, kırılma ve kopuş çizgisi içinde değişik anlamları üretmekte, farklı ilişki ve etkileşim biçimlerini açığa çıkarmakta ve çok yönlü ve karmaşık yapısının sorgulanmasının yolunu açmaktadır. Türkiye-Gürcistan sınırı ve bu sınırdaki yer alan Sarp köyü de, konuyla ilgili önemli bir örneği sunmaktadır.

Toplumsalın Sıfırlanması: Güç, Otorite ve İdeoloji

Toplum, kuşkusuz bir etkileşimler sahasıdır. Bu saha içerisinde toplumsalın inşası, toplumsal yapı ve bu yapıyı oluşturan toplumsal kurumlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Toplumsal kurumlar üzerinde şekillenen etkileşimler sahası ve ilişki ağları, uzun tarihsel süreçler neticesinde güçlü ve sıkıca kaynaşmış bir yapıya dönüşmektedirler. Bu nedenle, söz konusu yapısı nedeniyle toplumsalın herhangi bir yerinde bir sıfır noktası tayin etmek, diğer bir ifadeyle ilişki ağlarını sıfırlamak oldukça güçtür. Ancak yine de buna yönelik çeşitli yönelimler verili tarihsel-toplumsal ilişkiler ağı içerisinde var olmuştur. Nitekim modern ulus-devletler, kendi egemenlik sahalarını oluştururken, sınırlar aracılığıyla toplumsalı dönüştürerek toplumsal etkileşim ve iletişim sahalarında çeşitli sıfır noktaları oluşturabilmektedirler. Her ne kadar toplum güçlü ve sıkıca kaynaşmış bir yapıya sahip olsa da, sınırlar bu yapıyı ulus-devletin amaçları doğrultusunda dönüştürmektedirler. Toplumsalın inşası belirli bir mekânda

gerçekleştiği için, mekânı dönüştürmek, esasında toplumsalı dönüştürmek anlamına gelmektedir. Bir diğer ifadeyle, sınırlar, toplumsal ve kültürel pratiklerin aktarıldığı, içerildiği ve şekillendirildiği bir mekân olmanın yanı sıra, aynı zamanda söz konusu mekânı dönüştürmenin bir aracı olarak da işlev görmektedir. 19. ve 20. yüzyılda sınırlar, ulus-devletlerin egemenlik sahalarını sabitlemek ve bu sahayı çitlemek amacıyla toplumsalı çok farklı mekânlara bölmüş ve bu mekânlar ekseninde toplumsal ilişki ve etkileşimler sahasında bir sıfırlanma meydana getirmiştir. Söz konusu sıfırlanma sebebiyle sınırlar, sınır bölgelerinde yaşayanların toplumsal ilişki ve etkileşim biçimlerini de doğrudan etkisi altına almıştır.

Türkiye-Gürcistan sınırının birinci dönemi, toplumsalın sıfırlanması açısından özgün bir örnek sunmaktadır. Sınır, çizildiği dönemden başlayıp günümüze dek çok çeşitli kırılmaları ve kopuşları bünyesinde barındırmıştır. Bu bağlamda, sınırın çizilmesiyle ikiye bölünen Sarp köyünde yaşayanların sözü edilen döneme ilişkin yaklaşımları şu şekildedir:

“Benim halam mesela, 1950’lerde, gece karşı tarafa ışık yakıyor, ışık yaktığı için Sibirya’ya sürgüne gitti. 6-7 sene orada kaldı. Gece bu tarafa ışık yakıyor diye, o durumda Sibirya’ya gönderdiler. Bizde de vardı. Bizim taraf o derece şey durumu yoktu. Bizim tarafta hudut açılıncaya kadar karşı tarafa işaret etmek yasaktı. Levhalar dikerdiler, karşıki tarafa işaret etmek, karşıyı fotoğraf çekmek yasaktı. O zamanlar vardı. Fotoğraf çekemezdin karşı tarafı, elini uzatamazdın, yasaktı” (Erkek, 72, Ortaokul, Emekli Polis).

“Eskiden çok zordu. Karşıya bakamazdık. Biz karşıya baktığımız zaman, onlar korkudan beriye bakamazlardı. Onlar bize bakamıyordular. Benim amcamın oğlu hududun o tarafındadır. Biz okula giderdik, ben ekseri o yolu gezerdim, acaba karşıdan amcalardan birini görmüyüm gibilerinden. Biz bakardık, onlar beriye bakamazdı. Yani bize bakamazlardı. 70 sene biz karşıdan haber almadık. Eskiden kimse huduttan ötede ne olduğunu bilmiyordu ki. Hiç haberimiz bile yoktu. Ne vardı ne yoktu karşıda, sen ne biliyordun, biz de aynısını biliyorduk. Eskiden karşıya geçemezdik. İcabında resim bile çektirmezlerdi. Yasaktı. Şimdi neredeyse köyler birleşmiş durumda. Şimdi Hopa’ya gittiğin gibi Batum’a da gidebiliyorsun” (Erkek, 77, İlkokul, Emekli Elektrikçi).

“Sınır bahçe hududu gibidir. İki devlet arasındaki protokol icabı yapılmış bir çizgidir. Yani izinsiz gidip gelme olmaz. Onların bize nasıl baktığını bilmezdik. Orayı kapalı kutu gibi görüyorduk” (Erkek, 83, Lise, Emekli Öğretmen).

“Karşıya böyle bakamıyorduk ki. Jandarmalar geliyordu, karşıyla konuşuyorlar diye. Çok baskı vardı o zaman. İneklerimiz kaçınca, ineklerimizi dövüyorlardı, yakalıyorlardı. Bizim askerler de niye bıraktınız diye, benim 80 yaşında dedem vardı, dedeme sopa atıyordu ki, inekleri niye bıraktınız diye. Öyle sıkıydı. Çok yasaktı o dönem. Biz öyle yaşadık o zaman. Karşıya bakamıyorduk, ben pencereden devamlı karşıya baksaydım, karşıya bakıyor, konuşuyor diye şikâyet ederlerdi, biri görseydi. Benim kayınvalidem oralıydı, Gürcistanlıydı. Böyle bakıyordu, acaba benim kardeşlerim beni görüyor musunuz, kaç senedir görmemiş, yavaş yavaş kendine konuşuyordu kadın. Jandarmalar geldiler. Ne oldu dedim, niye geldiniz, burada yaşlı bir kadın karşıya konuşuyormuş. Onun konuştuğunu ben anlamıyorum, 80 yaşında kadın dedim, karşıya ne konuşacak, ne diyorsunuz dedim. Nasıl konuşacak ki dedim. Acaba dedim sizin kardeşleriniz, anneniz-babanız orda olsa dedim, annem-babam beni görmüyor demez misiniz dedim. Öyle sakın sakın konuşuyordu dedim. Kendi konuşuyordu, kendi duyuyordu dedim” (Kadın, 78, İlkokul, Ev Hanımı).

“Sınır, iki devlet arasındaki bir çizgidir. Bizim sınırın daha ayrı bir özelliği vardır. Çünkü akrabalarımızın yarısı orada, hatta çoğu orada. Hem anne tarafından, hem baba tarafından. Sınır açılmadan önce biraz daha kapalıydı. 80’e kadar çok sıkıydı sınır. Karşı taraf bize taraf bakamıyordular. O kadar sıkıydı. Çok sıkıydı, komünizm rejiminde çok sıkıydı. Burada bir subay vardı. Onunla birlikte sınır deresinde alabalık yakalıyorduk oltayla. Hemen hududun yanında hanımın halasının torunu, babamın da teyzesinin torunu, evin avlusunu süpürgeyle süpürüyordu. Komutana dedim ki, komutanım, bu benim teyzem oluyor, e konuşsana dedi. Dedim ya olmaz ki. Ya konuş konuş, korkma, ben buradayım. 70’li yıllar, daha askere gitmemişim. O zaman Lazca Saniye teyze Saniye teyze diye çağırdım, elindeki süpürgeyi aynen yere bıraktı ve kaçtı. O kadar sıkıydı orası. Bak dedi komutan, kaçtı dedi. Korktu dedim ne yapsın. Bizim

askerler de fotoğraf çekmeye müdahale ediyordu. Hatta şu köyün girişinde yasak bölge, askeri bölge diye yazıyordu. Öyle çok sıkıydı. Köy girişinde bile, biz buranın vatandaşı olduğumuz halde, asker bize kimlik soruyordu, bizim asker. Tanıyor, amca nasıl diyor, kimliğin üzerinde mi diyor” (Erkek, 67, İlkokul, Emekli Çay İşçisi).

Sınırdaki yaşayanların geçmişte yaşadıkları deneyimler ve belleklerine yansıyanlar, sınırın güç ilişkilerinin sembolize edildiği mekânlar olduğunu göstermektedir. Sınırın bir tarafında yaşayanların karşı tarafıyla temasını ortadan kaldırmak, sınırı militarist bir anlayışla kontrol etmek ve sınırdaki yaşayanları denetim altına alarak orada bir tahakküm kurmak, sınırın güç ilişkilerinin serimlendiği mekânlar olduğuna işaret etmektedir. Anssi Paasi'nin (1998, s.82) de vurguladığı gibi, sınırlar, güç ilişkilerinin ifadeleridir. Kurumlar olarak onlar, örtülü ya da açık norm ve değerleri ve yasal ve ahlaki kodları somutlaştırır. Dolayısıyla onlar, sosyal eylemi kurar ve hem engeller hem de motivasyon kaynakları olabilirler. Sarp'ta yaşayanlar açısından sınır, çok katı kurallara sahip mekânlar olarak onların yaşamları üzerinde denetim kurmaktadır. Onların toplumsal belleğinde sınır, gücü temsil etmektedir. Güç ilişkilerinin gölgesinde sınır, insan faktörünü dışarıda tutan, her türlü toplumsal ilişkinin önüne set çeken, bireyi, aileyi ve bütün bir toplumu ortadan ikiye ayıran bir mekân olarak ortaya çıkmaktadır. Lefebvre'nin (2015, s.85) de belirttiği gibi, her mekân, bireysel ve kolektif bir özne olan, zira her zaman bir grubun, bir sınıfın üyesi olan ve bu mekâna sahip olmaya çalışan faillerden önce gelir. Önceden olduğu varsayılan bu varoluş, bu öznenin mevcudiyetini, eylemini, söylemini, yeterliliği ve performansı koşullar: bununla birlikte, bu öznenin mevcudiyeti, eylemi ve söylemi bu mekânı hem varsayar hem inkâr eder: onu engel olarak, dirençli bir nesneleşme olarak hisseder; kimi zaman, -beton duvar misali- amansızca serttir, azıcık da olsa bir değişiklik yapmak güçtür; dahası, çok katı kurallar bu mekânlara, dönüştürücü tarzda dokunmayı yasaklar. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Soğuk Savaş Dönemi, sınırın birinci dönemine karşılık gelen bir dönem olup, iki farklı güç bloğunun birbiriyle mücadele içinde olduğu, bu mücadelenin de mekânsal açıdan toplumsalı sıfırladığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, iki farklı güç odağı arasındaki çatışma, doğrudan sınırlarda ortaya çıkmış, sınırları etkisi altına almış ve sınırlara yansımıştır. Bir tarafta sosyalist iktidarın, diğer tarafta da kapitalist iktidarın güç ilişkilerinin çatıştığı mekânlar halini alan sınırlar, söz konusu iktidarların gücünü temsil eden aygıtlar olması hasebiyle toplumsala nüfuz ederek mekânsal açıdan bir sıfırlanmaya sebebiyet vermişlerdir.

Sınırlar, güç ilişkilerine bağlı çatışmaların yaşandığı mekânlar olmanın yanı sıra aynı zamanda bir otorite imgelemine de sembolize etmektedirler. Sınırlar, baskı ve tahakküm kurarak ve yasaklar oluşturarak sınırdaki yaşayanları siyasi otoritenin iktidarını temsil eden mekâna dâhil etmekte ve onların sınırın karşı tarafıyla olan beşeri münasebetlerini de yapıbozumuna uğratmaktadır. Deniz Genç'e (2014, s.42) göre, sınırların siyasi süreçler olduklarının altını çizmek gerek, çünkü bir devletin veya herhangi bir siyasi yapının otoritesini ve yetkisini tatbik edebilmesi için tanımlanmış, işaretlenmiş bir ülkeye ihtiyacı var. Devletin veya siyasi yapının, otoritesini ve yetkisini tatbik edebileceği; meşru fiziksel güç ve şiddet kullanımının nihai noktalarını işaretleyen sınırlar, bu siyasi yapının da en temel tanımlayıcılarından biri olarak siyasi niteliğinde karşımıza çıkıyorlar. Nitekim Sarp'ta yaşayanların sınırın karşı tarafında yer alan Sarpi köyünde yaşayanlara bakıp bakmadıklarını, onlara el sallayıp sallamadıklarını ve onlarla konuşup konuşmadıklarını aralıksız denetleyen bir politik göz, bu vesileyle sınırın her iki yakasında yaşayanlar üzerinde bir baskı ve tahakküm kurarak kendi otoritesini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, sınırdaki yaşayanların belleğinde sınır, baskı ve tahakkümün yanı sıra yasak olanı da temsil etmektedir. Sınırlar, orada yaşayanlara çok çeşitli yasakları dayatmaktadır. Sarp'ta yaşayanların aktardıklarından hareketle ve yukarıda da ifade edildiği üzere, bu yasaklar, sınırın karşı tarafında yaşayanlarla konuşmamak, onlara bakmamak ve el sallamamak, karşı tarafın fotoğrafını çekmemek şeklinde belirgin bir hal almıştır. Bu yasaklar, Sarp'ta yaşayanların karşı taraftan bihaber yaşamalarına, onlardan soyutlanmalarına ve hiçbir

beşeri temas kurmamalarına neden olmuştur. Dahası sınırdaki yaşayanlar sözel ve fiziksel şiddete uğramış ve sürekli korku altında yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Dolayısıyla, sınırdaki yaşayanların belleklerinde sınır, hem baskı ve tahakkümü hem de yasakları içeren bir otorite imgelemine temsil etmiştir.

Otorite imgelemine yanı sıra sınırın sembolize ettiği diğer bir imgelem ise, ideolojidir. Terry Eagleton'a göre (2005, s.56) ise, ideoloji, çıkar çatışması durumlarında toplumsal grupların çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesi anlamına gelir. Bu anlamıyla ideoloji, kendi çıkarlarını gözetken toplumsal güçlerin, bir bütün olarak toplumsal iktidarın yeniden üretilmesinde merkezi önem taşıyan meseleler uğruna çatıştığı ve çarpıştığı söylemsel alan olarak görülebilir. Bu bağlamda, güç ve otorite gibi ideoloji de, sınırdaki yaşayanların kolektif hafızalarına yansıyan temel bir imgelemdir. İdeoloji, sınırın insan toplumunun bir ürünü olmasına rağmen, esasında bu toplumsallıktan bağımsız bir şekilde işlediğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle, sınır, onu üretenleri bölmenin bir aygıtına dönüşmüştür. Sınırın köyü ortadan ikiye bölmesinin bir sonucu olarak, Sarp'ta yaşayanlar, bir asra yakın bir süre iki farklı mekânda ama birbirlerinden yalıtılmış şekilde bir yaşamı deneyimlemiştir. Bu deneyim kuşkusuz onların belleklerine kazınmıştır. Sınırın bir köyün ortasından geçirilerek çizilmesi ve bu çizginin de yaklaşık bir asra yakın bir süre insan ve toplum yaşamı üzerinde baskı ve tahakküm kurması, esasında sınırların ulus-devletlerin egemenlik sahalarını sembolize etme konusunda insan ve toplum faktörünü gözetmediğini ve sürekli bu faktörü dışarıda tuttuğunu da ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, ulus-devletler insan ve toplum için değil, bilakis, insan ve toplum ulus-devlet içindir düsturuyla sınırlar çizilmiş ve bu çizikler ortaya çıkardığı sonuçlar açısından sınırdaki yaşayanların toplumsal belleğine de nakşedilmiştir. Sınırların insan ve toplumu merkeze almamasının arkasında yatan temel motivasyon ise, bu sınırların ideolojik aygıtlar olarak işlevselleştirilmeleridir. Türkiye-Gürcistan sınırı, bir tarafı kapitalizm diğer tarafı sosyalizm ideolojileriyle çevrelenmiş hatlar olmaları sebebiyle, ideolojiler bu sınır bölgesinde insan ve toplumdaki daha yüce bir değer olarak hayat bulmuşlardır. Söz konusu ideolojilerin gölgesinde çizilen sınırlar, toprak ya da haritadan ziyade sınırdaki yaşayanların zihinlerinde, tahayyüllerinde, belleklerinde çizilmişlerdir. Bu nedenle, katı ideolojik yapıların araçlarına dönüşen sınırlar, oluşturdukları güç, baskı, yasak ve bölünmelerle toplumsalın sıfırlanmasına neden olmuştur.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, 1921'den 1988'e kadar olan birinci dönem, Sarp'ta yaşayanların toplumsal belleklerinde sınırın güç, otorite ve ideoloji imgelemlerini temsil ettiği bir dönem olmuştur. İnsan ve toplum yaşamının sınır aracılığıyla iki farklı mekâna bölündüğü, bu bölünmenin siyasi otoritelerin güç mücadelelerinin bir mekânı olarak şekillendiği, bunun sınırdaki yaşayanlar üzerinde bir otorite oluşturduğu ve çeşitli ideolojiler temelinde toplumsalın da sıfırlandığı görülmüştür. 1921 ile 1988 yılları arasında bahsi geçen sınır, toplumsalı hem ortadan ikiye bölmüş, hem de bu bölünmenin sonucunda toplumsal ilişkileri sıfırlamıştır. Ancak 1988 yılı itibarıyla bu durum köklü bir değişim uğramıştır.

Toplumsalın Yükselişi: Eşiği Aşmak, Duvarı Yıkma, Sınırı Geçmek

Toplumsalı güç, otorite ve ideoloji pratikleri kapsamında dönüştürmek her ne kadar mümkün gözükse de, bu dönüşüm uzun erimli olmayabilir. Çünkü toplumsalın sınırları, devletin sınırları gibi belirgin değildir. Toplumsal etkileşimin sınırları, toplumsal değişmeye koşut olarak sürekli değişmekte ve karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya dönüşmektedir. Türkiye-Gürcistan sınırının ilk dönemi her ne kadar toplumsalın sıfırlanması sürecini içerse de, 1988 yılı itibarıyla başlayan ikinci dönemde, söz konusu süreç yerini toplumsalın yükselişine bırakmıştır. 1988 yılıyla birlikte, hem sınırın tarihinde, hem de sınırdaki yaşayanların toplumsal belleğinde çok çeşitli kırılmalar ve kopuşlar oluşmuştur. Bu kırılmaların ve kopuşların sınırdaki

yaşayanların belleklerine nasıl yansıdığı ve sınırın açılmasıyla birlikte ne tür değişimlerin yaşandığını sınırdaki yaşayanların bakış açıları üzerinden anlamak mümkündür:

“Hudut açıldıktan sonra, benim yakın akrabalarım karşıda. Ana tarafımdan da, baba tarafımdan da karşıda akrabalarım var. Şimdi geçişler serbest. Görüşme imkânın oluyor, cenazelere gidiyorsun. O zamanlar hareketli durumlar olmuş. Mesela benim annem sağdı o zaman, hudut açıldığı zaman, 30-40 sene dayılarım, dayılarımın çocukları, ondan sonra halam, halamın çocukları, torunları, senelerce birbiriyle görüşmeyen kişiler, o zaman birleşme durumu olmuş. Karşiki köy ile bizim köyün % 80’i akrabalık derecesinde. Bir köy ortadan ikiye bölünmüş. Aslında 2 tane dere var orada, esas hudut berideki dere. Yaşlı kesim protokolda demişler ki, ben öyle duydum, köy bir tarafa tamamen verilmesin, bu dereyi öteki dere olarak gösteriyorlar. Cami bizim tarafta kalıyor, cami imamı karşı tarafta kalıyor. Mesela annesi karşı tarafta, kızı bu tarafta, yani o durumda. Benim evin oradan taş attığında, benim halamın evinin önüne düşebiliyordu” (Erkek, 72, Ortaokul, Emekli Polis).

“Ağlayanlar oldu. Millet akrabalarına sarıldı. Amcanın oğlu ölmüş karşıda, yeni duydum, sınır açıldığı zaman. Sevinenler oldu, sevinemeyip ağlayanlar oldu. Kardeşi ölmüş karşıda, kendisi burada. Ama kardeşi yüz yaşında olsa yine kardeşidir” (Erkek, 77, İlkokul, Emekli Elektrikçi).

“O zaman hepimiz sevindik. Benim baba tarafından akrabalarım var. Sınır kapanınca oradakiler orada, buradakiler burada kalmış. Birbirimiz görünce hoşumuza gitti, sevindik. Kaynanama geldiler buradaki yeğenleri, ablaları, kardeşleri, kim sevinmez öyle. Sen sevinmez misin? Öyle işte” (Kadın, 78, İlkokul, Ev Hanımı).

“Çok mutluyuz. Çok merak ediyorduk, onların evlerinin içinde yaşantıları nasıl, acep bizimle bir benzerliği var mı diye. Ama şunu söyleyeyim, bizim lisanımızdan başka bize benzer hiçbir yanı kalmamış. Komünizm onları dininden, ırkıdan, her şeyden bitirmiş, tamamen asimile etmiş. Siz Gürcüsünüz, Laz değilsiniz diyor bana” (Erkek, 67, İlkokul, Emekli Çay İşçisi).

“Kapı açıldı, o gün bir bayram havasıydı. İğne atsan yere düşmezdi gümrüğün önünde, o kadar kalabalıktı. 10 dakika içerisinde herkes akrabasını, yakınına gördü. Lazca soruyoruz, tabi annem babam onlar daha iyi, hemen bir araya toplandık fotoğraf çekildik, muhabbet ettik. Ağlamalar, oynamalar, sızlamalar. Yani çok farklı bir duyguydu. Çok acı bir durum. Benim annemin öz kardeşi, babası orada vefat etti hiç görmeden. Dayımın oğlu orada vefat etti, hiç görmeden” (Erkek, 67, İlkokul, Emekli Çay İşçisi).

“Kapı açıldıktan sonra, akrabalarımız vardı, davet ettik geldiler buraya. Hudut açıldıktan sonra akrabalarımız, gidenimiz-gelenimiz çok oldu. Oteller fazla yok idi, bizim evler oteldi” (Kadın, 64, İlkokul, Ev Hanımı).

1988 yılına kadar olan ilk tarihsel dönemde sınırlar güç, otorite ve ideoloji aracılığıyla toplumsal sıfırlamanın bir aracı olarak işlev görürken, 1988 yılında sınırın açılmasıyla birlikte başlayan ikinci tarihsel dönemde, toplumsal yükselişi için gerekli koşulları sunmanın bir aracına dönüşmüştür. Sınırın karşılıklı araç ve insan trafiğine açılmasına koşut olarak yaklaşık yetmiş yıl süren dönem son bulmuş ve sınırın belirlediği mekânlar, toplumsal yeniden hayat bulduğu mekânlara dönüşmüştür. Bu bağlamda, sınır, Sarp’ta yaşayanların belleklerinde çok farklı imgelemlere dönüşmüştür: eşik aşmak, duvarı yıkmak, sınırı geçmek. Bu üç farklı imgelemin her biri kendi içinde çoğul anlamlar barındıran boyutlara sahiptir.

Sınır, ikinci tarihsel dönemde sınırdaki yaşayanlar açısından her zaman bir eşik işlevi görmüştür. Ancak burada bahsi geçen eşik, fiziksel ya da psikolojik bir eşik olmanın ötesinde, sosyolojik bir eşiktir. Çünkü eşik, ne içeride ne de dışarıda olma halidir; mekânla bütünleşik, mekâna içkin ve mekânı kesen bir durumdur. Sınır bir bellek mekânı olduğundan, sınırın bir eşik işlevi görmesi, esasında sınırdaki yaşayanların sınırla bütünleşik, sınırla iç içe ve sınıra içkin bir toplumsallığa sahip olduklarına işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle, sınırdaki yaşayanlar, ne sınırın dışında ne de sınırın içindedirler ama aynı zamanda hem sınırın dışında hem de sınırın içindedirler. Sınır, sınırın dışında ve içinde olmayı içeren bir ara mekânsallık olması sebebiyle, gerilimli mekânlar durumundadır. Bu yüzden, eşik aşılması, esasında toplumsallığın

mekânsal açıdan dönüşümüne işaret etmektedir. 1988 yılıyla birlikte başlayan ikinci dönemde, sınırda yaşayanlar, önceki dönemden devreden eşikte olma halini tasfiye etmişlerdir. Önceki dönemde örülen söz konusu eşğin aşılması, toplumsalın kesintisiz sürmesinin, dolayısıyla da toplumsalın yükselişinin önünü açmıştır. Bu bakımdan, Sarp'ta yaşayanların toplumsal belleklerinde sınır, eşğin aşılması şeklinde kavramsallaştırılan bir imgelemi sembolize etmiştir.

İkinci tarihsel döneminde sınırın belleklerdeki yansımalarından biri de, duvarları yıkmaktır. Wendy Brown'a (2011, s.125) göre, duvarlar böyle huşu uyandıran bir egemenliğin tekabül ettiği bozulmamış ulusluk imgeseline de katkıda bulunur. Sağlam, yüksek ve vakarlı duvarlar biz/onlar, iç/dış, hukuk/hukukdışı ayrımlarındaki bulanıklaşmayı, bu ayrımların fevkalade çarpıcı biri görsel simgesiyle telafi eder. Duvarlar biz ile onlar, bizim alanımız ile onların alanı, iç ile dış, yerli ile yabancı arasında ayırım yapmak için emsalsiz araçlardır. Bu bağlamda, duvarlar, egemenlik nosyonunu çevreleyen araçlar olmaları sebebiyle, kimlik inşasının da simgeleri olarak işlevselleştirilmişlerdir. Ancak burada bahse konu olan duvarlar, fiziksel olmanın aksine, sahip oldukları toplumsal misyonla ön plana çıkmıştır. Sarp'ta yaşayanların sınırın karşı tarafında bulunan aile ve akraba üyeleriyle doğrudan temas kurmalarının engellenmesi, sınırların toplumsal alanın öbeğinde örülmüş birer duvar olduğuna işaret etmektedir. Sınırın karşı tarafına el sallayamamak, karşı tarafla konuşamamak, oraya bakamamak ve oranın fotoğrafını dahi çekememek, kuşkusuz toplumsalın ortasından yükselen duvarların bir sonucudur. Bu yüzden, 1988 yılı itibariyle başlayan ikinci dönem, esasında söz konusu duvarların yıkılışını, dolayısıyla da toplumsalın yükselişini sembolize etmektedir.

İkinci tarihsel döneminde sınırın, sınırda yaşayanların toplumsal belleklerdeki bir başka imgelemi ise sınır geçmektir. Sarp'ta yaşayanlar, 1988'de sınırın açılmasıyla birlikte, sınırın karşı tarafında yaşayanlarla sınırı geçmek kaydıyla bütünleşmişlerdir. Burada sınırı geçmek, sıfırlanan toplumsalın aksine yükselen toplumsala işaret etmektedir. Sınırın her iki yakasında yaşayanların toplumsal etkileşim ve iletişime geçmeleri demektir. Yeni ve ortak bir mekânsallığın üretimi anlamına gelmektedir. Dahası, kolektif duyguların harekete geçmesi, karşılıklı tanış olma ve iç içe geçme pratiği anlamlarını içermektedir. Türkiye-Suriye sınırında yer alan Derecik'teki çalışmada, bireylerin sınıra dair algılarının birbirinden farklı özellikler gösterdiğini belirten Ferhat Tekin'e (2012, s.41) göre, örneğin bir aile reisi için sınırın karşı tarafına geçmek, hem akrabalarını ziyaret etmek hem de oradan bir şeyler getirerek bu tarafta satmak ve bundan bir gelir elde etmektir. Sarp'ta ise sınırı geçmek, sınırın karşı tarafında yaşayan aile ve akraba üyeleriyle bir araya gelme, bütünleşme ve iç içe geçmeyi, diğer bir ifadeyle, toplumsalın sıfırlanmasını ortadan kaldırarak, sınırın karşı tarafında yaşayanlarla birlikte kolektif duyguları paylaşmak anlamlarını içermektedir. Ancak bu anlamlandırma pratiği, sadece sınırın bahsi geçen ikinci dönemine özgüdür.

Bir bütün olarak bakıldığında, 1988'de sınır kapısının açılmasıyla başlayan ikinci tarihsel dönem, önceki dönemden farklı olarak toplumsalın yükselişine tanıklık edildiği bir dönemdir. Toplumsal yükselişi süreci, önceki dönemin bir sonucu olarak ortaya çıkan eşğin aşılması, duvarın yıkılması ve sınırın geçilmesi imgelemlerinin toplumsal pratiğe dönüşmesi şeklinde cereyan etmiştir. Bu dönüşüm, kuşkusuz Sarp'ta yaşayanların toplumsal belleklerdeki deneyimlerin açığa çıkmasıyla anlaşılmıştır. Sınırın açılmasıyla başlayan ikinci dönem, yerini toplumsalın yeniden yapılandığı üçüncü tarihsel döneme bırakmıştır.

Toplumsalın Yeniden Yapılanması: Göç, Aile, Çalışma Hayatı ve Toplumsal Cinsiyet

Toplumsalın sıfırlanmasıyla başlayan ve daha sonra toplumsalın yükselişiyile devam eden süreç, üçüncü tarihsel dönemde yerini toplumsalın yeniden yapılanmasına bırakmıştır. Toplumsalın yeniden yapılanması süreci, sınırda yaşayanlar açısından toplumsal etkileşim ve iletişim sahalarının ve toplumsal yapı ve değişimin farklı boyutlarda ve değişik biçimlerde yeniden kurulmasıdır. Bu bağlamda, sınırın üçüncü tarihsel dönemi, sınırın açılmasından

başlayıp günümüze kadar süren bir dönemdir. Bu dönemin nasıl deneyimlendiğini ise, sınırdan yaşayanların toplumsal belleklerinden anlaşılmaktadır:

“Kapı açıldıktan sonra evlilikler yapıldı. Karşı köyden 3 veya 4 kız alındı. Oradan kız alınırdı, buradan verme durumu yok. Burada 3 veya 4 tane diye biliyorum. Daha fazla var tabii, Hopa tarafında. Bir de yaşlı kesim var, hanımı ölmüş evlenen kişiler var” (Erkek, 72, Ortaokul, Emekli Polis).

“Ben sana şöyle bir örnek vereyim, kapı açıldı, orada akrabalarımız var, hepimizin var. Git şuanda bir tanesine de ki, gel seni Türk yapalım, gel Türkiye’de ikamet et, kabul etmez. Burada iyi bir imkân tanı, yine gelmez. O oradaki örf-âdete alışmış. Akrabamız ama aile denen mefhumu yok. Müslümanız diyorlar ama alakası yok” (Erkek, 60, Lise, Emekli Çiftçi).

“Aile yapısı farklı. Orada aile reisi kadındır. Bizde aksine erkektir. Bugün Türk denildiği zaman, burada erkektir. Orada kadındır. Ne derse o olur. Evin geçimi de kadındadır. Alış-verişi kadın yapar, çalışmayı kadın yapar. Erkekler damızlık. Gerçek bu ya” (Erkek, 60, Lise, Emekli Çiftçi).

“Buradan gitmediler de, oradan gelenler oldu. Buradan kimse gelin gitmedi oraya, oradan gelin getirdiler. Oradan çok gelenler var. Çünkü orada maddi durumlarına sebep, geçinmek için, yaşlı adamlarla evlendiler ki, ölünce emekli maaşları kalır diye. Onun için evlendiler. Geçinmek sebebiyle. Oradan fabrika yok, geçimleri zor imiş, ondan buradan evlendiler” (Kadın, 78, İlkokul, Ev Hanımı).

“Ekonomik yönden faydalar oldu, oluyor. Bu çevrede çay işçisi olarak çalıştırılan kişilerin % 80’i Gürcü işçilerdir. Trabzon, Ordu, Giresun taraflarında fındık işinde çalışanların diyebilirim ki % 40-50’si Gürcü işçilerden oluşuyor. Çalışan kişi yok burada, bulamıyorsun. Bizim millet çalışmıyor. O zaman köyde 2 tane araba vardı Hopa’ya çalışan, şimdi her evde 2-3 tane araba var. Bizim köyde 30’un üzerinde çalışan minibüs var. Buradaki hareketlilik bize de yansıyor” (Erkek, 72, Ortaokul, Emekli Polis).

“Bizimkiler vazgeçtiler çay toplamaktan, tembelleştiler. Eskiden biz çayı toplardık. Eskiden 1 kilo çay kalmıyordu, toplanıyordu. Şimdi mecbur Gürcüleri çalıştırıyoruz” (Erkek, 77, İlkokul, Emekli Elektrikçi).

“Sınırın açılmasıyla ekonomik açıdan bir faydamız var. Şimdi hepimizin arabası var. Bugün mazot 5 lira, oradan aldığın zaman 3 lira. 1 depoda bir 100 lira kârın var” (Erkek, 60, Lise, Emekli Çiftçi).

“Bu kapı açılmadan önce, köyümüzde 2 tane araba vardı, otobüs. Sabah şafakla beraber buradan kalkar Hopa’ya giderdi, 12’de oradan dönerdi. Hopa’da kalırdın, daha dönme şansın yok, otelde kalırdın. Aynı bu durumdaydı. Bu kapı açıldıktan sonra, buradan para yağmaya başladı, dolar. Şimdi bu köyde bırak haneyi, kaç kişi var sayalım, adam başına araba var. Ekonomik açıdan çok güzel oldu. Eksi yönleri şudur, biz esrar eroini isimle duyardık, tanımazdık. Gene bilmem ben, görmemişim çünkü. Ama maalesef çok kötü şeyler oluyor” (Erkek, 67, İlkokul, Emekli Çay İşçisi).

“Önceden çayları biz topluyorduk. Anamız dinimiz ağlıyordu. Şimdi Allah razı olsun onlardan, benim çay bahçelerimi benden iyi biliyorlar. Götürüyorum onları arabayla, bırakıyorum, daha ben bir şey demiyorum. Akşamüzeri çay bitti diye telefon açıyorlar bana, ben de gidip çayı indiriyorum, götürüp satıyorum. Yani çok rahatladık” (Erkek, 67, İlkokul, Emekli Çay İşçisi).

“Yerlisi çok para istiyor. Biz zaten yaşlıyız, toplayamıyoruz çayı. Gelinlerimiz bile toplamıyorlar şimdi. Onlar da para için yapıyorlar. Yalnız çay değil, bahçe işleri yapıyorlar, ev temizliyorlar. Paraya ihtiyaçları olduğu için mecbur” (Kadın, 64, İlkokul, Ev Hanımı).

“Buraya gelen kadınlar geçimini sağlayamayan, boşanmış kadınlardan oluşuyor. Boşanmış kadınlar çocukları için, ailesinin geçimini sağlamak için mecburen burada fuhuşa yöneliyor. Burada imkânları olanlar karşıya mazota gidiyor, fuhuşa gidiyor veyahut eğlenmeye gidiyor. Ailesinden görmediği yakınlığı karşıki taraftan görüyor. Bunu yapanların çoğunluğu imkânları dâhilinde, nizami şekilde, çevreye duyurmamak şartıyla yapıyor. Akli başında kadın, kendini bilen bir kadın, fazla kocasının üzerine gitmiyor. Kocasının bazı şeylerini göz ardı ediyor, fazla üzerine düşmüyor, aile içerisinde düzeni bozmamak için. Evi de mahrum bırakmayacaksın. Sen elindeki parayı karşıki tarafa verirsen, aileden esirgemeye kalkarsan, tabii ki, kadın isyan eder. Belirli bir çerçeveyi aşmayacaksın” (Erkek, 72, Ortaokul, Emekli Polis).

“Bizim kadınları buradan Almanya’ya ya da İtalya’ya tek başına gönderemeyiz. Onlar gamsızdırlar, pek aldırış etmezler. Onların kadınları Türkiye’ye çalışmaya gider. Bizimki daha değişik tabii. Mesela ben ailemi göndermem İstanbul’a tek başına” (Erkek, 77, İlkokul, Emekli Elektrikçi).

Sınırın üçüncü tarihsel dönemi, sınırın her iki tarafında yaşayanların karşılıklı ilişki ağları oluşturdukları bir dönem olmuştur. Sınırdaki yaşayanların toplumsal belleklerine bakıldığında, üçüncü dönemde sınırın toplumsalın yeniden yapılanmasını sağlayan koşulları oluşturduğu gözlemlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, ilk döneminde toplumsalın sıfırlanmasını, ikinci döneminde toplumsalın yükselişini sembolize eden sınır, üçüncü ve son dönemde ise, toplumsalın yeniden yapılanmasını sembolize etmektedir. Bu dönemde, sınırdaki yaşayanların toplumsal belleklerinden ortaya çıkan deneyimler, sınırın çok farklı imgelemeleri içerdiğini göstermektedir. Bunlar, göç, aile, ekonomi ve toplumsal cinsiyet imgelemleridir. Birbiriyle ilişkili bir biçimde olsalar da, söz konusu imgelemlerin her biri kendi içinde farklı boyutlar ve değişik anlamlar içermektedir.

Sınır, sınırdaki yaşayanların belleğinde, her şeyden önce, bir göç imgeleminin deneyimlenmesini sembolize etmektedir. Türkiye-Gürcistan sınırı açıldıktan sonra, bu sınır üzerinden çok çeşitli uluslararası göç hareketleri gerçekleştirilmektedir. Sadece Türkiye ve Gürcistan değil, ama aynı zamanda diğer ülkeler açısından da bu sınır, yeni bir göç güzergâhı olmuştur. Öyle ki, bu sınırdan yasal, yasadışı, transit, günübirlik vb. göçler yapılmaktadır. Bu anlamda, sınırlar, uluslararası göçler açısından bir koridor misyonuna bürünmüştür. Thomas Faist’e (2003, s.30) göre, uluslararası göç, bir ulus devletten diğerine gerçekleşen daimi bir hareketi ifade eder. Daha doğrusu uluslararası göç, çok sayıda bağ ile çok sayıda ulus devlet içindeki iki ya da daha çok konumu ve hareket edenlerle kalanlar arasındaki çeşitli bağları özetleyen, çok-boyutlu ekonomik, siyasi, kültürel ve demografik bir süreçtir. Sarp Sınır Kapısı’nın açıldığı dönemden sonra başlayan ve günümüze kadar devam eden üçüncü dönemde, Gürcistan’dan Türkiye’ye yapılan göçler neticesinde, genelde Türkiye’de özelde ise Doğu Karadeniz Bölgesinde çok çeşitli göç örüntüleri oluşmaya başlamıştır. Bu göç örüntülerinin oluşmasında Gürcistan önemli göç kaynağını oluşturmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı’na bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün yayınladığı *2016 Türkiye Göç Raporuna* göre, ülkelere göre sınır kapılarından yapılan girişlerde Gürcistan, 2.195.727 kişi ile ilk 10 ülke arasında Almanya’dan sonra ikinci sırada yer almaktadır (Bkz. Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2018). Sınırdaki yaşayanların belleklerinden de anlaşılacağı üzere, ağırlıklı olarak ekonomik nedenlerle yapılan bu göçler, toplumsalın yeniden yapılanması sürecinde hız kazanmıştır. Çünkü göçler, toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerin itici gücünü oluşturmaktadır. Kemal Karpat’ın (2010, s.63) da vurgulandığı gibi, göçmenler katıldıkları topluma kendi görüşlerini, yaşamlarını, değerlerini katar, aynı zamanda katıldıkları toplumda kültürel, siyasi, ekonomik, sosyal alanlardan birçok değer, yaşam şekilleri vs. alırlar. Sonuçta ortaya yeni bir toplum çıkar. Bu yeni toplum daha evvel kurulmuş toplumun ve devletin ismini almakla beraber aslında iç kimliği itibarıyla yenidir. Bu bakımdan göçler, toplumsalın yeniden yapılanmasını sağlayan sosyolojik bir dinamiktir. Bu dinamik, sınırdaki yaşayanların belleklerinde canlılığını koruyan bir imgelem olarak ön plana çıkmaktadır.

Göçle birlikte sınırdaki yaşayanların belleklerinde beliren bir diğer imgelem ise, ailedir. Aile, toplumsal yapıyı oluşturan toplumsal kurumların en başta gelenini oluşturmaktadır. Kan bağı ve akrabalık bağlarının yanı sıra toplumsallaşma süreçlerinin de başlangıcını oluşturan aile, bu süreçte üyelerine birer sosyal kimlik kazandıran, onları topluma hazırlayan ve aynı zamanda toplum halinde birlikte yaşamının da temelleri sağlayan en temel kurumsal örgütlenmedir. Bu bağlamda, sınır, birinci dönemde, aile ve akrabaları birbirinden ayırarak toplumsalın sıfırlanmasına sebebiyet verirken, üçüncü dönemde, aileyi yeniden kurmak amacıyla evliliklerin yapıldığı ve akrabalık ilişkilerinin yeniden düzenlendiği, dolayısıyla da toplumsalın yeniden yapılanmasını sağlamıştır. Bir diğer ifadeyle, sınırın aşılmasına koşut bir

biçimde, sınırötesi evlilikler kısıtlı düzeyde de olsa yapılmaya, akrabalık ilişkileri de kaldığı yerden devam etmeye başlamıştır. Ancak bu yeniden yapılanma süreci, her ne kadar sınırda yaşayanlar için olumlu bir gelişme olarak değerlendirilse de, esasında toplumsalın sıfırlandığı dönem, pek çok olumsuzluğu sınırda yaşayanların belleğine kazımıştır. Sınırötesi göçlerle birlikte, sınırda yaşayanların aile yapısında bir dönüşüm gözlemlenmiştir. Bu dönüşüm, aile ve akrabalık ilişkilerinin yeniden yapılanması nedeniyle toplumsal yapıda meydana gelmiştir. Çünkü sınır açılmadan önce mevcut toplumsal yapıdaki evlilikler ve akrabalık ilişkileri genellikle yerel ve ulusal ölçekte gerçekleşirken, sınırın açılmasından başlayıp günümüze kadar süren dönemde, söz konusu ilişki biçimleri uluslararası bir boyut kazanmıştır. Ulusal sınırları aşan evlilikler ve akrabalık bağları, sınırda yaşayanların kimlik bilincinde de kırılmaları beraberinde getirmiştir. Nitekim sınırın açılmasından sonra, sınırın karşı tarafında yaşayanların aile ve akraba ilişkilerinin, dini algılama ve inanç sistemlerinin ve daha sonra da ele alınacak olan kadın-erkek ilişkilerinin kendilerinden ne yönde farklılaştıklarını deneyimleyerek, birbirlerinden farklı kültür ve kimlik formasyonlarına sahip olduklarının bilincine varmışlardır. Bu farklılıklar, her ne kadar sınırın karşı tarafında yaşayanlarla aile ve akrabalık bağları olsa da, toplumsalın yeniden yapılanması sürecinde ayırt edici özellikler olarak ön plana çıkmıştır. Aile kurumu temelinde toplumsalın yeniden yapılanması süreci, sınırın açılmasından sonra karşılıklı birbirini tanıma ve aile ve akrabalık ilişkilerini yeniden kurma şeklinde gelişme göstermiş olsa da, bugün gelinen noktada, aile kurumu, evliliklerden ya da akrabalık bağlarından ziyade boşanmaların konusu haline gelmiştir. Özellikle seks sektörünün Doğu Karadeniz Bölgesini esir almasıyla birlikte, bölgenin aile yapısı bu sektörden olumsuz etkilenen en önemli kesimi oluşturmuştur. Yasadışı seks sektörü nedeniyle oluşan boşanmalar, boşanmadığı halde birbiriyle ayrı yaşayanlar, boşanmayı bir seçenek olarak görmeyenler, boşanmamasına rağmen şiddetli geçimsizlik yaşayanlar ile sektörün kurbanı olan gençler de dâhil edildiğinde, bir bütün olarak aile kurumunun toplumsalın yeniden yapılanması sürecinden olumsuz etkilendiği gözlemlenmektedir. Tüm bu olumsuzluklara karşın aile, sınırda yaşayanların belleğinde, sınırın karşı tarafında yaşayanlarla olan toplumsal ilişki ağlarının kurumsallaşmasını sağlamaktadır.

Göç ve aile ile birlikte sınırda yaşayanların belleğine nüfuz eden diğer bir imgelem ise, çalışma hayatıdır. Kenan Ören ve Hasan Yüksel'e (2012, s.38) göre, çalışma hayatı, insanın sosyal hayattaki en önemli bir konumunu ve insan yaşamının büyük bir kısmını oluşturmakta ve kişisel değer sembolü olarak değerlendirilmektedir. Zira insanın bir toplumdaki statüsünü belirleyen onun yaptığı işle ilişkilendirilebilmektedir. Bu bağlamda iş ve bu işin uygulanması anlamına gelen çalışma, statü, ekonomik bağımsızlık ve dini özgürlük sağlamakta, kişinin var olan potansiyelini harekete geçirmesine yardımcı olmaktadır. Sınırın açılmasından bugüne kadar süren dönemde, sınırın her iki tarafında yaşayanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler arasında en belirleyici öğelerden biridir, çalışma hayatı. Sınırda yaşayanların belleğinden çıkan sonuçlara göre, sınırötesi ekonomik ilişkiler, ağırlıklı olarak Gürcü göçmen işçilerin Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki çalışma hayatına dâhil olmaları yönünde şekillenmiştir. Çalışma amacıyla göç eden Gürcü işçiler, göç edilen mekândaki işgücü piyasasına ucuz işgücü temelinde eklenerek, ağır çalışma koşulları içeren işlerde çalıştırılan önemli bir ekonomik sermayeyi oluşturmuşlardır. Özellikle tarım sektöründe çay işçiliği şeklinde belirgin bir biçimde ön plana çıkan Gürcü işçiler, bu sektörün yanı sıra temizlik, bakıcılık, inşaat, taşımacılık gibi çok sayıda sektöre ve yukarıda da belirtildiği gibi seks sektörüne de dâhil olmuşlardır. Bir taraftan işgücü piyasasının alt kısımlarında yer alarak işverenlerin gözdesi konumuna dönüşen Gürcü işçiler, diğer taraftan da bölgede yasadışı çalışma biçiminin yaygınlaşmasına da neden olmuşlardır. Sınırda yaşayanların belleklerinde ekonomik ilişkiler sadece göçmen işgücü ile sınırlı kalmayıp, sınırın diğer tarafından kaçak ve ucuz mazot elde etmeyi ve otomobil ve minibüs gibi araçlara sahip olmayı da içermektedir. Diğer bir ifadeyle, sınır, sınırda yaşayanlar açısından zenginleşmenin bir aracı olarak görülmektedir. Sınırın

sunduğu ekonomik fırsatlar, sınırda yaşayanlar tarafından olumlu karşılanmakla birlikte, göçmen işçiler açısından da işsizlikten ve yoksulluktan kurtulmanın, geçimini sağlamanın en kullanışlı yolu olarak görülmektedir. Bu bakımdan, çalışma hayatı, sınırda yaşayanların belleklerindeki imgelemlerden biri olarak önemli bir yere sahiptir.

Sınırdaki yaşayanların belleklerinde önemli bir yere sahip imgelemlerden biri de, toplumsal cinsiyettir. Aksu Bora'ya (2012, s.22) göre, toplumsal cinsiyet kavramı, cinsiyetin son derece karmaşık toplumsal ilişkiler ağı içinde kurulduğunu, bu karmaşık ilişkilerin basitçe biyolojik cinsiyetlerin referans çerçevesi olarak kullanılarak anlaşılmasının mümkün olmadığını ifade eder. Kavramın arkasında yatan fikir, cinsiyetin toplumsal bir inşa olduğudur. Kadınlık ve erkeklik, doğuştan getirilen biyolojik özelliklerden çok, toplumsal birer kurgu olarak ele alınır. Bu bağlamda, sınırda yaşayanlar, sınırın açılmasından günümüze kadar olan süreci toplumsal cinsiyet imgelemi üzerinden tanımlamaktadırlar. Bu süreç, sınırın karşı tarafında yaşayanlarla yapılan karşılaştırmalar üzerinden şekillenmektedir. Karşılaştırmaların yapıldığı alanların başında ise, toplumsal cinsiyet kimlikleri gelmektedir. Toplumsal cinsiyet kimlikleri ekseninde aile, söz konusu karşılaştırmaların yapıldığı temel kurumların başında gelmektedir. Ailede kararların kim tarafından ve ne şekilde alındığı, kadın ve erkeğin aile içi rollerinin nasıl biçimlendirildiği üzerinden sınırda bu tarafında yaşayanların diğer tarafında yaşayanlardan kendilerini nasıl farklılaştıkları görülmektedir. Bu farklılaşma biçimi, mekân ve kimlik arasındaki ilişkiselliğe atıfta bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sınır, sınırda yaşayanların sınırın karşı tarafında yaşayanlar üzerinden kendi kimliklerini inşa ettikleri bir mekâna işaret etmektedir. Sınırın bu tarafında yer alan mekân, “biz” kimliğinin, sınırın karşı tarafında yer alan mekân ise “onlar” kimliğinin temel işaretleyicisidirler. Dolayısıyla, “bizim kadınlar” ya da “buranın kadınları” sınırın bu tarafında yer alan mekânsallığın ürettiği bir kimlik iken, “onların kadınları”, “buraya gelen kadınlar” ya da “oradan gelen kadınlar” ise, sınırın karşı tarafında yer alan mekânsallığın ürettiği bir kimliktir. Bir toplumsal mekân olan sınırlar, sınırda yaşayanların belleklerinde kimlik oluşturma, kimliği biçimlendirmenin ve kimlikle ilişkiselliğin temel araçlarıdır. Öte yandan, ailenin çalışma hayatı da toplumsal cinsiyet kimliklerinin inşa edildiği alanların başında gelmektedir. Bir diğer ifadeyle, kimlik inşasının temel alanlarından biri de, kuşkusuz toplumsal cinsiyete dayalı işbölümüdür. Söz konusu işbölümü çerçevesinde düşünüldüğünde, günümüzde, Gürcü göçmen kadın işçilerin Türkiye'ye ve daha özelden ise Doğu Karadeniz'e çalışmak amacıyla göç etmelerinin bir sonucu olarak toplumsal cinsiyet kimlikleri inşa edilmeye başlanmıştır. Söz konusu göçmen kadınlar genellikle gündelikçi olarak temizlik işlerinde, bakım hizmetlerinin yer aldığı hasta, yaşlı ve çocuk bakım işlerinde ve seks sektöründe çalışmaları sebebiyle, toplumsal cinsiyet kimliklerinin inşası da, işgücü piyasası içerisindeki toplumsal işbölümü üzerinden şekillenmektedir. Bu sektörlerde çalışan göçmen kadınlar, genellikle, “yabancı kadınlar”, “onların kadınları”, “oranın kadınları”, “oradan gelen kadınlar” ya da “buraya gelen kadınlar” olarak belleklerde yer almakta ve bu bağlamda “ötekinin kadını” şeklinde belleklere kodlanmaktadır. Bu anlamda, sınırda yaşayanların belleklerindeki kadın imgesinin oluşumunda, kuşkusuz bir bellek mekânı olan sınırın belirleyici bir işlevi bulunmaktadır. Zira toplumsal cinsiyet imgelemi dâhilinde inşa edilen kimlik inşası, sınırın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır.

Sonuç

Türkiye-Gürcistan sınırını üç farklı tarihsel dönemde ele alan bu çalışmada, her dönem kendi içinde ve diğer dönemlerle karşılaştırılarak anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, sınırın üç farklı tarihsel dönemini anlamak amacıyla sınırda yaşayanların toplumsal belleğine başvurulmuştur. Çünkü sınırlar, toplumsal belleğin mekânsal izdüşümlerinden birini oluşturmaktadır ve bir mekânsal pratik olarak orada yaşayanlara hem bir kimlik atfetmektedir, hem de onların yaşantılarını, tahayyüllerini ve dolayısıyla da belleklerini şekillendirmektedir.

Sınır, mekân ve bellek ilişkisi ekseninde sınırın üç farklı tarihsel dönemine karşılaştırmalı tarihsel sosyolojinin perspektifinden bakıldığında çok yönlü sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Sınırın ilk dönemi, toplumsal ilişki ve etkileşimler sahasının bütünüyle ortadan kaldırıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, sınırlar, güç ilişkilerinin serimlendiği mekânlar olarak ön plana çıkmış, bu anlamda, iki farklı güç bloğunun temel çatışma zeminlerinden biri haline gelmiştir. Güç mücadelelerin gölgesinde sınırlar, söz konusu güç odaklarını temsil eden duvarlar, bariyerler ya da kapanlar olarak işlev görmüşlerdir. Sahip olduğu bu işlevler nedeniyle sınırlar, toplumsal sıfırlamanın da temel araçları olmuşlardır. Bununla birlikte, sınırlar, bu dönemde sınırda yaşayanların üzerinde baskı ve tahakküm kurarak ve yasaklar oluşturarak ulus-devletlerin merkezi otoritesinin varlığını gösteren ve bu otoritenin ana hatlarına dönüşen bir misyona bürünmüştür. Bu misyon çerçevesinde tüm insani ve toplumsal edimlerin önünde bir engel oluşturan sınırlar, aynı zamanda sınırda yaşayanları sürekli denetleyen bir politik göz olarak da ön plana çıkmış ve militarist uygulamaların da ana karargahına dönüşmüştür. Güç ve otorite ilişkilerinin yanı sıra sınırlar, bu dönemde, ideolojinin de yüce nesnesine dönüşmüştür. Bir ideolojik aygıt olması sebebiyle sınırlar, toplumsal bir ürün olarak ortaya çıkmasına rağmen, onu üretenleri dışarıda tutmuş ve kendisini de tüm insani ve toplumsal edimlerden soyutlamıştır.

Sınırın ikinci döneminde ise, sıfırlanan toplumsalın yerini yükselen toplumsallık almıştır. Toplumsalın yükselişi, sınırda yaşayanların toplumsal belleklerinde eşiği aşmak, duvarı yıkmak ve sınırı geçmek şeklinde tezahür etmiştir. Önceki dönemde sınırın her iki tarafında yaşayanların karşılıklı ilişki ve etkileşimleri sıfıra indirilirken, ikinci dönemle birlikte bu ilişki ve etkileşimler, eşiğin aşılması, duvarların yıkılması ve sınırın geçilmesiyle birlikte yükseliş şeklinde cereyan etmiştir. Sıfırlanan toplumsalın sınırın her iki tarafında yaşayanlarda ne tür değişimler oluşturduğu sorusu, sınırda yaşayanların belleklerde canlı bir soru işareti olarak yerini almış ve birbiriyle aile ve akrabalık ilişkileri bulunanlarda sınırın açılmasına koşut olarak kolektif duygular ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu döneme kadar sınır, sınırda yaşayanların belleklerinde bir 'eşik mekanı' olarak ortaya çıkmış, eşikte yaşayanlar hem sınırın içinde hem de sınırın dışında ama aynı zamanda ne sınırın içinde ne de sınırın dışında olma durumunu aynı anda deneyimlemişlerdir. Eşiğin yanı sıra sınırlar, aynı zamanda bir duvar işlevi görmüş, bu duvarlar sınırın her iki tarafında yaşayanlar açısından toplumsal duvarlar olup, aralarındaki ilişki ve etkileşimlerin kurumsallaşmasının önündeki bir engel olmuştur. Benzer bir engel durumu sınırın kendinde de görülmüş ve sınırda yaşayanlar açısından sınır, sınırın karşı tarafına geçişleri engelleyen bir mekan halini almıştır. Ancak sınırın açılmasıyla hem eşik aşılmış, hem duvar yıkılmış, hem de sınır geçilmiştir. Dolayısıyla, bu dönem, toplumsalın yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur.

Üçüncü ve son dönem ise, sınırın açılmasından başlayıp günümüze kadar uzanan dönem olmuştur. Birinci dönem toplumsalın sıfırlandığı, ikinci dönem toplumsalın yükselişe geçtiği dönem olurken, üçüncü dönem ise, toplumsalın yeniden yapılandığı bir dönem olmuştur. Toplumsal ilişki ve etkileşim biçimlerinin iç içe geçtiği, yeniden inşa edildiği ve kurumsal bir hüviyete büründüğü bu dönem, sınırda yaşayanların belleklerinde toplumsalın yeniden yapılanması şeklinde vuku bulmuştur. Toplumsalın yeniden yapılanması süreci, sınırda yaşayanların belleklerinden de anlaşılacağı üzere, göç, aile, çalışma hayatı ve toplumsal cinsiyet imgelemleri üzerinden şekillenmiştir. Bu dönem, önceki iki dönemden radikal farklılıkların yaşandığı bir dönem olup, çeşitli dönüşümleri de içermektedir. Örneğin göç bu farklılıklardan birini oluşturmuştur. Sınırın her iki tarafına gidip-gelmelerin, bu sınır üzerinden diğer ülkelere geçişlerin ve ağırlıklı olarak ekonomik nedenlerle göç hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı dönem, bu dönem olmuştur. Göçle birlikte aile kurumu da sınırdan kaynaklanan toplumsal değişmeden doğrudan nasibini almıştır. Sınırdaki yaşayanların belleklerinde ailenin ana temalardan birini oluşturmasının temel sebebi, birinci dönemde sınırın mekânı ortadan ikiye

ayırması sonucu aile ve akrabalık ilişkileri bütünüyle ortadan kalkması karşısında, üçüncü dönemle birlikte bu ilişkilerin yeniden yapılanmasıdır. Toplumsalın yeniden yapılandığı bu dönem, inişleri ve çıkışları, yükselişleri ve çöküşleri, inşayı ve yok olmayı, düzenlilikleri ve düzensizlikleri aynı anda içermektedir. Nitekim göçle birlikte bir taraftan sınırdışı evliliklerle yeni aileler oluşturulurken, aynı göç süreci beraberinde seks sektörüyle birlikte Doğu Karadeniz Bölgesi'nde boşanmaları, ayrılıkları, şiddet sarmalını da üreterek, normsuzluğu, değersizliği ve kuralsızlığı da beraberinde getirmiştir. Öyle ki, bu dönemde sınırda yaşayanların belleklerdeki çalışma hayatı imgelemi de söz konusu sürece yön vermiştir. Göç ve aile ile birlikte çalışma hayatı da üçüncü dönemde ön plana çıkan ana temalardan biri olup, toplumsalın yeniden yapılanması sürecinde başat bir role sahip olmuştur. Göçmen işçilerin çalışmak amacıyla Türkiye'ye ve daha özeldir Doğu Karadeniz Bölgesi'ne göç ederek işgücü piyasasına ucuz işgücü biçiminde eklenmesi, düşük statülü işlerde düşük ücretlerle çalıştırılmaları, yöre insanının ağır çalışma koşulları içeren işleri göçmen işçilere yaptırılmaları ve bu işçilerin çok çeşitli sektörlerde çalışmaları, çalışma hayatının örgütlenme yapısını dönüştürmüş ve bu dönüşüm hiç kuşkusuz bölgenin toplumsal yapısında çok farklı kırılmaları ve kopuşları da beraberinde getirmiştir. Toplumsalın yeniden yapılanması sürecine eşlik eden bir diğer ana tema ise, toplumsal cinsiyettir. Özellikle göçmen kadınların bir taraftan bakım ve temizlik hizmetlerinin yer aldığı sektörlerde, diğer taraftan da bölgeyi esir alan seks sektöründe yasadışı bir biçimde istihdam olmaları, bölgenin toplumsal yapısını değiştirdiği gibi kadın imgesinin de değişmesine sebebiyet vermiştir. Diğer bir ifadeyle, kadın bedeni giderek nesneleşirken, kadın kavramı da giderek değersizleşmeye başlamıştır. Bu yeni durum, bölgedeki kadın-erkek ilişkileri üzerinde de etkisini göstermiştir. Nitekim kadının para karşılığında elde edilebilen bir şey olarak kanıksanması, erkeklerin de seks sektörü üzerinden eşleri üzerinde baskı ve tahakküm kurması ve şiddet diline başvurması, toplumsal ve kültürel açıdan bir yıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Bu yıkıntı sürecinin arka planında, sınırın bir tarafında yer alan sosyalist ekonomiden, diğer tarafında yer alan kapitalist ekonominin hüküm sürdüğü mekâna hızlı ve kuralsız bir geçiş yer almaktadır. Elbette bu geçiş toplumsalın yeniden yapılanması sürecini anlamada tek başına yeterli bir neden değildir. Daha ziyade, her iki sistemde, aile kurumunun örgütlenme biçimleri ve daha özeldir kadınlık ve erkeklik nosyonlarının nasıl kurulduğu, diğer bir ifadeyle, eril ve dişil iktidar mücadelelerinin gündelik yaşamda nasıl serimlendiği ve toplumsal ve kültürel olarak söz konusu nosyonlara nasıl anlamların yüklendiği meselesi daha belirleyicidir. Bir başka ifadeyle, toplumsalın yeniden yapılanma içinde girdiği üçüncü dönem, yapısal koşulların ve bireysel yaşam deneyimlerinin iç içe geçtiği, ekonominin toplumsal ve kültürel olanla kesiştiği bir dönemdir. Dolayısıyla, göç, aile, ekonomi ve toplumsal cinsiyet imgelemleri, birbirleriyle ilişki bir biçimde, sınırın açılmasından günümüze dek çeşitli değişimlerin ve dönüşümlerin yaşanmasını salık vermiştir. Bu yaşanmışlık, sınırda yaşayanların belleklerinden çıkan sonuçlar üzerinden anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak; sınırın üç farklı dönemi, sınırda yaşayanların belleklerinden de anlaşılacağı üzere, kendi içinde ve birbiriyle karşılaştırıldığında çok farklı toplumsal dinamikleri içermektedir. Bu dinamikleri en fazla deneyimleyen toplumsal kesim ise, sınırda yaşayanlardır. Sınırdışı yaşayanlar, sınırdaki süreklilikleri, kırılmaları ve kopuşları doğrudan deneyimleyen, her dönemin sorunlarıyla iç içe yaşayan, bunları belleklerine kazıyan ve günümüze taşıyanlardır.

Kaynakça

- Akyüz, L. (2014), Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri. *Toplum ve bilim*, 131. 84-104.
- Alver, K. (2007). Siteril hayatlar: kentte mekânsal ayrışma ve güvenli siteler. Ankara: Hece Yayınları.
- Alver, Köksal, (2017), Mekân ve hafıza. *Sosyoloji divanı*, 10. 269-273.

- Aytaç, Ö. (2006). Mekân(ın) sosyolojisi: toplumsalın yeniden kuruluşu. *Sosyoloji ve coğrafya (sosyoloji yillığı - kitap 15)*. Ertan Eğribel & Ufuk Özcan (Yay. Haz.). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Bora, A. (2012). *Kadınların sınıfı: ücretli ev emeği ve kadın öznelliğinin inşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Brown, W. (2011). *Yükselen duvarlar zayıflayan egemenlik*. Emine Ayhan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar nasıl anımsar?*. Alaeddin Şenel (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Donnan H. & Wilson T. W. (2002). *Sınırlar: kimlik, ulus ve devletin uçları*. Zeki Yaş (Çev.). Ankara: Ütopya Yayınları.
- Eagleton, T. (2005). *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve ulusaşırı toplumsal alanlar*, Azat Zana Gündoğan & Can Nacar (Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Genç, D. (2014). Türkiye'nin yabancıların hareketliliğine ilişkin sınır politikası. *Sınır ve sınırdışı: türkiye'de yabancılar, göç ve devlete disiplinlerarası bakışlar*, Didem Danış & İbrahim Soysüren (Edt.). Ankara: Notabene Yayınları.
- Göka, Ş. (2001). *İnsan ve mekân*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Gürşimşir, İ. (2012). Metaforik bir kapan olarak bellek, *Neye yarar hatıralar? bellek ve siyaset çalışmaları*. Pınar Melis Yelsalı Parmaksız (Der.). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Harvey, D. (2003). *Sosyal adalet ve şehir*. Mehmet Morali (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Karabağ, S. (2014). *Jeopolitik açıdan sınırlar*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler*. Bahar Tırnakçı (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koday, Z. (1994). Sınır ticaretimiz bakımından sarp sınır kapısının önemi. *Atatürk üniversitesi Türkiyat araştırmaları enstitü dergisi, 1*, 123-134.
- Lefebvre, H. (2015). *Mekânın üretimi*, Işık Ergüden (Çev.). İstanbul: Sel Yayınları.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: nitel ve nicel yaklaşımlar I-II*. Sedef Özge (Çev.). İstanbul: Yayınodası Yayınları.
- Neyzi, L. (2013). *Ben kimim? türkiye'de sözlü tarih, kimlik ve öznellik*. Hande Özkan (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekânları*, Mehmet Emin Özcan (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ören, K. & Yüksel, H. (2012). Geçmişten günümüze çalışma hayatı. *HAK-İŞ uluslararası emek ve toplum, 1*, 34-59.
- Özdalga, E. (2016). *Tarihsel sosyoloji*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Paasi, A. (1998). Boundaries as social processes: territoriality in the world of flows, *Geopolitics, 3*, 69-88.
- Şenoğuz, H. P. (2014). Türkiye-Suriye sınırında bir kasabadan sözlü tarihle sınıra bakmak. *Sınır ve sınırdışı: türkiye'de yabancılar, göç ve devlete disiplinlerarası bakışlar*. Didem Danış & İbrahim Soysüren (Der.). Ankara: Notabene Yayınları.
- Tekin, F. (2012). Sosyolojik açıdan sınır: Derecik örneği. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 28*, 27-48.
- Thompson, P. (1999). *Geçmişin sesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, (2018), *2016 Türkiye göç raporu*. Ankara: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları.

**POLITICAL SCIENCE AND
INTERNATIONAL RELATIONS**

Stratejik Oy Verme Davranışı: Sistemik Literatür İncelemesi

Strategic Voting Behavior: A Systematic Literature Review

Betül AYDOĞAN ÜNAL*

Öz

Seçmenlerin, bir hedefe ulaşmak amacıyla en çok tercih ettikleri partiden başka bir partiye oy vermeleri “stratejik” oy verme davranışı olarak tanımlanır. Stratejik oy verme, yaklaşım olarak seçmenlerin her durumda en çok tercih ettikleri partiye oy verdiğini varsayan temel kuramlar ayrıştır. Bu çalışma, stratejik oy verme davranışına literatürdeki farklı yaklaşımları açıklamayı ve bu davranışın ortaya çıkmasında etkili olan bireysel ve yapısal unsurları sistemik bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Bu davranışın ortaya çıkmasında analitik düşünme gücü gibi bireysel unsurlar etkili olabildiği gibi, ülkenin demokrasi geçmişi, seçilen temsilci sayısı, seçim barajı ve seçim sisteminin türü gibi yapısal unsurlar da etkili olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seçmen davranışı, stratejik oy verme, seçim sistemleri

Abstract

It is defined as “strategic” voting behavior in which voters cast their votes for a party other than the most preferred with a goal to achieve. Strategic voting, as an approach, breaks down the basic theories assuming that people vote for the most preferred party in any case. This study aims to explain the different approaches in the literature to strategic voting behavior and to systematically review the individual and structural factors that are affecting this type of behavior. Individual elements such as analytical thinking power and structural factors such as country’s democratic past, number of elected representatives, election threshold and type of electoral system are factors affecting strategic voting behavior.

Keywords: Voting behavior, strategic voting, electoral systems

Giriş

Bir seçmen için en çok tercih ettiği partiye oy atacağı seçim, “kolay seçim” olarak nitelendirilir. Bu nitelendirmenin dolaylı olarak gösterdiği gibi, her seçim seçmenler için kolay seçim değildir. Bazı durumlarda seçmenler, çeşitli sebeplerle en çok tercih ettikleri partiden farklı bir alternatif yönelmeyi seçerler. Bu sebeplerden biri, en çok tercih ettiği partinin seçimi kazanma şansının olmamasıdır. Bu durumda seçmen, kazanma şansı olan ve kendisine ideolojik olarak yakın hissettiği başka bir partiye oy vererek oyunun harcanmasını önlemek ister. Bu çalışmada, stratejik oy verme davranışının seçmen davranışı literatüründeki yeri, oluşmasını etkileyen bireysel ve yapısal unsurlar, temel varsayımları sistemik bir biçimde ele alınacaktır. Ayrıca, bahsedilen unsurlar detaylı olarak incelenecek ve stratejik davranma mekanizmasında oynadıkları rol çözümlenmeye çalışılacaktır.

Seçmen davranışı literatüründe bu stratejik davranıştan ilk kez 1869 yılında Henry Droop tarafından bahsedildiği kabul edilir: “*Duyarlı seçmenler en çok oyu alanın kazandığı seçim sistemlerinde daha az tercih edilen fakat daha fazla kazanma şansına sahip kişiye oy verebilirler*” (Droop, 1869). En çok tercih edilen partiden farklı bir partiye oy verilen durumlar, literatürde *taktiksel*, *sofistike* ya da *stratejik* oy verme olarak adlandırılır. Birbiri yerine geçebilecek bu tanımlamalardan stratejik oy verme, son yıllarda literatürde genel kabul gördüğü için bu çalışmada da bu şekilde kullanılacaktır.

Günümüze kadar stratejik oy vermeyi farklı ve daha geniş tanımlayan çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin, Japonya genel seçimleri üzerine çalışma yapan Kei Kawai ve Yasutora Watanabe’ye (2013) göre, stratejik seçmen ile yanlış mevzilenmiş seçmen ayrı gruplar olarak değerlendirilmelidir. Yanlış mevzilenen seçmen en çok tercih ettiği partiden başkasına yönelebilir ama bunun arkasındaki motivasyon stratejik oy vermeye yol açan motivasyonlardan değildir. Seçmen, oy verme kararını çok geç verdiği için alelacele bir partiyi seçmiş olabilir ya da çekimser kalabilir. Diğer yandan, bir seçmen diğer seçmenlerin oy eğilimlerini göz önünde

* Araş. Gör. Dr. Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, betul.aydogan@ege.edu.tr

bulundurduğu halde stratejisi gereği yine en çok tercih ettiği partiye oy verebilir. Bu kavramsal çerçeveye göre, genelin önemli bir kesimi (%75,3 - 80,3) stratejik seçmendir, fakat sadece küçük bir bölümü (%2,4 - 5,5) yanlış mevzilenmiştir.

Stratejik oy verme davranışının tanımlanmasına getirilen bir diğer farklı bakış, kavrama daha geniş bir perspektiften yaklaşan Donald J. McCrone (1977) tarafından kazandırılmıştır. McCrone'a göre en basit strateji, samimi davranarak en çok tercih edilen partiye oy vermektir. Seçmenlerin oy verme sırası her zaman tercih sıralarını yansıtmaz. Stratejik oy verme olgusu; dinamik ve akışkandır. Seçmenler sadece meselenin içeriğiyle değil, aynı zamanda diğer seçmenlerin olası davranışlarıyla, üzerinde tartışılan siyasi meselelerin çeşitliliğiyle ve seçimlerin olası sonuçlarıyla da ilgilenirler.

Stratejik oy verme davranışına böylesi geniş perspektiften bakmak bu davranışın ölçülmesiyle ilgili birtakım zorluklar doğurmaktadır. Bu zorlukların başında, oya yansımayan stratejilerin seçim öncesi kurulup kurulmadığını öğrenmek gelir. Bu bilgiye erişmek için de seçim öncesi bir araştırma yapmak gerekecektir. Geniş kapsamlı bir araştırmayla ancak seçmenlerin niyetlerine ulaşılabilir. Ayrıca, seçmenin belirlediği stratejiyi uygulayıp uygulamadığının görülmesi için de seçim sonrası bir araştırma (*ex-post*) yapılmalıdır. Bu sebeplerden olacak ki bu geniş perspektif, literatürde çok kişi tarafından benimsenmemiştir.

En çok tercih edilen partinin seçilme ihtimalinin olmadığı durumlarda seçilme ihtimali olan partiye yönelme, stratejik oy verme örneklerinden biridir. Bu durum, Droop'tan sonra pek çok kez literatürde ampirik olarak test edilmesine rağmen, teorik açıklaması ilk kez Maurice Duverger tarafından yapıldığı için "*Duverger Kanunu*" olarak adlandırılır (Leighley, 2012, s. 90).

Stratejik Oy Vermeyi Etkileyen Unsurlar

Stratejik oy verme, görece yaygın olarak meydana gelse de henüz evrensel bir olgu haline gelememiştir. Literatürde bu konuda yapılan yoğun sayıda araştırma daha çok çoğunlukçu sistemler üzerine eğilmiştir, çünkü bu sistemlerde küçük partilerden büyük partilere stratejik olarak yönelme konusunda seçim kuralları sebebiyle doğrudan etkili teşvikler mevcuttur. Yine de Gary Cox (1997, s. 60), bu literatürde önemli bir yere sahip olan *Making Votes Count* adlı kitabında, stratejik oy verme davranışının tüm seçim sistemleri altında gerçekleşebildiğini gösterir.

Seçmen davranışı literatürüne göre, bu davranışı ortaya çıkaran sebepler kümesi, düzey olarak birbirini dışlayan (ayrışık, kesişmeyen) doğaya sahiptir. Daha açık ifade edecek olursak, bu davranışın oluşmasını bireye bağlı sebeplerle açıklayan araştırmacılara göre, belli karakteristik ortak özellikleri ve eğilimleri olan seçmenler stratejik oy verir. Diğer yandan, stratejik oy vermeyi kurumsal ve konjonktürel yapıların sonucu olarak açıklayan araştırmacılara göre; bazı sistemler ve bu sistemlerin ürünü bazı bağlamsal koşullar altında gerektiği durumlarda tüm seçmenler stratejik davranabilir. Bu ayrımdan hareketle, stratejik oy verme davranışında etkili olan unsurlar genel olarak bireysel ve yapısal unsurlar olmak üzere iki farklı düzeyde incelenebilir.

Bireysel Unsurlar

Stratejik oy verme davranışını bireysel düzeyde analiz eden araştırmacılar, oylarını en çok tercih ettikleri aday ya da parti için kullanan kişileri *samimi* seçmenler olarak tanımlamışlardır. Samimi seçmenler, hangi adaya ya da partiye oy vereceklerine karar verirken diğer seçmenlerin tercihleriyle ya da tercih sıralamalarıyla ilgilenmemektedirler. Stratejik seçmenler ise, karar aşamasında seçim sonuçlarıyla ilgili tahminlerini doğrulamak ve stratejilerin doğruluğunu kontrol etmek amacıyla diğer seçmenlerin oy dağılımlarını göz önünde bulundurma ihtiyacı hissederler. Bu seçmenler, yaptıkları değerlendirmeler sonucunda

en çok tercih ettikleri partiye oy atabilecekleri gibi diğer alternatiflere (en az tercih ettikleri parti hariç) de yönelebilirler (Abramowitz vd., 1981).

Bu önerme, temelde iki varsayım içermektedir. İlk varsayıma göre, stratejik davranan seçmenler diğer tüm seçmenlerin seçimde nasıl davranacaklarını ve hatta onların tercih sıralamalarını bilmektedirler. İkinci varsayıma göre ise, strateji kurabilen seçmenler, en çok tercih ettiği partiye değil de başka partiye oy verdiği takdirde istedikleri sonucu elde edebilecekleri çıkarımını yapabilecek analitik kapasiteye sahiptirler. Seçmen sayısı çok fazla olan ülke genelinde yapılan seçimlerde birinci varsayımın gerektirdiği koşulun sağlanması için seçmenlerin seçim öncesi yapılan kamuoyu yoklamalarından, haber bültenlerinden ve fikir liderlerinin yönlendirmelerinden yararlandıkları düşünülür (Ordeshook ve Palfrey, 1988).

Bu yaklaşımı benimseyen literatüre göre, stratejik seçmenler eğitim seviyesi bakımından da samimi seçmenlerden farklılık göstermektedirler. Birçok araştırmacı, stratejik oy vermenin analitik analiz yapabilme becerisi gerektirdiğini ve bunun ancak yüksek eğitimle mümkün olabileceğini ileri sürmektedir (Blais ve Turgeon, 2004). Felsenthal ve Brichta'nın (1985) İsrail seçmeni üzerinde yaptıkları çalışmaya göre, daha fazla eğitilmiş olan seçmenler seçim öncesi süreçte daha iyi bilgilendirilir ve diğer seçmenlere oranla karar verme süreçleri daha geniş zamana yayılır. Çünkü stratejik seçmenler karar aşamasında seçim anketlerinden samimi seçmenlere kıyasla daha fazla etkilenmeye açıktırlar. Aynı çalışmanın bir başka sonucuna göre, stratejik seçmenler oy kararını oluşturma sürecinde samimi seçmenlerden farklı davrandıkları gibi oy tercihleri konusunda da farklı davranırlar. Bu tip seçmenler, samimi oy kullananlara göre küçük partileri daha çok desteklemektedirler. Bu sayede, küçük partilerin meclise girmeleri ve bazen istenilen koalisyonun kurulması için gerekli desteği sağlarlar.

Bunlara ek olarak, Herron ve Nishikawa'nın (2001) yapmış olduğu çalışmanın gösterdiği üzere; daha önceden küçük bir partiyi destekleyenler bu konudaki tutumlarını korumaya ve yine aynı şeyi yapmaya yatkındırlar. Küçük partilere oy atan stratejik seçmenlerin bu davranışı, samimi oy kullanarak doğru tercihlerini sandığa yansıtmanın üreteceği faydanın yetersizliği üzerinden ya da stratejik davranarak oy verebilecekleri büyük bir parti alternatifinin olmayışı üzerinden açıklanabilir. Diğer yandan, seçimden seçime parti değiştirme konusunda samimi ve stratejik seçmenler önemli bir fark göstermemektedirler.

Son olarak, oy verme davranışını salt bireyi ilgilendiren bir davranış olarak ele almak bazı önemli noktaların gözden kaçması anlamına gelebilir. Nihayetinde, seçimler toplu sonuçlar üzerinden sonuçlandığı için bu davranışın sonucu da diğer seçmenlerin kararlarından bağımsız olarak gerçekleşmez. Örneğin; çoğunlukçu sistemlerde kazanması istenmeyen bir adayın o seçimlerde başarılı olmasının önüne geçebilmek için bir grup seçmenin adayın iki rakibinden birinin arkasında iyi koordine olmuş şekilde destek oluşturması gerekir (Myatt ve Fisher, 2002). Stratejik seçmenler, aynı zamanda diğer stratejik seçmenlerin kuracakları stratejileri ve hangi adaydan yana tercihlerini değiştireceklerini bilmeleri gerekmektedir. Fakat, yapılan çalışmalar gösteriyor ki; stratejik oy kullanma niyetinde olan seçmen sayısındaki artış, bireyin stratejik davranma dürtüsünü olumsuz etkiler. Diğer bir deyişle, stratejik oy verme oranını düşürür. Bu açılardan değerlendirildiğinde stratejik oy verme davranışı, sadece bireyin belirleyebildiği bir olgu değil, bireyin çevresiyle girdiği ilişkinin de etkili olabileceği bir davranış olarak değerlendirilmelidir.

Yapısal Unsurlar

Stratejik oy verme davranışını yapısal unsurlara bağlayan çalışmalara göre; bireylerin karakteristik özelliklerinden ziyade seçimlerin gerçekleştiği ülkenin demokrasi geçmişi, seçilen temsilci sayısı, seçim barajı ve seçim sistemi bu davranışın ortaya çıkması konusunda belirleyici etkilere sahiptir.

Demokrasi geçmişi

Seçimlerin yapıldığı ülkedeki demokrasinin hangi seviyede ve ne kadar uzun geçmişi olduğu da belirleyici unsurlardan biridir. Söz konusu demokrasiye yeni geçiş yapmış ülkeler olduğunda, bu konuda görüş ayrılığı mevcuttur. Bir görüşe göre; yeni demokrasilerde seçmenler hem henüz seçim kurallarına henüz aşinalık kazanmamış hem de seçim sonrası durumu öngörebilecek bilgi birikimine henüz sahip olmadıkları için stratejik davranma oranı düşüktür. Demokrasi geleneklerinin oturması için gereken zaman gibi, bu davranışın oluşması bazı koşullar etkili ve bazen belirleyici olmaktadır.

Diğer bir görüşe göre, yeni demokrasilerde stratejik oy vermenin daha fazla olması beklenir. Bunun sebebi olarak, seçmen ile en çok tercih ettiği siyasi parti arasındaki bağın henüz derinleşmemesi gösterilir. Dolayısıyla, seçmenin sandıkta bu partiden başka bir partiyi desteklemesi, partisine yıllar boyunca destek vermiş birine göre daha olasıdır. Genç demokrasilerde seçmenlerin parti tercihleri açısından yıllardır değişmeyen tercihler görülmediği için çoğu zaman alternatif partiler denemek istenebilir. Haliyle, seçim sonuçları seçmen topluluğunun en çok tercih ettikleri partileri büyük oranda yansıtamaz. Bu sebeple, stratejik oy verme demokratik alışkanlıkları henüz yerleşmemiş yapısal düzenlerde demokratik pekişmeyi ve dengeli bir siyasi sistemin oluşmasını önlediği için potansiyel bir tehlike olarak değerlendirilir (Duch ve Palmer, 2002).

Temsilci sayısı

Demokrasi geçişinin stratejik davranış üzerindeki etkisi konusunda bir uzlaşma olmamasına benzer biçimde o seçim bölgesinden seçilecek temsilci sayısının etkisi konusunda da fikir birliği mevcut değildir. Temsilci sayısı ile belirtilmek istenen, çok adaylı/partili seçimlerde kaç tane adayın/partinin seçimlere katıldığı değil, bu seçim yarışında varlık gösterebilecek aday/parti sayısıdır. Bu sayı belirlendikten sonra o seçim bölgesindeki seçmenlerin stratejik davranabilme olasılığı hesaplanabilir.

Bu konuyla alakalı ilk çalışmalar Colin Leys (1959) ve Giovanni Sartori (1968) tarafından yapılmıştır. Her ikisi de seçim bölgesi büyüdükçe stratejik oy vermenin düşeceği sonucuna varmışlardır fakat hangi noktada sınırlanacağına dair bir sınır işaret etmezler. Cox (1997, s. 100), bir seçim bölgesinden seçilecek temsilci sayısı eğer beşten fazlaysa stratejik düşünebilme ve davranmanın ortadan kalktığını iddia eder, çünkü durum karmaşıklaşmaktadır. Seçmenler için tek tek hangi partinin ne derece başarılı olacağını hesaplanması temsilci sayısı arttığı için karmaşık hale gelmektedir. Bu durumda strateji kurmak hayli zorlaşır. Cox; bu teorisini Japonya, Kolombiya ve İspanya seçim sonuçları üzerinde test etmiştir. Çıkan sonuçların da işaret ettiği gibi; beş temsilci bir sınır olarak kabul edilmiştir. Örneğin, Cox'un bu iddiasını Türkiye mahalli idareler genel seçimlerine uygulayacak olursak, beşten fazla belediye meclis üyesi çıkaran illerde o seçim bazında stratejik oy vermenin görülmemesi gerekir.

Cox'un bu yaklaşımı, Gschwend (2004, s. 58) tarafından eleştirilmiştir. Bu çalışmanın sonucuna göre, seçmenler oy verme kararlarını verirken seçim bölgesinden seçilecek temsilci sayısını düşünmezler ve hatta çoğu zaman tam sayısı konusunda bilgi sahibi değildirler. Sadece partilerine oy verince oylarının boşa gidip gitmeyeceğiyle ilgilenirler. Seçmenler bir önceki seçim sonuçlarını kesin olarak hatırlayamazlar da genel çerçeve olarak hatırlarlar. Karar verme aşamasında bu bilgileri hatırlayabildikleri kadarıyla göz önünde bulundururlar. Eğer partileri bir önceki seçimde o bölgede temsilci kazanmamışsa, stratejik oy verme için hissettikleri teşvik duygusu daha güçlüdür. Bu yönde stratejik oy verme davranışından barajı geçememe ihtimali olan partiler yararlanır. Sonuç olarak bu farklı görüşe göre, seçim bölgesine bakmaksızın stratejik oy verme davranışı gözlemlenebilir.

Cox'un kuramına göre, küçük partileri destekleyenler eğer o parti temsilci kazanamayacak gibiyse, o seçim bölgesinde kazanılması mümkün olan son temsilciye odaklanmamalıdır. Nispi temsil seçim kurallarının geçerli olduğu ve seçim bölgesinden seçilecek aday sayısı M olarak kabul edilirse, bu yarış iki aday arasında ya da M 'inci ve $M + 1$ 'inci en çok oyu alacak aday arasında geçecektir. Son temsilci için gerçekleşecek yarış, basit çoğunlukçu (bir seçim bölgesinde sadece tek bir kişinin kazandığı) seçimlere benzerdir. Parlamenter sistemlerde, Duvergerci sonuçlarda sadece M sayıda parti oyların hepsini almalıdır, çünkü seçmenler, diğer partilerin ya da adayların temsilci kazanmasını olanaksız olarak görür. Yine bu sistemlerde, Duvergerci olmayan durumlarda ise $M + 2$ sayıda parti oyların hepsini almalıdır. Çünkü seçmenler hangi iki partinin M 'inci parti olacağı konusunda net bir bilgi sahibi değildir.

Bu sonuçlara göre, nispi temsil sistemlerinde de ikinci kaybedenin birince kaybedene oranı mutlaka çift olasılıklı dağılıma sahip olacaktır. Cox (1997, ss. 103-105), nispi temsil sistemlerindeki çift olasılık hipotezini Japonya parlamento seçimlerinde ve Kolombiya meclis seçimlerinde test etmiştir. Sonuçlarına göre; ikinci kaybedenin birinci kaybedene oranı, genellikle ya bir seçim bölgesindeki seçmen sayısı arttıkça ya da seçilen temsilci sayısı arttıkça küçülmüştür. Bu durum, ikiden fazla partinin son temsilci için oy kazandığını göstermektedir. Özetle, oy alan parti sayısı arttıkça, stratejik oy oranı düşer. Seçmenlerin seçim bölgesi büyüdükçe stratejik davranmaları daha az muhtemel olmuştur. Bu netice, Cox'un (1997, s. 100) şu sonuca varmasına sebep olur: "*Seçim bölgesinden seçilen aday ya da parti sayısının beşin üzerine çıktığı çok adaylı bölgelerde stratejik oy verme yok olur*".

Ayrıca Cox, stratejik oy verme teorisine katkıda bulunan Duverger, Leys ve Sartori'nin kullandığı, seçmenlerin temsilci maksimizasyonu stratejisiyle hareket ettiği varsayımını da mercek altına alır. Seçmenler sadece seçim yarışını kazanma şansı olanlar için oy kullanarak temsilci dağılımında oylarının harcanmadığından emin olmak isterler. Geleneksel olarak, seçim bölgesi düzeyindeki bu stratejilerin bir şekilde genel seçimlerde de kullanıldığı varsayılır. Duverger, hipotezlerinin ülke çapında yapılan genel seçimler için geçerli olmadığını, seçim bölgesi ile sınırlı olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak Cox, Leys ve Sartori'nin ileriye dönük tahminlerinin işe yaramadığını da ileri sürmektedir. Cox'un bulgularına göre, bu seçim bölgesi düzeyindeki stratejiler sistematik bir etki ile ulusal temsilci dağılımı üzerinde hiçbir etkiye sahip olmamaktadır çünkü seçmenler seçim sonuçlarını seçim bölgeleriyle sınırlı olmak üzere etkilemeyi amaçlamaktadırlar. Cox'a göre, seçmenler en çok tercih ettikleri partinin, buldukları seçim bölgesinde en çok temsilciyi elde etmesi için stratejik davranırlar. Yani seçmenler temsilci maksimizasyonu varsayımıyla partilerinin seçimde elde ettikleri başarılarından memnun olmak isterler. İkinci dereceden bir tatmin duygusu yaşayan seçmenler, seçim sonrası izlenecek politikalar üzerindeki olası etkileriyle ilgilenmezler. Seçmenler hükümeti oluşturacak parti ya da partilerin politikaları hakkında bir kaygı taşımadıkları için stratejik oy kullanmayacaklardır. Cox'a göre, eğer temsilci maksimizasyonu varsayımı bir kenara bırakılırsa ve seçmenlerin kurulacak hükümetin kompozisyonunu etkilemeye odaklandığı varsayılırsa ancak ulus düzeyinde seçmenlerin stratejik oy kullanabileceği düşünülebilir.

Seçim barajı

Seçim sistemlerinin temel görevi sınırlı sayıdaki yasama temsilcisinin partiler arasında bölüşümünü belirlemektir. Bazı nispi temsil seçim kuralları partilerin aldıkları oyların temsilciye çevrilebilmesi için seçim barajı olarak tabir edilen belli bir oy kotasını ya da belli bir oy yüzdesini aşmayı şart koşar. Bu kurallar altında işleyen sistemlerde, temsilci kazanabilecek parti sayısı kotanın genişliğine ya da barajın yüksekliğine bağlıdır. Leys (1959) ve Sartori (1968) bu şartlar üzerinden seçim kurallarının seçmen davranışı üzerinde etkiye sahip olduğunu

belirtir. Bu anlayışa göre, eğer nispi seçim kuralları parlamentoya girebilecek parti sayısını azaltıcı yönde sınırlayıcıysa, daha fazla sayıda seçmen sadece meclise girebilme şansı olan partilere oy atacaktır. Tıpkı çoğunlukçu sistem seçmenleri gibi, nispi temsil sistemlerinde de seçmenler oylarını başarısız partilere atmaktan imtina edebilirler.

Duverger'ye (1954, s. 263) göre psikolojik etki, diğer bir deyişle, oyunu boşa harcamama eğilimi stratejik davranmaya yönelir. Stratejik oy verme davranışı, esasen seçmen açısından seçim sonuçlarından elde edeceği faydayı maksimize etmeye çalışmaktır. Dünyadaki birçok nispi temsil sisteminde seçim barajı ya yoktur ya da çok azdır. Bu durumda, seçmenler için küçük partilerin seçim barajını geçerek temsil hakkı kazanmasını sağlamak ve büyük partilerin mecliste oy oranlarından daha yüksek bir temsile ulaşmalarını önlemek amacıyla stratejik olarak küçük partilere yönelmesine pek lüzum yoktur. Duverger, böyle durumlarda stratejik oy vermenin seçmen için *a priori* olarak ortadan kalktığını savunur.

Gary Cox ise, bir seçim bölgesinde beşten fazla temsilcinin seçildiği seçimlerde hangi partinin ya da hangi adayın seçim yarışından uzak kaldığını belirlemenin zorluğuna dikkat çeker. Nispi temsil sistemlerinde çokça rastlanan bu durum da seçmenlerin strateji geliştirmeleri önünde bir diğer engeldir. Bu iki unsur birlikte düşünüldüğünde, eğer bu sistemlerdeki mevcut seçim barajı yüksekse, seçmenlerin oy kararlarını verirken dikkat ettikleri en önemli husus, oylarının boşa gitmemesidir. Onlar için seçim bölgesinden seçilecek temsilci sayısı etkili bir belirleyici olmaz.

Çok partili ve çok adaylı sistemlerde seçmenler diğer partilerin ya da adayların o seçimdeki muhtemel performanslarını değerlendirirken bir önceki seçim sonuçlarını kesin olarak hatırlayamamaları da yaklaşık olarak hatırlayıp karar verme aşamasında göz önünde bulundurulur. Eğer en çok tercih ettikleri parti ya da aday bir önceki seçimde temsilci kazanmamışsa, stratejik oy vermek için hissettikleri istek daha güçlüdür. Bu tip durumlardan, stratejik oy verme davranışından barajı geçme korkusu olmayan veya geçmeye çok yakın partiler yararlanır. Bu sebeplerle, seçim bölgesinin büyüklüğüne bakılmaksızın stratejik oy verme davranışı vardır denebilir.

Seçim sistemi

Seçmen davranışı alanında, seçim kurallarının ve kurumlarının oy verme davranışı üzerindeki etkisini belirleme amacıyla yapılan çalışmaların birkaç seçim sistemiyle sınırlı kaldığı söylenebilir. Bu durumun bir yansıması da stratejik oy verme davranışı üzerine yapılan çalışmalarda görülür. Bu alanda yapılan çalışmalar genel olarak çoğunlukçu sistemleri konu almaktadır. Hatta çoğunlukçu sistemlerde araştırma konusu yapılan ülkeler bile çok sınırlı kalmıştır. Yapılan çalışmalar çoğunlukla ABD ve İngiltere üzerinedir. Siyaset bilimi literatüründe siyasi kurumların yapısı ve işleyişi bolca çalışılmış olmasına rağmen bu kurumların seçmen davranışı üzerindeki etkileri yeterince ele alınmadığı söylenebilir. Stratejik oy verme davranışı özelinde düşünüldüğünde farklı seçim sistemlerinde seçim sistemlerinin bu davranış üzerindeki etkileri araştırılmalıdır.

Boşa harcanan oyun devası olarak görülen nispi temsil sistemleri, Maurice Duverger tarafından seçmenlerin stratejik davranışları için hiçbir sebeplerinin olmadığı bir sistem olarak gösterilmektedir (Clark ve Golder, 2006). Çünkü Duverger'ye göre, oy oranları aşağı yukarı aynı oranlarda temsilci olarak meclise yansıdığı için seçmenlerin stratejik oy vermek için herhangi bir dürtüleri yoktur (Cox ve Shugart, 1996). Bu, seçmenlerin oylarının boşa gideceği korkusu yaşamadan samimi oy kullanmakta özgür olmaları demektir (Karp et al., 2002). Duverger'nin stratejik oyların gereksizliği konusundaki görüşüyle birlikte belki de bu sebeple literatürde nispi sistemlerde stratejik oy verme davranışı araştırmalarına pek fazla ilgi gösterilmemiştir. Duverger, nispi temsil sistemlerinde stratejik oy vermenin gereksiz olduğunu düşünürken, Downs ise bunun imkansız olduğunu belirtmektedir. Downs'a göre, seçmenler

seçimlere bir sonraki hükümetin belirlenmesini sağlayan bir araç gözüyle bakmaktadırlar ve çok partili sistemlerde sadece bu fikirle oy kullanmaktadırlar.

Seçmenlerin nispi temsil sistemlerinde stratejik davranmak için karşılaştıkları dürtüler genel olarak şu şekilde sıralanmıştır. İlk olarak, seçmenler koalisyon kurma ihtimali olan partilere oy verme dürtüsüne sahiptir. Bu dürtü, portföy maksimizasyonuna denk düşmektedir (Bargsted ve Kedar, 2009). Stratejik oy verme yaklaşımına göre, seçmenler beklenen faydayı maksimize etmek isterler; bu da seçim sonucuyla ilgili tercihlerin ve beklentilerin çeşitli kombinasyonuna dayanır (Abramson vd., 1992; Abramson vd., 2007). Literatürdeki egemen sava göre, seçmenler için bir partinin ya da adayın kazanıp kaybedeceği ne kadar belirsizse, stratejik oy verme oranı o kadar düşme eğilimindedir (Clough, 2007; Tyson, 2016; Andrews & Jackman, 2005). Seçimler öncesi yapılan kamuoyu yoklamaları ve anket sonuçları bu belirsizliğin giderilmesi açısından önemli başvuru kaynaklarıdır. Seçim sistemleri üzerine çalışan uzmanlara göre seçim bölgesi büyüdükçe, daha az bir seçmen yüzdesi kazananları kaybedenlerden ayırabilmektedir. Bu sebeple, hangi adayın ya da partinin yarışın dışında kaldığından emin olmak zorlaştıkça bir aday ya da partiyi silme dürtüsü netleşmez (Irwin ve Van Holsteyn, 2012). Her ne kadar seçimde yarışan adayların güçlü mü yoksa zayıf mı olduğu dar bölge seçim sistemlerinde olduğu kadar belirgin bir teşvik oluşturmaya da, nispi temsil sistemlerindeki seçmenler farklı teşviklerle karşılaşır. Mesela, çok partili koalisyon hükümetleri seçmenler için stratejik davranmak için bir dürtü yaratırlar. Seçim sonrası kurulacak koalisyon hükümetinin hangi partilerden oluşacağına etki etmeyi istemek, başlı başına stratejik davranmak için bir teşviktir.

İkinci olarak, seçmenler hükümeti kuracak partiyi de belirlemek isterler çünkü o parti koalisyonun nasıl kurulacağını da belirleyecektir (Ansolabehere vd., 2005). Nispi sistemlerde seçmenler, seçimlere tercihlerin ifadesi olarak yaklaşmak için rasyonel olarak hükümeti seçme zorluğuyla hareket ederler. Bu tip oy verme davranışı, “*koalisyon tercih oyu*” olarak adlandırılmaktadır (Downs, 1957; Irwin ve Van Holsteyn, 2012). Nispi seçim sistemlerinde nelerin seçmenleri samimi olmayan seçim davranışına yönelteceği farklı değerlendirmelerle gösterilebilir.

Üçüncü olarak, seçmenler koalisyon ortaklarından daha küçük olana oy vermeye meyillidir (Kedar, 2005). Bu sebeplerle bir seçmen, birçok parti varken tercih ettiği partiden başka partiye oy vermeyi göz önünde bulundurabilir. En küçük partilerin bile parlamentoda temsil hakkını kazanabilmesi sebebiyle yakın bir zamana kadar literatürde stratejik oy verme davranışının nispi temsil sistemlerinde zayıf olacağı iddia edilmekteydi. Yakın zamandaki analizler, bu sistemlerin de stratejik oy verme için benzer dürtüler taşıdığını ortaya koymuştur (Adams vd., 2005, ss. 9-19; Groseclose, 2001; Kedar, 2005). Örneğin, yarışı önde bitireceği apaçık belli olan partinin seçmeni, hükümetin küçük ortağını belirlemek için o parti için oy kullanılabilir. Sonuç olarak, nispi temsil sistemlerinde daha fazla partinin temsil hakkı kazandığı bir durumda çok daha az oy, Duvergerci mantığıyla harcanır. Bu sebeple, literatürdeki birçok çalışma nispi temsil sistemlerinde psikolojik etkinin yok olduğunu varsaymaktadır (Blais & Carty, 1991; Taagepera & Grofman, 1985; Shively, 1970).

Psikolojik etki ile ilgili iddialara rağmen, Leys (1959) ve Sartori (1968) küçük seçim bölgelerinde stratejik oy verme teşviklerinin daha güçlü olduğunu söylerler. Stratejik oy vermenin nispi temsiline olduğu ve az sayıda kişinin seçildiği seçim bölgelerinde siyaseten önemli olduğunu belirtmektedirler. Dar bölge seçimindeki mantıktan çok farklı olmamak üzere, küçük partileri tercih eden seçmenler az sayıdaki seçim bölgelerinde oylarının boşa gitmesi açısından benzer bir çeşit kaygıyı yaşarlar. O bölgede seçilen kişi sayısı arttıkça bu kaygı daha az etkili olur. Cox ve Shugart (1996) çok üyeli seçim bölgelerinde farklı seçim kuralları altında stratejik oy verme davranışının olduğuna dair bulgular sunarlar. Cox (1997, s. 100), seçim bölgesi büyüklüğünün beşi aştıktan sonra stratejik oy üretme konusunda dürtüsünü yitirdiğini

söylemektedir. Seçim bölgesindeki aday sayısı yükseldikçe seçmen açısından bilgi toplama ve adaylar arasında tercihler oluşturmak zorlaşır. Bu sebeple Cox, çoklu temsilci seçim bölgelerinde strateji kurabilmenin mümkün olduğu durumlar için üst sınırı beş aday olarak çizmiştir.

Gschwend ve Stoiber'e (2014) göre; nispi temsil sistemlerinde stratejik oy verme davranışı mutlak değer olarak az olsa da, etki bakımından büyüktür. Duverger'nin psikolojik etki olarak tanımladığı, oyunu harcamama isteği bu sistemlerde de stratejik davranmaya yöneltir. Ama nispi temsil sistemlerinde bir oy barajı yoksa ya da çok az ise, küçük partiler de temsil hakkını elde edebilir. Dolayısıyla, stratejik oy verme için motivasyonlar *a priori* azalmıştır.

Üç ya da daha fazla partinin olduğu seçim yarışlarında, seçmenler açısından samimi oy vermeye teşvik edici genel olarak kabul edilmiş tek bir seçim prosedürü yoktur (Fishburn ve Gehrlein, 1982). Dolayısıyla, her seçim sisteminde stratejik davranma konusunda farklı boyutlarda etkili olan teşviklerin mevcut olduğu varsayılabilir. Mesela bu teşviklerden biri, seçim barajının olduğu seçimlerde baraj altında kalacağı kesin olan küçük partiler için oy atmama eğilimi olabilir. Bu eğilim, harcanan oy mantığıyla paraleldir. Esasen burada seçmenin çabası oy verme eyleminin sonucundan elde edeceği faydayı maksimize etmektir. Harcanan oy mantığı, beklenen faydanın maksimizasyonu üzerine kurulu oy verme aritmetiği yaklaşımı ile uyumludur. Bu aritmetik, ilk olarak Downs (1957) ve sonrasında Riker ve Ordeshook (1973, s. 87) tarafından iki partili sistemlerde oy verme oranı üzerine geliştirilmiştir. Daha sonra çok adaylı seçimlere McKelvey ve Ordeshook (1972) tarafından genişletilerek uygulanmış ve stratejik oy verme unsurları belirtilmiştir. Farklı ülkelerde yapılan anket sonuçları üzerinden nispi temsil sistemlerinde de seçmenlerin stratejik oy verdiğine dair bulgular elde edilmiş ve böylece bu aritmetik test edilmiştir. Sonuç olarak genel kaniya göre, nispi sistemlerinde stratejik oy verme oranı çok azdır. Fakat yakın zamanda gerçekleştirilen ampirik çalışmalar bu varsayımın gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir (Blais vd., 2006; Blais vd., 2011).

Oy verme üzerinde etkili olan unsurları sadece birey ya da sadece yapısal olarak ayırtmak konunun bütünsel olarak ele alınmasında önemli sorunlar doğurur. Bu kararın verildiği süreçte etkili olan tüm unsurlar araştırmanın amacına yönelik olarak dikkatle ele alınmalıdır.

Sonuç

Geleneksel oy verme davranışı kuramlarında, seçmenlerin her durumda en çok tercih ettikleri partiye oy verdikleri varsayılır. Fakat son yıllarda yapılan çalışmalar, bazı seçmenlerin bazı durumlarda belli bir amaca ulaşmak niyetiyle en çok tercih ettikleri partiden başka bir partiye oy verebildiğini göstermektedir. Stratejik oy verme olarak adlandırılan bu davranış, seçmen davranışı literatüründe temel varsayımların gözden geçirilmesini sağlayan yeni bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu davranışı sergileyen seçmenlerin son yıllarda birçok seçimin kaderini de belirleyen seçmen grubunu oluşturması, bu yaklaşıma olan ilgiyi arttırmıştır. Seçmenlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri varsayımını bir kenara bırakmadan, seçim kurallarını kendi amaçlarına yönelik kullanarak istedikleri sonuçları elde etmek için en çok tercih ettikleri partiden başka bir alternatife yönelebilecekleri durumları hesaplamalara dahil eder. Böylece rasyonel seçmen varsayımının bir parçası olan seçimlere araçsal yaklaşma tam karşılığını bulmuş olur. Çünkü seçmenler için nihai amaç, seçimler sonucunda en çok tercih ettikleri partinin oy potansiyelini doğru yansıtmak değil, istedikleri tablonun oluşmasını sağlamaktır.

Rasyonel seçmenler, stratejiler kurup uygulayarak esas amacı düzeni sağlamak ve korumak olan kuralları kendi istedikleri sonucu ortaya çıkaracak şekilde etkileyebilmektedirler. Bu durum, kurumların işleyişini iyi derecede çözen bireylerin kurallara hakim olacak şekilde

iyi öğrendiklerinin ve onları kontrol etme yetilerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu sebeplerden dolayı seçmenlerin kullandığı her oy, samimi oy olarak değerlendirilmemelidir. Bu çalışma, stratejik oy verme davranışına literatürdeki farklı yaklaşımları açıklamayı ve bu davranışın ortaya çıkmasında etkili olan bireysel ve yapısal unsurları sistematik bir şekilde ele almayı amaçlamıştır. Bu davranışın ortaya çıkmasında analitik düşünme gücü gibi bireysel unsurlar etkili olabildiği gibi, seçimin gerçekleştiği ülkenin demokrasi geçmişi, seçilen temsilci sayısı, seçim barajı ve seçim sisteminin türü gibi yapısal unsurlar da etkili olabilmektedir.

Kaynakça

- Abramowitz, A., McGlennon, J., & Rapoport, R. (1981). A note on strategic voting in a primary election. *The Journal of Politics*, 43(3), 899–904.
- Abramson, P. R., Aldrich, J. H., Paolino, P., & Rohde, D. W. (1992). “Sophisticated” voting in the 1988 presidential primaries. *The American Political Science Review*, 86(1), 55.
- Abramson, P. R., Aldrich, J. H., Rickershauser, J., & Rohde, D. W. (2007). Fear in the voting booth: The 2004 presidential election. *Political Behavior*, 29(2), 197–220. <http://dx.doi.org/10.1007/s11109-006-9018-1>
- Adams, J. F., Merrill III, S., & Grofman, B. (2005). *A unified theory of party competition: A cross-national analysis integrating spatial and behavioral factors*. Cambridge University Press.
- Andrews, J. T., & Jackman, R. W. (2005). Strategic fools: electoral rule choice under extreme uncertainty. *Electoral Studies*, 24(1), 65–84.
- Ansolabehere, S., Snyder, J. M., Strauss, A. B., & Ting, M. M. (2005). Voting weights and formateur advantages in the formation of coalition governments. *American Journal of Political Science*, 49(3), 550–563.
- Bargsted, M. A., & Kedar, O. (2009). Coalition-targeted Duvergerian voting: how expectations affect voter choice under proportional representation. *American Journal of Political Science*, 53(2), 307–323.
- Blais, A., & Bodet, M. A. (2006). How Do Voters Form Expectations about the Parties’ Chances of Winning the Election?. *Social Science Quarterly*, 87(3), 477–493.
- Blais, A., & Carty, R. K. (1991). The psychological impact of electoral laws: measuring Duverger's elusive factor. *British Journal of Political Science*, 21(1), 79–93.
- Blais, A., Lachat, R., Hino, A., & Doray-Demers, P. (2011). The mechanical and psychological effects of electoral systems a quasi-experimental study. *Comparative Political Studies*, 44(12), 1599–1621. <http://dx.doi.org/10.1177/0010414011407472>
- Blais, A., & Turgeon, M. (2004). How good are voters at sorting out the weakest candidate in their constituency?. *Electoral Studies*, 23(3), 455–461.
- Clark, W. R., & Golder, M. (2006). Rehabilitating Duverger’s theory testing the mechanical and strategic modifying effects of electoral laws. *Comparative Political Studies*, 39(6), 679–708.
- Clough, E. (2007). Strategic voting under conditions of uncertainty: A re-evaluation of Duverger's law. *British Journal of Political Science*, 37(2), 313–332.
- Cox, G. W. (1997). *Making votes count: strategic coordination in the world’s electoral systems*. Cambridge: Cambridge Univ Press.
- Cox, G. W., & Shugart, M. S. (1996). Strategic voting under proportional representation. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 12(2), 299–324.
- Downs, A. (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of political economy*, 65(2), 135-150.
- Droop, H. R. (1869). On the political and social effects of different methods of electing representatives. *Papers Read Before the Juridical Society*, 3, 469–507.
- Duch, R. M., & Palmer, H. D. (2002). Strategic voting in post-communist democracy? *British Journal of Political Science*, 32(01), 63–91.

-
- Duverger, M. (1954). *Political parties their organization and activity in the modern state*. Methuen & Company Limited.
- Fishburn, P. C., & Gehrlein, W. V. (1982). Majority efficiencies for simple voting procedures: Summary and interpretation. *Theory and Decision*, 14(2), 141–153.
- Groseclose, T. (2001). A model of candidate location when one candidate has a valence advantage. *American Journal of Political Science*, 862–886.
- Gschwend, T. (2004). *Strategic voting in mixed electoral systems*. Statistisches Bundesamt.
- Gschwend, T., & Stoiber, M. (2014). Strategic voting in proportional systems: the case of Finland. *IHS Political Science Series*, 218, 1–22.
- Herron, E. S., & Nishikawa, M. (2001). Contamination effects and the number of parties in mixed-superposition electoral systems. *Electoral Studies*, 20(1), 63–86.
- Irwin, G. A., & Van Holsteyn, J. J. M. (2012). Strategic electoral considerations under proportional representation. *Electoral Studies*, 31(1), 184–191. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2011.10.007>
- Karp, J. A., Vowles, J., Banducci, S. A., & Donovan, T. (2002). Strategic voting, party activity, and candidate effects: testing explanations for split voting in New Zealand's new mixed system. *Electoral Studies*, 21(1), 1–22.
- Kawai, K., & Watanabe, Y. (2013). Inferring strategic voting. *The American Economic Review*, 103(2), 624–662.
- Kedar, O. (2005). When moderate voters prefer extreme parties: Policy balancing in parliamentary elections. *American Political Science Review*, 99(02), 185–199.
- Leighley, J. E. (2012). *The Oxford handbook of American elections and political behavior*. Oxford University Press.
- Leys, C. (1959). Models, theories, and the theory of political parties. *Political Studies*, 7(2), 127–146.
- McCrone, D. J. (1977). Identifying Voting Strategies from Roll Call Votes: A Method and an Application. *Legislative Studies Quarterly*, 2(2), 177.
- McKelvey, R. D., & Ordeshook, P. C. (1972). A general theory of the calculus of voting. *Mathematical Applications in Political Science*, 6, 32–78.
- Myatt, D. P., & Fisher, S. D. (2002). Tactical coordination in plurality electoral systems. *Oxford Review of Economic Policy*, 18(4), 504–522.
- Ordeshook, P. C., & Palfrey, T. R. (1988). Agendas, strategic voting, and signaling with incomplete information. *American Journal of Political Science*, 32(2), 441.
- Riker, W. H., & Ordeshook, P. C. (1973). *An introduction to positive political theory*. Prentice Hall.
- Sartori, G. (1968). Political development and political engineering. *Public Policy*, 17, 261–298.
- Shively, W. P. (1970). The Elusive 'Psychological Factor': A Test for the Impact of Electoral Systems on Voters' Behavior. *Comparative Politics*, 3(1), 115–125.
- Taagepera, R., & Grofman, B. (1985). Rethinking Duverger's law: predicting the effective number of parties in plurality and PR systems—parties minus issues equals one. *European Journal of Political Research*, 13(4), 341–352.
- Tyson, S. A. (2016). Information acquisition, strategic voting, and improving the quality of democratic choice. *The Journal of Politics*, 78(4), 1016–1031.
-

360-Degree Performance Appraisal and Feedback System: A Study with Heads of Departments in Çanakkale Onsekiz Mart University

360 Derece Performans Değerlendirme ve Geri Bildirim Sistemi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Daire Başkanları Üzerine Bir Uygulama

Mustafa GÖRÜN*
İsmail KAYAR**
Burak VAROL***

Abstract

Performance appraisal system is one of the most important determinants for the achievement of goals for human resources management. For that reason, the way and the methods used by organizations to evaluate the performance of their employees are critical for them in reaching their goals. Thus, it is necessary to accurately evaluate the performance of the employees in the organization and then to improve particularly the weaknesses of the employees in line with the goals of the organization. Traditional performance evaluation systems, where a single supervisor evaluates the performance of all employees, may not always necessarily lead to an objective and effective evaluation. Therefore, taking a backseat after the 1980s, traditional performance evaluations systems have been replaced by the 360-degree performance appraisal system, which is used for the purposes of uncovering the potential of the employees in an organization, informing the employees of their weaknesses through feedbacks and compensating for their weaknesses for the achievement of goals. The 360-degree performance appraisal system highly focuses on the data, which are obtained from multiple sources and provide feedbacks to employees. The data collected from multiple sources enhance the objectivity and effectiveness of the resulting evaluation. Also, the feedbacks allow employees to see their weaknesses from the perspective of others and increase their job motivation. The present study theoretically analyzes the 360-degree performance appraisal system, which is a prominent system in human resources management, presents an empirical survey with the heads of departments in Çanakkale Onsekiz Mart University and seeks to outline their weaknesses and strengths.

Keywords: Performance, 360 Degree Performance Appraisal, Feedback

Öz

Performans değerlendirme sistemi insan kaynakları yönetiminin hedefe ulaşmada en önemli belirleyicilerinden biridir. Bu nedenle örgütlerin hedeflerine ulaşabilmelerinde çalışanların performanslarını nasıl ve hangi yöntem ile belirledikleri büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla örgüt çalışanlarının performanslarının doğru bir yöntemle değerlendirilmesi ve sonucunda çalışanların özellikle eksik yönlerinin kurumun hedeflerine uygun olarak geliştirilmesi gerekmektedir. Geleneksel performans değerlendirme sistemlerinde çalışanların performanslarının tek bir kişi tarafından değerlendirilmesi her zaman objektif ve etkin bir değerlendirme sonucu ortaya çıkaramama riskini içinde barındırmaktadır. Bu nedenle 1980'lerden itibaren geleneksel performans değerlendirme sistemlerinin yerini 360 derece performans değerlendirme sistemi almış; örgüt çalışanlarının sahip oldukları potansiyelin ortaya çıkarılması, çalışanların eksik yönlerinin geri bildirim yoluyla kendilerine iletilmesi ve yeniden hedefe ulaşmada eksik yönlerin giderilmesini sağlamak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. 360 derece performans değerlendirme sisteminde veriler pek çok kaynaktan alındığı ve çalışana geribildirim sağladığı için yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Verilerin birden fazla kaynaktan alınması değerlendirmenin objektifliğinin ve etkinliğinin artmasını sağlamaktadır. Çalışana geri bildirim yapılması ise bir yandan çalışanın zayıf yönlerini başkalarının gözünden görmesini diğer yandan da işteki motivasyonunun artmasını sağlamaktadır. Bu çalışmada insan kaynakları yönetiminin önemli konularından biri olan 360 derece performans değerlendirme sistemi teorik olarak incelenmiş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nde çalışan daire başkanları üzerinde ampirik bir araştırma yapılmış ve daire başkanlarının güçlü ve zayıf yönleri genel hatları itibarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Performans, 360 Derece Performans Değerlendirmesi, Geri Bildirim

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Political Sciences, Department of Political Science and Public Administration, mgorun@comu.edu.tr

** Res. Asst., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Political Sciences, Department of Political Science and Public Administration, ismailkayar@comu.edu.tr

*** Master's Degree Student, Çanakkale Onsekiz Mart University, Institute of Social Sciences, Department of Public Administration, burakvarol@stu.comu.edu.tr

Introduction

Human resources are the elements that operate to enable organizations to reach the specified goals. Organizations can reach their goals through human resources, that is, through employees. Therefore, the most important and indispensable element of management is human resources, i.e., employees (Eryılmaz, 2015, p. 309). Today, it is commonly held that employees are one of the most critical elements in an institution. Since well-trained and motivated employees make it possible for institutions to achieve their goals and to perform a sustainable competition (Dinç, 2005, p. 1). So that employees are well-trained, it is essential to determine their areas of development. Employees, provided with training to improve their weaknesses, would both better themselves and be more motivated to strive to achieve the goals of the institution. Given the critical importance of the performance of employees for institutions, performance appraisals should be prudently and objectively carried out. In this sense, one of the most remarkable and widely used systems is 360-degree performance appraisal.

360-degree performance appraisal entails an evaluation made by those who come in contact with the employee being assessed during working hours and have the opportunity to directly observe his or her performance. The appraisal seeks to obtain the views of several employees at senior, peer and junior levels, instead of the views of only senior-level employees (Mabey, 2001, p. 41). Further, it includes a self-evaluation based on certain criteria, compares the whole data and determines the weaknesses and strengths of the employee being assessed.

The present study discusses 360-degree performance appraisal, which has been given more prominence than traditional performance appraisal methods and more widely used today, within the conceptual framework. Within this framework, the study first addresses performance appraisal, the necessity and benefits of performance appraisal, 360-degree performance appraisal and feedback, and the advantages of 360-degree performance appraisal system. Then, it analyses the performances of the head of departments in Çanakkale Onsekiz Mart University based on the 360-degree performance appraisal system and provides a general outline and discussion of the data obtained under the headings of findings.

Conceptual Framework

Performance Evaluation

Performance indicates the total measure of qualitative and quantitative contributions to the objectives of an organization made by one or several employees of the organization (Güngör and Biberçi, 2011, p. 2) and also refers to the extent that the employee fulfills the task given to him or her within a certain period of time (Arslan et al., 2016, p. 79). Performance appraisal is the process of evaluation of employee performance through the comparison and measurement of performance based on pre-defined standards (Akdoğan and Demirtaş, 2009, p. 51). The results of the appraisal are communicated to employees, thus, they have the opportunity to learn about their own performance (Palmer, 1993, p. 9). Providing feedback on the success and insufficiencies of an employee at work, performance appraisal underlies various HR practices such as recruitment, promotion, rewarding and dismissal (Kara, 2010, p. 88).

Performance appraisal is a tool used for evaluating the current performance of employees, supporting the employees and providing them with an opportunity to see how well they are performing to achieve the objectives and to do the necessary (Pocket Mentor, 2009, p. 12).

For the purpose of attaining their objectives, it is of prime importance for organizations to measure the individual performances of their employees in order to understand the current situation and to facilitate the process of achieving the targeted success (Levine, 2010, p. 41). Performance appraisal, required to measure employee effectiveness, traditionally consists of

one-dimensional evaluation; yet, taking a backseat after the 1980s, one-dimensional evaluation has been gradually replaced by new methods allowing for multiple participation and multi-faceted evaluation.

Necessity and Benefits of Performance Appraisal

Policy implementers state, in relation to human resources, that performance appraisal is one of the most controversial issues in human resources management. However, the discussion mainly focuses on how and when to make performance appraisal. Therefore, there has been no discussion as to whether such appraisal is necessary or not (Palmer, 1993, p. 7). Since performance appraisal is essential to understand the objectives and practices of an organization and to determine the extent to which employees comply with these objectives.

Performance appraisal is a vital process for organizations to reach their goals. Performance appraisal is an individual psychological need for employees as well as a motivational need for an organization (Akdoğan and Demirtaş, 2009, p. 52).

It is reported that performance appraisal is a must for an organization committed to success for the following reasons (Pocket Mentor, 2009, p. 13):

- Provides subordinates with an understanding of the objectives, allowing them to reach the objectives as well,
- Gives employees timely feedbacks, which can increase productivity,
- Helps employees in their decisions on the pay, professional development and promotion opportunities,
- Defends the organization against legal actions taken by employees.

The benefits of performance appraisal, such as increasing managerial control on tasks and results, identifying the problems early and taking necessary precautions, synchronizing the objectives of employees to those of the organization, enhancing the common sense of ownership by increasing employee motivation, improving communication, promoting remedial or disciplinary actions, offering objective criteria, render PA essential for the organizations aiming for success (Barutçugil, 2002, p.127-128).

Gillen (1997, p. 8) discussed the benefits of PA under the headings of organization, appraiser and appraisee. Accordingly, more information on organizational performance, better communication, better motivation, higher organizational performance and more advanced data on planning are the benefits of the organization; better staff performance, eliminated problems and ready-made reports are the benefits of the appraiser; higher performance thanks to the identification of weaknesses, opportunities to discuss complaints and problems, a focused look on needs are the benefits of the appraisee.

Nowadays, it is highly important to evaluate the performance of employees in an objective way and to draw their developmental maps through feedbacks for the achievement goals of organizations; for, the performance of employees is a factor that directly affects the success of an organization. The increase in the number of employees in organizations and developments in the areas of information and expertise, particularly in the recent years, have entailed performance appraisal. In that regard, it seems infeasible to carry out a conventional method of performance appraisal, where a single supervisor evaluates the performances of all employees, in terms of knowledge, time and objectivity (Oruç et al., 2008, p. 5). Evaluations made by superiors are the most traditional way of performance evaluation (United States Office of Personnel Management, 1997, p. 2), and in this way, since employees are evaluated only by their superiors, the value judgments and abilities of these superiors may harm the objectivity of the appraisal (Oruç et al., 2008, p. 6). Today, the process of performance is considered as a

whole and conducted from different perspectives, rather than including an evaluation of employees made only by superiors from a single point of view (Kubat, 2012, p. 53).

Foremost among the methods of multifaceted evaluation on the employees of an organization, which is performed by several people, not only by superiors, is 360-degree performance appraisal and feedback method.

360-Degree Performance Appraisal and Feedback

The concept of 360-degree performance appraisal system dates back to after the 1980s. However, it was not much preferred due to the structural and cultural characteristics of the period (Bağrıaçık, 2009, p. 51). It gained momentum in the 1990s, when large companies in the USA and western European countries widely used the system. Today, it is considered by managers and employees as an effective method in improving employee performance. As the system includes feedback, which is received from multiple sources, it is perceived as a more objective system; and, the idea that it is a more integrated and effective system, compared to the system evaluating performance based on the views of a single supervisor, has become more and more common (Barutçugil, 2002, p. 203).

As a concept, 360-degree performance appraisal supports the developmental feedback known as a multi-source feedback, multi-rater assessment, full-circle appraisal and peer evaluation, and measures compliance and behavior rather than personality (Rodgers and Manifold, 2002, p. 1301). This performance appraisal system utilizes the data provided by superiors, subordinates as well as clients or contractors of an employee (Alexandrua and Diana, 2015, p. 318). Becoming a must for organizations due to increased number of employees in organizations, this system is the most recent and popular appraisal system built on multiple sources and feedbacks (Uygur and Sarıgül, 2015, p. 192). It can be defined as an evaluation process where the performance of an employee is assessed based on the specific information on job performance obtained from the employee's colleagues, supervisors, those directly reporting the employee as well as the employee's internal and external customers (Arslan et al., 2016, p. 80).

Cheung (1999, p. 111) describes a 360-degree performance evaluation as a strategical tool for reviewing the health of organizational performance, helping service planning and objectives setting, and as a transition step to objective and subjective feedbacks, customer-focused organization and total quality management. The person being evaluated through this method is being assessed by everyone interacting with him or her at work (Bağrıaçık, 2009, p. 51), which allows a multi-source and more comprehensive evaluation instead of an evaluation based upon single-source information that are not very reliable.

360-degree performance appraisal is a method seeking to overcome the disadvantages of traditional assessment methods, or being alternative to such methods. Accordingly, it aims to assess employees from the perspectives of not only their superiors, but also their peers, internal and external shareholders and the employees themselves (Göksel, 2013, p. 68). The data collected from multiple sources in 360-degree performance appraisal indicate the extensive and impartial analysis of employee performance (Karkoulıan et al., 2016, p. 1862).

The feedbacks incorporated in 360-degree performance appraisal are, perhaps, the most important reason that this appraisal is highly preferred today. A feedback is a set of data on how employees are perceived, seen and judged by others (Kaymaz, 2007, p. 143). This set of data is obtained through performance appraisal, and thus the weaknesses and strengths of an employee are determined by multiple sources. Following that, it is important to share these data with the employee and turn his or her weaknesses into strengths. Feedbacks create awareness and motivate employees to change behaviors (Brett and Atwater, 2001, p. 930). 360-degree

performance appraisal is of capital importance also in the way that it makes possible to compare the self-evaluation of the employee, who is evaluated by himself or herself and by others in line with certain criteria, with the evaluations made by others (Garavan, T. N. et al, 1997, p. 135).

Advantages of 360-Degree Performance Appraisal

360-degree performance appraisal is now one of the most popular methods for evaluation due to the key advantages associated with it, which allow the organization to reach its goals and to motivate its employees. These advantages can be described as follows: enabling employees to know about the opinions of others on their performance, thus, to identify their weaknesses and strengths, clarifying the expectations from employees, providing more clear and fair feedbacks compared to traditional methods, and strengthening communication between employees and managers (Barutçugil, 2002, p. 203-204). In addition to these, the advantages of 360-degree performance appraisal can be shown on a table from the point of clients, superiors, employees, senior management, teams and organizations as follows:

Table 1: Advantages of 360-degree performance appraisal

<p>Clients</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Input to services ▪ Having a say in service process ▪ Participating in decisions on products and services ▪ Availability of quality control processes ▪ Respect for quality and opportunity to reward quality ▪ Contribution to new ideas 	<p>Superiors</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Opportunity to see their personal supervision skills ▪ High-quality information on selection decisions ▪ Transforming their role from a performance judge towards a performance coach ▪ Reliable information on any poor performance they face up to ▪ Reliable information on behaviors
<p>Employees</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Having a say in decision processes mostly affecting each of them ▪ Opportunity to shape their career development ▪ Being more influential on the decisions at all levels ▪ Having a say in leadership quality control ▪ Respect for quality and opportunity to reward 	<p>Senior Management</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Opportunity to see how they are judged by others ▪ High-quality information on selection decisions ▪ Transforming their role from a performance judge towards a performance coach ▪ Trainings for work groups or units and their developmental needs ▪ Quality of directly given reports for evaluation
<p>Teams</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Opportunity to see how teams are serving consumers ▪ High-quality information on the selection of team members ▪ Opportunity to assess the developmental needs of the team ▪ Reliable information on team leadership ▪ Information on team performance 	<p>Organization</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Better knowledge of HR decisions ▪ Enhancing quality control and the relevance of promotion ▪ Increased work motivation ▪ Opportunity to establish a link with performance and rewards Opportunity to organize vision, appraisal and competencies together

Source: Keçecioğlu, 2003, p. 15-16; aktaran Dinç, 2005: p. 104.

An Application of the 360-Degree Performance Appraisal System: Example of Heads of Departments in Çanakkale Onsekiz Mart University

Research Purpose and Significance

The purpose of this study is to promote the use of 360-degree performance appraisal, which is more effective, reliable and objective than conventional performance evaluation systems, in public institutions, to implement this performance appraisal in a selected public institution and to show its results. Given the rising importance of multi-source appraisals relative to the performance evaluation systems, characterized by an evaluation of subordinates by superiors, 360-degree performance appraisal need to be utilized by a greater number of public institutions. In this sense, this study seeks to implement a multi-source evaluation in a public institution and to reveal the resulting outcomes.

Research Method and Reliability

The study employed quantitative research methods. The scale in this study was obtained from the study titled “The 360° Performance Evaluation Tool” by Haigh (2016) and revised. The survey was administered to the subordinates in the departments at Çanakkale Onsekiz Mart University, to every head of department, to the superiors of the heads of departments, and to those who benefit from the services in some departments. The data obtained from a total of 145 survey forms were entered into IBM SPSS Statistics 24 program.

Following that, the study performed a factor analysis, and grouped the questions of similar nature in 4 different dimensions. These dimensions are as follows: “Having a Vision”, “Personal Characteristics and Prestige”, “Being Quality-oriented”, “Approachability and Communication.”

Table 2: Kaiser-Meyer-Olkin and Bartlett’s test results

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,939
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	2916,217
	df	325
	Sig.	,000

Table 2 points that the result of KMO test, which is a measure of sampling adequacy, is 0,939. A value of KMO larger than 0,8 indicates that the variables for the factor analysis are perfectly suitable (Durmuş et al., 2016, p. 80). Further, the p value in Bartlett test is remarkably lower than 0,05, which implies that the correlation between the variables is sufficient to perform the factor analysis (Durmuş et al., 2016, p. 79).

Table 3: Total variance explained output

Total Variance Explained									
Comp.	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cum. %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	15,001	57,697	57,697	15,001	57,697	57,697	5,529	21,267	21,267
2	1,722	6,623	64,320	1,722	6,623	64,320	5,497	21,143	42,410
3	1,417	5,452	69,772	1,417	5,452	69,772	5,336	20,524	62,934
4	1,252	4,816	74,589	1,252	4,816	74,589	3,030	11,655	74,589
5	,704	2,710	77,298						
6	,629	2,419	79,717						
7	,585	2,249	81,966						
8	,568	2,185	84,151						
9	,460	1,770	85,922						
10	,429	1,650	87,572						
11	,423	1,626	89,198						
12	,370	1,424	90,622						
13	,309	1,188	91,810						
14	,297	1,142	92,953						
15	,261	1,005	93,958						
16	,225	,864	94,822						
17	,199	,767	95,588						
18	,191	,735	96,323						
19	,165	,636	96,959						
20	,159	,611	97,570						
21	,138	,530	98,100						

22	,131	,503	98,604						
23	,114	,439	99,043						
24	,099	,382	99,425						
25	,079	,303	99,728						
26	,071	,272	100,000						

Table 4: Reliability analysis results

Factor Name	Cronbach's Alpha	N of Items
Personal Characteristics and Prestige	0,942	7
Having a Vision	0,937	7
Being Quality-oriented	0,923	8
Approachability and Communication	0,876	4

Table 4 demonstrates that the Cronbach's Alpha value of each dimension is higher than 0,7, which means that all dimensions are reliable.

Findings

In this study, the participants were asked to assign a value on a scale from 1 to 5 to each appraisee through the survey questions. The average score for all the questions in the dimensions, formed following the factor analysis, was calculated and recorded for each department. The appraisee was scored by his/her superior, subordinates, himself/herself and those who benefit from the services in some departments, on four different dimensions.

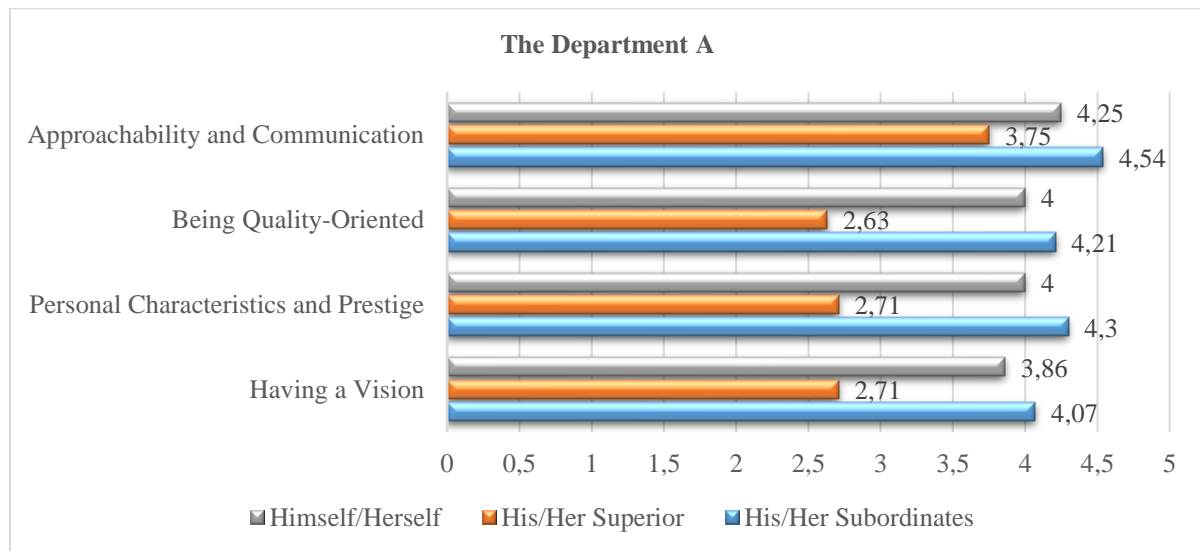
Figure 1: 360-degree performance appraisal for the department a

Figure 1 shows that the Head of Department A received low scores for each of these 4 dimensions from his/her superior. However, the scores he/she received from himself/herself and his/her subordinates were similar and higher than those given by his/her superior. Besides, the Head of Department A received the highest score on the dimension of "Approachability and Communication."

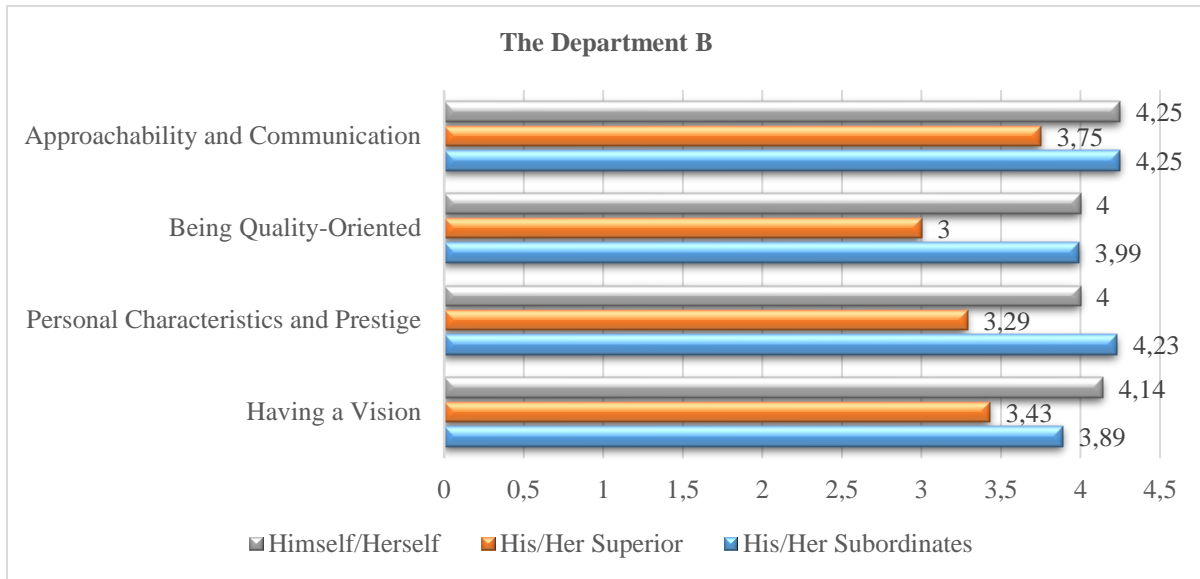

Figure 2: 360-degree performance appraisal for the department b

Figure 2 indicates that the highest score received by the Head of Department B was given by his/her subordinates in general. Further, the scores given by himself/herself were parallel to those given by his/her subordinates. The lowest score received by the Head of Department B was given by his/her superior. His/her lowest score was on the dimension of “Being Quality-oriented” while his/her highest score was on the dimension of “Approachability and Communication.”

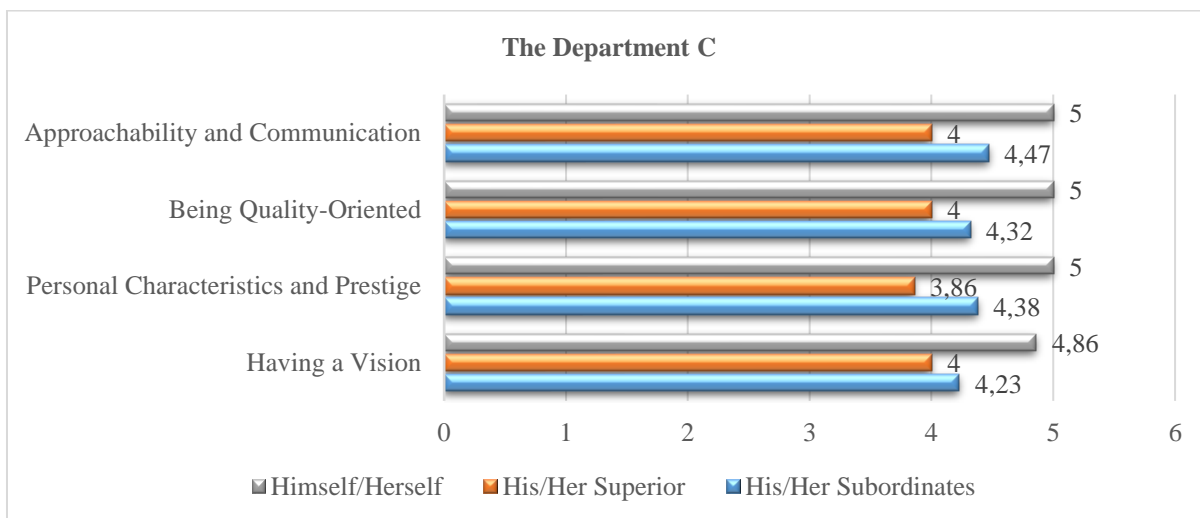

Figure 3: 360-degree performance appraisal for the department c

Figure 3 implies that there is a serious discrepancy between the scores given by the Head of Department C to himself/herself and the scores given by his/her superior. His/her lowest score was given by his/her superior whereas his/her highest score was given by himself/herself. In general, he/she received the highest score on the dimension on “Approachability and Communication.”

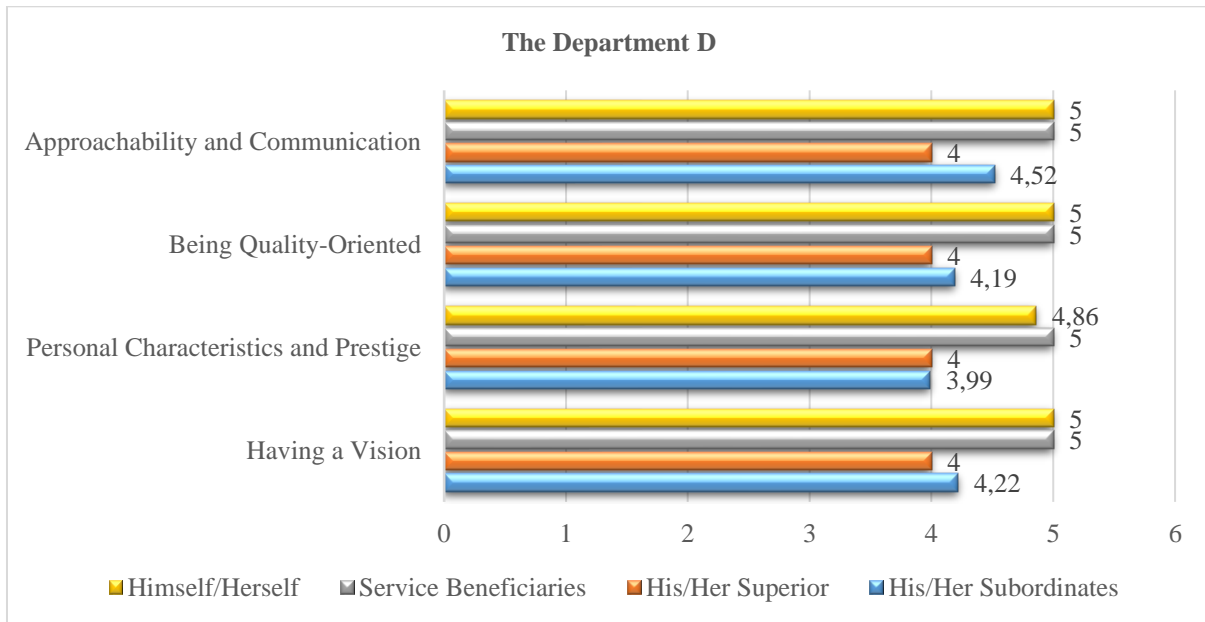

Figure 4: 360-degree performance appraisal for the department d

Figure 4 demonstrates that the scores given to the Head of Department D by himself/herself were parallel to the scores given by those who benefit from the services. Further, although the scores given by his/her superior and subordinates were lower, these scores were parallel to each other as well. The scores given to the Head of Department D on all these 4 dimensions were similar in general.

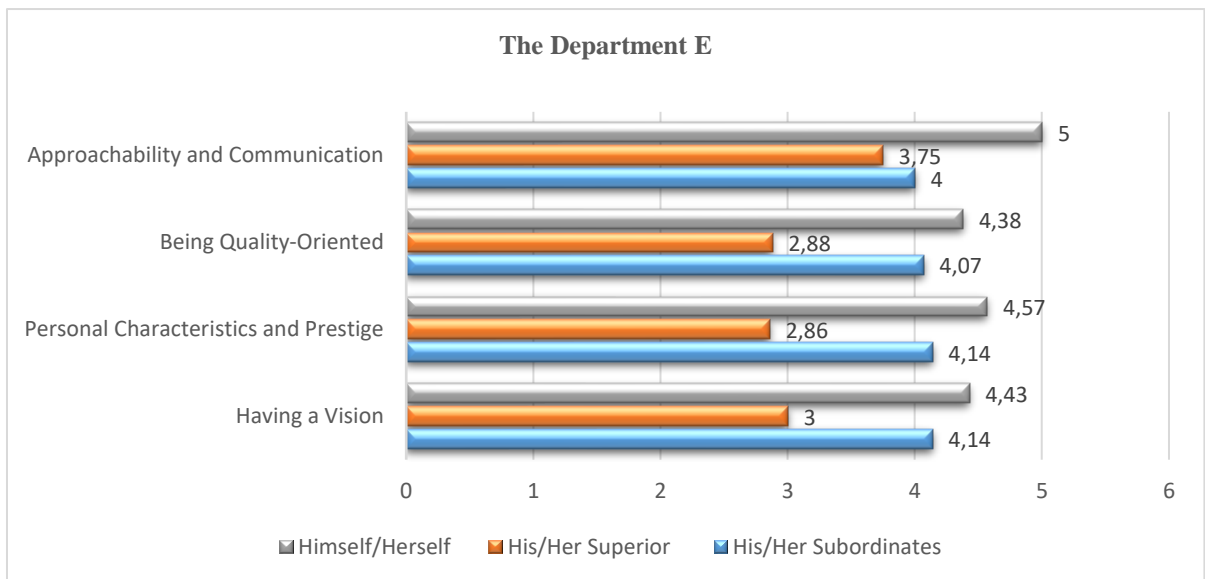

Figure 5: 360-degree performance appraisal for the head of department e

Figure 5 shows that the lowest scores given to the Head of Department E for each factor were given by his/her superior. He/she received the highest score from himself/herself. Moreover, there was a severe difference between all the scores. In general, he/she received the highest score on the dimension on “Approachability and Communication.”

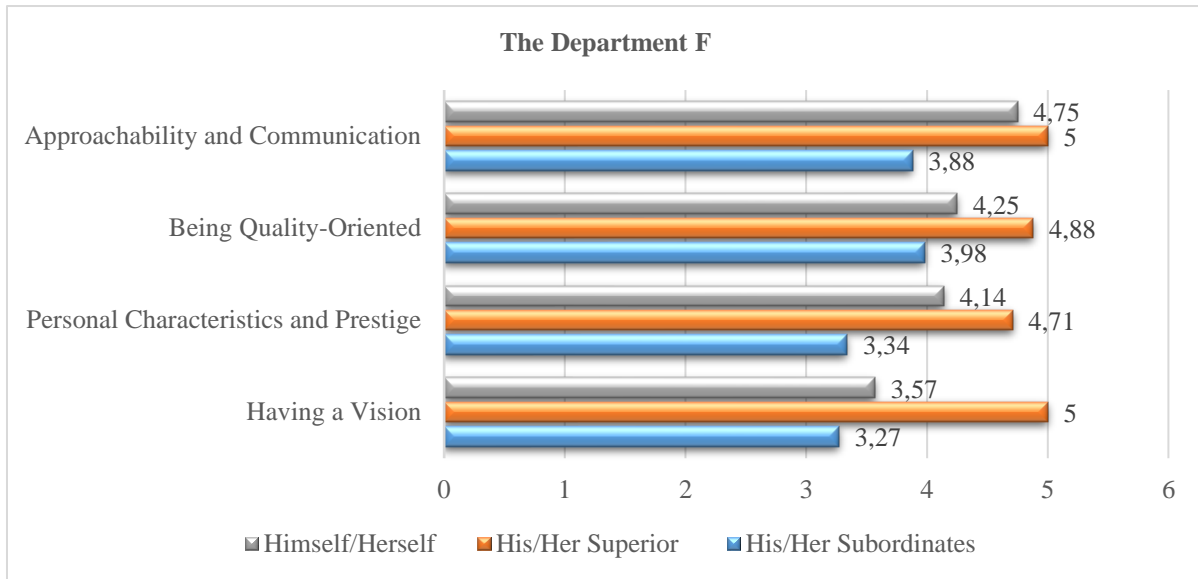

Figure 6: 360-degree performance appraisal for the department f

Figure 6 indicates that unlike others, the Head of Department F received the highest score by his/her superior. Despite the small difference, the lowest score given to him/her was given by his/her subordinates. The highest score of the Head of Department F among all the 4 dimensions was given on the dimension of “Approachability and Communication”, similar to the others.

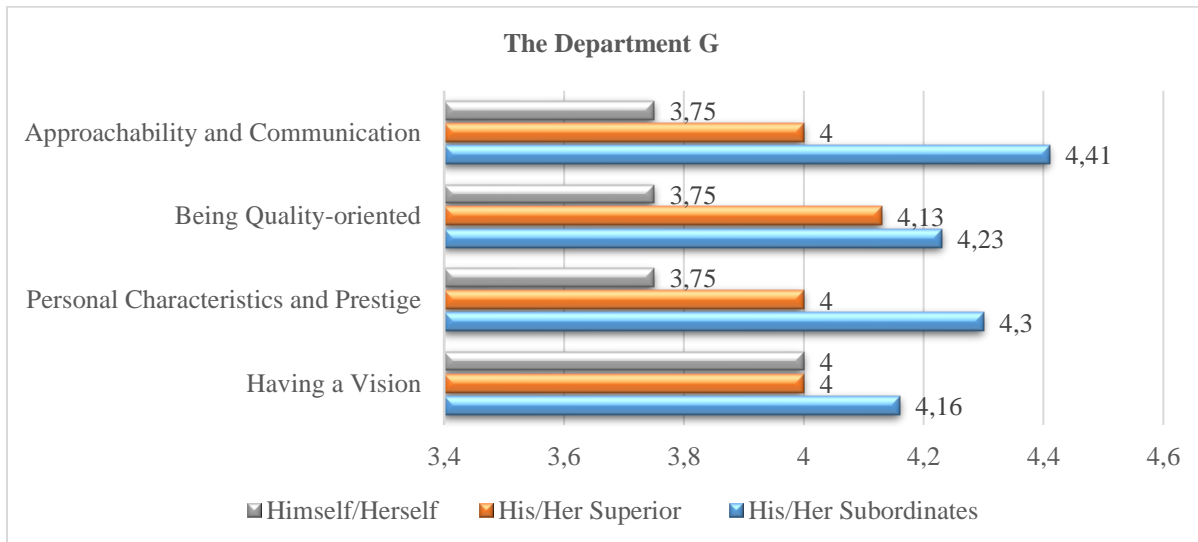

Figure 7: 360-degree performance appraisal for the department g

Figure 7 demonstrates that while the highest score of the Head of Department G was given by his/her subordinates, he/she received the lowest score from himself/herself, unlike the others. The highest score of the Head of Department G among all the 4 dimensions was given on the dimension of “Having a Vision” and “Approachability and Communication.”

Conclusion

Today, when performance evaluations are of critical importance, various performance evaluation systems are being established to allow organizations to carry out an evaluation in line with their goals. One of these systems is 360-degree performance appraisal and feedback system. When accurately conducted, this system overcomes the shortcomings of traditional

evaluation methods, enables the employees in an organization to be self-confident, and enhances productivity.

It's seen that investigations in different areas were conducted by using the 360-degree performance appraisal system and also meanwhile the effects of this system were measured in some investigations. Murat and Bağrıaçık (2011), measured the performances of second class presidents in Zonguldak Karaelmas University, which belong last one year duration by using this system and found out significant distinctions among participants. Camgöz and Alperden (2006), applied this system in order to evaluate directorial competences of a university medico-social center unit presidents, found out that some unit presidents tend to evaluate their own performance with higher score. Gümüştekin et all. (2010), conducted an investigation devoted to be defined the effects of 360-degree performance appraisal system on organizational commitment and underlined the positive effects of this system on organizational commitment. Arslan et all. (2016), investigated the influence of this appraisal system on organizational justice perception in an management and came a conclusion that employees perceive this system as fair. It's also introduced with these investigations that objective findings about performances will be reached, employees' loyalty to institutions will increase, corporate justice will be established easier with applying the 360-degree performance appraisal system successfully.

In this regard, the present study evaluates the heads of departments at Çanakkale Onsekiz Mart University based on the 360-degree performance appraisal system. The survey in the study was administered to the subordinates in the departments at Çanakkale Onsekiz Mart University, to every head of department, to the superiors of the heads of departments, and to those who benefit from the services in some departments. A total of 145 people, with varying different positions and seniorities, participated in the survey and the section of the findings reveals the results of the survey.

In the light of the findings, in general, the highest score given to the heads of departments was given on the dimension of "Approachability and Communication." The heads of departments received their lowest scores from their superiors. Notably, some of them received their highest scores from themselves. It is evident that while these heads of departments found themselves competent and even successful in their positions, other appraisers believed that these heads of departments exhibit lower performance. The remarkable finding that some of them received their highest scores from themselves, indicates the significance of the 360-degree performance appraisal, from a theoretical point of view. Since this appraisal system enables appraisees to see their performance from the perspective of others, which also allows them to compensate for the weaknesses that go unnoticed by them.

In conclusion, this study pointed out that the data collected from multiple sources on the performance of the heads of departments through the 360-degree performance appraisal differed from each other, and identified their weaknesses and strengths. These findings provide important insights on the performance of the heads of departments and are instrumental for the organization to determine its educational policies to reach its achievement goals.

References

- Akdoğan, A. & Demirtaş, Ö. (2009). 360 derece performans değerlendirme sistemi: askeri imalat işletmesinde yöneticiler üzerinde bir uygulama. *Atatürk üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 23(1), 49-71.
- Alexandrua, M. & Diana, M. (2015). Management skills assessment using 360° feedback - MSF 360. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 187, 318-323.
- Arslan, A. E. & Baş, M. & Özler, D. E. (2016). 360 Derece performans değerlendirmenin bir işletmedeki örgütsel adalet algısı üzerine etkisi. *Sosyal bilimler dergisi*, 49, 78-95.

- Bağrıaçık, İ. (2009). *Kamuda 360 derece performans değerlendirme: örnek bir uygulama*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak.
- Barutçugil, İ. (2002). *Performans yönetimi*. İstanbul: Kariyer yayıncılık.
- Brett, J. F. & Atwater, L. E. (2001). 360° feedback: accuracy, reactions, and perceptions of usefulness. *Journal of applied psychology*, 86(5), 930-942
- Camgöz, S. M. & Alperden, N. (2006). 360 derece performans değerlendirme ve geri bildirim: bir üniversite mediko-sosyal merkezi birim amirlerinin yönetsel yetkinliklerinin değerlendirilmesi üzerine pilot uygulama örneği. *Yönetim ve ekonomi dergisi*, 13(2), 191-212.
- Cheung, G. S. Y. (1999). Introducing a 360 degrees performance evaluation. *Strategic Change strat. Change*, 8, 111-117.
- Dinç, E. (2005). *360 derece performans değerlendirme sistemi ve bir uygulama*. (Basılmamış yüksek lisans tezi), Uludağ üniversitesi, Bursa.
- Durmuş, B. & Çinko, M. & Yurtkoru, E. S. (2016). *Sosyal bilimlerde SPSS'le veri analizi*. İstanbul: Beta yayınları.
- Garavan, T. N. & Morley, M. & Flynn, M. (1997). 360 Degree feedback: its role in employed development. *Journal of management development*, 16(8), 134-147.
- Gillen, T. (1997). *Değerlendirme tartışması*. (B. Aksu & O. Cankoçak, Çev.) Ankara: İlk kaynak kültür ve sanat ürünleri.
- Göksel, A. (2013). *İşletmelerde performans değerlendirme sistem tasarımı*. Ankara: Nobel akademik yayıncılık.
- Gümüştekin, G. E. & Özler, D. E. & Yılmaz, F. (2010). 360 derece performans değerlendirme sisteminin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 1(1), 1-20.
- Güngör, F. & Biberici, M. A. (2011). 360 derece performans değerlendirme yönteminin AHP analizi ile karşılaştırılması ve bir uygulama. *Üretim araştırmaları sempozyumu*, İstanbul Ticaret üniversitesi, 371-381.
- Haigh, C. H. (2016). The 360 performance evaluation tool. <http://www.fireengineering.com/articles/print/volume-169/issue-7/features/the-360-performance-evaluation-tool.html>, Erişim Tarihi: 03.06.2017.
- Kara, D. (2010). Performans değerlendirme yöntemi olarak 360 derece geribildirim sürecinin orta kademe yöneticilerin iş başarısına olan etkisi: 5 yıldızlı otel işletmelerinde bir uygulama. *Doğuş üniversitesi dergisi*, 11(1), 87-97.
- Karkoulıan, S. & Assaker, G. & Hallak, R. (2016). An empirical study of 360-degree feedback, organizational justice, and firm sustainability. *Journal of business research*, 69, 1862-1867.
- Kaymaz, K. (2007). Davranış boyutuyla performans geribildirim olgusu ve süreci. *Ankara üniversitesi SBF dergisi*, 62(4), 141-178.
- Kubat, G. (2012). Öz değerlendirmenin 360 derece performans yönetimi uygulama modeli geri besleme yöntemindeki işlevselliği. *Hitit üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 1, 51-65.
- Levine, M. (2010). Taking the burn out of the 360 degree hot seat. *Training and development*, 64(8), 40-45.
- Mabey, C. (2001). Closing the circle: participant views of a 360 degree feedback programme. *Human resource management journal*, 11(1), 41-53.
- Murat, G. & Bağrıaçık, İ. (2011). Kamuda 360 derece performans değerlendirme: Zonguldak Karaelmas Üniversitesi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 1-24.

-
- Oruç, K. E. & Armaneri, Ö. & Yalçınkaya, Ö. (2008). 360 derece performans değerlendirme ve web tabanlı bir model ile kurumsal verimliliğin artırılması. *Endüstri mühendisliği dergisi*, 19(1), 4-18.
- Palmer, M. (1993). *Performans değerlendirmeleri*. (D. Şahiner, Çev.), İstanbul: Rota Yayınevi.
- Pocket Mentor, (2009). *Performans değerlendirmesi*. (M. İnan, Çev.), İstanbul: Optimist yayınevi.
- Rodgers, K. G. & Manifold, C. (2002). 360-degree feedback: possibilities for assessment of the ACGME core competencies for emergency medicine residents. *Acad Emerg Med.*, 9(11), 1300-1304.
- United States Office of Personnel Management (1997). Performance management practitioner series. 360-degree assessment: an overview, <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/performance-management/performance-management-cycle/rating/360assessment.pdf>, Erişim tarihi: 04.06.2017.
- Uygur, A. & Sarıgül, S. S. (2015). 360 derece performans değerlendirme ve geri bildirim sistemi. *Selçuk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, 33, 189-201.
-

Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları¹

The Role of Energy in Turkey-Russia Relations: Asymmetric Interdependence and its Limits

Tolga DEMİRYOL*

Öz

Bu çalışmada yakın dönem Türkiye-Rusya enerji ilişkileri karşılıklı bağımlılık perspektifinden incelenmektedir. Çalışmada asimetrik bağımlılık koşulları altında siyasi işbirliği süreçlerini şekillendiren iki faktörün altı çizilmektedir: tarafların karşılıklı bağımlılığa dair tehdit algıları ve asimetri kaynaklı risklerin yönetilmesi için izlenen stratejiler. İthalat bağımlılığının nasıl algılandığı sorunu güvenlikleştirme (securitization) olgusu üzerinden tartışılırken, asimetrik bağımlılık kaynaklı risklerin yönetimi ise kompartımanlaştırma (compartmentalization) kavramı yardımıyla ele alınmıştır. Türkiye-Rusya vakası göstermektedir ki kompartımanlaştırma stratejisinin efektif olduğu ve aynı zamanda ithalat bağımlılığının güvenlik-dışılaştırıldığı dönemlerde asimetrik karşılıklı bağımlılık siyasi işbirliğine zemin teşkil edebilir. Buna karşılık jeopolitik çıkar çatışmalarının kompartımanlaştırma mekanizmasını sınırladığı ve ithalat bağımlılığı güvenlikleştirdiği durumlarda, hiyerarşik güç ilişkileri ve rekabet dinamikleri görünür hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Asimetrik karşılıklı bağımlılık, Güvenlikleştirme, kompartımanlaştırma.

Abstract

This paper analyzes Turkey-Russia energy relations from the perspective of economic interdependence. It is argued that two factors have an impact on political cooperation under asymmetric interdependence: threat perceptions of interdependent actors and their strategies to manage the risks stemming from asymmetry. The concept of securitization helps us understand when and how asymmetric interdependence is perceived as a threat, while the notion of compartmentalization sheds light on actors' strategies to minimize the detrimental impact of asymmetry on cooperation. The case of asymmetric interdependence between Turkey and Russia suggests that when compartmentalization works effectively and energy interdependence is desecuritized, bilateral political cooperation is possible. However, when divergent geopolitical interests undermine compartmentalization and securitize asymmetric dependence, hierarchies of power and competition among interdependent actors are crystallized.

Keywords: Turkey, Russia, Asymmetric Interdependence, Securitization, Compartmentalization.

Giriş

Bu çalışmada yakın dönem Türkiye-Rusya enerji ilişkileri karşılıklı bağımlılık olgusu üzerinden incelenmektedir. Karşılıklı bağımlılık, en basit tanımıyla, aksamaya ya da son bulması taraflar için maliyetli bir ilişki biçimini ifade eder. Söz konusu maliyetler, ekonomik ilişkilerin ürettiği değerlerin yitirilmesinden, petrol ve doğal gaz gibi stratejik malların tedarikindeki kesintilerin neden olacağı toplumsal, ekonomik ve siyasi sorunları içeren bir çerçevede değerlendirilebilir.

Uluslararası ilişkiler literatüründe karşılıklı bağımlılığın devletlerarası çatışma ve işbirliği süreçleri üzerindeki etkisi konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Realistler karşılıklı bağımlılığın devletlerarasında rekabet ve çatışma süreçlerini perçinlediğini iddia ederken liberal kuramlar karşılıklı bağımlılığın belirli koşullarda işbirliğine zemin oluşturabileceği savındadır. Realist ve liberal yaklaşımlar öncelikle bağımlılığın hangi koşullar altında “karşılıklı” kabul edilebileceği konusunda ayrılmaktadırlar. Waltz’a göre bağımlılığın

¹ Bu çalışma, 3501 Ulusal Genç Araştırmacı Kariyer Geliştirme Programı SOBAG 114K378 numaralı araştırma projesi kapsamında Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından desteklenmiştir. Çalışmanın önceki bir versiyonu, ENSCON 2017 Uluslararası Enerji Ekonomi ve Güvenlik Kongresi’nde “Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık Koşullarında Siyasi İşbirliği Mümkün mü? Türkiye-Rusya Enerji İlişkileri, 2013-2016” başlıklı bildiri olarak sunulmuştur.

* Doç. Dr. Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tolga.demiryol@altinbas.edu.tr

karşılıklı olarak nitelendirilebilmesi için “ilişkinin kesilmesi ya da karşılıklı alışverişin azaltılması durumunda oluşacak maliyetlerin her iki aktör için eşit olması” gerekir (Waltz, 1970, ss. 143–144). Bu önermenin altında yatan varsayım anarşik bir uluslararası düzende göreceli faydanın mutlak faydadan daha önemli olduğudur (Grieco, Powell, ve Snidal, 1993). Karşılıklı bağımlılıktan daha fazla faydalanan taraf, siyasi ve askeri güç dengesini lehine değiştirebilir. Buna paralel olarak, asimetrik ilişkide avantajlı konumda olan aktör –örneğin enerji ihracatçısı bir ülke— bağımlı aktörlerin tercihleri üzerinde doğrudan etki sahibi olacaktır (Shaffer, 2011). Özetle, asimetrik karşılıklı bağımlılık hem uzun vadede güç dengesini biçimlendiren yapısal bir faktör hem de kısa vadede araçsallaştırılabilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Liberal kuramcılara göre ise bağımlılık kaçınılmaz bir çatışma unsuru değildir ve hatta belirli koşullar altında devletler arasında işbirliğini ve barışı teşvik eder (Oneal ve Russett, 1997). Göreceli faydaya öncelik veren realist yaklaşımın aksine liberal kuramda esas olan karşılıklı bağımlılık ilişkisinin taraflara mutlak fayda sağlamasıdır. Örneğin, doğal gaz ithal eden bir ülke, ihtiyaç duyduğu miktarda enerjiyi uygun bir maliyetle ve kesintisiz bir şekilde temin ettiği ölçüde söz konusu bağımlılık ilişkisinden faydalanır. Aynı şekilde enerji ihracatçısı bir ülke sağladığı ekonomik fayda ve ilişkinin ürettiği stratejik kazanımlara verdiği değer ölçüsünde karşılıklı bağımlılığın devamını tercih edecektir. Karşılıklı bağımlılığın ortak mutlak faydalar ürettiği önermesinden hareketle liberaller bu durumun aktörler arasında siyasi işbirliğini teşvik edeceği sonucuna varır. Siyasi çatışmalar nedeniyle karşılıklı bağımlılık ilişkisinin kesilmesi durumunda her iki aktörün mutlak fayda kaybına uğrayacak olması, tarafları siyasi çatışmalardan kaçınmaya sevk eden temel mekanizma olarak sunulur (Polachek, 1980).

Güç ve karşılıklı bağımlılık arasındaki ilişkiye dikkat çeken ve realizm ile liberalizm arasında konumlanabilecek Keohane ve Nye’a göre, karşılıklı bağımlılık ilişkisinde pazarlık gücü (bargaining power) tarafların bağımlılık ilişkisine yönelik hassasiyetine (sensitivity) ve kırılabilirliğine (vulnerability) bağlıdır (Keohane ve Nye, 2011) Hassasiyet bir aktörün bağımlılığın aksamasından doğan maliyetlerden olumsuz etkilenme derecesini ifade ederken, kırılabilirlik yeni durumun gerektirdiği politika değişikliklerine işaret eder.

Karşılıklı bağımlılık olgusuna yönelik realist ve liberal yaklaşımlar arasındaki farklardan hareketle bu çalışmada ele alınan temel soru şudur: asimetrik karşılıklı bağımlılık yakın dönem Türkiye-Rusya siyasi yakınlaşmasını ne derece açıklayabilir? Türkiye-Rusya vakası realist perspektiften bakıldığında bir bilmeceye işaret eder görünmektedir zira iki taraf aralarındaki asimetrik karşılıklı bağımlılığa rağmen siyasi işbirliğini sürdürebilmişlerdir. Buna karşılık liberal perspektif Türkiye-Rusya arasındaki enerji kaynaklı asimetrinin iki ülke arasındaki güç dengesi üzerindeki etkisini dikkate almadığı ölçüde yetersiz bir açıklama sunmaktadır. Bu çalışma, asimetrik karşılıklı bağımlılık ve siyasi işbirliği arasındaki nedensellik bağı, güvenlikleştirme ve kompartımanlaştırma olguları üzerinden inceleyerek literatüre bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türkiye Rusya yakınlaşmasının nedenleri ve 1990’lardan günümüze başta enerji olmak üzere ekonomik çıkarların rolü tartışılmaktadır. Hem bir enerji ithalatçısı hem de bir transit ülke olarak Türkiye’nin Rusya ile kurmuş olduğu çıkar ortaklığının bu dönemde ilerleyen siyasi işbirliğinin belkemiğini oluşturduğu vurgulanmaktadır. Ancak literatürdeki yaklaşımlardan farklı olarak bu çalışmanın altını çizdiği olgu, Türkiye ve Rusya’nın doğal gaz ticaretinden mutlak çıkar elde etmelerine rağmen, karşılık bağımlılık ilişkisinden çıkış maliyetinin Türkiye için daha yüksek olduğudur. Çıkış maliyetindeki dengesizlik, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkinin asimetrik yapısına dikkat çekmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise 2003-2016 dönemine yoğunlaşarak asimetrik karşılıklı bağımlılık ve siyasi işbirliği arasındaki nedensellik ilişkisi tartışılmaktadır. Tarafların, özellikle de bağımlı konumdaki Türkiye'nin, asimetrik ilişkiyi bir tehdit olarak algılayıp algılamadıkları sorusu güvenikleştirme kavramı yardımıyla ele alınmıştır. Asimetrik bağımlılıktan kaynaklanan risklerin nasıl yönetildiği hususu ise ekonomik ve siyasi alanların birbirlerinden ayrılmasını ifade eden kompartımanlaştırma olgusu üzerinden incelenmiştir.

Çalışmanın vardığı temel sonuç, Türkiye ile Rusya arasındaki enerji tabanlı asimetrinin iki aktör arasında hiyerarşik bir ilişkiye işaret ettiği ve uzun vadede rekabet dinamiklerini besleyen bir unsur olduğudur.

Türkiye-Rusya Yakınlaşmasında Enerjinin Rolü

Soğuk Savaşın son bulmasıyla Türkiye ve Rusya'nın karşılıklı tehdit algılarında yaşanan dönüşüme rağmen, 1990'ların ilk yarısında Ankara ve Moskova jeopolitik rekabete dayalı bir ilişki yürütmüşlerdir. Bu dönemde gergin seyreden Türkiye-Rusya ilişkileri, 1990'ların ikinci yarısında yeni bir aşamaya girmiş ve iki ülke arasında çok boyutlu bir işbirliğinin temelleri atılmıştır (Aras, 2009; Çelikkpala, 2015; Demiryol, 2015a; Kardaş, 2012). Türkiye-Rusya yakınlaşmasının arka planını oluşturan üç temel faktörden söz edilebilir: güç dengesindeki değişimler, iç politikada iktidar değişiklikleri ve özellikle 2003 sonrası ortaklaşan bölgesel jeopolitik çıkarlar.

İlk olarak, 1990'ların ikinci yarısında iki ülke arasında ekonomik ve askeri güç dengesinde değişimler karşılıklı tehdit algısını dönüştürerek siyasi işbirliğine zemin hazırlamıştır. Özellikle 1998 ekonomik krizinin ardından Rusya'nın ofansif kapasitesindeki daralma, Ankara'nın Rusya'ya yönelik tehdit algısının yumuşaması sonucunu doğurmuştur (Aktürk, 2006). Tehdit algılarının değişmesiyle birlikte Ankara, Kremlin ile ilişkilerinde güvenlik dışı alanlara önem verme imkân ve motivasyonunu bulmuştur. İçeride ekonomik güçlükler yaşayan Kremlin ise krizden çıkış adına bölge ülkeleriyle ticari ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir.

İkinci olarak hem Rusya hem Türkiye iç politikasındaki dönüşümler ikili siyasi ilişkilere olumlu etki etmiştir. Vladimir Putin, 2000 yılında devlet başkanlığı seçimlerini kazanmasının hemen ardından Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istediğini ifade etmiştir (Kınıklıoğlu, 2001). Bu dönemde Rusya ile iyi ilişkiler kurulmasını savunan Avrasyacı görüşler Ankara'da kimi siyasi çevrelerde yaygınlaşmıştır (Aktürk, 2015; Erşen, 2011). Avrupa Birliği üyelik başvurusu sürecindeki sorunlar ve bu durumun bazı kesimlerde yarattığı hayal kırıklığı, Rusya ve İran'ı kapsayacak bölgesel ortaklık arayışlarını ortaya çıkarmıştır. Buna ek olarak, 2002'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin, komşu ülkelerle sorunları çözmeyi amaçlayan dış politika yaklaşımı, Rusya ile ilişkilere olumlu yansımıştır (Larrabee, 2010).

Üçüncü olarak, 2003 sonrası bölgesel jeopolitik gelişmeler Türkiye ve Rusya'yı birbirlerine yaklaştırmıştır. Bu bağlamda dönüm noktası ABD'ye Türkiye hava sahasını kullanma izni verilmesini öngören tezkerenin Mart 2003 tarihinde TBMM'de reddedilmesidir. Irak'ın işgaliyle başlayan süreçte, istikrarın bölge ülkelerince sağlanması gerektiği ortak paydasında buluşan Kremlin ve Ankara, güvenlik alanında birlikte hareket etme motivasyonu bulmuşlardır. NATO'nun Karadeniz'de genişlemesi, Rusya'nın gösterdiği muhalefet kadar şiddetli olmasa da Türkiye'nin de şüpheyle yaklaştığı bir diğer durumdur. Türkiye ve Rusya'yı realist saiklerle ortak hareket etmeye yönlendiren bir diğer bölgesel gelişme, 2003 yılında Gürcistan'da gerçekleşen "Gül Devrimi" ve hemen ardından Ukrayna'da yaşanan "Turuncu Devrim" olmuştur (Hill ve Taşpınar, 2006). Kremlin bölgede Washington'ın artan etkisini dengeleme arayışına girerken, Ankara Washington'ın bu rejimleri hızla demokratikleştirilme yolunda attığı adımların bölgesel istikrarı zedeleyeceği düşüncesiyle müttefikinin bölgeye yönelik politikasına mesafeli durmuştur. Özetle, Türkiye ile Rusya arasında 1990'ların ilk

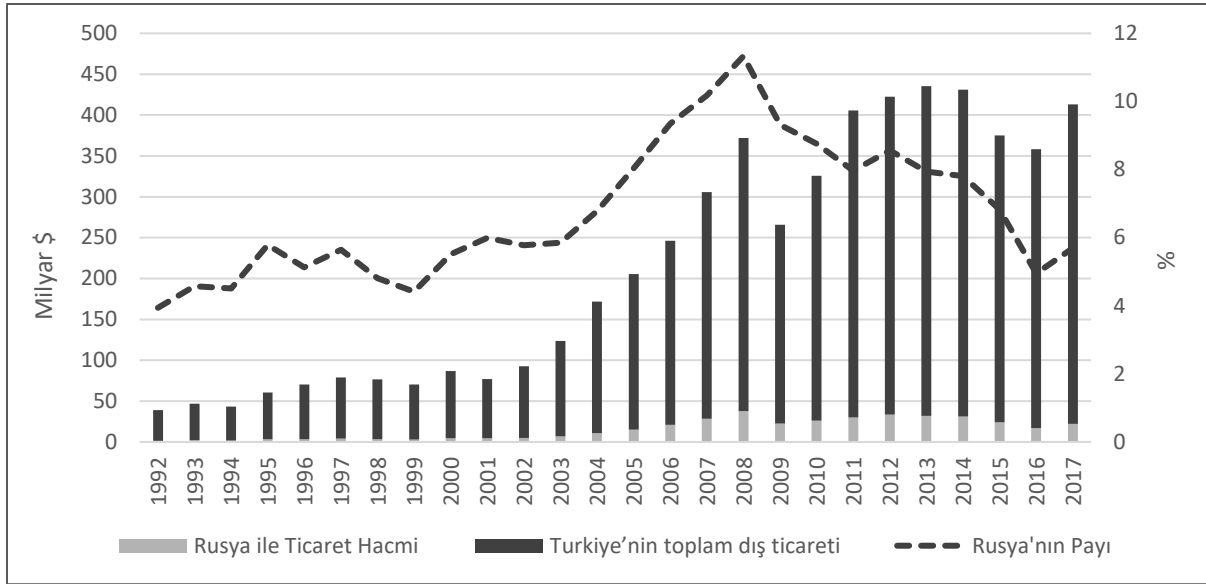
yarısındaki üstü kapalı çatışma ortamı 2000’li yıllarda hızla geride bırakılmış, iki devletin ortak tarihlerinde az görülen bir işbirliği dönemine girilmiştir.

Yukarıda tartışılan faktörler siyasi yakınlaşmanın arka planını hazırlarken, ticaret Türkiye-Rusya yakınlaşmasının esas itici gücünü teşkil etmiştir. 1999’da 3 milyar doların altında olan ikili ticaret hacmi bu dönemde hızla artarak 2004’te 11, 2006’da 21 ve 2008’de 38 milyar dolar ile tarihi zirveye ulaşmıştır. 2009-2017 döneminde ise ticaret hacmi 17-33 milyar dolar bandında dalgalı bir seyir izlemiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Türkiye-Rusya ticareti, 1992-2017 (TÜİK, 2018)

Yıl	Türkiye-Rusya Ticaret Hacmi (milyar \$)	Türkiye’nin Dış Ticaret Hacmi (milyar \$)	Rusya’nın Payı (%)	Yıl	Türkiye-Rusya Ticaret Hacmi (milyar \$)	Türkiye’nin Dış Ticaret Hacmi (milyar \$)	Rusya’nın Payı (%)
1992	1,48	37,59	3,94	2005	15,28	190,25	8,03
1993	2,05	44,77	4,57	2006	21,04	225,11	9,35
1994	1,87	41,38	4,51	2007	28,24	277,33	10,18
1995	3,32	57,35	5,79	2008	37,85	333,99	11,33
1996	3,43	66,85	5,13	2009	22,64	243,07	9,31
1997	4,23	74,82	5,65	2010	26,23	299,43	8,76
1998	3,5	72,9	4,81	2011	29,95	375,75	7,97
1999	2,96	67,26	4,41	2012	33,31	389,01	8,56
2000	4,53	82,28	5,51	2013	32,03	403,46	7,94
2001	4,36	72,73	5,99	2014	31,23	399,79	7,81
2002	5,06	87,61	5,78	2015	23,99	351,07	6,83
2003	6,82	116,59	5,85	2016	16,9	341,15	4,95
2004	10,89	160,71	6,78	2017	22,25	390,79	5,69

Bu noktada vurgulanması gereken bir husus, Rusya ile ticaret hacmindeki artış ile Türkiye’nin toplam dış ticaretinin artışı arasındaki ilişkidir. Türkiye-Rusya ticaret hacmi 2001’den günümüze yaklaşık beş misli artmış olmakla birlikte Rusya’nın Türkiye’nin toplam dış ticaretindeki payı aynı dönemde istikrarlı bir şekilde gelişmemiş ve hatta son kertede geri gitmiştir (2001’de %5,99 iken 2017’de %5,69). Rusya’nın Türkiye’nin toplam dış ticaret hacmindeki payı 2001-2008 döneminde %11,33’e kadar tırmanırken 2009’dan itibaren Rusya’nın ağırlığının düzenli olarak (2010-2011 hariç) azaldığını görmek mümkündür (Şekil 1).

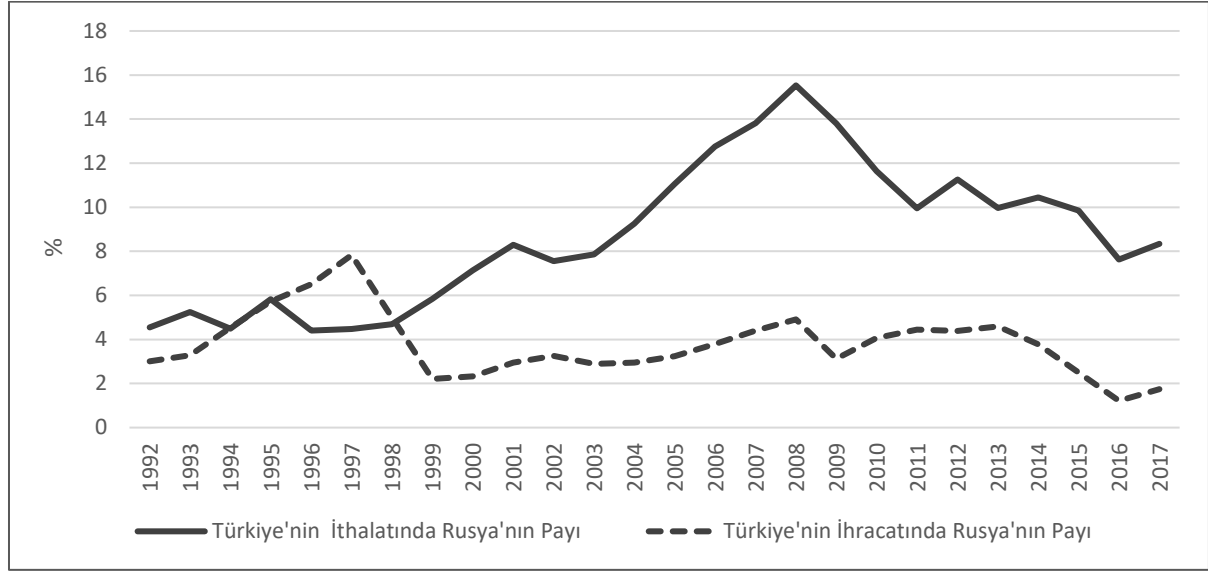
Şekil 1: Türkiye-Rusya ticareti, 1992-2017 (TÜİK, 2018)

Türkiye'nin toplam ihracatında Rusya'nın payı 1992-1998 döneminde %3-7,83 aralığında iken, 1999 sonrasında bu oran düşüşe geçmiş ve 2016'da %1,22 ve 2017 %1,77'ye kadar gerilemiştir (Tablo 2). Buna karşılık, Türkiye'nin toplam ithalatında Rusya'nın payı 1992'de %4,55, 1999'da %5,84 iken, 2000'lerde hızla artarak 2008'de %15,53 ile tarihi zirveye ulaşmıştır. 2017'de bu oran %8,35'tir.

Tablo 2: Türkiye'nin toplam ithalat ve ihracatında Rusya'nın payı, 1992-2017

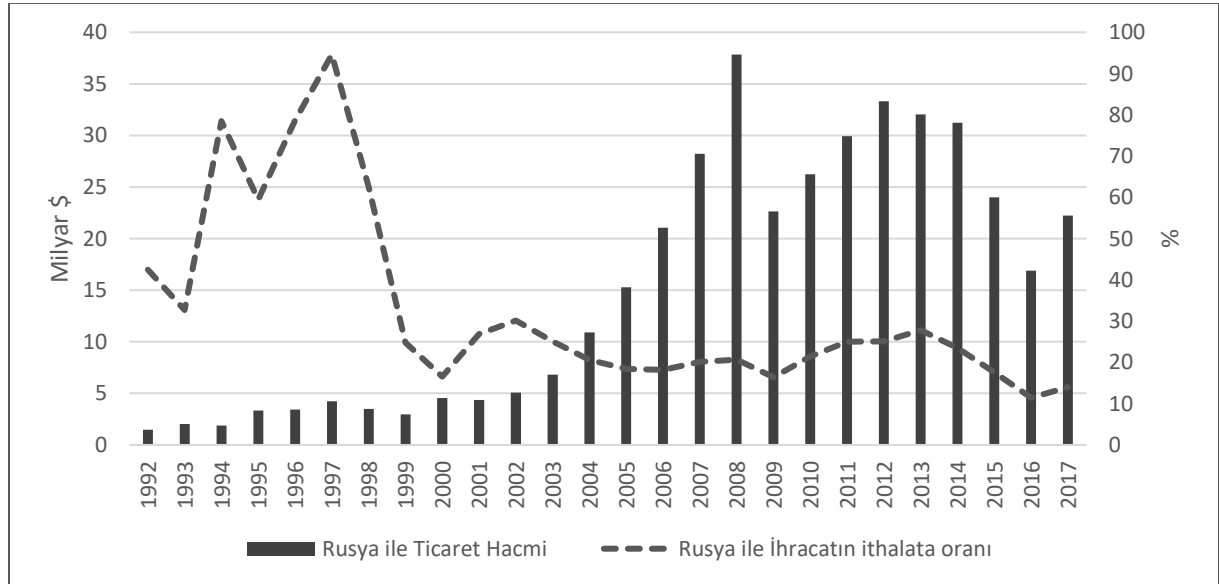
Yıl	Rusya'ya İhracat (milyar \$)	Rusya'dan İthalat (milyar \$)	Toplam İhracat (milyar \$)	Toplam İthalat (milyar \$)	İhracatta Rusya'nın Payı (%)	İthalatta Rusya'nın Payı (%)
1992	0,44	1,04	14,71	22,87	3,00	4,55
1993	0,50	1,54	15,35	29,43	3,29	5,24
1994	0,82	1,05	18,11	23,27	4,53	4,49
1995	1,24	2,08	21,64	35,71	5,72	5,83
1996	1,51	1,92	23,22	43,63	6,50	4,40
1997	2,06	2,17	26,26	48,56	7,83	4,48
1998	1,35	2,16	26,97	45,92	5,00	4,69
1999	0,59	2,37	26,59	40,67	2,21	5,84
2000	0,64	3,89	27,77	54,50	2,32	7,13
2001	0,92	3,44	31,33	41,40	2,95	8,30
2002	1,17	3,89	36,06	51,55	3,25	7,55
2003	1,37	5,45	47,25	69,34	2,89	7,86
2004	1,86	9,03	63,17	97,54	2,94	9,26
2005	2,38	12,91	73,48	116,77	3,24	11,05
2006	3,24	17,81	85,53	139,58	3,79	12,76
2007	4,73	23,51	107,27	170,06	4,41	13,82
2008	6,48	31,36	132,03	201,96	4,91	15,53
2009	3,19	19,45	102,14	140,93	3,12	13,80
2010	4,63	21,60	113,88	185,54	4,06	11,64
2011	5,99	23,95	134,91	240,84	4,44	9,95
2012	6,68	26,63	152,46	236,55	4,38	11,26
2013	6,96	25,06	151,80	251,66	4,59	9,96
2014	5,94	25,29	157,61	242,18	3,77	10,44
2015	3,59	20,40	143,84	207,23	2,49	9,84
2016	1,73	15,16	142,53	198,62	1,22	7,63
2017	2,73	19,51	156,99	233,80	1,74	8,35

Bir diğer deyişle, 1997 sonrasında bir ihracat partneri olarak Rusya'nın Türkiye için görece önemi azalırken, ithalatta Rusya'ya bağımlılığın arttığı gözlemlenmiştir (Şekil 2).

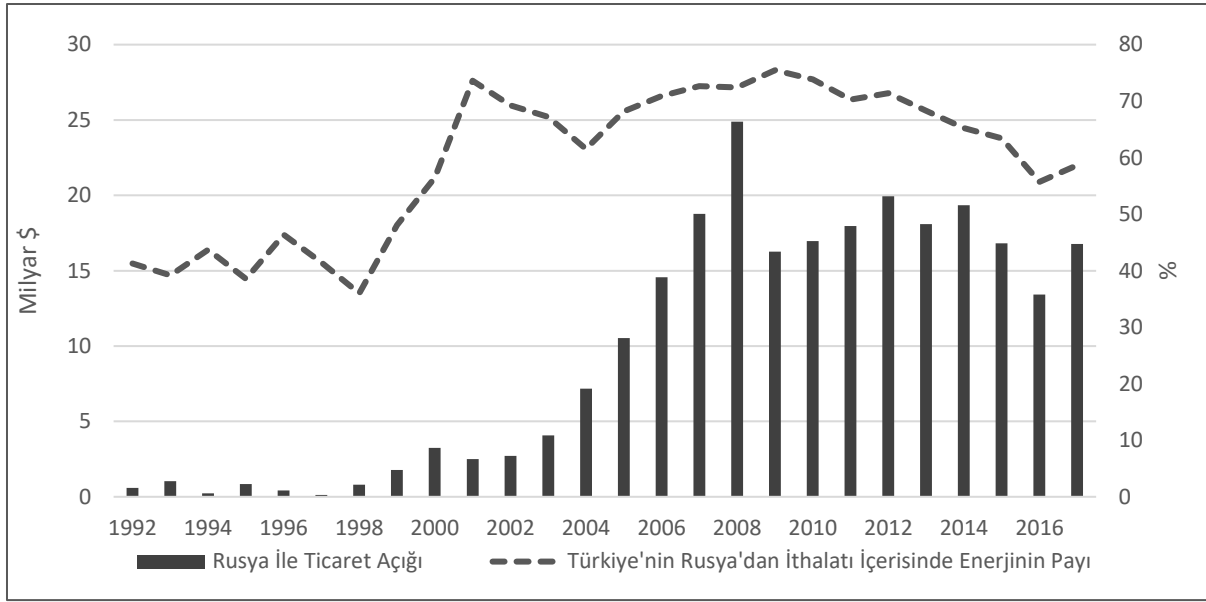
Şekil 2: Türkiye'nin toplam ithalat ve ihracatında Rusya'nın payı, 1992-2017

Dönemin bir diğer dikkate değer unsuru Türkiye-Rusya ticaretinin hacmi arttıkça, dengenin Türkiye aleyhine değişmesidir. Ticaret hacmi yıllık ortalamasının 2,9 milyar dolar olduğu 1992-1999 döneminde Türkiye için ihracatın ithalatı karşılama oranı yıllık ortalama %60 iken (1993'te %33 ve 1997'de %95), yıllık ortalama ticaret hacminin 20 milyar doların üzerinde olduğu 2000-2017 döneminde, ihracatın ithalatı karşılama oranı yıllık ortalama %21 olmuştur. 2017 itibariyle bu oran % 14,01'dir. (Şekil 3).

Şekil 3: Türkiye'nin Rusya ile ticaret açığı, 1992-2017 (TÜİK, 2018)

Türkiye ile Rusya arasında gözlemlenen asimetrik ilişkinin temel unsuru enerji ithalatıdır. Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı net ithalat içerisinde enerji ürünlerinin 1990-1998 döneminde %36-46 bandında seyreden payı, 1998 sonrasında düzenli olarak artarak 2009'da %75'e ulaşmış ve 2017 itibariyle ancak %59'a gerilemiştir (Şekil 4).

Şekil 4: Türkiye'nin Rusya ile ticaret açığında enerjinin payı, 1992-2017 (TÜİK, 2018)

Bu noktada Türkiye-Rusya doğal gaz ticaretinin tarihsel gelişimini kısaca hatırlamakta yarar vardır. Türkiye ile Rusya doğal gaz ticaretinin başlangıcı SSCB'ye dayanır. 1984 yılında iki ülke arasında 25 yıl süreli bir doğal gaz alım satım sözleşmesi imzalanmıştır. Buna göre 1987'den itibaren SSCB, Bulgaristan ve Romanya üzerinden geçen Battı hattı vasıtasıyla Türkiye'ye doğal gaz tedarik edecektir. Gaz akışı 1987'de 1,5 milyar metreküp ile başlamış ve kademeli olarak artarak 1993'te 5 milyar metreküpe ulaşmıştır. 1984 tarihli Türkiye-Rusya doğal gaz alım satım sözleşmesinin en dikkat çekici unsuru ödeme yöntemidir. Buna göre Türkiye satın aldığı doğal gazın bedelini nakit olarak değil, başta pamuk, buğday, et, sebze ve çeşitli metaller ve endüstriyel ürünler gibi o dönem SSCB'de talep gören mallar ile karşılayacaktır. Rusya ile yapılan bu ilk doğal gaz alım satım anlaşması, taraflar arasında bir karşılıklı bağımlılık tesis etmekle kalmamış, dış ticaret açığına engel olarak ilişkinin simetrik bir zemine yerleşmesine imkân vermiştir.

1990'larda Türkiye'de doğal gaz kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, Rusya'dan ithal edilen miktar artış göstermiştir. 1992 yılında yıllık doğal gaz alımını 5 milyar metreküpten 8 milyar metreküpe yükseltmek konusunda bir mutabakat sağlanmıştır. Söz konusu sözleşmenin getirdiği en önemli yenilik 1984 anlaşmasında yer alan "mal karşılığında doğal gaz" hükmünün ortadan kaldırılması ve doğal gaz bedelinin nakit ödenmesini şart koşmasıdır. 2005 yılında Mavi Akım doğal gaz boru hattının devreye girmesinin ardından Rusya'nın Türkiye'nin doğal gaz ithalatında %66'ya ulaşan payı, 2017 itibariyle %52'dir. Son 10 yılda Türkiye ithal etmiş olduğu toplam 445 milyar metreküplük gazın 245 milyar metreküpünü Rusya'dan temin etmiştir (Tablo 3). Gaz tedarikinde Rusya'yı 2017 itibariyle İran (%16,7), Azerbaycan (%11,8), Cezayir (%8,36) ve Nijerya (%2,4) izlemektedir. LNG spot piyasasından temin edilen gazın payı ise son yıllarda hızla artarak 2017'de %8,7'ye ulaşmıştır.

Tablo 3: Ülkelere göre Türkiye'nin doğalgaz ithalatı, 2005-2017 (EPDK, 2016; EPDK, 2018a)

Ülke	Rusya		İran		Azerbaycan		Cezayir		Nijerya		Diğer		Toplam
	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	
2005	17,524	66,0	4,248	16,0	0	0,0	3,786	14,25	1,013	3,8	0	0,0	26,6
2006	19,316	66,3	5,594	19,2	0	0,0	4,132	14,18	0,011	0,0	0,079	0,3	29,1

2007	22,7 62	63,5	6,05 4	16,9	1,25 8	3,5	4,20 5	11,73	1,39 6	3,9	0,16 7	0,5	35,8
2008	23,1 59	62,0	4,11 3	11,0	4,58	12,3	4,14 8	11,11	1,01 7	2,7	0,33 3	0,9	37,4
2009	19,4 73	54,3	5,25 2	14,6	4,96	13,8	4,48 7	12,51	0,90 3	2,5	0,78 1	2,2	35,9
2010	17,5 76	46,2	7,76 5	20,4	4,52 1	11,9	3,90 6	10,27	1,18 9	3,1	3,07 9	8,1	38,0
2011	25,4 06	57,9	8,19	18,7	3,80 6	8,7	4,15 6	9,47	1,24 8	2,8	1,06 9	2,4	43,9
2012	26,4 91	57,7	8,21 5	17,9	3,35 4	7,3	4,07 6	8,88	1,32 2	2,9	2,46 4	5,4	45,9
2013	26,2 12	57,9	8,73	19,3	4,24 5	9,4	3,91 7	8,65	1,27 4	2,8	0,89 2	2,0	45,3
2014	26,9 75	54,8	8,93 2	18,1	6,07 4	12,3	4,17 9	8,48	1,41 4	2,9	1,68 9	3,4	49,3
2015	26,7 83	55,3	7,82 6	16,2	6,16 9	12,7	3,91 6	8,09	1,24	2,6	2,49 3	5,1	48,4
2016	24,5 4	52,9	7,70 5	16,6	6,48	14,0	4,28 4	9,24	1,22	2,6	2,12 4	4,6	46,4
2017	28,6 9	51,9	9,25 1	16,7	6,54 4	11,8	4,61 7	8,36	1,34 4	2,4	4,80 4	8,7	55,3

Türkiye petrol ve petrol ürünleri ithalatında da Rusya'ya oldukça bağımlı durumdadır. 2017 yılında Türkiye petrol ve petrol ürünleri ithalatında Rusya %18,9'luk pay ile İran'ın (%26,9) ardından ikinci sırada gelmiştir (EPDK, 2018b). Rusya'dan ham petrol ithalatı görece olarak sınırlıyken (2017'de 2 milyar ton), motorin ve diğer petrol ürünlerinde Rusya Türkiye'nin ithalatında ilk sırada gelmektedir. Küresel ölçekte ticareti yapılan bir emtia olarak petrolün beraberinde getirdiği ekonomik ve siyasi risk, ağırlıklı olarak uzun vadeli sözleşmelerle bölgesel kaynaklardan temin edilen doğal gazdan farklıdır zira alternatif kaynaklara erişim petrolde nispeten daha kolaydır. Ancak yine de petrol fiyatlarına bağımlılık ve cari açık üzerindeki olumsuz etkileri değerlendirildiğinde petrol ithalatı önemli bir ekonomik kırılma kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye için Rusya sadece ihtiyaç duyduğu enerjinin büyük bölümünü karşılama kapasitesine sahip bir tedarikçi değil, aynı zamanda güvenilir bir ortak olarak görülmüştür. Soğuk Savaş yıllarından 2006 Ukrayna krizine dek Rusya'nın enerji üzerindeki kontrolünü siyasi baskı aracı olarak sıkça kullandığı değerlendirildiğinde (Gereben, 2013; Stegen, 2011), Rusya'nın Türkiye'ye gaz tedarikinde sergilediği istikrar önem kazanmaktadır. Türkiye için Rusya güvenilir bir tedarikçi iken, Rusya için de Türkiye gaz talebi hızla artan önemli bir pazardır. 2017 yılında 29,03 milyar metreküp gaz ithalatıyla Türkiye, 53,44 milyar metreküp ithal eden Almanya'nın ardından Gazprom'un ikinci büyük müşterisi olmuştur (Gazprom, 2018).

Türkiye'nin Rusya'nın gaz talep güvenliği için kritik önemde olduğu verisinden yola çıkan kimi gözlemciler, bu durumun iki ülke arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisine işaret ettiğini değerlendirmişlerdir. Bu argümanın dayandığı varsayım, Rusya'nın Türkiye gibi değerli bir pazarı riske etmek istemeyeceğidir. Bu bağlamda sıklıkla vurgulanan husus enerji ihracatından elde edilen gelirin Rusya ekonomisi için değeridir. Enerji kalemi Rusya'nın toplam ihracat gelirinin %68'ini ve Rusya'nın federal bütçe gelirlerinin %50'sinden fazlasını oluşturmaktadır (EIA, 2015). Rusya'daki rantiyer siyasi yapı dikkate alındığında, enerji ihracat gelirlerinde olası bir daralmanın sadece Rus ekonomisini değil, siyasi iktidarı da doğrudan etkileyecek bir durum olduğu değerlendirilebilir. Bu noktadan hareketle, Rusya'nın da Türkiye ile enerji ticaretinde meydana gelecek aksaklıklar karşısında kırılma olduğu ve bu durumun iki ülke arasında bir karşılıklı bağımlılık ilişkisine işaret ettiği argümanı anlam kazanmaktadır.

Öte yandan, çalışmanın başında işaret edildiği üzere bir bağımlılık ilişkisinde karşılıklıktan bahsedebilmek için ilişkiden çıkış maliyeti taraflar için eşit ya da en azından dengeli olmalıdır. Çıkış maliyetini belirleyen unsurların başında ticaretin kesilmesi durumunda tarafların devreye alabilecekleri bir alternatiflerinin olup olmadığı gelmektedir. Alternatifleri kısıtlı aktörün “daha bağımlı” konumunda ve dolayısıyla dezavantajlı taraf olduğu iddia edilebilir. Çıkış maliyetinin görece yüksekliği, bağımlı taraf için pazarlıklarda bir engel teşkil edecek ve siyasi ilişkilerde koz olarak kullanılabilir (Hirschman, 1980).

Tükettiği gazın yarısından çoğunu Rusya’dan ithal eden Türkiye’nin kısa ve orta vadeli tedarik alternatifleri çok sınırlıdır. Teknik bir arıza ya da siyasi bir kriz nedeniyle Rusya’dan gelen doğal gazın kesilmesi durumunda, Türkiye’nin bu miktarı kısa vadede alternatif kaynaklardan sağlaması mümkün görünmemektedir. Türkiye’nin diğer iki büyük tedarikçisi konumundaki İran ve Azerbaycan’dan sağlanabilecek gaz miktarı, henüz Rusya’ya alternatif olabilecek seviyede değildir. LNG uzun vadede önemli bir alternatif teşkil etmekle birlikte, Türkiye’nin mevcut fiziki altyapının yetersizliği nedeniyle ikame edilebilecek gaz miktarı talebi karşılamaktan uzaktır.

Buna karşılık her ne kadar Türkiye pazarı Gazprom için önemliyse de, Türkiye ile ekonomik ilişkilerin aksamaması durumunda Rusya’nın kırılganlığı çok daha sınırlıdır. Bir diğer deyişle, Rusya için Türkiye ile kurduğu karşılıklı bağımlılık ilişkisinden çıkış maliyeti, Türkiye’ye kıyasla daha düşüktür. 2017 yılı itibarıyla Gazprom’un Türkiye’ye gönderdiği 29 milyar metreküp Rusya’nın Avrupa’ya toplam ihracatının (192,2 milyar metreküp) yaklaşık %15’ine denk gelmektedir (Gazprom, 2018). Son yıllarda doğal gaz talebi yeniden artışa geçen Avrupa pazarına ek olarak, başta Çin olmak üzere çeşitli Asya pazarları da Gazprom’un talep çeşitlendirme stratejisinin parçasıdır. Rusya gaz ticaretindeki olası aksamaların ekonomik etkisi bakımından da Türkiye’ye göre avantajlı konumdadır. Enerji ihracatı Rusya ihracat gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini teşkil ediyor olmakla birlikte doğal gazın payı, petrol ve petrol ürünlerine kıyasla azdır. Rusya’nın ihracat gelirlerinin yaklaşık %14’ü doğal gaz kaynaklı iken, ihracat gelirinin %33’ü ham petrol ve %21’i petrol ürünlerinin satışından sağlanmıştır (EIA, 2015). Dolayısıyla, Rusya’nın kırılganlığının büyük bölümü petrol ihracatından gelmektedir ve doğal gaz ihracatındaki kısa dönemli daralmaların Rusya’ya ekonomik etkisi sınırlıdır.

Türkiye için ise doğal gaz ithalatına bağımlılık pek çok açıdan risk kaynağıdır. Elektrik üretiminin neredeyse yarısının doğal gazdan sağlanması, arzda olası bir kesinti durumunda karşı karşıya kalınacak kısa vadede ekonomik ve toplumsal maliyeti yukarı çekmektedir. Doğal gaz arzında uzun süreli bir kesinti, konutlarda ısınma ve sanayii kullanım başta olmak üzere pek çok alanı olumsuz etkileyecektir. Rus gazına olan bağımlılığın makroekonomik maliyeti de önemlidir. Enerji faturasının cari açık üzerindeki etkisi, Türkiye’nin Rusya’ya nazaran çok daha kırılgan bir durumda olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Rusya’dan ithal edilen doğal gazın toplamda ithalattaki payının en yüksek seviyeye ulaştığı 2008 yılında Türkiye’nin Rusya karşısındaki 24,9 milyar dolarlık ticaret açığının 22,5 milyar doları enerjiden kaynaklanmıştır (TÜİK, 2018). Realist uluslararası ilişkiler kuramları perspektifinden değerlendirildiğinde, doğal gaz kaynaklı dış ticaret dengesizliği uzun vadede sürdürülebilir görünmemektedir. Görece faydanın dengesiz dağıtılması, askeri ve siyasi güç dengesini Türkiye aleyhine bozarak uzun vadede çatışma potansiyeli yaratacaktır.

Bölümü tamamlamadan Türkiye-Rusya arasındaki asimetric ilişkin daha az görünür iki unsurun altını çizmekte yarar vardır: Gaz alım satım sözleşmelerindeki al ya da öde şartları ve Rus sermayesinin Türk enerji sektöründeki ortaklıkları. Türkiye’nin Rusya ile gaz alım satım sözleşmeleri al ya da öde esasına dayanmaktadır. Buna göre Türkiye, satın alma taahhütü verdiği halde iç talebin yetersizliği ya da diğer nedenlerle ithal edemediği doğal gazın bedelini ödemekle sorumludur. Bu durum, asimetric bağımlılığın ekonomik maliyetini yükselten bir unsurdur. İkinci olarak, son dönemde Türkiye-Rusya arasında yeni bir asimetric bağımlılık

alanı ortaya çıkmıştır. Rus sermayeli şirketlerin Türkiye'nin enerji altyapısına ve özellikle de enerji üretim ve dağıtım şirketlerine yatırım yaptıkları görülmektedir. Rus şirketlerinin Türkiye enerji piyasasındaki varlığı büyük ölçüde Türkiye hükümetinin enerji piyasalarını reforme etme çabasının dolaylı bir sonucudur. 4646 sayılı Doğal gaz Piyasası Kanunu ile bu bağlamda getirilen düzenlemelerden biri BOTAŞ'ın entegre yapısının kademeli olarak değiştirilmesi ve şirketin Türkiye doğal gaz piyasasındaki payının %20'ye indirilmesidir. Bu amaçla 2007 ve 2012'de iki ihale yapılmış ve BOTAŞ toplam 10 milyar metreküplük ithalat sözleşmesini özel sektör temsilcilerine devretmiştir (Rzayeva, 2014). Söz konusu şirketlerin bir bölümü ise Rus şirketleriyle ortaklıklar kurmuşlardır (Varol, 2015). Bu sayede Türkiye'ye gaz sağlayan Rusya, gazın ülke içinde dağıtılmasında dolaylı da olsa etki sahibi olmuştur.

Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık Koşullarında Siyasi İşbirliği

Bir önceki bölümde sunulan verilerden hareketle bu kısımda Türkiye ile Rusya arasındaki enerji kaynaklı asimetrik bağımlılığın siyasi işbirliği süreçlerine etkisi ele alınacaktır. Çalışmanın girişinde ortaya konulduğu üzere, asimetrik bağımlılık koşulları altında siyasi işbirliği süreçlerini çözümlenmek için tarafların bağımlılığı nasıl algıladığının ve asimetriden doğan riskleri minimize etmek için nasıl stratejiler izlediklerinin incelenmesi gerekir. Bu bölümde bağımlılık algısı sorunsalı güvenikleştirme, asimetri kaynaklı risklerin nasıl yönetildiği sorusu ise kompartımanlaştırma kavramları üzerinden ele alınmaktadır.

Asimetrik Bağımlılık Algısı ve Güvenikleştirme

Karşılıklı bağımlılığın siyasi işbirliği süreçlerine etkisini çözümlenmek için dikkate alınması gereken faktörlerden ilki bağımlılık algısıdır. Karşılıklı bağımlı aktörlerin, özellikle de alternatifleri sınırlı tarafın, bağımlılığı bir güvenlik sorunu olarak tanımlayıp tanımlamadığı ve buna bağlı olarak ürettiği (ya da üretmediği) politikalar asimetrik bağımlılığın siyaset üzerindeki etkisini şekillendirir. Ne var ki bağımlılığın nesnel göstergeleri, örneğin bir ülkede tüketilen doğal gazın ne kadarının ithalat yoluyla karşılandığı bağımlı aktörün tehdit algısını bütünüyle belirlemez. *A* ülkesi için ihtiyaç duyduğu doğal gazın yarısını *B* ülkesinden temin etmek bir güvenlik sorunu teşkil ederken, *C* ülkesine aynı derecede bağımlı olmak tehdit olarak algılanmayabilir. Örneğin, AB doğal gaz ithalatının yaklaşık üçte birini Norveç'ten üçte birini de Rusya'dan karşılamaktadır. Oysa AB'nin doğal gaz ithalatında Norveç'e bağımlılığı bir tehdit olarak algılanmazken Rusya'ya bağımlılık hayati bir güvenlik sorunu olarak tanımlanmakta ve bu da AB'nin Norveç ve Rusya'ya yönelik stratejilerini farklılaştırmaktadır.

Bu şekilde tanımlandığında, güvenikleştirme asimetrik bağımlılık ile siyasi işbirliği arasındaki nedenselliği kuran bir ara değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Kopenhag Okulu tarafından geliştirilen güvenikleştirme kavramı, konuların normal siyasetin sınırları dışına çıkarak olağanüstü önlemler ve politikalar gerektiren güvenlik sorunları haline gelmesi süreçlerine işaret eder (Buzan, Waeber, & Wilde, 1997; Buzan & Waeber, 2004). Güvenikleştirme iki aşamadan oluşur. İlk aşamada sıradan, siyasi nitelik taşımayan (non-politicized) konular önce siyasete dair bir sorun olarak tanımlanır (politicization). Bu bağlamda kamusal alana ait olan bir sorunun siyasal alana taşınmasıyla birlikte, aktörler çözüme yönelik politikalar üretir ve kaynak aktarımında bulunur. İkinci aşama olan güvenikleştirme ise siyasallaşmanın ötesinde bir aciliyet ifade eder. Siyasal bir sorunun güvenlik alanına taşınması, öncelikle elitlerin tercihleri sonucunda gerçekleşir. Güvenikleştirme için elitlerin bir sorunu varoluşsal bir tehdit olarak tanımlamaları ve söz konusu tanımlamanın ilgili izleyiciler (audiences) tarafından kabul görmesi esastır. Güvenikleştirme sürecinin tamamlanması, sorunun çözümü için olağan siyasi süreçlerin dışında önlemlerin alınmasını meşru kılar.

Güvenikleştirme olgusuna enerji alanından verilebilecek bir örnek, Avrupa Birliği'nin enerji ithalat bağımlılığına yönelik algısının son on yıldaki dönüşümüdür. Avrupa'da doğal gaz

üretimi 2000-2014 döneminde 234 milyar metreküpten 130 milyar metreküpe düşerken aynı dönemde yıllık tüketim 374 milyar metreküpten 464 milyar metreküpe çıkmıştır. Buna bağlı olarak ithalata bağımlılık hızla artmış, 2000'de %48,9 olan bağımlılık oranı 2014'te %65,3'e kadar çıkmıştır (Eurostat, 2016). AB'nin Rus doğal gazına bağımlılığının bir güvenlik sorunu olarak tartışılmaya başlaması ise ancak yakın dönemde gerçekleşmiştir. 2006 Ukrayna krizi sonrasında değişen tehdit algısı Rusya-AB ilişkilerinin asimetrik yapısının getirdiği güvenlik risklerini ön plana çıkarmıştır (Casier, 2011).

Bu bağlamda dikkat çeken husus 2006 sonrasında Rus gazının AB ithalatı içerisindeki payının artmamış, aksine azalmış olmasıdır. 2004'te 28 AB ülkesinin toplam doğal gaz ithalatı içerisinde Rusya'nın payı %43,6 iken bu oran 2010'da %31,2'ye düşmüştür. 2010'dan sonra Rus gazının payı yeniden artmış olmakla beraber AB içerisinde Rusya'ya yönelik tehdit algısının (Ukrayna krizi nedeniyle) zirveye vardığı 2014 yılında bağımlılık %37,5 olmuştur (Eurostat, 2016). Bu oran ithalat bağımlılığının bir güvenlik sorunu olarak AB gündeminde henüz üst sıralarda yer almadığı 2004 yılındaki seviyenin altındadır. Özetle, Rusya'ya bağımlılık nesnel olarak azalırken bağımlılık algısı ters yönde hareket etmiştir.

Güvenikleştirme olgusundan hareketle ele alınabilecek soru şudur: Rusya'ya bağımlılığı AB'nin çok ötesinde olan Türkiye'de ithalat bağımlılığının benzer bir şekilde güvenikleştirilmiş olduğundan söz edilebilir mi? Üst düzey yetkililerinin konuyla ilgili ortaya koydukları söylemler incelediğinde, enerjide ithalat bağımlılığının bir güvenlik meselesi olarak algılanmadığı ve karşılıklı çıkar ortaklığının ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Türkiye'nin üst-düzey karar alıcıları Türkiye-Rusya enerji ilişkilerini değerlendirirken karşılıklılık motifinin altını çizen ifadeleri sıkça kullanmışlardır. Örneğin dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Hilmi Güler 2006 yılında Türkiye'nin Rus gazına bağımlılığına ilişkin kendisine yöneltilen bir soruya şu yanıtı vermiştir: "Rusya da Türkiye'ye bağımlı. Biz müşteri isek, o da satıcı. Rusya ile başka ilişkilerimiz de var. Bağımlılık karşılıklı." (Milliyet, 2006). Bir sonraki Enerji Bakanı Taner Yıldız ise aynı konuda görüşlerini bildirirken enerji işbirliğinin her iki ülke için stratejik önem taşıdığını vurgulayarak "bu alanda tek taraflı bağımlılık söz konusu olmadığını, karşılıklı bağımlılığın da herhangi bir sıkıntıya yol açmayacağını" vurgulamıştır (Sputniknews, 2012). Bu bağlamda Bakan Yıldız'ın Akkuyu Nükleer projesine ve bu projenin Türkiye-Rusya enerji ilişkileri bağlamındaki rolüne ilişkin değerlendirmeleri de dikkat çekicidir. Yıldız, Rusya ile nükleer enerji üretiminde girişilen işbirliğinin bir hedefinin de Rusya ile ilişkileri dengelemek ve karşılıklı bağımlılığı güçlendirmek olduğunu vurgulamıştır: "Biz enerjide Rusya'ya bağımlıyız değil mi? O zaman bir hedef koyalım ve karşılıklı bağımlı olalım dedik... Ve nükleer işi başladı. Nükleer...bağımlılığımızın arttığı değil tam tersine karşılıklı bağımlılığın arttığı bir projedir" (TBMM, 2012).

Türkiye'nin karşılıklı bağımlılık söylemini oluşturan unsurlardan ilki Rusya'nın güvenilir bir tedarikçi olmasına yapılan vurgudur. Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamada Rusya'nın güvenilir bir partner olarak algılanması, söz konusu bağımlılık ilişkisinin asimetrik yapısından kaynaklanan riskleri kısmen de olsa telafi eden bir faktör olarak algılanmıştır. Örneğin Cumhurbaşkanı Erdoğan Rusya için "Başta doğal gaz projeleri olmak üzere ülkelerimiz arasındaki enerji projeleri yaklaşık 30 yıldır enerji arz güvenliğimizin önemli ve güvenilir bir parçasıdır" ifadesini kullanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2017).

Karşılıklı bağımlılık söyleminin ikinci bileşeni, Türkiye'nin Rusya'ya ihtiyacı olduğu kadar Rusya'nın da Türkiye'ye ihtiyacı olduğu önermesidir. Rusya Türkiye'nin enerji arz güvenliği için değerli iken, Türkiye de Rusya'nın enerji talep ve transit güvenliği için kritik konumdadır. Ancak bir önceki bölümde verilerle ortaya konulduğu üzere, Rusya ve Türkiye'nin karşılıklı bağımlılıktan doğan kırılğanlıkları arasında önemli farklar vardır.

Bu durum da Rusya'nın alternatiflerinin daha fazla olması ve dolayısıyla karşılıklı bağımlılık ilişkisinden çıkış maliyetinin Türkiye'ye kıyasla daha düşük olması anlamına gelmektedir.

Karşılıklı bağımlılık söyleminin üçüncü bileşeni Türkiye'nin doğal gaz ithalatından doğan açığını diğer sektörlerdeki ticaret vasıtasıyla telafi edilmesi hususudur. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın şu ifadeleri bu politikaya işaret eder niteliktedir:

Özellikle enerji alanında Türkiye'nin ihtiyacını doğal gazda %50'si Rusya'dan temin ediliyor...32 milyar dolardan 25 milyar dolar Rusya Federasyonu'ndan bize, 7 milyar dolar da bizden Rusya Federasyonu'na, orada tabii ticaret hacminde bir açıklık söz konusu. Bunun giderilmesi noktasında da aramızda müzakere ettik. Ortak menfaatler temelinde enerjiden turizme, müteahhitlikten yatırımlara iş birliği alanlarımızı güçlendirmeyi daha da zenginleştirmeyi arzu ediyoruz (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2014).

Enerji bağımlılığından kaynaklanan dış ticaret açığını enerji-dışı sektörlerden telafi etme stratejisini değerlendirmek için öncelikle bu ticaretin kompozisyonunu vurgulamakta yarar vardır. Türkiye'nin Rusya'dan ithal ettiği malların %60'ından fazlasını doğalgaz, petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Buna karşılık Türkiye'nin Rusya'ya ihracatında gıda ve gıda ürünleri, çeşitli işlenmiş ürünler, tekstil, makine ve ekipman parçaları ön sırada gelmektedir (TÜİK, 2018). Ancak Türkiye Rusya'ya ihraç ettiği malların hiçbirinde Rusya'nın birincil tedarikçisi konumunda değildir. Yaş meyve ve sebze, Türkiye Rusya için önemli bir tedarikçi olmakla birlikte, Rusya'nın ihtiyaç olduğunda söz konusu ürünleri alternatif kanallardan temin etmesi mümkündür. Bu durumun bir örneği 24 Kasım 2015 uçak krizinin ardından yaşanmış ve Rusya Türkiye'den ithal ettiği meyve ve sebzeler basta olmak üzere pek çok ürüne sınırlama getirmiştir. Söz konusu yaptırımların ülke ekonomisine etkisini minimize etmek için Rusya ihtiyaç duyduğu malların temininde alternatif kaynaklara yönelmiştir. Buna karşılık pek çok üründe Rusya pazarının kısa vadede bir alternatifinin olmaması, Türkiye'de üreticileri zor durumda bırakmıştır.

Ortaya çıkan tablonun işaret ettiği sonuç, Türkiye'nin doğal gaz ithalatından kaynaklanan kırılganlığı, enerji-dışı ürünlerin ticareti üzerinden dengelemesinin güç olduğudur.

Asimetrik Bağımlılığın Yönetimi: Kompartımanlaştırma

Son dönem Türkiye-Rusya ilişkilerine dair analizlerde öne çıkan kavramlardan biri de kompartımanlaştırma olmuştur (Erşen, 2017; Han, 2016; Öniş & Yılmaz, 2015). Bu yaklaşım gereği taraflar ekonomi ile siyasetin birbirlerinden ayrı tutmak ve siyasi alandaki görüş ayrılıklarının ekonomik işbirliğine olumsuz etki etmesini önlemek için çaba sarf etmektedirler.

Türkiye ile Rusya arasında artan siyasi işbirliğine rağmen iki devletin jeopolitik çıkarları pek çok alanda ayrılmıştır. Çıkar çatışmalarının belirginleştiği vakalardan ilki 2008 Gürcistan savaşıdır. Ankara, bölgesel istikrarın korunması konusunda müttefiki olarak gördüğü Rusya'yı kriz boyunca doğrudan eleştirmekten dikkatle kaçınmışsa da resmi demeçlerde Gürcistan'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün altı sıkça çizilmiştir. Gürcistan, Azeri gazının Türkiye'ye ulaşmasında kritik bir koridor vazifesi görmesinin yanı sıra, Türkiye mallarının Orta Asya'ya taşınmasında bir geçiş noktası olarak, Türkiye için stratejik bir önemdedir. 2008 Gürcistan savaşını takip eden süreçte Rusya ile Türkiye'nin Kafkasya bölgesine yönelik güvenlik yaklaşımları arasındaki makas açılmıştır. Rusya'nın bölgedeki "donmuş çatışmalara" yönelik tavizsiz tavrına karşılık Türkiye özellikle 2011'den itibaren Karadeniz ve Güney Kafkasya'da proaktif bir pozisyon almıştır. Türkiye ile Rusya, Dağlık Karabağ sorununda da karşı cephede kalmışlar; Türkiye Azerbaycan'ın yanında pozisyon alırken Rusya Ermenistan'ı desteklemiştir. Ankara ve Kremlin sonraki dönemde de Abhazya ve Güney Osetya konusunda ayrı durmaya devam etmişlerdir.

Türkiye ve Rusya'nın Doğu Akdeniz stratejilerinde de ayrışma söz konusudur. Kıbrıs sorunundan Güney Kıbrıs'ın AB üyeliğine kadar pek çok konuda Rusya, Türkiye'den farklı

politika izlemiştir. Bu durum İsrail ve Kıbrıs açıklarında keşfedilen doğal gaz rezervleriyle birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Afrodit doğal gaz rezervinin nasıl geliştirileceği, nereye ve nasıl ihraç edileceği ve elde edilen gelirin Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplulukları arasında nasıl paylaşılacağı konularında ihtilaflar baş göstermiştir (Demiryol, 2015b). Doğu Akdeniz'de münhasır ekonomik bölgeler sorunları gündeme gelmiş (Eissler ve Arasil, 2014; Stocker, 2012), Türkiye ve Kıbrıs'ın yanı sıra İsrail, Yunanistan, Mısır ve Lübnan'ı da kapsayan çok boyutlu bir hal almıştır. Akdeniz enerji projelerine ortak olma arayışındaki Kremlin, Kıbrıs Rum kesiminin kıta sahanlığı ve doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik iddialarına destek vermektedir.

Türkiye-Rusya ilişkileri 2011 yılında Arap ülkelerinde ortaya çıkan çatışmalardan da olumsuz etkilenmiştir. Türkiye'nin Suriye'de muhalif güçler ile ortak hareket etmesi ve Rusya'nın Asad rejimine desteğini sürdürmesi, Ankara ve Kremlin'i karşı karşıya getirmiştir. Aynı dönemde, 2014 Ukrayna krizi Türkiye-Rusya ilişkilerinde bir diğer gerginlik kaynağıdır. Ukrayna krizindeki çıkarları uyumsuz olmasına rağmen Ankara, Kremlin'e yönelik eleştirilerinde temkinli davranmış ve AB ile ABD'nin Rusya'ya uyguladığı ekonomik yaptırımlara katılmamıştır.

2011 sonrası dönemde Türkiye ile Rusya arasında jeopolitik çatışmaların arttığı, bölgesel meselelere yaklaşımların farklılaştığı bir dönemde iki ülke enerji başta olmak üzere çok boyutlu ekonomik karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sürdürebilmelerini mümkün kılan büyük ölçüde kompartımanlaştırma stratejisidir. Buna göre, her iki devletin karar alıcıları, siyasi çatışmaların ekonomik işbirliğine olumsuz anlamda taşmasına engel olmak için çaba göstermişlerdir.

Bu bağlamda kompartımanlaştırma olgusu liberal karşılıklı bağımlılık teorisinin temel argümanlarını destekler nitelikte görünmektedir. Ancak, kompartımanlaştırma her ne kadar liberal prensipler üzerine kurulu bir ilişki biçimine işaret etse de Türkiye-Rusya arasındaki karşılıklı bağımlılığın asimetrik bir özellik sergilemesi, kompartımanlaştırma stratejisine eleştirel bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bu noktada sorulması gereken soru kompartımanlaştırma stratejisinin bir kâr-zarar hesabına dayalı rasyonel bir tercih mi yoksa alternatiflerin yetersizliği nedeniyle karşı karşıya kalınan bir gereklilik mi olduğudur.

Gürcistan savaşından Suriye'ye Türkiye ile Rusya arasındaki çeşitli gerilimlerin işaret ettiği üzere, Kremlin için ekonomik işbirliğini siyasi çatışmalardan ayrı tutmak esasen bir stratejik tercihtir. Ekonomik ilişkilerin devamından elde edilen fayda, siyasi çatışmaların beraberinde getirdiği zarardan fazla olduğu sürece siyasi çatışmaya rağmen ticareti sürdürmek, Rusya için makul olandır. Türkiye ile görüş ayrılıklarının derinleşmesi halinde ise Kremlin için kâr-zarar hesabı değişecektir. Çatışmayı tırmandırmanın daha yararlı olduğu durumlarda –24 Kasım 2015'te uçak krizinde olduğu üzere— Rusya'nın önündeki tercih, asimetriden gelen gücü Türkiye üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmak ya da kullanmamak arasında olacaktır. Her durumda asimetrik bağımlılık ilişkisinde avantajlı konumda olan aktör olarak Rusya alternatif stratejiler arasında tercih yapabilir konumdadır.

Türkiye için ise kompartımanlaştırma stratejisi kâr-zarar hesabına dayalı serbest bir tercihten çok, Rusya ile ilişkinin asimetrik yapısının dayattığı bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Rusya ile bir siyasi kriz yaşanması durumunda Türkiye sadece ticaretten elde ettiği mutlak faydayı yitirmeyecek, aynı zamanda doğal gaz bağımlılığından kaynaklanan ekonomik ve siyasi risklerle karşı karşıya kalacaktır. Bu bağlamda, Ankara için siyasi krizlerin ekonomik alana sıçramasına engel olmak bir tercih değil zorunluluktur zira karşılıklı bağımlılık ilişkisinden çıkış maliyeti Türkiye için daha yüksektir. Bir başka deyişle, Türkiye'nin Rusya'yla kurduğu asimetrik bağımlılık ilişkisindeki konumu, stratejik tercih setini

daraltmakta, kompartımanlaştırma ile yatıştırma (appeasement) politikaları arasındaki çizgiyi belirsizleştirmektedir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Türkiye ile Rusya arasındaki enerji tabanlı asimetrinin realist yaklaşımların öngördüğü üzere iki aktör arasında bir güç hiyerarşisine işaret ettiği ve uzun vadede işbirliğinin değil çatışmanın önünü açan bir unsur olduğu değerlendirilebilir.

Sonuç: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılığın Sınırları

Bu çalışmada Türkiye-Rusya ilişkilerinin olumlu seyrettiği dönemlerde asimetrik bağımlılığın Ankara tarafından öncelikli bir güvenlik sorunu olarak algılanmamış olmasının siyasi işbirliğini mümkün kılan bir faktör olduğu ortaya konulmuştur. Buna paralel olarak Türkiye ve Rusya taraflarının ikili ilişkilerde ortak ekonomik çıkarları önceleyen, siyasi çatışmaların ekonomik alana yansımalarını sınırlamayı amaçlayan bir kompartımanlaştırma politikası izlemiş olmaları, iki ülkenin jeopolitik çıkar çatışmalarına rağmen belirli bir seviyede siyasi işbirliği sürdürmelerini kolaylaştırmıştır. Ancak bir önceki bölümde iddia edildiği üzere, asimetrik karşılıklı bağımlılık uzun vadede iki aktör arasında hiyerarşik bir ilişki olduğuna da işaret etmektedir.

Bu bağlamda 24 Kasım 2015'te yaşanan uçak krizi Türkiye-Rusya arasındaki asimetrik karşılıklı bağımlılığın sürdürülebilirliği açısından bir test vakası olmuştur. Rus jetinin Suriye-Türkiye sınırında düşürülmesine tepki olarak Kremlin, Türkiye'ye karşı bir dizi ekonomik yaptırım getirmiştir. Türkiye'den ihraç edilen bazı mallara kota uygulanmış, turistik turlar durdurulmuş, Rusya'daki Türk işçilerin bir bölümün çalışma izinleri iptal edilmiş ve vizesiz seyahat uygulaması askıya alınmıştır. Ancak Türkiye'ye doğal gaz alanında bir yaptırım uygulanması resmen gündeme gelmemiştir.

Yaptırımlar doğalgaz akışına doğrudan etki etmemiş olsa da uçak krizi sonrasında Türkiye'deki enerji güvenliği algısı, özellikle de Rus gazına bağımlılık hususu, hızlı bir güvenikleştirme sürecine girmiştir. 24 Kasım olayını takiben Türkiye'de yazılı, görsel ve sosyal medyada yapılan tartışmalarda en sık sorulan soruların başında "Rusya Türkiye'ye doğal gazı keser mi?" gelmiştir (Çelikpala, 2017, s. 207). İki haftalık zaman diliminde (24 Kasım-7 Aralık) Türk basınında yer alan manşetlerden bir kısmı şöyledir:

- "Rusya gazı keserse kısa vadede ısınma, elektrik ve sanayide alternatif zayıf" (Hürriyet, 2015)
- "Doğal gaz boru hatlarında 'aç kapa' olur mu?" (Al Jazeera Turk, 2015)
- "Rusya gazı keser mi?" (Finans Gündem, 2015)
- "Rusya enerji kartını oynar mı?" (Enerji Enstitüsü, 2015)
- "Moskova'ya ekonomimizi çökertecek kadar bağılıyız" (Sözcü, 2015)
- "Rusya'nın gazı kesme ihtimali var" (NTV, 2015)
- "Türkiye doğal gazda Rusya'ya ne kadar bağımlı?" (BBC News, 2015)
- "Rusya doğal gazı keserse ilk olarak hangi kentler etkilenecek?" (Cumhuriyet, 2015)
- "Rusya doğal gazı keserse Türkiye'nin gazı kaç gün yeter?" (T24, 2015)

24 Kasım 2015'i izleyen süreçte Türkiye kamuoyunda cereyan eden tartışmalar ithalat bağımlılığı sorununun kısa bir sürede siyasallaştığına ve hatta güvenikleştirildiğine işaret etmektedir. Kamuoyundaki tartışmalar büyük ölçüde doğal gaz ithalatına yoğunlaşmakla birlikte Akkuyu Nükleer projesi de gündeme gelmiş ve Türkiye'nin arz çeşitlendirme stratejisinin önemli bir parçası olarak algılanan nükleer enerjide de Rusya ile işbirliği yapıyor olmasının mantığı tartışılmıştır (Telli, 2017).

Kamuoyundaki tartışmaların politika alanındaki yansımaları ise arz çeşitlendirme çalışmalarının hızlandırılmasıdır. Krizin hemen ardından, 2 Aralık 2015 tarihinde Türkiye ile Katar arasında Türkiye'nin bu ülkeden uzun süreli LNG ithalatı yapmasını sağlayacak bir ön mutabakat zaptı imzalanmıştır. 23 Aralık 2016 itibarıyla bir yüzer LNG terminali hizmete

alınmıştır. Türkiye'nin enerji güvenliği bakımından ikinci kritik gelişme ise yıllardır üzerinde çalışılan Tuz Gölü doğal gaz depolama tesisinin 10 Şubat 2017'de tamamlanmış olmasıdır. 24 Kasım sonrası Rus gazına dair belirsizliği gidermek ve olası bir arz kesintisinde alternatif yaratmak adına atılan bir diğer adım ise dönemin Başbakanı Davutoğlu'nun 3 Aralık 2015'ta Bakü'yü ziyaret etmesi ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile TANAP projesinin hızlandırılması için mutabakat sağlanmasıdır. 2010'da bozulan Türkiye-İsrail ilişkilerinin Rusya ile krizin hemen ardından, Aralık 2015 itibarıyla normalleşme sürecine girmesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Normalleşme süreci çok boyutlu olmakla birlikte enerji alanında ortaklaşan çıkarların, özellikle de Türkiye'nin Rus gazına alternatif arayışı bağlamında öne çıkan İsrail'e ait Leviathan rezervlerinin etkili olduğu açıktır.

27 Haziran tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Rusya Devlet Başkanı Putin'e gönderdiği mektupla başlayan normalleşme süreci, 15 Temmuz hain darbe girişimin ardından hızla tamamlanmıştır. Diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını takiben kriz boyunca askıya alınmış olan Türk Akımı ve Akkuyu Nükleer projeleri hızla yeniden gündeme gelmiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin enerji talebinin seyrine bağlı olarak Rusya'dan ithal edilen doğal gaz miktarı yeniden yükselmiş ve 2017'de önceki yıla nazaran %17,3 artışla 29 milyar metreküpe ulaşmıştır (EPDK, 2018a).

Türkiye-Rusya ilişkilerinde son dönemde yaşanan çalkantılar, iki ülke arasında kurulan enerji kaynaklı asimetrik ilişkinin sınırları olduğunu ve bu sınırların iki aktörün jeopolitik çıkarları arasındaki uyum tarafından çizildiğini ortaya koymuştur. Kompartımanlaştırma stratejisinin iyi işlediği ve ithalat bağımlılığının güvenlik-dışlaştırıldığı dönemlerde asimetrik karşılıklı bağımlılık siyasi işbirliğine zemin teşkil etmiştir. Buna karşılık jeopolitik çıkarların farklılaşmasının, kompartımanlaştırma mekanizmasını zedelediği ve ithalat bağımlılığını güvenlikleştirdiği durumlarda asimetri kaynaklı güç ilişkileri ve rekabet dinamikleri ön plana çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aktürk, Ş. (2006). Turkish–Russian relations after the cold war (1992–2002). *Turkish Studies*, 7(3), 337–364. <https://doi.org/10.1080/14683840600891034>
- Aktürk, Ş. (2015). The fourth style of politics: eurasianism as a pro-Russian rethinking of Turkey's geopolitical identity. *Turkish Studies*, 16(1), 54–79. <https://doi.org/10.1080/14683849.2015.1021246>
- Al Jazeera Turk. (2015, Ekim 26). *Doğal gaz boru hatlarında "aç kapa" olur mu?* Erişim Tarihi: 2 Temmuz 2016., <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/dogal-gaz-boru-hatlarinda-ac-kapa-olur-mu>.
- Aras, B. (2009). *Türkiye ve Rusya Federasyonu: çok boyutlu ortaklık*. İstanbul: SETA Analiz. Erişim Tarihi: 4 Şubat 2014.
- BBC News. (2015). *Türkiye doğalgazda Rusya'ya ne kadar bağımlı?* Erişim Tarihi: 14 Aralık 2015, http://www.bbc.com/turkce/ekonomi/2015/12/151204_rusya_turkiye_dogalgaz_cune_yt_kazokoglu.
- Buzan, B., Wver, O., & Wilde, J. D. (1997). *Security: a new framework for analysis*. Boulder, Colo: Lynne Rienner Pub.
- Buzan, B., & Waever, P. O. (2004). *Regions and powers: the structure of international security*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Casier, T. (2011). The rise of energy to the top of the Eu-Russia agenda: from interdependence to dependence? *Geopolitics*, 16(3), 536–552. <https://doi.org/10.1080/14650045.2011.520862>
- Çelikpala, M. (2015). Rekabet ve işbirliği ikileminde yönünü arayan Türk-Rus ilişkileri. *Bilig*, 72, 117–144.

- Çelikpala, Mitat, Ç. (2017). “Rusya gazı keser mi?” son gelişmeler ışığında Türkiye-Rusya enerji ilişkilerine bakmak. In G. Özcan, E. Balta, & B. Beşgül (Eds), *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye-Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler* (ss. 205–225). İstanbul: İletişim.
- Cumhuriyet. (2015). *Rusya Doğalgazı Keserse İlk Olarak Hangi Kentler Etkilenecek?* Erişim Tarihi: 15 Aralık 2015, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ekonomi/441863/Rusya_dogalgazi_keserse_ilk_olarak_hangi_kentler_etkilenecek_.html
- Demiryol, T. (2015a). Interdependence, balancing and conflict in Russian-Turkish relations. In K. Aharon (Ed), *Great Powers and Geopolitics: International Affairs in a Rebalancing World* (ss. 65–87). Switzerland: Springer.
- Demiryol, T. (2015b). Kıbrıs’ta enerji diplomasisi ve güvenlik. In H. Çomak, C. Sancaktar, & Z. Yıldırım (Eds), *Enerji Diplomasisi* (ss. 259–285). İstanbul: Beta.
- EIA. (2015). *Russia is World’s Largest Producer of Crude Oil and Lease Condensate*. Erişim Tarihi: 8 Haziran 2015, <http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=22392>
- Eissler, E. R., & Arasil, G. (2014). Maritime boundary delimitation in the eastern Mediterranean. *The RUSI Journal*, 159(2), 74–80. <https://doi.org/10.1080/03071847.2014.912809>
- Enerji Enstitüsü. (2015). *Rusya enerji kartını oynar mı?* Erişim Tarihi: 12 Mart 2015, <https://enerjienstitusu.org/2015/12/01/yorum-rusya-enerji-kartini-oynar-mi/>
- EPDK. (2016). *2015 Yılı Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu*. Ankara: EPDK. Erişim Tarihi: 1 Eylül 2018, <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Yillik>
- EPDK. (2018a). *2017 Yılı Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu*. Ankara: EPDK. Erişim Tarihi: 1 Eylül 2018, <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Yillik>
- EPDK. (2018b). *2017 Yılı Petrol Piyasası Sektör Raporu*. Ankara: EPDK. Erişim Tarihi: 6 Eylül 2018, <http://www.epdk.org.tr/TR/Dokumanlar/Petrol/YayinlarRaporlar/Yillik>
- Erşen, E. (2011). Turkey and Russia: an emerging “strategic axis” in Eurasia. *EurOrient*, 35, 36, 263–282.
- Erşen, E. (2017). 2000’li yıllarda Türkiye-Rusya ilişkileri: “kompartımanlaştırma” stratejisinin sorunları. In G. Özcan, E. Balta, & B. Beşgül (Eds), *Kuşku ile Komşuluk: Türkiye-Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler* (ss. 147–163). İstanbul: İletişim.
- Eurostat. (2016). *Eurostat database*. Erişim Tarihi: 26 Aralık 2016, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/data/database>
- Finans Gündem. (2015, Nisan 12). *Rusya gazı keser mi? yanıt Öğütçü’den*. Erişim Tarihi: 12 Nisan 2015, <http://www.finansgundem.com/haber/rusya-gazi-keser-mi-yanit-ogutcuden/459377>
- Gazprom. (2018). *Gas supplies to Europe*. Erişim Tarihi: 3 Eylül 2018, <http://www.gazpromexport.ru/en/statistics/>
- Gereben, Á. (2013). Russia’s energy weapon. *Hungarian Review*, (01), 33–40.
- Grieco, J., Powell, R., & Snidal, D. (1993). The relative-gains problem for international cooperation. *The American Political Science Review*, 87(3), 729. <https://doi.org/10.2307/2938747>
- Han, A. K. (2016). Pride and pragmatism: Turkish-Russian relations after the su-24m incident. German Marshall Fund of the United States. Erişim Tarihi: 5 Mart 2017 <http://www.gmfus.org/publications/pride-and-pragmatism-turkish-russian-relations-after-su-24m-incident>
- Hill, F., & Taşpınar, Ö. (2006). Turkey and Russia: axis of the excluded? *Survival*, 48(1), 81–92.
- Hirschman, A. O. (1980). *National Power and the Structure of Foreign Trade*. CA: University of California Press.

- Hürriyet. (2015). *Rusya gazı keserse kısa vadede ısınma, elektrik ve sanayide alternatif zayıf*. Erişim Tarihi: 12 Nisan 2015, <http://www.hurriyet.com.tr/rusya-gazi-keserse-kisa-vadede-isinma-elektrik-ve-sanayide-alternatif-zayif-40022179>
- Kardaş, Ş. (2012). Turkey-Russia energy relations: the limits of forging cooperation through economic interdependence. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*, 67(1), 81–100. <https://doi.org/10.1177/002070201206700107>
- Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2011). *Power & Interdependence* (4th ed.). London: Pearson.
- Kiniklioğlu, S. (2001). Türk- Rus ilişkileri: Kasyanov ziyaretinin anatomisi. *Avrasya Dosyası*, 6(4), 155–164.
- Larrabee, S. F. (2010). Turkey's new geopolitics. *Survival*, 52(2), 157–180. <https://doi.org/10.1080/00396331003764686>
- Milliyet. (2006). *Hilmi Güler*. Erişim Tarihi: 3 Nisan 2015 <http://www.milliyet.com.tr/2006/01/04/ekonomi/eko02.html>
- NTV. (2015). *Rusya'nın gazı kesme ihtimali var*. Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016, <http://www.ntv.com.tr/ekonomi/rusyanin-gazi-kesme-ihtimali-var>
- Oneal, J. R., & Russett, B. M. (1997). The classical liberals were right: democracy, interdependence, and conflict, 1950-1985. *International Studies Quarterly*, 41(2), 267–293. <https://doi.org/10.1111/1468-2478.00042>
- Öniş, Z., & Yılmaz, Ş. (2015). Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region. *Third World Quarterly*, 37(1), 71–95. <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.1086638>
- Polachek, S. W. (1980). Conflict and trade. *Journal of Conflict Resolution*, 24, 55–78.
- Rzayeva, G. (2014). *Natural Gas in the Turkish Domestic Energy Market: Policies and Challenges*. OIES. Erişim Tarihi: 6 Ocak 2017, <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2014/02/NG-82.pdf>
- Shaffer, B. (2011). *Energy Politics*. University of Pennsylvania Press.
- Sözcü. (2015). *Moskova'ya ekonomimizi çökertecek kadar bağlıyız*. Erişim Tarihi: 12 Haziran 2017, <http://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/Kremlinya-ekonomimizi-cokertecek-kadar-bagliyiz-1000476/>
- Sputniknews. (2012). *Taner Yıldız'dan özel röportaj: Putin'in ziyareti önemli bir fırsat*. Erişim Tarihi: 11 Ağustos 2012, https://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/2012_12_06/Taner-Yildizdan-repotraj/
- Stegen, K. (2011). Deconstructing the “energy weapon”: Russia's threat to europe as case study. *Energy Policy*, 39(10), 6505–6513. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.07.051>
- Stocker, J. (2012). No EEZ solution: the politics of oil and gas in the eastern Mediterranean. *The Middle East Journal*, 66(4), 579–597.
- T24. (2015). *Rusya doğalgazı keserse Türkiye'nin gazı kaç gün yeter?* Erişim Tarihi: 28 Aralık 2015, <http://t24.com.tr/haber/rusya-dogalgazi-keserse-Turkiyenin-gazi-kac-gun-yeter>
- TBMM. (2012, Aralık). *Türkiye Büyük Millet Meclisi dışişleri komisyonu tutanak dergisi*. Erişimtarihi: 19 Nisan 2016, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=176
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2014, Ocak 12). *Türkiye ile Rusya Arasındaki Karşılıklı Güven Bölgenin Barış ve İstikrarına Katkı Yapacak*. Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2016, <http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/1534/Turkiye-ile-rusya-arasindaki-karsilikli-guven-bolgenin-baris-ve-istikrarina-katki-yapacak.html>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2017, Haziran 23). *Cumhurbaşkanı Erdoğan, Rusya devlet başkanı Putin ile telefonda Türk Akımı projesini görüştü*. Erişim Tarihi: 5 Mart 2018, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/77669/cumhurbaskani-erdogan-rusya-devlet-baskani-putin-ile-telefonda-turk-akimi-projesini-gorustu.html>

-
- Telli, A. (2017). Rusya-Türkiye ilişkilerinde Akkuyu'nun rolü: bağımlılık mı karşılıklı bağımlılık mı? *Alternatif Politika*, 156–181.
- TÜİK. (2018). *Turkish Statistical Institute*. Erişim Tarihi: 1 Eylül 2018, <http://www.tuik.gov.tr>
- Varol, T. (2015). Türkiye enerji güvenliği Rusya'ya gerçekte ne kadar bağımlı?, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, 10, 35–62.
- Waltz, K. N. (1970). The myth of national interdependence. In K. Charles (Ed), *The International Corporation*. Cambridge, MA: MIT Press.
-

BUSINESS

Sponsor Marka Kimlik Uyumunun Marka İmaj Transferi Üzerine Etkisi: Çoklu Fuar Sponsorluğunun Analizi

Influence of the Brand Identity Harmony on the Brand Image Transfer: Analyzing the Multiple Fair Sponsorship

Hasan AKSOY*

Öz

Sponsorluğun firmaların pazarlama performansı üzerinde önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada sponsorluk iletişim sürecine kavramsal bir yapı oluşturulması amaçlanmıştır. Kart Teknolojileri Fuarında (Cardist), katılımcı olan 210 kişiye uygulanarak gerçekleştirilen araştırma, etkinliğe sponsor olan altı marka (Hürriyet, Cnbc-e, BKM, Banksoft, Visa Card ve Master Card) ve etkinlik (Cardist) arasındaki ilişkiyi etkileyen faktörleri ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma, sponsorluk ile imaj transferi arasındaki bağlantıların daha iyi anlaşılmasını sağlayarak literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Sponsorlar ve desteklenen arasındaki uyumun, çoklu sponsorluk anlaşmalarında önemli olduğu, sponsor olan markaların sponsor olunan etkinliğin marka imajından faydalanmak istiyorsa, kendi marka konseptleriyle uyumlu etkinlikleri bulmaları gerekliliğinin vurgulanması çalışmanın en önemli bulgularından biridir. Ayrıca, çalışmada birden fazla markanın aynı etkinliğe sponsor olduğu durumda, bu markalar ve etkinliğin tek bir grup olarak algılandığı ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sponsorluk, Çoklu Sponsorluk, İmaj Transferi, Marka Kimliği.

Abstract

It is known that sponsorship has a significant impact on the performance of marketing. In the study, it was aimed to create a conceptual structure in the sponsorship communication process. The research conducted by Cardist in 210 exhibitors shows the factors affecting the relationship between the six brands sponsoring the event (Hürriyet, Cnbc-e, BKM, Banksoft, Visa Card and Master Card) and the event (Cardist). In this light, this paper aims to contribute to the literature by providing a better understanding of the links between sponsorship and brand image transfer. It is one of the most important findings of the study to emphasize that the harmony between sponsor and event is important in multiple sponsorship agreements and that the sponsor brands should be influenced by the image of the sponsored event. Furthermore, when more than one brand sponsors the same activity, it is claimed that these brands and the event are perceived as a single group.

Key Words: Sponsorship, Multiple Sponsorship, Image Transfer, Brand Identity.

Giriş

Küreselleşme günümüzün en önemli gelişmelerinden bir olup seksenlerin başında başlayan bu ekonomik, sosyal ve kültürel değişim firmaları da bu rekabet ortamında değişime zorlamıştır (Tekin, 2009). Televizyon reklamları gibi geleneksel kitle iletişim araçları, firmalar için ürünlerini tanıtmak ve satmak için, bu değişim döneminden önce, en etkin tutundurma aracı olarak görülmüştür. Küresel gelişmeler, yoğun rekabet, değişen ihtiyaçlar firmaları daha akıllı ve stratejik tutundurma yolları bulmaya zorlamaktadır (Fisk, 2005). Artan reklam kirliliği, tüketicilerin artık reklam izlemek istememeleri, bazı ürünlerin tanıtımlarının toplum için zararlı görüldüğü için düzenlemelere tabi tutulması firmaları tüketicilere ulaşmak için yeni yollar bulmaya zorlamıştır (Godin, 2001; Haris, 2005). Literatürde sponsorluğun, firmalara rekabet avantajı yaratmak, firma ve markanın görünürlüğünü arttırmak, rakiplerden farklılaşmak ve müşterilerle daha yakın ve anlamlı ilişkiler geliştirmek için, önemli olduğunun altı çizilmiştir (Meenaghan, 2001; Clow ve Baack, 2004).

Literatürde çoklu sponsorluğun markaların iletişim sürecine etkisi tartışılmaktadır. Çoklu sponsorluk anlaşmalarında bir etkinlik veya kişiye birden fazla firma sponsor olmaktadır. Literatürdeki araştırmalar, desteklenen etkinlik ile sponsor olan markalar arasındaki uyumun sponsorluk ilişkisi için fayda yarattığını da ortaya koymuştur (Meenaghan ve Shipley, 1999; Johar ve Pham, 1999). Çoklu sponsorluk anlaşmalarında etkinlik ve marka arasında gerçekleşen imaj transferi tarafların benzerliğinin derecesinden etkilenir. Davranışsal ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, hasanaks@gmail.com

kültürel benzerlikler ile olumlu tutum arasında önemli bir bağ vardır (Moghaddam, Perreault 1992; Rifon vd., 2004). Sponsorluk faaliyetinin tüketicinin kimlik ve imajı ile uyumlu olması, tüketicinin etkinliğe karşı olumlu tutum geliştirilmesini sağlar (Sirgy vd., 2007). Literatürdeki bazı çalışmalar çoklu sponsorluk anlaşmalarında markaların aynı konseptte sahip olması durumunda, hedef kitlenin sponsorluk faaliyetine olumlu tutum geliştireceğini ortaya koyarken, diğer araştırmalar ise sponsor ve sponsor olunan etkinliğin farklı kategoride olmasının hatırlanma açısından daha faydalı olduğunu ortaya koymuştur (Tripp vd., 1994; Simonson ve Nowlis, 2000)

Çalışmanın ana amacı; çoklu sponsorluğun markaların hedef kitleleri ile olan iletişim sürecine etkisini ortaya koymaktır. Bir kişi ya da etkinliğe birden fazla markanın sponsor olması çoklu sponsorluk olarak tanımlanmaktadır. Bu sebeple sponsorluk iletişim sürecine grup olgusunun etkisi araştırılacaktır. Çalışmada çoklu sponsorluğun, sponsor marka ve desteklenen etkinliğe algısal olarak katkıları ortaya konarak, şu sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır:

1. Etkinliği destekleyen markalar arasında imaj, bilgi transferi gerçekleşmekte midir?
2. Sponsor olunan etkinlikten, sponsor markalara imaj transferi gerçekleşmekte midir?
3. Sponsor ve etkinlik arasındaki uyumun ilişkinin üzerine etkisi nedir?

Çalışmanın ilk bölümünde sponsorlukla ilgili akademik literatüre yer verilmiştir. Daha sonra teorik altyapı, hipotez geliştirme süreci açıklanmış ve hipotezler eşliğinde yöntem ve sonuçlar paylaşılmıştır. En son olarak ise çalışmanın bulguları, öneriler ve kısıtlara yer verilmiştir.

Sponsorluk

Meenaghan (1991) sponsorluğun diğer tutundurma karması yöntemlerine göre daha etkili olduğu için pazarlamacıların ilgisini çektiğini ve reklamın yarattığı medya kirliliğinin önüne geçerek, tüketicilerin marka veya firmanın ürünlerine olumlu tutum geliştirdiğini öne sürmüştür. Son yıllarda, firmalar açısından pazarlama iletişimi açısından tutundurma karmasının önemli bir elemanı hale gelen sponsorluk faaliyetlerinde önemli bir artış olmuştur (Thwaites, 1994).

Önceki çalışmalarda akademisyenler tarafından sponsorluk kavramı tanımlanmaya çalışılmıştır. Rifon vd. (2004) sponsorluğu, firmaların hedef pazarını etkileyebilmek için bir kişi, etkinlik veya spor karşılaşması ile firma arasında bir bağ oluşturması olarak tanımlamıştır. Cornwell vd. (2000) ise sponsorluğu, firma ve diğer bir varlık arasında (kişi, etkinlik, spor karşılaşması) arasında meydana gelen kaynak değişimidir olarak tanımlamıştır. Meenaghan (1983) göre firmaların hedef pazarlarındaki müşterilerinin tutumlarını bir etkinliğe, aynı veya finansal ya da her iki şekilde de yardım sağlayarak olumlu yönde değiştirme aracıdır. Pope ve Voges (2000) göre sponsorun tutundurma stratejisini gerçekleştirmesi için, bir sponsor tarafından doğrudan bir etkinliğe, kişiye veya otoriteye kaynak (para, teçhizat, personel) sağlamanın sponsorluk olduğu ileri sürülmüştür. Literatürde, sponsorluğun tanımı yapılmış ve özellikleri üzerinde durulmuştur; Meerabeau, (1991), Javalgi vd. (1994), Meenaghan, (1991), Woods, (1993). Diğer çalışmalar firma amaçlarına ulaşmak ve hedef kitleye ulaşmada sponsorluğun rolünü analiz etmiştir; Gardner ve Shuman, (1987), Mason, (2005), Crowley, (1991), Parker, (1991). Sponsorluğun marka imajı ve kurumsal iletişim çabalarının etkisi diğer araştırmacılar tarafında incelenmiştir: Cliffe, (2005); Olsen ve Hill, (2006) ; Sandler ve Shani, (1993); Jalleh, (2002).

Meenaghan (1991) hedef kitleye etkin ve verimli bir şekilde ulaşabilmek için sponsorluğun diğer geleneksel tutundurma karması elemanlarıyla çok iyi uyum gösterdiğini ileri sürmüştür. Geleneksel pazarlama karması elemanlarına göre sponsorluğun önemli fayda ve avantajları bulunmaktadır. Bunlar; Sponsorluk, firmalara pazarlama açısından avantajlar

yaratmak ve pazarlama amaçlarını desteklemek ve geliştirmek açısından yardımcı olur. (Howard, 1995). Spor sponsorluğu, reklamları yapılması yasaklanan alkol ve sigara gibi ürünleri destekleyen bir iletişim aracı olmuştur. Günümüzde tüketicilere geleneksel tutundurma karması elemanları ile ulaşmak çok zorlaşmış olup, sponsorluk değer ve etkinliği ile fark yaratmaktadır. Marka ve tüketici farkındalığı yaratmada sponsorluk önemli bir iletişim aracı olmuştur. Aynı zamanda diğer iletişim araçlarına göre sponsorluk farklı coğrafya ve kültürlerde mesajın ulaştırılmasında firmalara yardımcı olmaktadır (Pickton ve Broderick, 2001).

Sponsorluğun firmanın iletişimin sürecine etkisi

Becker- Olsen vd. (2004) sponsor firma ve sponsor olunan kişi ve etkinlik arasında olan uyum ve marka kimliği benzerliği fazla olduğu durumlarda, az olduğu durumlara göre hedef kitle sponsor olunan firmaya daha fazla olumlu tutum geliştirmektedir. Bunun tersin etkinlik sponsorluğunda tanınmamış sponsor markalara izleyici daha fazla olumlu tutum geliştirmektedir (Lardinoit ve Derbaix, 2001). Hedef kitle özellikle, sanat festivalleri ve fuarlara sponsor olan firmalara karşı olumlu davranış geliştirmektedir (Quester ve Thompson, 2001). Sponsorluk faaliyetlerinde hedef kitle ile geliştirilen iletişimin başarısı, sponsor firmanın güncel ve başarılı sponsorluk politikalarına bağlıdır (Gwinner ve Eaton, 1999, s. 53). Sponsorluk politikalarını oluştururken yöneticilerin önündeki en önemli problem, markalarının kimliği ile uyumlu kimlik ve imaja sahip etkinlik veya izleyici kitleyi bulmaları olarak görülmektedir. Bir diğer problem ise firmanın mali kaynaklarının sponsor olunan varlığa bilinçli şekilde aktarılma zorunluluğudur (Cornwell, vd. , 2001). Sponsorlar bir birey, etkinlik ve sanatsal faaliyetleri desteklemelerinin sebebi marka farkındalığını tüketicilerin gözünde arttırmaktır (Quester, 1997). Literatürde ki genel bulguların tersine, Stewart ve Rice (1995) geleneksel tutundurma yöntemlerinden farklı olan sponsorluğun, firmanın satışlarına ve marka imajına katkısının fazla abartıldığını ileri sürmüştür. Sponsorluk yönetsel faktörlerden, hedef kitlenin özelliklerinden ve pazar özelliklerinden etkilenmektedir (Javalgi vd., 1994).

Sponsorluk türleri

Firmalar bir amaca, etkinliğe ya da bireye destekleyici olabilir. Fuar, sanatsal faaliyet ya da kongre sponsorluğunda, sponsorla ilgili her türlü logo, resim, isimler görünür şekilde etkinliklerde yer alır.

Etkinlik Sponsorluğu

Firma imaj ve kimliğine uyumlu, doğru etkinliğe sponsor olmak, firmaların satışlarını arttırmasına ve hedef kitle ile etkin iletişim kurulmasına yardımcı olur. Bir firmanın imajının olumlu yönde etkilenmesi veya değiştirilmesi için bir etkinlik ve işletme arasında, sosyal ya da spor sponsorluğu, faaliyetleri gerçekleştirilerek bir bağ oluşturulur (Zikmund ve D'Amico, 1997; Grohsvd, 2004; Close vd., 2006). İzleyiciler etkinliklere gönüllü olarak katılırlar ve bu durum sponsor işletmelere hedef kitleye kolay yoldan ulaşarak iletişim kurma imkanı tanır. Ukman (1995) etkinlik sponsorluğunu kullanan firmaların genellikle halk sağlığını olumsuz etkileyen alkol, sigara ve hazır gıda firmaları olduğunu ileri sürülmüştür. Yapılan akademik çalışmalar, etkinlik sponsorluğunun kullanıcılar (alkol, sigara, vb.) üzerinde bir satın alma etki yaratmadığını fakat kullanıcı olmayan izleyiciler üzerinde özendirici etki yarattığını ortaya koymuştur (Hoek vd., 1993). Firmalar, etkinlik sponsorluğuna marka konumlandırma stratejilerine yardımcı olması için başvurmaktadır. Konumlandırma stratejileriyle uyumlu olmayan etkinliklere sponsor olunması, markanın imajını olumsuz etkileyecektir (Gwinner ve Eaton, 1999).

Kültür ve Sanat Sponsorluğu

Kültür ve sanat sponsorluğu, firmaların bir festivale, sergiye, konsere, filarmonik orkestraya sponsor oldukları zaman gerçekleşir (De Pelsmacker vd., 2001). Günümüz

farkındalığı artan tüketicileri markaların kültür ve sanatı desteklemesini bir zorunluluk olarak görmektedir (Bulut ve Yumrukaya, 2009). Hedef kitlenin gözünde iyi niyet ve duygusal bağ oluşturmak için başvurulacak en önemli sponsorluk türü kültür ve sanat sponsorluğudur (Kavaklı, 2002). Kültür-sanat sponsorluğu ve spor sponsorluğu aynı amaca hizmet etseler de, hedef kitleye ulaşmak açısından belirgin farklılıkları bulunmaktadır. Kültür- sanat sponsorluğunda hedef kitlenin daha kısıtlı olması, hitap edilecek kitlenin belirlenmesinin daha zor olması spor sponsorluğuna göre önemli dezavantajlar olmasına rağmen yapılan sponsorluk faaliyetinin daha kolay bir şekilde hedef kitleye ulaştırılması en önemli avantajıdır (Okay, 1998).

Spor Sponsorluğu

Spor sponsorluğu, markaların görünürlük seviyesini arttırması, esnek olması sebebiyle firmalar için kullanılan en etkili iletişim aracı olmuştur (Kropp vd., 1999; Irwin ve Assimakopoulos, 1994). Firmalar, medyada görünürlüklerini arttırmak ve hedef kitleye ulaşabilmek için bir sporunun, bir spor turnuvasının bir futbol takımının sponsoru olabilir (Cornwell, 1995). Spor sponsorluğu ile ilgili ilk kanıtlara 1989 yılında, ticari bir organizasyonun spora sponsor olduğu bir sözleşmede rastlanmaktadır (Marshall ve Cook, 1992). Amerika'da 70'li yılların başında televizyon reklamlarında tütün ürünlerinin yasaklanması spor sponsorluğunun kullanımının arttığı görülmektedir. Spor ve sağlıklı yaşamın tüm yaş ve hayat tarzlarında görünür hale gelmesi spor sponsorluğunu firmalar için önemli hale getirmiştir. Diğer sponsorluk türlerine göre maliyetleri daha yüksek olmasına rağmen spor sponsorluğu, televizyon reklamları ile karşılaştırıldığında, daha düşük maliyetlere sahiptir (Brassington, 2000).

Fuar ve Festival Sponsorluğu

Fuar sponsorluğu, firmaların fuarlar içerisinde eğlence programlarını desteklemeleri, özel hizmet ve ürünlerin tanıtımları ve fuarın desteklenmesi olarak gerçekleştirilebilir (Moordian, 2001). Firmalar, farkındalığı ve dolayısıyla satışları arttırmak için özellikle pop müzik festivallerini desteklemeyi ve marka isimlerini festivaller ile ilişkilendirmeyi tercih etmektedir ve çabalarının sonucunu almak için yüksek görünürlüğü olan festivalleri seçmelidirler. Diğer sponsorluk türlerinde olduğu gibi sponsorluğun başarısı, sponsor firma ile etkinlik veya sanatçının imajı ve kimliğin arasındaki uyuma bağlıdır (Stone, 2008).

Çoklu sponsorluk ve marka imajı

Keller (1993) marka imajını, bir marka hakkında tüketicinin zihninde yer alan ve markanın özellikleri yardımıyla yansıtılan tüketici algıları olarak tanımlamıştır. Marka özellikleri ve bu özelliklerin tüketicilere hatırlattıklarına dair sahip oldukları tutumları da "marka imajı" olarak tanımlanmıştır (Doyle, 2003). Markalar, bir firmayı temsil eden semboller setidir. Tüketicinin markayı algılaması ve yorumlaması için bu semboller büyük önem arz eder. Örneğin, Gucci markasının imajı tüketiciler tarafından pahalı ve çekici olarak algılanmaktadır (Hannigton, 2004:). Firmalar istenilen marka imajına sahip olmak ve farkındalığı arttırmak için sponsorluk anlaşması yaparlar (Gwinner, 1997). Sponsorluk anlaşmalarının en önemli sebebi; firmaların, marka isimlerin veya belirli bir ürünü, sponsor olunan etkinliğin olumlu imajı ile tanımlamak arzusudur. Sponsor olunan organizasyon, etkinlik veya bireyin imajı sponsor olan firmanın imajını etkiler. Sponsor firmalar özellikle toplumun geneli tarafından takip edilen ve olumlu imajı olan etkinliklerle ilişkilendirilmeyi tercih ederler çünkü sponsorluk anlaşması sonucu tüketicilerin satın alma faaliyetlerine sponsor firmaları hatırlamaları beklenmektedir (Fernand vd., 1996; Mount ve Niro, 1995). Firma veya marka adı ve sponsor olunan etkinlik, kişi vs. arasında bir ilişki kurularak sponsor olunanın imajı paylaşılabilir (Javalgi vd, 1994). Bunun yanında sponsorluk anlaşmalarının temel amacı; olumlu marka imajı algısını geliştirmek ve olumlu tüketici davranışı geliştirmektir (Harvey, 2001).

Çoklu sponsorluk aynı spor karşılaşması, festivale veya etkinliğe birden fazla markanın sponsor olması durumu olarak tanımlanmaktadır. “Entitativity”, kavramı parçalardan oluşan bir grubun bir varlık, bir bütün olarak algılanmasıdır (Ip vd., 2005). Bir etkinliğe sponsor olan markalar ve etkinlik bir bütün veya saf bir varlık olarak algılanabilirler (Crawford vd., 2002 Ip vd., 2005; Brewer vd., 1996). Çoklu sponsorluk da tekli sponsorluğu göre sponsor olan marka sayısı daha fazladır. Bu süreçte sadece sponsor olunan organizasyondan sponsor markalara değil aynı zamanda sponsor markaların kendi arasında ve sponsor olunan markalardan organizasyona da bilgi transferi gerçekleşir.). Bu bilgi ve imaj transferinin başarılı olabilmesi için tarafların imajlarının birbirine çok yakın olmalıdır. Taraflar arasında yüksek uyum bulunduğu zaman sponsorlar hedef kitle tarafından daha kolay hatırlanmaktadır. (Chien, 2005; Grohs vd., 2004). Sponsorlar markalara yönelik olumlu tüketici tutumu sponsor olunan organizasyonu da etkilemektedir. (Zyman, 2005; Carillat vd., 2005; Ruth ve Simonin, 2003).

Marka kimliği

Her markanın markaya özel insani bir özelliği, kimliği vardır ve başarılı markaların en önemli özelliği güçlü bir marka kimliğine sahip olmalarıdır (Keller, 2003; Borça, 2002). Aaker’e (1997) göre markaların kişiliği; Heyecan verici, Samimi, Sofistike, Usta ve Sert olarak tanımlanmaktadır. Her bir kişilik özelliğinin alt- imaj özellikleri bulunmaktadır. Örneğin; samimiyet kişiliğine sahip olan markalar; neşeli, orijinal, gerçekçi; sofistike özelliğine sahip markalar; üst sınıf, etkileyici, feminen alt imaj özelliklerine sahiptir. Firmalar hedef kitlelerinin ilgisini çekebilmek ve daha rekabetçi olabilmek için havalı, sofistike, çağa uygun marka kimlikleri oluştururlar ve hedef kitlenin olmak istedikleri kişiye ulaşmalarına yardımcı olurlar (Klein 2002).

Teorik altyapı ve hipotezler

Bu çalışmada çoklu fuar sponsorluğuna kavramsal bir yapı oluşturulması amaçlanmıştır. Araştırmada, fuara sponsor olan markaların birbirlerinin imajından ve fuarın imajından etkilendikleri öngörülmektedir. Bunun ötesinde, çalışma birden fazla markanın sponsor oldukları etkinliklerde, etkinlik ve sponsorların tek bir grup olarak algılandıkları ileri sürülmektedir. Çalışmada, bir partnerden diğerine ve sponsor olunan fuardan sonra markalara gerçekleşecek bilgi, imaj transferinin araştırılması amaçlanmıştır. Aynı zamanda etkinlik ve diğer sponsorlardan gerçekleşecek imaj ve bilgi transferini etkileyen uyum ve aralarındaki bağın kuvveti gibi faktörlerde araştırılacaktır. Fuardan, sponsor markalara imaj ve bilgi transferi, *Etkinlik İmaj Transferi*” (EİT) olarak tanımlanmıştır. Sponsor markalar arasında gerçekleşen imaj transferi, *Marka İmaj Transferi*” (MİT) olarak tanımlanmıştır. Fuar öncesi ve sonrası konseptinde değişiklik olmayan markalar için ise, *Marka İmaj Koruma*” (MİK) tanımlaması yapılmıştır. Araştırmacılar tarafından sponsorluk anlaşmalarında; desteklenen, destekleyen ve hedef kitle arasında bir uyum olmalıdır (Dean, 1999). Firmalar “hale etkisi” yaratarak büyük etkinliklere karşı taraftarların oluşturduğu olumlu tutumları paylaşmayı amaçlamaktadır. Örneğin, olimpiyatlara sponsor olan firmalar, tüketiciler tarafından pazar lideri firmalar olarak algılanmıştır (Goodman, 2006). Sponsorluk aktivitesindeki, sponsor ve sponsor olunan etkinlik arasındaki uyum, sponsor olan markaların tüketici zihninde hatırlanmasını desteklediği için önemlidir (Rifon vd., 2004). Bu bulgular ışığında aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir;

H₁. Çoklu sponsorlukta, markalar etkinliğe sponsor olduğu zaman, söz konusu markalar ve olay tek bir grup, varlık olarak algılanmaktadır.

H₂. Fuar ile aynı konseptte sahip sponsor markalara fuardan gerçekleşecek (bilişim) etkinlik imaj transferi, farklı konseptte sahip sponsor markalara gerçekleşecek etkinlik imaj transferiyle karşılaştırıldığında, daha başarılı olacaktır.

H₃: Marka imajı koruma etkinlikten farklı konseptte sahip markalar arasında, etkinlikle aynı konseptte sahip olan markalardan daha başarılı gerçekleşecektir.

H₄: Marka imajı transferi etkinlikten farklı konseptte sahip markalar arasında, etkinlikle aynı konseptte sahip olanlardan daha başarılı gerçekleşecektir.

H₅: Fuar ile aynı konseptte sahip markalar arasında marka imaj transferi, marka imajı korumadan daha başarılı gerçekleşecektir.

H₆: Etkinlikle aynı konseptte sahip markalar arasında Etkinlik İmaj Transferi, Marka İmaj Transferinden daha başarılı gerçekleşecektir.

Metodoloji

Kart ve Akıllı Teknolojiler Fuarı (Cardist) çalışmanın uygulamasının yapıldığı fuar olmuştur. 136 markanın ağırlandığı fuar İstanbul Lütfi Kırdar Uluslararası Kongre ve Sergi Sarayı'nda 12-14 Mayıs 2010 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Katılımcıların fuara giriş için ödeme yapma ve giriş kartlarını alma süreçlerinin sonunda etkinlik (Cardist Fuarı), sponsor olan markalar (Visa Card, Master Card, BankSoft, BKM, Cnbc-e, ve Hürriyet) ve sponsor olmayan markaların (İş bankası, Kanal D, Sabah) slogan, logo ve marka mesajlarının yer aldığı soru yapıları sunulmuştur. Sponsor olmama durumu; sponsor markaların kategorilerine göre belirlenen firmalar, çoklu sponsorluğun markalar üzerindeki görelî etkisini ortaya koymak ve katılımcıların farkındalığını ölçmek için çalışmaya katılmıştır.

Katılımcıların, —samimiyet, —heyecan, —sofistike kişilik özelliklerine bağlı olarak çoklu sponsorluk faaliyeti öncesi markalar ve etkinliğin imaj yapılarının belirlenmesi istenmiştir. Fuar çıkışında, fuar içerisinde en az 2 saat kalmak şartıyla bilgileri ve cevaplama sıraları takip edilerek anketlerine numaralar verilerek kayıt edilen, katılımcıların fuar sonrası farkındalıklarını ölçmek ve fuar öncesi imaj algılarıyla karşılaştırmak için aynı katılımcılara sponsor markalar ve etkinliğin algı imajları bir kez daha sorularak algı değişimleri saptanmıştır. Çalışmada yapılan kategorizasyon sponsor olan markaların ve etkinliğin konseptlerinin benzer olma veya olmama durumuna göre yapılmıştır. Fuarın konsepti olan “bilişim konsepti” ve “bilişim konseptine sahip değil” olarak iki gruba ayrılmıştır. Etkinlikten sponsor altı markaya ve sponsor markaların kendi arasında gerçekleşecek imaj transferinin üzerindeki her sponsorun ve etkinliğin kategorisinin etkisi araştırılmıştır. “Etkinlik İmaj Transferi”; “Marka İmaj Transferi”; “Marka İmajı Koruma” kavramları çalışmada araştırılan hedef kitlenin algısını belirleme kriterleridir. Uygulanan anket sonucunda katılımcıların öncelikle sponsor marka ve etkinliğin kategorilerini belirlemeleri istenmiştir (bilişim konsepti- bilişim konseptinde değil) ikinci aşamada sponsor marka ve etkinliğin, fuar öncesi ve fuar sonrası imajlarını nasıl algıladıkları ortaya konmuştur. Sonuçlara göre markaların etkinlik öncesi imajlarının tüketiciler tarafından etkinlik sonrası farklı algılanması, değişmesi imaj transferi durumunu ortaya koymuştur Katılımcıların fuar öncesi marka imaj algılarının öğrenilmesi için kayıt olma işleminden sonra fuara sponsor olan ve olmayan markaların isim, mesaj ve internet sitelerinden alınan resim, logo ve sloganların yer aldığı broşürler sunulmuş, —samimiyet, —heyecan, —sofistike imajlarına bağlı olarak markaların ve etkinliğin, fuar ve gerçekleştirilen çoklu sponsorluk faaliyeti öncesi imajlarının belirlenmesi istenmiştir. Markalar ve fuarın imaj algıları yüzdesel olarak belirlenmiştir. Firmaların fuar sonrası, markaların ve etkinliğin imaj algılarının belirlenmesi için bağımlı gruplar arasında Friedman testi uygulanmış ve imaj ölçüm değerleri 5’li likert ölçeğine bağımlı olduğundan yaklaşık 210 verinin ortalaması kullanılmış ancak buna rağmen ölçümler normal dağılımı sahip olmadığı için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Fuar öncesi ve sonrası veriler farklı özellikte olduğu için formülasyon ile birbirlerine uyumlu hale getirilmiştir. Kategorik değişkenler arasında bağımlılık analizi için, 2 değişkenli çapraz tablolar alınmış ve ki-kare testi uygulanmıştır. Fuar öncesi ve sonrası imaj transfer

oranlarının karşılaştırılmasında 2 bağımsız grup oranının testi için t-testi kullanılmıştır. Araştırmanın büyüklüğü 30 kişi üzerinde yapılan pilot çalışmayla belirlenen varyans değerleriyle hesaplanmıştır. Ayrıca uyumun etkisinin ortaya konabilmesi için her markanın ve fuarın konsepti belirlenebilmesi için tek örneklem t-testi uygulanmıştır. Araştırmada I. Tip hata $\alpha=0.20$ düzeyinde kabul edilmiş ve 30 ön ankette belirlenen samimiyet, heyecan ve sofistike ölçümlerinin standart sapma değerleri sırasıyla 1.12, 0.96 ve 1.52 olarak belirlenmiştir. En yüksek yaygınlık sofistike değerinde olduğundan araştırmanın büyüklüğünde bu ölçümlerin varyansı kullanılmıştır. Ölçümlerin arasındaki farklılığın $\alpha= 0.20$ düzeyinde anlamlı olacağı kabul edilmiştir. Belirli bir güven düzeyindeki standart değer $s=$ Standart sapma Ankette az da olsa bazı cevapsız bırakmaların olabileceği düşüncesiyle araştırmada 300 kişiye anket uygulanmış fakat bu anketler arasından 210 adeti çalışmada kullanılmaya uygun bulunmuştur. Soruların güvenilirliği araştırdığımızda şu sonuçlara ulaştık; Samimiyet 8 soruluk ölçeğin güvenilirliği 0.773, Heyecan 10 soruluk ölçeğin güvenilirliği 0.822, Sofistike 5 soruluk ölçeğin güvenilirliği 0.904.

Katılımcılar

Cardist Fuarı, 12 Mayıs 2010 tarihinde gerçekleştirilmiş olup 6700 kişi katılmıştır. Çalışmaya katılanların 10'u akademik personel, 19'u asistan, 52'si bankacı, 2'si danışman, 46'sı yönetici, 13'ü finansçı, 19'u işsiz, 33'ü öğrenci, 3'ü öğretmen, 4'ü pazarlamacı, 2'si reklamcı, 5'i serbest meslek sahibi, 2'si sigortacıdır. Katılımcıların % 57'si bayan ve % 43'ü erkektir. Katılımcılara, anket soruları fuara katılmadan ve fuarakatıldıktan sonra verilmiş ve çalışmaya yardımcı olmaları istenmiştir.

Çalışma bulguları

Çalışmada sponsor olan altı marka, sponsor olmayan üç markanın marka konseptlerinin ilk aşamada belirlenmesi amaçlanmıştır. Katılımcılara, 5'li Likert ölçeğine göre (X markasının ürün kategorisi bilişim ve kart teknolojileri ile ilgilidir) her bir markanın —Bilişim Teknolojisi marka konseptine sahip olup olmadığı sorulmuş ve bu sonuçlara göre markalar ayrıma tabi tutulmuştur. Aşağıda Tablo-1'da sponsor markaların marka kategorileriyle ilgili katılımcıların görüşlerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Sponsor marka konseptleri

Sponsorlar	df	Test Değeri=2		Test değeri=3		Test Değeri=4	
		t	p	t	p	t	p
Master Card	209			38,460	0,001	13,455	0,001
Visa Card	208			35,243	0,001	12,400	0,001
BKM	209			35,209	0,001	12,803	0,001
BankSoft	210			39,776	0,001	14,842	0,001
Hürriyet	207	-18,908	0,001				
Cnbc-e	210	-37,020	0,001				

Katılımcıların, sponsor firmaların konseptlerinin bilişim konseptinde ile ilişkisine yönelik algıları tek örneklem t-testi sonuçları Tablo-1'de gösterilmiştir. İlk olarak test değeri 3 (Fikrim Yok) alınarak yapılan tek örneklem t-testi sonucunda bütün sponsor firmalar için algıların istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklı olduğu gözlemlenmiştir ($p<0.001$). Bu farklılığın, t değeri pozitif olan sponsorlar için katılıyorum, t değeri negatif olan sponsorlar için katılmıyorum şeklinde olduğu değerlendirilmiştir. t-değeri pozitif olan sponsor firmalar için test değeri 4 alınarak; t değeri negatif olan sponsor firmalar için ise test değeri 2 alınarak deneklerin algılarının kesinlikle katılıyorum-kesinlikle katılmıyorum düzeyinde olup olmadığı sınıanmıştır. Elde edilen analiz sonucuna göre deneklerin, Master card, Visa card, Banksoft ve Bkm için algıları $p<0.001$ düzeyinde kesinlikle katılıyorum olarak bulunurken, deneklerin Hürriyet, Cnbc-e için algıları ise $p< 0.001$ düzeyinde kesinlikle katılmıyorum olarak orta çıktığı

gözlemlenmiştir. Buna göre deneklerin sponsor firmaların ürün kategorilerinin bilişim ve kart teknolojileri ile ilgisine yönelik algılarının ayırt edici bir özellik niteliğinde olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Tablo 2: Katılımcıların sponsor markaları konsept algıları

Bilişim Konsepti	Bilişim Konseptine Sahip Değil
Master Card	Hürriyet
Visa Card	
BKM	Cnbc-e
BankSoft	

Tablo 2’de, katılımcıların, bankacılık ve bilişim sektöründe olan MasterCard, Visa Card, Banksoft ve BKM marka ve firmalarını etkinliğin marka konseptiyle uyumlu görmüşlerdir. Basın yayın ve medya sektöründe olan, Hürriyet ve Cnbc-e markaları ise katılımcılar tarafından etkinlikle aynı konseptle sahip olarak algılanmamıştır.

Tablo 3: Katılımcıların sponsor olmayan markaları konsept algıları

Sponsorlar	df	Test Değeri=2		Test değeri=3		Test Değeri=4	
		t	p	t	p	t	p
İş bankası	209			12,394	0,001	1,917	0,057
Kanal D	210	-6,664	0,001	-21,713			
Sabah	208	-6,559	0,001	-22,213			

Deneklerin, sponsor olmayan firmaların ürün kategorilerinin bilişim ve kart teknolojileri ile ilgisine ilişkin algıları üzerine yapılan tek örneklem t-testi sonuçları Tablo-3 ‘de verilmiştir. İlk olarak test değeri 3 (Fikrim Yok) alınarak yapılan tek örneklem t-testi sonucunda bütün sponsor firmalar için algıların istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklı olduğu gözlemlenmiştir ($p < 0,001$). Bu farklılığın, t değeri pozitif olan sponsorlar için katılıyorum, t değeri negatif olan sponsorlar için katılmıyorum şeklinde olduğu değerlendirilmiştir. t-değeri pozitif olan sponsor firmalar için test değeri 4 alınarak; t değeri negatif olan sponsor firmalar için ise test değeri 2 alınarak deneklerin algılarının kesinlikle katılıyorum-kesinlikle katılmıyorum düzeyinde olup olmadığı sınanmıştır. Elde edilen analiz sonucuna göre deneklerin, İş Bankası ile ilgili algıları $p < 0,001$ düzeyinde katılıyorum olarak çıkmıştır. Deneklerin Kanal D ve Sabah için algıları ise $p < 0,001$ düzeyinde kesinlikle katılmıyorum olarak orta çıktığı gözlemlenmiştir. Buna göre deneklerin sponsor firmaların ürün kategorilerinin bilişim ve kart teknolojileri ile ilgisine yönelik algılarının ayırt edici bir özellik niteliğinde olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

Markaların Fuar Öncesi Algılanan İmajları

Aşağıda Tablo 4’de fuar katılımcıları tarafından markaların fuar öncesi algılanan imajlarına yer verilmiştir. Fuara katılan markaların ve fuarın fuar öncesi imaj algılarının ortaya konabilmesi için her katılımcıya markaların ve fuarın logolarının, sloganlarının ve marka bilgilerinin olduğu broşürler katılımcılara sunulmuş ve 3 marka kimliği (Heyecan verici, Sofistike, Samimi) özelliğinden hangisine sahip oldukları katılımcılara sorulmuş ve cevaplara aşağıdaki tabloda yüzdesel olarak yer verilmiştir.

Tablo 4: Markaların fuar öncesi algılanan imajları

Marka	Samimiyet	Heyecan Verici	Sofistike	Toplam
MasterCard	28- %13,4	154- %73,7	27- %12,9	209
Visa Card	19- %9,1	28- %13,5	161- %77,4	208
Hürriyet	174 %84,1	30 %14,5	3- %1,4	207
Cnbc-e	34- %16,2	167- %79,5	9- %4,3	210
Banksoft	6- %2,9	144- %68,6	60- %28,6	210
BKM	1- %0,5	107- %51,2	101- %48,3	209
Cardist	1- %0,5 4	4- %1,9	204- %97,6	209

Kanal D	176- %83,4	33- %16,1	1-%0,5	210
İş Bankası	134- %64,1	49-%23,4	26- %12,4	209
Sabah	185-%88,9	22-%10,6	6,1 %0,5	208
Hürriyet	174- %84,1	30- %14,5	3-%1,4	207

Katılımcılar, fuara katılmadan önce yapılan çalışmada MasterCard'ın (%73,7) imajının Heyecan Verici olduğunu belirtmiştir. Katılımcılar VisaCard'ın (%77,4) imajını ise Sofistike bulmuştur. Hürriyet markasının fuar öncesi imajı Samimi (%84,1) olarak algılanmıştır. Cnbc-e (%79,5), Banksoft (% 68,6) ve BKM (%51,2) markaları ise fuara katılmadan önce tüketiciler tarafından Heyecan Verici olarak algılanmışlardır. Cardist (%97,7) fuarı ise katılımcılar tarafından Sofistike olarak algılanmıştır. Fuara sponsor olmayan Kanal D (%83,4), İş Bankası (% 64,1) ve Sabah (%88,9) markalarının fuar öncesi imajı ise Samimi olarak algılanmıştır.

Sponsor Markaların Fuardan Sonra Algılanan İmajı

Aşağıda Tablo- 5'te etkinliğe sponsor markaların katılımcılar tarafından fuardan sonra algılanan imalarına yer verilmiştir. Firmaların fuar sonrası, markaların ve etkinliğin imaj algılarının belirlenmesi için bağımlı gruplar arasında Friedman testi uygulanmış ve imaj ölçüm değerleri 5'li likert ölçeğine bağımlı olduğundan yaklaşık 210 verinin ortalaması kullanılmış ancak buna rağmen ölçümler normal dağılımı sahip olmadığı için parametrik olmayan testler kullanılmıştır

Master Card markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=131,202, $p<0,001$) en yüksek değer olan 3.79 ile Heyecan Verici olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmemiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce Heyecan Verici olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da heyecan verici olarak algılamıştır. Visa Card markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı Ki-Kare=78,772, $p<0,001$) en yüksek değer olan 3.61 ile Heyecan Verici olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce Sofistike olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da heyecan verici olarak algılamıştır. Hürriyet markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=89,259, $p<0,001$) en yüksek değer olan 3.88 ile Samimi olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmemiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce samimi olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da samimi olarak algılamıştır. Cnbc-e markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=125,264, $p<0,001$) en yüksek değer olan 3.37 ile Samimi olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce heyecan verici olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da samimi olarak algılamıştır. Banksoft markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=224,490, $p<0,001$) en yüksek değer olan 4,25 ile Sofistike olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce heyecan verici olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da sofistike olarak algılamıştır. BKM markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=227,230, $p<0,001$) en yüksek değer olan 4,25 ile Sofistike olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce heyecan verici olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da sofistike olarak algılamıştır. Cardist markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=307,131, $p<0,001$) en yüksek değer olan 4,53 ile Sofistike olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmemiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce sofistike olarak algıladıkları marka imajını, fuar sonrası da sofistike olarak algılamıştır.

Tablo 5: Etkinliğe sponsor markaların fuardan sonra algılanan imajı

Sponsor		Algılanan İmaj			Ki-Kare	p
		Samimi	Heyecan Verici	Sofistike		
Master Card	n	209	209	209	132,202	<0,001
	Ortalama	3,10	3,79	2,64		
	Std. Spm.	0,90	0,71	0,97		
Visa Card	n	209	209	209	78,772	<0,001
	Ortalama	2,86	3,61	2,49		

	Std. Spm	0,74	0,91	0,86		
Banksoft	n	210	210	210	224,490	<0,001
	Ortalama	2,42	3,02	4,25		
	Std. Spm	0,68	0,63	0,90		
BKM	n	209	209	209	227,230	<0,001
	Ortalama	2,42	2,97	4,25		
	Std. Spm	0,63	0,68	0,81		
Cardist	n	209	209	209	307,131	<0,001
	Ortalama	2,84	3,51	4,53		
	Std. Spm	0,57	0,63	0,52		
Hürriyet	n	207	207	207	89,259	<0,001
	Ortalama	3,88	3,35	2,86		
	Std. Spm	0,81	1,02	1,31		
CNBC-e	n	210	210	210	125,264	<0,001
	Ortalama	3,37	3,04	2,13		
	Std. Spm	0,90	0,76	0,83		

Aşağıda Tablo- 6'da etkinliğe sponsor olmayan markaların katılımcılar tarafından fuardan sonra algılanan imalarına yer verilmiştir. Firmaların fuar sonrası, markaların ve etkinliğin imaj algılarının belirlenmesi için bağımlı gruplar arasında Friedman testi uygulanmış ve imaj ölçüm değerleri 5'li likert ölçeğine bağımlı olduğundan yaklaşık 210 verinin ortalaması kullanılmış ancak buna rağmen ölçümler normal dağılımı sahip olmadığı için parametrik olmayan testler kullanılmıştır. Kanal D markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=120,189, $p<0,001$) en yüksek değer olan 3,21 ile Samimi olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmemiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce samimi olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da samimi olarak algılamıştır. İş Bankası markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=122,370, $p<0,001$) en yüksek değer olan 2,99 ile Samimi olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmemiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce samimi olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da samimi olarak algılamıştır. Sabah markası tüketiciler tarafından fuar sonrası imajı (Ki-Kare=104,791, $p<0,001$) en yüksek değer olan 2,84 ile Samimi olarak algılanmış ve fuar öncesi imajı değişmemiştir. Tüketiciler fuara katılmadan önce samimi olarak algıladıkları markayı, fuar sonrası da samimi olarak algılamıştır.

Tablo 6: Sponsor olmayan markaların fuardan sonra algılanan imajı

Sponsor	Algılanan İmaj			Ki-Kare	p
	Samimi	Heyecan Verici	Sofistike		
Kanal D	n	210	210	120,189	<0,001
	Ortalama	3,21	2,94		
	Std. Spm	0,74	0,65		
İş Bankası	n	209	209	122,370	<0,001
	Ortalama	2,99	2,98		
	Std. Spm	0,71	0,59		
Sabah	n	208	208	122,370	<0,001
	Ortalama	3,37	3,04		
	Standart Sapma	0,90	0,76		

Hipotez Sonuçları

H₁. Çoklu sponsorlukta, markalar etkinliğe sponsor olduğu zaman, söz konusu markalar ve olay tek bir grup, varlık olarak algılanmaktadır. (Kabul Edildi)

Tablo 7: Grup olarak algılanma

Grup Oluşturuyor	n	%
Kesinlikle Katılmıyorum	24	11,4
Katılmıyorum	25	11,9

Kısmen Katılmıyorum	10	4,8
Fikrim Yok	7	3,3
Kısmen Katılıyorum	15	7,1
Katılıyorum	70	33,3
Kesinlikle Katılıyorum	59	28,1

Tablo-7’de, 7’li Likert ölçeğine göre —Etkinlik ve Sponsor Olan Markaların Bir Grup, Varlık Olarak algılanma düzeyinin normal dağılıma sahip olmadığı görülmektedir (Kolmogorov-Smirnov $Z=4,371$, $p<0,001$).

Tablo 8 : Etkinlik ve sponsor olan markaların bir grup, varlık olarak algılanma düzeyi

Değer	n	Enk	Medyan	Enb	Ort.	Std. Sp.
Grup Olarak Algılanma	210	1	6	7	4.952	2.144

Tablo-8’de, Grup olarak algılanma düzeyi 4 üzerinden değerlendirildiğinde parametrik olmayan Run testi uygulandığında ($custom=4$) fuar ve sponsor markaların bir varlık, grup olarak algılandığı görülmüştür ($Z= -114,371$, $p<0,001$). Çalışmaya katılanlar fuar ve fuara sponsor olan markaları bir grup formunda, bir varlık olarak algılamıştır.

H₂. Fuar ile aynı konseptte sahip sponsor markalara fuardan gerçekleşecek (bilişim) etkinlik imaj transferi, farklı konseptte sahip sponsor markalara gerçekleşecek etkinlik imaj transferiyle karşılaştırıldığında, daha başarılı olacaktır (Kabul Edildi).

Tablo 9: Fuar ile aynı konseptte sahip grup ile farklı konseptte sahip grubun eit karşılatırması

İmaj Transferi	Bilişim Konsepti	Bilişim Konsepti Olmayan	p
EİT	% 50	% 0	0,046

Etkinlikle aynı konseptte sahip markalara etkinlikten imaj transferi gerçekleşirken, etkinlikten farklı konseptte sahip markalara etkinlik imaj transferi gerçekleşmemiştir. Bu yüzden sadece gruplar arasında gerçekleşen etkinlik imaj transferi oranlarına göre iki oran t-testi yapılmıştır. Katılımcılar fuara katılan sponsor markalar ve etkinliği bir grup, varlık olarak algılamalarına rağmen sadece etkinlikle uyumlu konseptte sahip olan markalara etkinlik imaj transferi gerçekleşmiştir. Etkinlikle aynı konseptte sahip marka grubu arasında gerçekleşen etkinlik imaj transferi, etkinlikten farklı konseptte sahip olanlardan daha başarılıdır yargısı ($p<0,005$) anlamlılık düzeyinde kabul edilmektedir.

H₃. Marka imajı koruma etkinlikten farklı konseptte sahip markalar arasında, etkinlikle aynı konseptte sahip olan markalardan daha başarılı gerçekleşecektir. (Kabul Edilmedi).

Tablo 10: MİK-MİK karşılaştırması

MARKA İMAJİ KORUMA	MARKA İMAJİ KORUMA	t	p
MasterCard: Heyecan-Heyecan %64,9	Hürriyet: Heyecan-Heyecan %59,8	0,961	0,337

Fuardan önce MasterCard’ın imajını Heyecan Verici bulanların % 64,9’u fuardan sonrada markanın imajını yine Heyecan Verici bulmuştur. Fuardan önce Hürriyet markasının imajını Heyecan Verici bulanların % 59,8’i fuardan sonrada markanın imajını yine Heyecan Verici bulmuştur. Yapılan analiz sonucunda ($t= 0,961$, $p=0,337$) etkinlikle aynı konseptte sahip olan ve olmayan markalar arasında ki Marka İmajı Koruma durumunda anlamlı bir fark görülmemiştir. Hipotez kabul edilmemiştir.

H₄: Marka imajı transferi etkinlikten farklı konseptte sahip markalar arasında, etkinlikle aynı konseptte sahip olanlardan daha başarılı gerçekleşecektir (Kabul Edildi).

Tablo 11: MİT-MİT karşılaştırması

MARKA İMAJİ TRANSFERİ	MARKA İMAJİ TRANSFERİ	t	p
Visa: Sofistike-Heyecan %60,9	Cnbc-e: Heyecan-Samimi %78,3	3,157	<0,001

VisaCard markasını fuardan önce Sofistike imajıyla algılayanların % 60,9'u, fuara katıldıktan sonra markayı Heyecan Verici olarak algılamıştır. Fuardan önce Cnbc-e markasını Heyecan Verici olarak algılayanların % 78,3'ü fuara katıldıktan sonra markayı Samimi olarak algılamışlardır. Etkinlikten farklı konseptte sahip markalar arasındaki marka imaj transferi etkinlikle aynı konseptte sahip olanlardan daha başarılı gerçekleşmiştir.

H₅: Fuar ile aynı konseptte sahip markalar arasında marka imaj transferi, marka imajı korumadan daha başarılı gerçekleşecektir. (Kabul Edilmedi).

Tablo 12: MİT-MİK karşılaştırılması

MARKA İMAJ TRANSFERİ	MARKA İMAJ KORUMA	t	p
MasterCard: Heyecan-Heyecan %64,9	Visa: Sofistike-Heyecan%60,9	0.745	0.457

Fuardan önce MasterCard'ın imajını Heyecan Verici bulanların % 64,9'u fuardan sonrada markanın imajını yine Heyecan Verici bulmuştur. VisaCard markasını fuardan önce Sofistike imajıyla algılayanların % 60,9'u, fuara katıldıktan sonra markayı Heyecan Verici olarak algılamıştır. Yapılan analiz sonucunda (t=0,745, p=0,457) aynı konseptte sahip markalar arasında Marka imaj Transferi ve Marka İmajı Koruma durumları karşılaştırıldığında anlamlı bir fark görülmemiştir.

H₆: Etkinlikle aynı konseptte sahip markalar arasında Etkinlik İmaj Transferi, Marka İmaj Transferinden daha başarılı gerçekleşecektir. (Kabul Edildi).

Tablo 13: MİT-EİT karşılaştırılması

MARKA İMAJ TRANSFERİ	ETKİNLİK İMAJ TRANSFERİ	t	p
Visa: Sofistike-Heyecan %60,9	Banksoft: Heyecan-Sofistike %86,1	-13,316	<0,001
Visa: Sofistike-Heyecan %60,9	BKM: Heyecan-Sofistike %84,1	-12,025	<0,001

Etkinlikle aynı konseptte sahip markalar arasında gerçekleşecek Etkinlik İmaj Transferi, grubun etkinlikle beraber bir varlık olarak algılanması yüzünden Marka İmaj Transferinden daha başarılı gerçekleşecektir. VisaCard markasını fuardan önce Sofistike imajıyla algılayanların % 60,9'u, fuara katıldıktan sonra markayı Heyecan Verici olarak algılamıştır. Banksoft markasını fuardan önce Heyecan Verici imajıyla algılayanların % 86,1'i, fuara katıldıktan sonra markayı Sofistike olarak algılamıştır (t=-13,316, p<0,001). BKM markasını fuardan önce Heyecan Verici imajıyla algılayanların % 84,1'u fuara katıldıktan sonra markayı Sofistike olarak algılamıştır (t=-12,025, p<0,001). Etkinlikle aynı konseptte sahip olan markalara gerçekleşen Etkinlik İmaj Transferi, Marka İmaj Transferinden daha başarılı gerçekleşmiştir. Hipotez kabul edilmiştir.

Sonuçlar

Çalışmanın amacı; sponsorluğun, firmalara ve sponsor olunan etkinliğe olan etkilerini araştırmak ve bu konu ile ilgili mevcut bilgi ve literatüre katkıda bulunmaktır. Çalışmada çoklu sponsorluktaki imaj transferinde, (a) grup etkisi, (b) etkinlik ve sponsor arasındaki uyum arasında bir ilişki bulunmuştur.

Grup Olarak Algılanmanın İmaj Transferi Üzerine Etkisi; Çoklu sponsorluk anlaşmalarında birden fazla marka ve etkinlik arasında imaj transferi araştırılırken, marka kaldırıcında bu çalışmadan farklı olarak tek marka ve tek etkinlik arasındaki imaj transferi araştırılmıştır. Çalışmaya katılan markalar ve etkinlik bir varlık olarak görmelerine rağmen, imaj transferinde etkinlikle aynı konseptte sahip olan marka grubu ve etkinlikten farklı konseptte sahip marka grubuna verdikleri cevaplarda markaların katıldıkları fuarın konseptiyle uyumlarına, benzerliklerine bağlı olarak imaj transferi ile ilgili görüşleri değişiklik göstermiştir. Örneğin sadece etkinlikle aynı konseptte sahip markalara, etkinlikten imaj transferi gerçekleşmiştir. Etkinliğe sponsor olmayan markalar grubunun fuardan önce ve sonra

imajlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Markalar bir grup formunda görülmedikleri için bu grup içindeki markalar arasında ve etkinlikten markalara imaj transferi gerçekleşmemiştir. Sponsor olmayan markalar grup formunda görülmedikleri için gruptan bağımsız görülmüş ve araştırılan imaj transferleri (EİT, MİT) gerçekleşmemiştir. Çoklu sponsorluk ve grup kavramının sponsorluk ve imaj transferi ve marka imaj koruma üzerinde etkisi bu şekilde görülmüştür.

Etkinlik ve İmaj Transferi; Araştırmada, çoklu sponsorluk gerçekleştiren markalar arasında (birden fazla markanın bir etkinliğe sponsor olması) bir marka ile diğerleri arasında gerçekleşen anlam transferi (MİT) veya sponsor olunan etkinlikten sponsor markalara gerçekleşen anlam transferi (EİT), etkinlik ve marka imaj transferini ifade etmektedir. Carillat (2005) yaptığı çalışmada, spor sponsorluğunda yapılan, çoklu sponsorluk anlaşmalarında marka imaj ve etkinlik imaj transferinin gerçekleştiğini belirtmiştir. Bulunan sonuçların bu çalışmadan farkı ise; marka imaj transferi sadece etkinlikle aynı konsepte sahip markalar arasında gerçekleşirken, etkinlikten imaj transferi farklı konsepte sahip markalarda gerçekleşmiştir. Roy ve Cronwell (2003) çoklu sponsorlukta, benzer özellik gösteren sponsor markalar sponsor olunan etkinlikle daha uyumlu olarak algılandığını vurgulamıştır. Sponsor ve etkinlik uyumu izleyicilerin sponsorlara karşı olumlu tutum geliştirmesini sağlamaktadır. Bu sonuçlar, bu çalışmada bulunan sonuçları da desteklemektedir. Zdrovkovic (2008) sponsor ve sponsor olunan arasındaki uyumun aralarında güçlü bir bağ kurmalarına yardımcı olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmadan farklı olarak tekli sponsorluk anlaşmalarında gerçekleşecek bilgi transferinin çoklu sponsorluğa göre daha başarılı olacağını ileri sürmüştür.

Çalışmada katılımcı olarak Cardist fuarına katılan iyi eğitilmiş, üst gelir grubunda yer alan yönetici, akademisyen ve bankacılara, iyi bildikleri dünya ve Türkiye çapında büyük firmalarla ilgili fuar öncesi ve fuar sonrası imaj durumları ve değişimleri ile ilgili sorular sorulmuştur. Etkinlikle aynı konsepte sahip markalar arasında ve etkinlikten farklı konsepte sahip markalar arasında imaj transferinin olduğu sonuçlarına varılmıştır. Fuar ve markalar, tüketiciler tarafından bir grup formunda görülse ve bir varlık olarak algılansa bile, sadece etkinle aynı konsepte sahip olan markalara, etkinlikten imaj transferi gerçekleşmiştir.

Etkinlikten farklı konsepte sahip olan markalar arasında ise sadece marka imaj transferi gerçekleşmiştir. Ancak markalar arası imaj transferinde, etkinlikten farklı konsepte sahip markalar etkinliğin imajından etkilenmedikleri için marka imaj transferi, etkinlikle aynı konsepte sahip marka grubundan daha başarılı gerçekleşmiştir. Sponsor olmayan markalar ise fuar öncesi mevcut imajlarını korumuş ve kendi aralarında veya etkinlikten bir imaj transferi gerçekleşmemiştir. Etkinlikle aynı konsepte sahip markalar arasında gerçekleşen etkinlik imaj transferi, marka imaj transferinden daha başarılı olmuştur. Özellikle etkinliğin ana sponsoru olan BKM'ye ve BankSoft markalarına etkinlikten imaj transferi gerçekleşmiştir. Olimpiyatlara sponsor olan firmalar tüketiciler tarafından sadece olimpiyat sponsoru olmaları göz önüne alınarak, pazar lideri firmalar olarak algılanmışlardır (Goodman, 2006, s. 7). Çalışmaya göre fuar sponsorluğu gerçekleştirecek firmalar, sponsor oldukları etkinlikten imaj transferi gerçekleştirmek istiyorlarsa, etkinlikle aynı konsepte sahip olmaları gerekmektedir.

Marka İmajı Koruma; Marka İmajı Koruma bir markanın kendi imajıyla bağının ne kadar güçlü olduğunun ölçümüdür. Etkinlikten farklı konsepte sahip marka grubunda marka imajı koruma, sponsor olmayan markalardan daha başarılı gerçekleşmiştir. Aynı şekilde etkinlikle aynı konsepte sahip marka grubunda marka imaj koruma sponsor olmayan markalardan daha başarılı gerçekleşmiştir. Etkinlikten farklı konsepte sahip markalarla etkinlikle aynı konsepte sahip markalar arasında ise marka imaj koruma da anlamlı bir fark görülmemiştir. Çoklu sponsorluk ve grup kavramının sponsorluk ve imaj transferi ve marka imaj koruma üzerinde etkisi marka imajı koruma üzerinde de görülmektedir. Sponsor olmayan markalar grup formunda görülmedikleri için gruptan bağımsız görülmüşlerdir ve burada çoklu sponsorluk

faaliyetinin katılımcı markaların, marka imajı koruma durumlarını da güçlendirdiği görülmektedir. Çoklu Sponsorluk Durumu; Smith'e (2004) göre etkinliklerden sponsor firmaya gerçekleştirilecek imaj transferinde, sponsorluğun niteliği (Tekli, çoklu) imaj transferi üzerinde etkilidir. Tek bir markanın bir etkinlik veya bireye sponsor olması Tekli Sponsorluk durumudur. Çoklu sponsorluk durumunda ise birden fazla marka bir etkinliğe sponsor olur. İmaj transferi ve etkinlik transferinin gerçekleşmesi daha karmaşık hale gelmektedir. Çalışmanın ortaya koyduğu; çoklu sponsorluk etkinlik ve imaj transferinin gerçekleşmesine zemin hazırlamaktadır. Aynı zamanda markaların imaj koruma durumunu desteklemektedir. Marka konumlandırması çalışmalarını etkinlik sponsorluk yaparak gerçekleştirmek isteyen firmalar, etkinlik sponsorluğu gerçekleştirmeden önce hedef müşteri grubunun sponsor olunacak etkinliğin imajını nasıl algıladığını önceden belirlemeleri önerilmektedir. Çünkü etkinlikle konseptleri uyum gösteren markalara etkinlikten imaj transferi gerçekleşmektedir. Ayrıca markaların çoklu sponsorluk anlaşmalarında, etkinliğe sponsor olan ve kendi marka konseptleriyle uyumlu diğer markaların hedef gruplarının gözündeki marka imajlarını araştırmaları tavsiye edilmektedir.

Öneriler

Çalışma büyük fuar ve organizasyonlara sponsor olacak firma ve sponsor olunacak etkinliklere bundan sonraki çalışmalarda rehber olacaktır. Sponsor markalar büyük organizasyonların imajlarından etkilenmek ve tüketici algısını değiştirmek istiyorlarsa, kendi marka konseptlerine uyumlu etkilere sponsor olmaları gerekmektedir. Marka imaj transferi sadece aynı konseptte sahip markalar arasında gerçekleşmektedir. Marka imajını, sektör lideri, küresel markaların imajlarıyla uyumlu hale getirmek isteyen firmalar, kendi konseptleriyle uyumlu bu tarz markaların sponsor oldukları etkinliklere sponsor olmaları tavsiye edilir. Çoklu sponsorluk anlaşmaları hem sponsor olan markaları hem de etkinliği olumlu etkilemektedir. Katılımcılar, markaları ve etkinliği bir grup formunda algılamakta ve marka imaj transferinin ve etkinlik imaj transferinin gerçekleşmesini kolaylaştırmaktadır. Çoklu sponsorluk anlaşmalarında etkinliğe sponsor olan markalar ve etkinlik bir grup formunda algılanmalarına rağmen sadece etkinlikle aynı konseptte sahip markalara etkinlikten imaj transferi gerçekleşmiştir. Sponsor olmayan markalarla, etkinliğe sponsor olan markaların sonuçlarının karşılaştırıldığında; katılımcıların sponsor markaları, fuar süresi içinde algılayabildikleri görülmektedir. Bu durumda sponsor markaların, sponsorluk anlaşması sonunda istedikleri sonuçları elde ettiklerini göstermektedir. Çalışmada kullanılan ve etkinliğe sponsor olmayan markaların marka imajlarında bir değişiklik olmamıştır. Marka koruma durumları ise etkinliğe sponsor olan markalarda daha başarılı gerçekleşmiştir. Sponsorluk anlaşması markaların marka imajlarını koruma ve kuvvetlendirmesi durumunu desteklemiştir.

Marka konumlandırması çalışmalarını etkinlik sponsorluk yaparak gerçekleştirmek isteyen firmalar, etkinlik sponsorluğu gerçekleştirmeden önce hedef müşteri grubunun sponsor olunacak etkinliğin imajını nasıl algıladığını önceden belirlemeleri önerilmektedir. Çünkü etkinlikle konseptleri uyum gösteren markalara etkinlikten imaj transferi gerçekleşmektedir. Ayrıca markaların çoklu sponsorluk anlaşmalarında, etkinliğe sponsor olan ve kendi marka konseptleriyle uyumlu diğer markaların hedef gruplarının gözündeki marka imajlarını araştırmaları tavsiye edilmektedir.

Çalışmanın Sınırları

Çalışmada, fuar çoklu sponsorluk iletişimde imaj ve etkinlik transferi ve marka imajı koruma durumuna bir bakış açısı getirmeye çalışmıştır. Çalışmada, marka imajını belirlemek için Aaker'in (1997) sadece "Sofistike", "Samimi" ve "Heyecan Verici" marka kişilik özellikleriyle sınırlandırılmıştır. Bundan sonraki çalışmalarda diğer marka imajı özellikleri de kullanılarak, bulgular genişletilebilir. Çalışmada çoklu sponsorluğun fuar sponsorluğu üzerine

etkileri araştırılmıştır. Bundan sonraki çalışmalar geniş izleyici kitlelerine ulaşılabilecek, spor karşılaşmaları veya festivallerde gerçekleştirilebilir. Bu çalışmaya katılan grup ortalama olarak aynı yaş, gelir grubunda neredeyse homojen bir grup olduğu için bazı sorularda anlamlı sonuçlara ulaşılamamıştır. Katılımcıların zamanının kısıtlı olması, cevaplandırılması gereken soruların fazlalığı çalışmada kısıtlar yaratmıştır. Katılımcıların konuları ve fuara katılanlar üzerinde hakimiyetin olmaması soruları cevaplandırırken problem teşkil etmiştir. Bundan sonraki çalışmalar öğrenciler, firmanın çalışanları gibi hakim olunabilecek bir grup üzerinde gerçekleştirilebilir. Gelecekteki çalışmalarda, konsept (uyum) ve sponsor olmayan markaların, çoklu sponsorluk iletişimine etkileri araştırılırken bunların yanında katılımcıların kişilik özellikleri ve marka imajlarına uyumu da çalışmaya katılarak genişletilebilir.

Kaynakça

- Aaker, D. A. (1997). *Building Strong Brands*. USA: Free Press Business.
- Becker-Olsen, L., Hill, K. Ronald, P. (2006) The Impact of Sponsor Fit on Brand Equity: The Case of Non-Profit Service Providers. *Journal of Service Research*, 9 (1), 73-83.
- Borça, G. (2002). *Bu topraklardan dünya markası çıkar mı?* İstanbul: Kapital Medya.
- Brassington, F., Pettitt, S. (2000). *Principles of Marketing* (2th Edition). Prentice Hall.
- Brewer, M. B. & Harasty, A. S. (1996). Seeing groups as entities: The role of perceiver motivation. In Richard M. Sorrentino & E. Tory Higgins (Eds.), *Handbook of motivation and cognition*, 3, 347-370. New York: Guilford Press.
- Bulut, D., Yumrukaya, C. (2009). Corporate social responsibility in culture and art. *International Journal*, 20 (3), 311-320.
- Carillat, F. A., Lafferty, B. A., Harris, E. G. (2005). Investigating sponsorship effectiveness: Do less familiar brands have an advantage over more familiar brands in single and multiple sponsorship arrangements? *Brand Management*, 13 (1), 50-64.
- Chien, M., P., Cornwell, B.T., Stokes, R. (2005). *A theoretical framework for analysis of image transfer in multiple sponsorships*. In: Sharon Purchase, ANZMAC 2005 Conference Proceedings: Broadening the Boundaries. Australia and New Zealand Marketing Academy Conference (ANZMAC, 2005), Fremantle, WA, Australia, (17-25). 5-7 December 2005.
- Cliffe, S. J., Motion J. (2005). Building contemporary brands: a sponsorship-based strategy. *Journal of Business Research*, 58(8), 1068-1077.
- Close, A.G.; Finney Z.; Lacey R.; Sneath, J. (2006). Engaging the consumer through event marketing: linking attendees with the sponsor, community and event. *Journal of Advertising Research*, 46, 420-433.
- Clow, K. E., Baack, D. (2004). *Integrated Advertising, Promotion and Marketing Communication*. USA: Pearson-Prentice Hall, New Jersey Copeland.
- Cornwell, B. T., Donald P. R., Steinar, E. A. (2001). Exploring managers' perceptions of the impact of sponsorship on brand equity. *Journal of Advertising*, 30(2), 41-51.
- Cornwell, T. B. (1995). Sponsorship-Linked marketing development. *Sport Marketing Quarterly*, 4(4), 13-24.
- Cornwell, T.B., Relyea, G. E., Irwin, R. E., Maignan, I. (2000). Understanding of long term effects of sports sponsorship: role of experience, involvement, enthusiasm and clutter. *Sports Marketing and Sponsorship*, 2 (2), 39-55.
- Crawford, M. T., Sherman, S. J., Hamilton, D. L. (2002), Perceived entitativity, stereotype formation, and the interchangeability of group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83 (5), 1076-94.
- Crowley, M. (1991). Prioritising the sponsorship audience. *European Journal of Marketing*, 25, 11-21.
- De Pelsmacker, P., Geuens, M., Bergh, J. (2001). *Marketing Communication*. Pearson Education. Benelux.

- Dean, D. H. (1999). Brand endorsement, popularity, and event sponsorship as advertising cues affecting consumer pre-purchase attitudes. *Journal of Advertising*, 28 (3), 1-12.
- Doyle, P. (2003). *Değer Temelli Pazarlama*. İstanbul: Mediacat Yayınları, Çev. Gülfidan Barış.
- Ferrand, A., Pages, M. (1996). Image sponsoring: A methodology to match event and sponsor. *Journal of Sport Management*, (10), 278-291.
- Fisk, P. (2005). *Pazarlama Dehası*. (Çeviren: Aytül Özer). İstanbul: MediaCat.
- Gardner, M., Shuman, P., Joel, P. (1987). Sponsorship: an important component of the promotion mix, *Journal of Advertising*, (16), 11-17.
- Godin, S. (2001). *Permission Marketing*. (Çeviren: Murat Ermert). İstanbul: Rota.
- Goodman, C. (2006). *Analyst Speak: Brands must make most of sponsorship chances*. New Media Age. London.
- Grohs R., Wagner U., Vsetecka S. (2004) Assessing the effectiveness. *Schmalenbach Business Review*, (56), 47-57.
- Gwinner, K. (1997), A model of image creation and image transfer in event sponsorship. *International Marketing Review*, 14 (2/3), 145-158.
- Gwinner, K., John E. (1999), Building brand image through event. *Journal of Advertising*, 28(4), 47-57.
- Hannington, T. (2004). *How to measure and manage your corporate your reputation*. Ashgate Publishing.
- Haris, R. (2005). When giving means taking: public relations. Sponsorship and Morally Marginal Donors. *Public Relations Review*, 31 (4), 453-604.
- Harvey, B. (2001). Measuring the effects of sponsorships. *Journal of Advertising Research*, 41 (1), 49-65.
- Hoek, J., Gendall, P., Stockdale, M. (1993). Some effects of tobacco sponsorship advertising on young males. *International Journal of Advertising*, 12 (1), 25-35.
- Howard, D. R., Crompton, J. L. (1995). *Financing Sport*. Morgantown, WV; Fitness Information Technology.
- Ip, G.W., Chiu, C, Wan, C. (2005) Birds of feather and birds flocking together: Physical versus behavioral cues may lead to trait-versus goal-based group perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, (3), 368-381.
- Irwin, R. L., Assimakopoulos, M.K. (1994). A model of screening sport sponsorship opportunities. *Journal of Promotion Management*, 2, 93-101.
- Jalleh, G., Donovan R. J., Giles-Corti B., D'Arcy C., Holman J. (2002), Sponsorship impact on brand awareness and brand attitudes, *Social Marketing Quarterly*, 8 (1), 13-24.
- Javalgi, G. R., Traylor, M. B., Gross, A.C., Lampman, E. (1994). Awareness of sponsorship and corporate image: An empirical investigation. *Journal of Advertising*, 23(4), 47-58.
- Venkataramani, J. G., Pham, M. T. (1999). Relatedness, prominence and constructive sponsor identification, *Journal of Marketing Research*, 36 (3), 299-312.
- Kavaklı, H. (2002). *Sponsorluk*. (Editör: MediaCat). Her yönüyle pazarlama iletişimi. İstanbul: MediaCat.
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring and managing customer based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Keller, K. L. (2003). Brand synthesis: the multidimensionality of brand knowledge. *Journal of Consumer Research*, 29 (4), 595-600.
- Klein, N. (2002). *No Logo*. Bilgi Yayınevi. İstanbul.
- Kropp, F., Lavack, M., Holden, S. J.S., Dalakas, V. (1999). Attitudes toward beer and tobacco sports sponsorship. *Sport Marketing Quarterly*, 8(3), 49-58.
- Lardinoit, T., Derbaix, C. (2001). Sponsorship and recall of sponsors. *Psychology and Marketing*, 18 (2), 167-190.

-
- Marshall, D. W., Cook, G. (1992). The corporate (sports) sponsor. *International Journal of Advertising*, 11 (4), 307-324.
- Mason, K. (2005) How corporate sport sponsorship impacts consumer behavior. *Journal of American Academy of Business*, Cambridge, 7(1), 32-35.
- Meenaghan, T. (2001). Understanding sponsorship effects. *Psychology and Marketing*, 18, (2), 95-122.
- Meenaghan, T. (1983). Commercial sponsorship. *European Journal of Marketing*, (17), 5-73.
- Meenaghan, T. (1991). Sponsorship- legitimizing the medium. *European Journal of Marketing*, 25 (11), 5-10.
- Meenaghan, T., Shipley, D. (1999) Media effect in commercial sponsorship. *European Journal of Marketing*, 33 (3/4), 328-358.
- Meerabeau, E., Gillett, R., Kennedy, M., Adeoba, J., Byass, M., Tabi, K.(1991). *Sponsorship and the drinks industry in the 1990s*. *European Journal of Marketing*, 25(11), 39-56.
- Moghaddam, M .F., Perreault, S. (1992). Individual and collective mobility strategies among minority group members. *Journal of Social Psychology*, 132 (3), 343-357.
- Moordian, D. (2001). Sponsors tap tours to get message heard. *Amusement Business*, 23
- Mount, J., & Niro, B. (1995). Sponsorship: An empirical study of its application to local business in a small town setting. *Festival Management & Event Tourism*, 2(3/4), 167-175.
- Okay, A. (1998). *Halkla İlişkiler Aracı Olarak Sponsorluk*. İstanbul: Epsilon.
- Olson, E., Thjomoe, H. M. (2003). The effects of peripheral exposure to information on brand preference. *European Journal of Marketing*, 37 (4), 504-516.
- Parker, K. (1991). The sponsorship- The research contribution. *European Journal of Marketing*, 25 (11), 22-30.
- Pickton, D., Broderick, A. (2001). *Integrated Marketing Communication*. N.J., Prentice Hall.
- Pope, N. K., Voges, K. E. (2000). The impact of sport sponsorship activities, corporate images, and prior use on consumer purchase intention. *Sport Marketing Quarterly*, 9 (2), 96-101.
- Quester, P. G. (1997), Awareness as a measure of sponsorship effectiveness: the Adelaide formula one grand prix and evidence of incidental ambush effects. *Journal of Marketing Communications*, 3(1), 1-20.
- Quester, P. G., Thompson, B. (2001). Advertising and promotion leverage on arts sponsorship effectiveness. *Journal of Advertising Research*, 41(1), 33-47.
- Rifon, N. J., Choi, S. M. Trimblen, C. S. Li, H. (2004). Congruence effects in sponsorship: the mediating role of sponsor credibility and consumer attribution of sponsor motive. *Journal of Advertising*, 33 (1), 29-42.
- Donald P. R., Cornwell, B. T. (2003). Brand equity influence on responses to event sponsorships. *Journal of Product & Brand Management*, 12 (6), 377-393.
- Ruth, J.A., Bernard L.S. (2003). Brought to you by brand and brand b': investigating multiple sponsors' influence on consumers' attitudes toward sponsored events. *Journal of Advertising*, 32 (3), 19-30.
- Sandler, D. M., David, S. (1993), Sponsorship and the Olympic games: the consumer perspective. *Sport Marketing Quarterly*, 2 (3), 38-43.
- Simonson, I., Stephen, N. M. (2000). The role of explanations and need for uniqueness in consumer decision making: unconventional choices based on reasons. *Journal of Consumer Research*, 27 (1), 49-68.
- Sirgy, M .J., Dong-Jin, L., Johar, J .S., Tidwell, J (2007). Effect of self-congruity with sponsorship on brand loyalty, *Journal of Business Research*, 61, 1091-1097.
- Smith, G. (2004). Brand image transfer through sponsorship: a consumer learning perspective. *Journal of Marketing Management*, 20(3-4), 457-474.
-

-
- Stewart, D.W., Rice, R. (1995). Nontraditional media and promotions in the marketing of alcoholic beverage. In E.E. Martin & P. Mail (Eds.), *Effects of the mass media on the use and abuse of alcohol*, NIAAA *Research Monograph*, 28, 209-238.
- Stone, C. (2008). The British pop music festival phenomenon" - chapter in *International Perspectives of Festivals and Events*. Routledge, 205-224.
- Tekin, M. (2009) *Küresel rekabet ortamında Teknolojik İşbirliği ve otomotiv sektörü uygulamaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Thwaites, D. (1994). Corporate Sponsorship by the financial services industry. *Journal of marketing*, 10 (8), 743-763.
- Tripp, C., Thomas, D. J., Les, Carlson (1994). The Effects of multiple product endorsements by celebrities on consumer's attitudes and intentions. *Journal of Consumer Research*, 20(4), 535-547.
- Ukman, L. (1995). *The IEG's complete guide to sponsorship: Everything you need to know about sports, arts, event, entertainment and cause marketing*. Chicago: IEG.
- Zdravkovic, S. (2008). *Brand sponsorship: the role of congruence, exclusivity, and repetition on modifying brand associative networks*. Doktora Tezi, Saint Louis University, Saint Louis.
- Zikmund, W. G., D'Amico, M. (1997). *Effective Marketing*. (3. Basım): South-Western Thomson Learning.
- Zyman, S. (2005). *Bildiğimiz Pazarlamanın Sonu*. (2. Baskı) Media Cat.
-

A Comparative Analysis of Corporate Social Responsibility Activities of Companies in Banking Industry: An Application From Turkey

Bankacılık Sektöründeki Şirketlerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Karşılaştırmalı Analizi: Türkiye Uygulaması

Utku DEMİRÇİ*

Abstract

The main purpose of this study is to investigate CSR activities of national, foreign and private banks listed in Borsa İstanbul (BIST) 30 Index in Turkey and reveal the differences between these banks in terms of the fulfilment of their social responsibilities. Within this scope; the concept of CSR, CSR definitions, the main reasons of CSR activities and four dimensions of CSR constitute the conceptual framework of the study. On the other hand; shareholder theory, stakeholder theory and institutional theory establish the theoretical framework of this study. In parallel with the study purpose, CSR practises of three different banks listed in BIST 30 Index as of the second quarter of year 2016 were analyzed. The relevant data were acquired from archival sources such as corporate governance compliance reports, annual sustainability reports and official company websites. The qualitative research was considered to be useful method to clarify the differences in social responsibility practises. For this reason, content analysis as a qualitative research method was used in order to investigate CSR activities of banks. Research findings reveal that there are not significant differences between Isbank (private bank) and VakıfBank (national bank) with regard to the fulfilment of their social responsibilities. On the other side, Garanti Bank (foreign bank) implements more CSR practises in comparison with other banks. This dissimilarity is also observed among CSR headings. All in all, a great majority of CSR activities are carried out about environmental conservation and stakeholders.

Key Words: Corporate social responsibility, banks, Borsa İstanbul, Turkey

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul (BİST) 30 Endeksi'nde işlem gören bankaların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini araştırmak ve sosyal sorumluluklarını yerine getirme hususunda aralarındaki farklılıkları ortaya koymaktır. Bu kapsamda; KSS kavramı, KSS tanımları, KSS faaliyetlerinin başlıca nedenleri ve KSS'nin dört boyutu çalışmanın kavramsal çerçevesini teşkil etmektedir. Diğer taraftan; hissedar kuramı, paydaş kuramı ve kuramsal kuram ise çalışmanın teorik altyapısını oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı doğrultusunda, 2016 yılının ikinci çeyreğinde BIST 30 Endeksi'ndeki üç farklı bankanın KSS faaliyetleri incelenmiştir. İlgili veri şirketlerin; kurumsal yönetim uyum raporları, yıllık sürdürülebilirlik raporları ve resmi internet siteleri gibi arşivsel kaynaklardan elde edilmiştir. Sosyal sorumluluk uygulamalarındaki farklılıkları açıklığa kavuşturmak için nitel araştırma metodunun uygulanması düşünülmüştür. Bu nedenle, bankaların kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarındaki farklılıkları araştırmak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, sosyal sorumlulukların yerine getirilmesi bakımından İş Bankası (özel banka) ile Vakıfbank (kamu bankası) arasında önemli bir fark olmadığını göstermiştir. Öte yandan, bu bankalara nazaran Garanti Bankası (yabancı banka) daha fazla KSS uygulaması yürütmektedir. Bu farklılık, KSS başlıkları arasında da gözlemlenmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, KSS faaliyetlerinin büyük çoğunluğunun çevre koruma ve paydaşlar hakkında gerçekleştirildiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal sosyal sorumluluk, bankalar, Borsa İstanbul, Türkiye

Introduction

In the past fifty years, the notion of corporate social responsibility has been very popular both in business community and the academic field. Non-governmental organizations, governments, business world and scholars strive for promoting CSR. In recent years, many actors have been studying on the notion of CSR. Scientists address the concept in terms of its different aspects. Businesses incorporate CSR into their strategic activities. Governments make a law to promote and regulate activities of companies and non-governmental organizations take initiatives.

* Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, utkudemirci@mu.edu.tr

Throughout history, companies were seen as only profit-oriented organisations. The main purpose of companies is to satisfy their owners by gaining high profit. Therefore, employee satisfaction and public welfare stayed in the background. In today's globalized world, companies are described economical and technical organizations. They are also defined as social corporates (Gülmez, 2011). Companies require restructure their organizational structure and identity inasmuch as consumers' needs and expectations change quickly. At the present time, not only consumers make decision according to price, quality or warranty while buy products, but they also investigate companies whether doing for benefit of society. For this reason, many companies attach particular importance to CSR activities in today's business world.

Many scholars debated and studied CSR activities of businesses in terms of different aspects in the academic field. Regarding this issue, the notion of CSR has been introduced by Bowen (1953) in his book which is "Social Responsibilities of the Businessman" as the starting point of the literature on social responsibility (Carroll, 1979). After this study; Drucker (1954), Davis (1960), McGuire (1963), McWilliams and Siegel (2001), Lee (2008) made contribution to the literature by giving different definitions about CSR. Nevertheless, scholars have not came together on common definition of CSR.

On the other side, some researchers suggest various CSR models in order to clarify the concept (Davis, 1976; Carroll, 1979; Wood, 1991). In addition to this, related concepts like business ethics, social responsiveness, social policy, corporate citizenship, corporate social performance were discussed in the academia (Carroll, 1999). At the beginning of the 1990s, the concept of globalization and its effects argued within business world. In this context, several relevant institutions such as Global Reporting Initiative (GRI), United Nations Global Compact (UNGC), Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) Guidelines for Multinational Enterprises arised and a number of standards like ISO 14001 (Environmental Management System Standard), SA8000 (Social Accountability Standard) and AA1000 (Accountability Ability Standard) were emerged so as to encourage sustainability and accountability (Matten & Moon, 2008). After 2000s, CSR studies were shaped around leaders and social changes (Yamak, 2007).

This study is based on the topic: a comparative analysis of corporate social responsibility activities of companies in banking industry: an application from Turkey. Thus, the main research question of the present study is that "What are the differences between national banks, foreign banks and private banks in Turkey in terms of the fulfilment of their social responsibilities?" Majority of businesses carry on their activities in banking industry (Borsa İstanbul, 2016). For this reason, CSR practises of banks were investigated and compared in the study.

Regarding banking industry; three of those are private banks (Akbank T.A.S., T. Is Bankasi A.S. and Yapi ve Kredi Bankasi A.S.), two of these are national banks (T. Halk Bankasi A.S. and Türkiye Vakiflar Bankasi T.A.O.) and there is one foreign bank (T. Garanti Bankasi A.S.) in BIST 30 Index. At this point, one private bank (T. Is Bankasi A.S.), one national bank (Türkiye Vakiflar Bankasi T.A.O.) and one foreign bank (T. Garanti Bankasi A.S.) were selected among six banks in order to compare their social responsibility practises.

The reason why choosing T. Is Bankasi A.S., Türkiye Vakiflar Bankasi T.A.O. and T. Garanti Bankasi A.S. as a sample is the availability of sufficient data concerning CSR activities of these banks. Furthermore, except for banks' voluntary disclosures of their CSR activities, the obligation to publish corporate governance compliance reports for the listed companies in BIST 30 Index increases the availability of archival data of T. Is Bankasi A.S., Türkiye Vakiflar

Bankasi T.A.O. and T. Garanti Bankasi A.S. Within this scope, CSR activities of these three banks listed will be analyzed so as to clarify this issue.

Literature Review

In today's business world, CSR plays a significant role in the success of companies. Therefore, this notion and its importance must be fairly understood by managers and companies. Literature review addresses the notion of CSR as conceptual and theoretical framework from different academic sources and historical backgrounds.

Conceptual Framework

CSR will be examined conceptually in this part of the study. The notion will be described and the main reasons of CSR activities such as economic factors, political factors and social factors will be explained in order to shed light on the concept. According to Carroll (1979), CSR is composed of four basic dimensions which are made up economic, legal, ethical and philanthropic responsibilities. These dimensions will be investigated in depth in the final part of conceptual framework. The main aim of this chapter is to understand the importance of CSR and clarify CSR activities of companies in business world through giving relevant information.

The concept of CSR

The concept of CSR is not a new phenomenon. For many years, CSR has been discussed in the literature. In historic process, companies were seen as only profit-oriented organisations. The main purpose of companies was to satisfy their owners by gaining high profit. Thus, employee satisfaction and public welfare were disregarded in the business world and academia (Gülmez, 2011). Nowadays, not only companies are economical and technical organizations but also they are defined social organizations who have social responsibilities and aims. Modern businesses carry on their activities under the influence of various social groups within complex environment. While companies are affected by this complex environment, they also influence their environment. At this point, companies bear responsibility towards all segments of society (Erden, 2011).

Regarding this issue, Erden (2011) states that CSR is continuation of the activities without detriment to company's stakeholders (e.g. shareholders, employees, government, customers, suppliers, investors, society, etc.) interests. In other words, the notion of CSR is explained as companies follow a strategy, which meets all interest groups' expectations, when they try to achieve its objectives. Hence, companies use their sources so as to raise public welfare level (Erden, 2011).

CSR definitions

Concerning the definitions of CSR, academia offers a number of viewpoints. In the academic literature, CSR is defined for the first time by Bowen (1953) in his book which is "Social Responsibilities of the Businessman". From this date on, CSR has been examined in terms of different perspectives. Bowen (1953) asserts business people must deal with social responsibility activities which are consonant with social value and social utility. However, Friedman (1970) emphasises that social responsibilities of businessman is only to make a profit.

According to Davis (1973), companies should deal with social activities beyond economic, technical and legal obligations. Similarly, Carroll (1979) indicates that economic, legal, ethical and philanthropic responsibilities of companies must be determined fairly as companies are accountable to the public. In this concept, CSR is described as an expectation of the public from economic, legal, ethical and philanthropic responsibilities of company within a fixed time (Carroll, 1979).

On the other side, Basu and Palazzo (2008) point out the effect of company's corporate structure on CSR activities rather than traditional CSR approaches based on external factors. Because sense-making of company directly influences the relationship with stakeholders. For this reason, corporate structure of company must be examined in depth to understand better the process of sense-making and company's relationships with their stakeholders (Basu & Palazzo, 2008).

As is seen from academic literature, CSR definitions of scholars are inconsistent. Though there is not a consensus on the definition of the notion, CSR refers to be ethical and liable for all stakeholders within internal and external environment of company. It also means protection of the interests of all groups which are impressed directly or indirectly by company's activities (Gülmez, 2011).

The main reasons of CSR activities

Economic Factors: Liberalism, which emerged immediately before 1900s in the Industrial Revolution, supports freedom to operate, extinction of customs and free competition. In addition, it goes against intervention of the state in terms of implementation of economic policies. The Great Depression which started in 1929 and lasted until the late 1930s has affected largely business life and economic order of governments. Role of the state on activities of companies and production process became important. At this point, these developments caused the birth of CSR in business world. The significance of CSR has increased from day to day (Post, Frederick, Lawrence & Weber, 1996).

Political Factors: After the Second World War, states went into division as the Western Bloc which are made up the United States of America (USA), its North Atlantic Treaty Organization (NATO) allies and others and the Eastern Bloc which consists of the Soviet Union. On the other hand, many states entered into the process of democratization in the twentieth century. Besides civil liberties progressed in favor of individuals within these years. As the importance of individual rose, businesses had a high opinion of individuals and society. In the light of these developments, CSR activities of companies have increased dramatically (Aktan & Börü, 2007).

Social Factors: There is no doubt that interactive relation and communication of societies developed in the 1900s. Correspondingly, individuals began to act in concert within society. When 1930s comes employees obtained union rights and demanded better employment opportunities and living conditions. Social ethics substituted for individualism and utilitarianism. All these social upheavals induced the reorientation of companies on their stakeholders. As a consequence of these changes, especially multinational corporations started to build good relationships with all stakeholders in order to gain competitive and sustainable advantage against rivals (Ataman, 2001; Güngör, 2010). In this regard, the notion of CSR became more important in today's modern business world.

Four dimensions of CSR

The concept of CSR must be concretized and explained its dimensions with regard to fulfilment social responsibilities of companies. According to Carroll (1979, 1991), CSR is composed of four basic dimensions (Figure 1). Within this scope, it includes economic responsibilities, legal responsibilities, ethical responsibilities and philanthropic responsibilities (Carroll, 1979, 1991; Daft, 2000; Ferrell, Fraedrich & Ferrell, 2005). These responsibilities aim to contribute all stakeholders of the company (Carroll, 1991).

Friedman (1970) believes that the main objective of companies is to maximize profits so that they could survive. Therefore, economic responsibilities result from the aim of making

profit. Economic responsibilities underpin CSR pyramid and other responsibilities are based on the presence of economic responsibilities. While society accepts the reality of maximum profit, it underlines companies take in consideration legal restrictions. It is expected that firms carry on their activities within the limits of the law as a 'social contract' between the community and companies (Carroll, 1991). Legal responsibilities of businesses require law-abidingness.

Even though economic and legal responsibilities of firms involve some ethical norms such as fairness or justice, ethical responsibilities comprise activities and practises which are expected or prohibited by society. According to Carroll (1991), ethical responsibilities contain standards, norms and expectations which reflect perception of consumers, employees, shareholders and society on fairness and justice. Philanthropy embodies company activities which are carried out in return for community's expectation that firms be good corporate citizens. In one sense, philanthropy involves engaging in activities and programs in order to support human welfare (Carroll, 1991). For example, company allocates its resources for the arts, culture, education or society in terms of social responsibility activities.

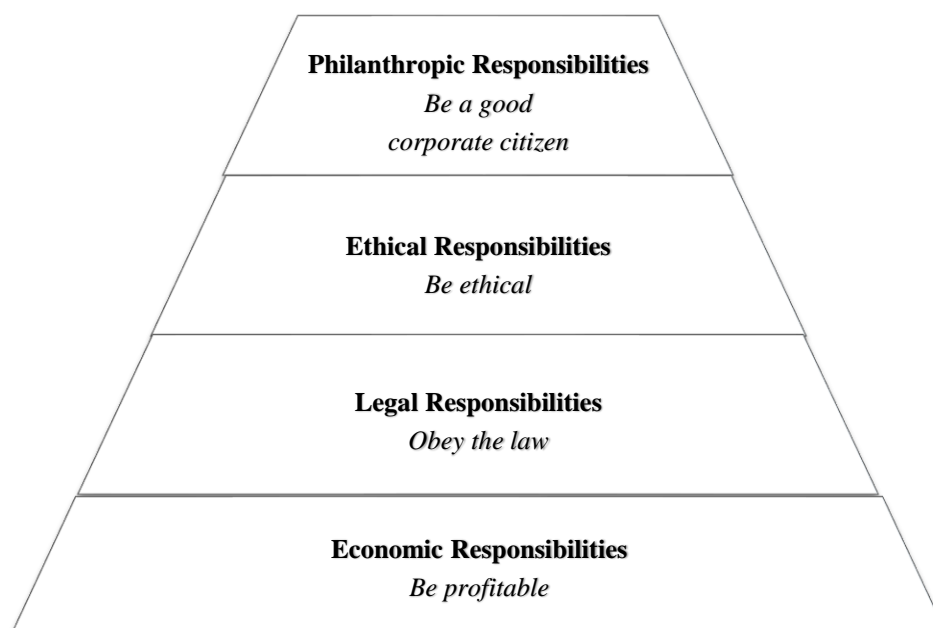

Figure 1: Carroll's (1979) pyramid of CSR

Theoretical Framework

Since 1960s CSR has been debating theoretically in the academic literature. Relevant to this matter, there are two main approaches on social responsibilities of companies. Some researchers think that companies have only one responsibility which is to maximize shareholder wealth in legal requirements (Carr, 1968; Friedman, 1970; Lewitt, 1958). On the other side, some scholars believe that businesses have extensive social responsibilities towards the community. Hence businesses should serve various stakeholders rather than shareholders (Donaldson & Preston, 1995; Freeman, 1984; Jones, 1995). In this context, shareholder theory and stakeholder theory comprise the theoretical basis for this study. Aside from these theories, institutional theory has been extensively used in academic studies. Consequently, shareholder theory, stakeholder theory and institutional theory will be investigated within theoretical framework of the study.

Shareholder theory

Fundamentally, shareholder theory is related to the maximization of shareholder value and returns (Carr, 1968; Friedman, 1970; Lewitt, 1958). In compliance with shareholder

approach, social responsibility activities give rise to abuse of business resources since these resources should be returned to shareholders. Concerning this issue, Friedman (1970) alleges that if the implementation of social demands enhances shareholder wealth, it should be done. Nonetheless, if the community's expectations solely inconvenience company in terms of costs, they should be refused.

Even though they are not in accordance with the Friedman's view, some researchers are still following of shareholder theory. To give an example, Porter and Kramer (2002) debate that firms should give up some activities which neither profit is made nor added value is created. On the other hand, Porter and Kramer (2002) indicate that if philanthropic or charitable activities are maintained continuously, those social activities will maximize the value created.

In today's business world, shareholder wealth maximization could be accomplished coupled with other stakeholders' contentedness (Garriga & Melé, 2004). In addition to this opinion, Jensen (2002) claims that shareholder value maximization should be merely goal of business. That goal should be at the center of the decision criterion and tradeoffs should be made between conflicting demands of different stakeholders (Jensen, 2002).

Stakeholder theory

In opposition to shareholder theory, stakeholder theory which is the most widely accepted approach in the CSR literature promotes manager's support of CSR (McWilliams & Siegel, 2001). The term "stakeholder" was used for the first time by Stanford Research Institute's work in 1963. In this study, stakeholders are described as "those groups without whose support the organization would cease to exist" (Freeman, 1983). During the 1980s, stakeholder approach was advanced by R. Edward Freeman in terms of its definition and importance. Freeman (1984) defines the notion of stakeholder as "any group or individual who can affect or is affected by the achievement of the organization's objectives" in his pioneering study. In addition to this, Freeman (1984) explains that managers should conduct processes so as to gratify all stakeholders. At this point, the management of various stakeholder groups' interests is crucial with regard to company's long-term success.

On the other hand, Donaldson and Preston (1995) separate stakeholder theory as descriptive, instrumental and normative to clarify this approach. Stakeholder theory is descriptive approach since it accepts that businesses have different stakeholders. Besides stakeholder theory is instrumental as management of stakeholders increases company performance (Bilgehan, 2012). At the same time, stakeholder theory has a normative base although it is descriptive and instrumental (Donaldson & Preston, 1995). According to the normative base, stakeholders have valid interests and each interest merits consideration for its own sake. Within this context, stakeholder approach encourages behaviors, manners, practices and structures in order to create an effective stakeholder management which considers interests of all stakeholders. As it is understood from academic studies, stakeholder theory has the aim of describe the groups. Herein, firms are responsible and consequentially constitute a source by prioritizing and legitimizing these groups' influence in corporate decision making process (Matten, Crane & Chapple, 2003).

Institutional theory

Propensity to social responsibility activities differs between companies and countries. Thus, even more research is required in order to find out reasons behind this reality (Campbell, 2007). Matten and Moon (2008) emphasize that these international differences could be hitched on to diversity of rooted institutions. Within this scope, institutional theory provides the discovery of all stakeholders' motives in their cultural, national and institutional contexts (Matten & Moon, 2008).

Institutions such as states, governments, supranational organizations and NGOs exert influence on businesses by compelling them respond to these influences (DiMaggio & Powell, 1983; Oliver, 1991). Some researchers (DiMaggio & Powell, 1983; Meyer & Rowan, 1977; Oliver, 1991; Zucker, 1977) believe that adapting and responding to institutional pressures enhances organization's chance of survival since it enables stability, prestige, legitimacy, qualified staff and access to resources. In this respect, organizations adapt pressures which are normative, coercive and mimetic from external environment and therefore they become isomorphic with their environments (DiMaggio & Powell, 1983; Meyer & Rowan, 1977).

Normative pressures consist of standards, norms and values shaped by various organizations like educational organizations, trade associations, industry groups, NGOs, etc. Normative pressures create alteration in organizational structures, processes and practises (Bilgehan, 2012). In this sense, growing adoption of schemes such as UNGC, OECD Guidelines for Multinational Enterprises, announcement of CSR activities within company's annual reports and increasing CSR related courses and programs in universities can be pass for a response to normative pressures (Sakarya et al., 2012).

Second, coercive pressures result from formal and informal pressures imposed on organizations in the shape of force, invitation or persuasion by institutions (DiMaggio & Powell, 1983). States and governmental institutions are main actors which directly make laws and impose procedures. Businesses have to respect laws and procedures to survive in their environment. To exemplify, European Union (EU) provides expansion of CSR activities in between member states. In opposition to pressure in the shape of force, EU might indirectly exert pressure on the non-EU members with related standards such as ISO 14001, SA8000 or AA1000 (European Commission, 2004).

Third and lastly, mimetic pressures accompany normative and coercive pressures. DiMaggio and Powell (1983) highlight that firms tend to mimic other prospering businesses when external environment is uncertain. They try to understand social responsibility activities of competitors and gain competitive advantage. For this reason, domestic companies imitate CSR activities of multinational corporations (MNCs) and other successful businesses. In addition, MNCs mimic prevalent CSR practises in host country to improve their legitimacy.

Methodology

The previous chapter which is literature review demonstrated the conceptual and theoretical framework of CSR to create the infrastructure of this study. It is significant to consider the fact that presenting and justifying an effective research approach enhances its validity (Cresswell, 2007). Research is about carrying out an acceptable investigation so as to find answers or solutions to proposed research questions. Leedy (1989) believes that making a decision regarding an appropriate research methodology is therefore a fundamental part of outlining the steps to be taken to complete it. Blaikie (2000) explains that methodology "refers to decisions of how research is done, or should be done, and to the critical analysis of methods of research" (p. 8).

Research Objectives

Research objectives are formed by making specific lists of the various tasks in order to achieve goals of any project. These objectives help the researcher when he or she analyses whether the aims will be accomplished and achieved. The purposes of this study are that to examine scope and importance of CSR in today's business world, to reveal CSR practises of national, foreign and private banks listed in BIST 30 Index in Turkey and to analyse the differences between these banks in terms of fulfilment of their social responsibilities. In parallel with the main aim of the study, research question which is "What are the differences between

national banks, foreign banks and private banks in Turkey in terms of the fulfilment of their social responsibilities?" will be answered.

Research Design and Strategy

When designing research, the most important factor is that determining research type of the study. At this juncture, research methods are divided into two broad types of research strategy as quantitative and qualitative research (Blaikie, 2000; Bryman, 1988, 2012; Bryman & Bell, 2007; Saunders et al., 2009). Yet, the preference between quantitative and qualitative methods depends on different considerations such as research approach, research strategy, research philosophy or researcher's nature since the preference of research strategy, design and method are guided by research objectives and research questions of the study. Hence the choice of researcher is determined by the need to meet desired objectives (Blaikie, 2000; Bryman & Bell, 2007; Saunders et al., 2009).

As indicated earlier, the main aims of this research investigating CSR practises of national, foreign and private banks listed in BIST 30 Index in Turkey and revealing the differences between these banks in terms of fulfilment of their social responsibilities. Hence, qualitative research was considered to be useful method so as to clarify the differences in social responsibility practises. In this context, in line with Bryman and Bell (2007), this study applies content analysis as a qualitative research method which entitles the researcher to view social reality more subjectively.

Content Analysis

Content analysis is used to specify the existence of concepts and certain words in texts or sets of texts. Researchers and scholars quantify the existence, meanings or relationships of concepts and words. Content analysis method is commonly used in many similar CSR studies (Abbott & Monsen, 1979; Anderson & Frankle, 1980; Bowman & Haire, 1975; Ertuna & Tükel, 2009, 2010; Gray, Kouhy, & Lavers, 1995; Ingram, 1978). Within these studies; some factors such as number of pages, sentences or words are counted in order to quantify reported CSR activities of companies. In the present study, content analysis was carried out so as to investigate CSR declarations of companies. Within this context; relevant corporate governance compliance reports, sustainability reports or annual social responsibility reports were evaluated in content analysis.

Sample

This study carries out a comparative analysis on CSR practises of banks which are included in BIST 30 Index as of the second quarter of year 2016 (April - June). The list was obtained from the official website of BIST. The reason why choosing BIST 30 Index as a sample is the availability of sufficient data concerning CSR activities of banks. Furthermore, except for these banks' voluntary disclosures of their CSR activities, the obligation to publish corporate governance compliance reports for the listed companies in BIST 30 Index increases the availability of archival data. Additionally, the most successful companies are listed every year in different stock indices such as BIST 30, BIST 50 or BIST 100 in Turkey.

As the name of BIST 30 suggests, this index consists of 30 companies. These companies are separated into 12 different groups according to their branch of industry (Borsa İstanbul, 2016). Within this scope; there are 6 companies in banking industry, 4 companies in automotive industry, 4 companies as holding structure, 3 companies in iron steel industry, 3 companies in transportation industry, 2 companies in food industry, 2 companies in petrochemical industry, 2 companies in telecommunication industry, 1 company in construction industry, 1 company in

durable good industry, 1 company in real estate investment and 1 company in retail trade industry (Table 1).

Table 1: Distribution by sectors of companies

Sectors	Number	Percentage (%)
Banking	6	20
Automotive	4	13,33
Holding	4	13,33
Iron Steel	3	10
Transportation	3	10
Food	2	6,67
Petrochemical	2	6,67
Telecommunication	2	6,67
Construction	1	3,33
Durable Good	1	3,33
Real Estate Investment	1	3,33
Retail Trade	1	3,33

As it is seen from Table 1, majority of businesses carry on their activities in banking industry (Borsa İstanbul, 2016). For this reason, CSR practises of banks were investigated and compared in the study. Regarding banking industry; three of those are private banks, two of these are national banks and there is one foreign bank in BIST 30 Index (Table 2). Yet, one private bank (T. Is Bankasi A.S.), one national bank (Türkiye Vakıflar Bankasi T.A.O.) and one foreign bank (T. Garanti Bankasi A.S.) were selected among these six banks in order to compare their social responsibility practises. Consequently, CSR activities of three different banks were analyzed and contrasted in this study.

Table 2: All banks in BIST 30 index

Bank Name	Type of Bank
Akbank T.A.S.	Private
T. Garanti Bankasi A.S.	Foreign Ownership
T. Halk Bankasi A.S.	National
T. Is Bankasi A.S.	Private
Türkiye Vakıflar Bankasi T.A.O.	National
Yapi ve Kredi Bankasi A.S.	Private

Data Collection

Relevant data were acquired from archival sources which are made up corporate governance compliance reports, annual sustainability reports and official websites of banks. Moreover, various resources were used so as to collect data concerning CSR activities of banks. In this regard, corporate governance compliance reports and social responsibility chapters of annual reports and were constituted the main sources of information. Besides, all information with regard to CSR on the website of banks and available CSR or sustainability reports of banks were also useful.

Findings and Results

Every words, sentences, concepts or projects which are related to CSR were evaluated and coded as a social responsibility activity. These CSR practises of banks were categorized under five headings as environmental conservation, health and safety, education, cultural/arts/sports, and stakeholders (Table 3).

Concerning environmental conservation activities of banks some relevant words such as environment, air, water, refining, energy, efficiency, emission, clean, fresh, waste, bio-diversity, green, forest, tree, saving, conservation, ozone, etc. were counted and coded as a CSR

activity. As can be seen from the Table 3, Isbank carries out 514 social responsibility activities on environmental conservation. Similarly, VakıfBank implements 584 CSR practises. On the other hand, Garanti Bank fulfills 1019 environmental conservation activities.

In regard to health and safety activities of banks some relevant words including health, work safety, quality, product, welfare, happiness, donation, accident, child, disabled, family, disease, blood, vaccine, etc. were counted and coded as a CSR activity. From the Table 3 it is clear that Isbank fulfills 144 activities, VakıfBank carries out 207 practises and Garanti Bank implements 296 CSR activities about health and safety.

In the sense of banks' education activities some relevant words like education, school, library, book, scholarship, training support, incentive, campaign, career, university, college, high school, primary school, sponsor, etc. were counted and coded as a CSR activity. As is shown by the Table 3, Isbank implements 282 social responsibility activities, VakıfBank fulfills 153 practises and Garanti Bank carries out 134 CSR activities on education.

In terms of cultural/arts/sports practises of banks some relevant words such as culture, art, sports, festival, theatre, movie, concert, music, painting, exhibition, photograph, football, basketball, volleyball, tennis, swimming, etc. were counted and coded as a CSR activity. It can be seen from the Table 3, Isbank carries out 251 CSR activities and VakıfBank implements 323 social responsibility practises. However, Garanti Bank only fulfills 121 cultural/arts/sports activities.

Regarding stakeholder-oriented practises of banks some relevant words including society, community, employee, employer, personnel, staff, manager, customer, shareholder, owner, supplier, competitor, partner, government, etc. were counted and coded as a CSR activity. Table 3 indicates numerically CSR practises of banks in the area of stakeholders. As is illustrated by the graph, Isbank fulfills 319 practises, VakıfBank carries out 361 activities and Garanti Bank implements 406 stakeholder-oriented activities.

Table 3: Subject Areas of CSR Practises

Subject Area	Isbank	VakıfBank	Garanti Bank
Environmental Conservation	514	584	1019
Health and Safety	144	207	296
Education	282	153	134
Cultural/Arts/Sports	251	323	121
Stakeholders	319	361	406

Table 4 depicts statistically social responsibility activities of banks according to specified CSR categories. All in all, banks carried out 2117 CSR practises about environmental conservation. They also implemented 647 social responsibility activities on health and safety. These banks fulfilled totally 569 education activities. Banks performed 695 CSR activities which are related to cultural/arts/sports. In addition to these, they carried out 1086 stakeholder-oriented practises.

Table 4: Statistics of CSR Categories

CSR Categories	Total Activity
Environmental Conservation	2117
Health and Safety	647
Education	569
Cultural/Arts/Sports	695
Stakeholders	1086
Total	5114

Table 5 gives a general review about banks' social responsibility activities. According to all archival sources of banks, Isbank implemented totally 1510 CSR activities. Whilst VakıfBank carried out 1628 practises, Garanti Bank fulfilled 1976 social responsibility activities.

Table 5: Results of Banks' CSR Activities

Bank Name	Total Activity
Isbank	1510
VakıfBank	1628
Garanti Bank	1976

Discussion

Environmental Conservation

The present study revealed that a great majority of CSR activities are carried out about environmental conservation. According to the study results, environmental conservation activities play an important role on CSR activities of Isbank, VakıfBank and Garanti Bank. All banks attach great importance to the environment conservation practises and projects. Within this scope, various theories including shareholder theory, stakeholder theory and institutional theory which were explained in literature review part of the study influence banks' attitudes.

From the point of Isbank, shareholder theory can be the reason behind it. Because the vision of Isbank is to be the most preferred bank for shareholders, customers and employees by sustaining its leading, pioneering and trusted position as a regional financial power. The top management of Isbank believe that the sustainability policy ensures energy efficiency, economic profitability and reduces resource consumption to support sustainable development is an element which will gradually become more important in the future strategies of Turkey (Isbank, 2016).

In the sense of VakıfBank, the Bank promotes sustainable development that consists of environmental, social and economic dimensions to create a better world and future. In line with its foundation culture, it serves to sustainable development through its services and products supplying individuals expectations and needs, improving the welfare, improving the social justice and aiming at environmental protection (VakıfBank, 2016). Taking into account all of these, it can be said that VakıfBank cares environmental conservation activities with reference to stakeholder theory.

Similarly, as part of stakeholder theory, Garanti Bank maintains sustainable economic growth by creating value to all stakeholders. Garanti Bank strengthens its sustainable banking approach by way of social responsibility activities including environmental conservation. The Bank's policy which is related to the environment is based upon some principles: to follow and abide exactly by environmental requirements and legislation, to follow and examine attentively sustainability programs about environmental conservation, climb over the mere fulfilment of necessities under the programs joined, to respect the environment, adopt and propagate environmental responsiveness, to provide and encourage the efficient usage of all resources (Garanti Bank, 2016).

Health and Safety

It is observed that health and safety activities of banks are lower level in comparison to environmental conservation activities (Table 3). Although banks disclose different projects and practises on health and safety, they give little importance to this area. The occupational accident rate of Turkey is higher than the world average. In the light of this fact, it was expected that banks will implement more health and safety practises and projects in Turkey. However, the study results revealed that all banks emphasise environmental conservation and stakeholder-

oriented activities rather than health and safety practises (Table 3). This can be attributed to the community's expectations from the banks. Regarding this issue the survey of Capital (2012), which is one of the leading business magazines in Turkey, demonstrates that the community needs businesses which pay attention to the environmental conservation and human rights areas. For this reason, it can be said that all banks prefer to fulfill environmental conservation and stakeholder-oriented practises but rather health and safety activities.

Education

In common with health and safety practises, from the Table 3 it is clear that education activities of banks are lower than environmental conservation and stakeholder-oriented activities. Even though banks have various practises and projects such as "81 Students from 81 Cities" Project and "One Million Books, One Million Children" Campaign (Isbank, 2016), "Hand In Hand With ZICEV" (VakıfBank, 2016), "The Teachers' Academy Foundation" (Garanti Bank, 2016); all of them underemphasize social responsibility activities about education.

If the inequality in the number of CSR practises is taken into consideration, it is seen that Isbank, as a private bank, pays much more attention to projects and practises on the education compared to VakıfBank (national bank) and Garanti Bank (foreign bank). Unlike the example of governmental pressures on companies with regard to environmental conservation, there is not coercive and normative pressure from Ministry of National Education or other institutions about social responsibility activities of companies in Turkey. At this point, it can be said that banks undervalue education projects and activities contrary to expectations.

Cultural/Arts/Sports

Concerning cultural/arts/sports, all banks have different practises like "Is Sanat Concert Hall", "Is Sanat Art Galleries", "Isbank Museum", "Istanbul Foundation for Culture and Arts - The Istanbul Music Festival", etc. (Isbank, 2016), "VakıfBank Sports School", "World Heritage Istanbul", "Bridge Group Exhibition", etc. (VakıfBank, 2016), "Salt Beyoğlu", "Salt Galata", "Salt Ulus" and "Garanti Children's Film Festival" (Garanti Bank, 2016). These cultural/arts/sports practises of banks can be linked with the society's expectations and the philanthropic responsibilities of Carroll's CSR Pyramid.

According to Carroll (1991), philanthropy embodies company activities which are carried out in return for the community's expectation that firms be good and responsible corporate citizens. In one sense, philanthropy approach involves engaging in activities and programs in order to support human welfare. For example, company allocates its resources for the arts, culture, sports or society with regard to social responsibility practises (Carroll, 1991). Turkey has a remarkable philanthropic history and many organizations still continue the tradition so as to carry out community's expectations via philanthropic activities. Therefore, it can be said that banks behave in conformity with the community's philanthropic expectations and promote cultural/arts/sports activities.

Stakeholders

This study revealed that following environmental conservation activities a major part of social responsibility practises are carried out about stakeholders. As it is seen from the Table 3, all banks pay special attention stakeholder-oriented activities. Despite the fact that shareholder theory and institutional theory play an important role on CSR activities of banks, stakeholder theory fundamentally influences attitudes of banks with regard to stakeholder-oriented social responsibility activities.

Isbank pays regard to continuous communication with its stakeholders so as to be an important element in developing the required policies and structuring operations. Stakeholder communication is a two-way, transparent process overlapping with the Bank's goal to create a long-term contribution for the society. Thus, Isbank exchanges opinions with stakeholders through various communication channels. Isbank considers different opinions and input received from stakeholder communication during the process of developing social responsibility projects (Isbank, 2016).

VakıfBank defines all people, institutions and organizations that are affected by its products and services and can play an active role in achieving the Bank's strategic objectives as stakeholders. VakıfBank develops its sustainability strategy and social responsibility activities in line with the views and expectations of stakeholders and regularly communicates with them through various channels. Moreover, VakıfBank is constantly working to create value by getting quickly into action in line with the feedback of the key stakeholders located in the centre of the sustainability strategy (VakıfBank, 2016).

Garanti Bank takes advantage of the feedback in order to identify strategically important problems with its stakeholders and also to center upon the most relevant sustainability subjects for the Bank and its stakeholders. In addition to this, it had an interview countless strategic customers so as to determine their expectations and needs from Garanti Bank and the banking sector. Based on its customers feedback, Garanti Bank brought up to date sustainability strategy to educate its customers on the notion sustainability (Garanti Bank, 2016).

Conclusions, Limitations and Recommendations

The present study revealed that more than 40% of CSR activities are carried out in environmental conservation and all banks primarily emphasize this area. As stated previously; shareholder theory, stakeholder theory and institutional theory play a significant role on environmental conservation practises of banks. Furthermore, traditional philanthropy approach and the society's expectations from banks may be the reason behind it. Following environmental conservation activities, a major part of social responsibility practises are implemented about stakeholders. As it is seen from the Table 4, all banks pay special attention stakeholder-oriented activities. This can be attributed to stakeholder theory.

On the other hand, Table 5 gives a general assessment about banks' social responsibility activities. It is observed that Isbank implemented 1510 CSR activities, VakıfBank carried out 1628 practises and Garanti Bank fulfilled 1976 social responsibility activities in total. According to the study results, there are not important differences between Isbank and VakıfBank regarding the fulfilment of their social responsibilities. Garanti Bank implemented more CSR practises and therefore it reached more people in comparison with other banks. This may be attributed to philanthropy approach and local limitations in Turkish business environment.

Due to the traditional and religious factors, philanthropy has been a quite dominant behavior in Turkey. Even though there is a transition from philanthropic activities to CSR practises, some Turkish businesses still continue this tradition. Companies either implement philanthropic activities and CSR practises at the same time or they limit their activities to philanthropic ones (Bilgehan, 2012). Local community development stays as a priority on their agenda. Hence, social responsibility activities of Turkish banks are restricted to local borders. From this point of view, it can be said that Garanti Bank attached particular importance to social responsibility activities as it is a foreign bank.

This study has a number of shortcomings. First of all, the sample was made use of BIST 30 Index in this study. As majority of companies carry on their activities in banking industry

(Table 1), CSR practises of banks were examined within the study. In this context; one private bank (Isbank), one national bank (VakıfBank) and one foreign bank (Garanti Bank) were selected from six banks within BIST 30 Index so as to analyze and compare their social responsibility activities. For this reason, the sample of research was composed of only three banks. Second, conclusions of this study were drawn based on the data for the second quarter of year 2016 (April - June). There are four index periods for BIST 30 Index which consist of January-March, April-June, July-September and October-December (Borsa İstanbul, 2016). This study solely focused on CSR activities of banks which are included in BIST 30 Index as of the second quarter of year 2016.

Recommendations for future studies aim to contribute researchers and future studies. From this point of view, a number of recommendations can be given. First of all, a similar study of this thesis can be done using different samples or populations. This study analyzed and compared CSR practises of banks in BIST 30 Index. Therefore, the sample of research consists of only three banks. In the future, CSR activities of other firms which are operating in different industries within BIST 30 Index could be analyzed. Second, conclusions of the study were drawn based on the data for the second quarter of year 2016 (April - June). This study solely focused on CSR activities of banks which are included in BIST 30 Index as of the second quarter of year 2016. However, social responsibility activities of banks can be analyzed for other periods and years so as to reveal the exact CSR practises of banks.

Acknowledgement

This paper is based on a Master's thesis titled "A Comparative Analysis of Corporate Social Responsibility Activities of Companies in Banking Industry: An Application From Turkey" completed at Swansea University School of Management under the supervision of Ms. Sarah Peasley in 2016.

References

- Abbott, W. F. & Monsen, R. J. (1979). On the measurement of corporate social responsibility: Self-reported disclosures as a method of measuring corporate social involvement. *Academy of Management Journal*, 22(3), 501-515.
- Aktan, C. C. & Börü, D. (2007). *Kurumsal sosyal sorumluluk*. İstanbul: İgiad.
- Anderson, J. C. & Frankle, A. W. (1980). Voluntary social reporting: An iso-beta portfolio analysis. *The Accounting Review*, 55, 467-479.
- Ataman, G. (2001). *İşletme yönetimi: Temel kavramlar ve yeni yaklaşımlar*. İstanbul: Türkmen.
- Basu, K. & Palazzo, G. (2008). Corporate social responsibility: A process model of sensemaking. *Academy of Management Review*, 33(1), 122-136.
- Bilgehan, M. (2012). *A comparative analysis of corporate social responsibility practices of Turkish companies and companies with foreign ownership* (Unpublished Master's Thesis). Bogazici University, İstanbul.
- Blaikie, N. (2000). *Designing social research: The logic of anticipation*. Cambridge: Polity Press.
- Borsa İstanbul (2016). <http://www.borsaistanbul.com/en/indices/bist-stock-indices>
- Borsa İstanbul (2016). <http://www.borsaistanbul.com/docs/default-source/endeksler/bist-stock-indices-ground-rules.pdf?sfvrsn=12>
- Bowen, H. R. (1953). *Social responsibilities of the businessman*. New York: Harper & Row.
- Bowman, E. H. & Haire, M. (1975). A strategic posture toward corporate social responsibility. *California Management Review*, 18(2), 49-58.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and quality in social research*, London: Unwin Hyman.
- Bryman, A. & Bell, E. (2007). *Business research methods*, New York: Oxford University Press.

- Campbell, J. L. (2007). Why would corporations behave in social responsible ways? An institutional theory of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*, 32, 946-967.
- Carr, A. Z. (1968). Is business bluffing ethical? *Harvard Business Review*, 46(1), 143-153.
- Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of Management Review*, 4(4), 497-505.
- Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, 34(4), 39-48.
- Carroll, A. B. (1999). Corporate social responsibility. *Business & Society*, 38(3), 268.
- Carroll, A. B. & Buchholtz A. K. (2000). *Business and society: Ethics and stakeholder management*. Cincinnati: South Western College Publishing.
- Cresswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Daft, R. L. (2000). *Management*. New York: The Dryden Press.
- Davis, K. (1960). Can business afford to ignore social responsibilities? *California Management Review*, 2(3), 70-76.
- Davis, K. (1973). The case for and against business assumption of social responsibilities. *Academy of Management Journal*, 16(2), 312-322.
- Davis, K. (1976). Social responsibility is inevitable. *California Management Review*, 19(1), 14-20.
- DiMaggio, P. J. & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
- Donaldson, T. & Preston, L. E. (1995). The stakeholder theory of the corporation: Concepts, evidence, and implications. *Academy of Management Review*, 20(1), 65-91.
- Drucker, P. (1954). *The practice of management*. New York: Harper & Row.
- Erden, P. (2011). *Çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algılarının örgütsel bağlılıkları üzerine etkisi: Karşılaştırmalı bir araştırma* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ertuna, B. & Tükel, A. (2009). CSR practises in Turkey: In between traditional and global. *Journal of Management Research*, 9(2), 145-172.
- Ertuna, B. & Tükel, A. (2010). Traditional versus international influences: CSR disclosures in Turkey. *European Journal of International Management*, 4(3), 273-289.
- European Commission (2004). http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/buying_green_handbook_en.pdf
- Ferrell, O. C., Fraedrich, J. & Ferrell, L. (2005). *Business ethics: Ethical decision making and cases*, New York: Houghton Mifflin.
- Frederick, C., Davis, W. & Post, E. J. (1988). *Business & society: Corporate strategy, public policy, ethics*. New York: McGraw-Hill Education.
- Freeman, R. E. (1983). Stockholders and stakeholders: A new perspective on corporate governance. *California Management Review*, 25(3), 88-106.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder perspective*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Friedman, M. (1970). The social responsibility of business is to increase its profits. *New York Times Magazine*, September 1.
- Garanti Bank (2016). http://www.garanti.com.tr/en/our_company/sustainability.page
- Garanti Bank (2016). http://www.garanti.com.tr/en/our_company/sustainability/developments/reports.page?gbid2=202122

- Garriga, E. & Mele, D. (2004). Corporate social responsibility theories: Mapping the territory. *Journal of Business Ethics*, 53, 51-71.
- Gray, R., Kouhy, R. & Lavers, S. (1995). Constructing a research database of social and environmental reporting by UK companies. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 8(2), 78-101.
- Gülmez, E. (2011). *Kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarının kurum imajına etkisi üzerine bir araştırma* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Güngör, C. R. (2010). *Kurumsal sosyal sorumluluk kampanyalarının işletmeye olan katkıları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Hopkins, M. (2003). *The planetary bargain: Corporate social responsibility matters*. London: Earthscan Publications.
- Ingram, R. W. (1978). An investigation of the information content of (certain) social responsibility disclosures. *Journal of Accounting Research*, 16, 270-285.
- Isbank (2016). <http://www.isbank.com.tr/EN/aboutisbank/sustainability/Pages/sustainability.asp>
- Isbank (2016). <http://www.isbank.com.tr/EN/about-isbank/sustainability/our-reports/Pages/ourreports.aspx>
- Jensen, M. C. (2002). Value maximization, stakeholder theory, and the corporate objective function. *Business Ethics Quarterly*, 12(2), 235-256.
- Jones, T. M. (1995). Instrumental stakeholder theory: A synthesis of ethics and economics. *Academy of Management Review*, 20(2), 404-437.
- Kalkan, S. (2008). Quality of information produced by producers: Greenwashing or can we really trust? *Consumer Citizenship*, 4, 93-107.
- Kotler, P. & Lee, N. (2005). *Corporate social responsibility*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Lee, M. P. (2008). A review of the theories of corporate social responsibility: Its evolutionary path and road ahead. *International Journal of Management Reviews*, 10(1), 53-73.
- Leedy, P. D. (1989). *Practical research*, New York: Macmillan.
- Lewitt, T. (1958). The dangers of social responsibility. *Harvard Business Review*, 36(5), 41-50.
- Matten, D., Crane, A. & Chapple, W. (2003). Behind the mask: Revealing the true face of corporate citizenship. *Journal of Business Ethics*, 45(1), 109-120.
- Matten, D. & Moon, J. (2008). Implicit and explicit CSR: A conceptual framework for a comparative understanding of corporate social responsibility. *Academy of Management Review*, 33(2), 404-424.
- McGuire, J. W. (1963). *Business and society*. New York: McGraw-Hill.
- McWilliams, A. & Siegel, D. S. (2001). Corporate social responsibility: A theory of firm perspective. *Academy of Management Review*, 26, 177-127.
- Meyer, J. & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340-363.
- Oliver, C. (1991). Strategic responses to institutional processes. *Academy of Management Review*, 16(1), 145-179.
- Porter, M. E. & Kramer, M. R. (2002). The competitive advantage of corporate philanthropy. *Harvard Business Review*, 80(12), 56-68.
- Sakarya, S., Bodur, M., Yildirim-Oktem, O. & Selekler-Goksen, N. (2012). Social alliances: Business and social enterprise collaboration for social transformation. *Journal of Business Research*, 65(12), 1710-1720.
- Saunders, M., Lewis, P. & Thornhill, A. (2009). *Research methods for business students*. Essex: Prentice Hall.
- VakıfBank (2016). <https://www.vakifbank.com.tr/sustainability.aspx?pageID=1075>

-
- VakıfBank (2016). <https://www.vakifbank.com.tr/sustainability--reports.aspx?pageID=1318>
- Wood, D. J. (1991). Corporate social performance revisited. *Academy of Management Review*, 16, 691-718.
- Yamak, S. (2007). *Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının gelişimi*. İstanbul: Beta.
- Zucker, L. G. (1977). The role of institutionalization in cultural persistence. *American Sociological Review*, 42(5), 726-743.
-

Effect of the Stakeholder Salience Theory on Family Businesses Performance

Paydaşların Önceliği Teorisinin Aile İşletmelerinin Performansına Etkisi

Mehmet Akif ÇİNİ*
Hasan Kürşat GÜLEŞ**
Mustafa Atilla ARICIOĞLU***

Abstract

Having started to develop since the second half of twentieth century, Family businesses make up approximately %50 in the world, %90 in Turkey of all businesses. For that reason, presenting a good economic performance and ensuring sustainability of Family businesses plays a critical role for the whole world economies. Yet, the rate of taking-over the business from the founder of these businesses to the next generation gradually decreases. When the literature review, a lot of important reasons appears to be about this situation, like having more system compared to normal businesses. In the study, how the systems of Family businesses (family, business and management) effects the performance of the business through Stakeholders Salience Model (power, legitimacy and urgency) and which system will improve this performance best, is researched. Studying how the impact, salience and stakes of each system will affect economic performance of the business separately would fill that gap in the literature. In this research, in 12 provinces which consist of %71 of Family businesses in Turkey (Istanbul, Ankara, Bursa, Izmir, Konya, Gaziantep, Denizli, Kocaeli, Adana, Tekirdağ, Kayseri and Mersin), data from 308 businesses that are large-sized in terms of the number of workers they employ, are analyzed with Structural Equation Model. In the study, two main and six sub hypothesis are analyzed and all of are accepted. Consequently, a positive relationship between salience and stake of each of main stakeholder group and business performance has been determined.

Key Words: Family Business, Stakeholder Theory, Business Performance

Öz

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan aile işletmeleri, tüm şirketlerinin Dünya'da ortalama % 50'sini, Türkiye'de ise ortalama %90'ını oluşturmaktadır. Bu sebeple, aile işletmelerinin iyi bir ekonomik performans sergilemesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması tüm dünya ekonomileri için kritik bir rol oynamaktadır. Ancak, bu işletmelerin kurucusundan itibaren gelecek nesillere devredilme oranları gittikçe düşmektedir. Literatür incelendiğinde, aile işletmelerinin diğer işletmelere göre daha fazla sistem sahip olduğu gibi konuyla ilgili birçok neden olduğu görülmektedir. Çalışmada, aile işletmeleri sistemlerinin (aile, işletme ve yönetim), Paydaşların Önceliği Modeli (güç, meşruiyet ve öncelik) aracılığıyla işletmenin performansını nasıl etkilediği ve hangi sistemin bu performansı eniyileyeceği araştırılmıştır. Her bir sistemin etkisinin, önceliğinin ve çıkarlarının işletmenin ekonomik performansını nasıl etkilediğinin ayrı ayrı araştırılması, literatürdeki bu boşluğu dolduracaktır. Araştırma, Türkiye'de bulunan aile işletmelerinin %71'ini kapsayan 12 ilde (İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir, Konya, Gaziantep, Denizli, Kocaeli, Adana, Tekirdağ, Kayseri ve Mersin), çalıştırdığı işçi sayısı açısından büyük ölçekli 308 işletme üzerinde gerçekleştirilmiş ve elde edilen veriler, Yapısal Eşitlik Modeli aracılığıyla analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aile İşletmeleri, Paydaş Teorisi, İşletme Performansı

Introduction

Family businesses make up a huge part of the economy in the world. In this context, presenting successful economic performance and providing sustainability of Family businesses is important for all national economies. However, business performance of Family businesses from the point they are established and thereby decrease on the rate of succession to the next generation is an undeniable fact. When the literature is examined, it is seen that there are several factors that have effect on this decrease. In addition to this, Family businesses consist of many more stakeholder groups than normal businesses. So, this requires the determination of stakes

* Selçuk Üniversitesi Cihanbeyli Meslek Yüksekokulu Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, mehmetakifcini@selcuk.edu.tr

** Konya Gıda Tarım Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Ekonomi Bölümü, kursat.gules@gidatarim.edu.tr

*** Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, maaricioğlu@gmail.com

and developing various and different strategies against the conflicts that may occur. Especially, because all stakeholder groups have their own stakes, some approaches may remain superficial on the analysis of family businesses that involves many stakeholders.

Family Owned-Businesses

There is not any universal consensus on the subject of the meaning of family businesses concept. When the literature about the concept is examined, it is possible to find different definitions concentrating on different points. According to Mustakallio (2002, p.27), definitions in literature came under six titles. These are; ownership, management, passing between generations, family's aim to continue as family businesses, purposes of family and interaction between business and family.

In this context, Family businesses can be defined as businesses in which, a huge part of ownership and management positions belong to family members, aiming the economic sustenance of family of business for generations, a subsystem in system (stakeholder group) being more primary and effective compared to subsystems.

Stakeholder Concept and Stakeholder Theory

The concept of stakeholder was first used by E. Merrick Dodd in 1932. Dodd, as the result of his studies accompanied with the managers of General Electric Business, he stated that stakeholder groups are; shareholders, workers, customers and society. And in 1950s, CEO of Sears, Robert E. Wood categorized the stakeholder groups composed by Dodd according to order of importance in terms of businesses. This categorization was conducted as; customers, workers, society and shareholders (Preston and Sapienza, 1990, p.362). Concept was brought in to management literature in consequence of the studies conducted at Stanford Research Institute (SRI) in 1963 (Elias and Cavana, 2000, p.2) and were defined as "the groups, who would not be able to maintain their presence without the supports of businesses" (Mitchell et. al., 1997, p.858). Besides as a result of these studies, it is mentioned that managers, to reach business goals, which will be supported by stakeholders, have to understand well the requests and needs of shareholders, workers, customers, suppliers, banks and society. Because support of stakeholders to goals of businesses is accepted as the key to long-term success and sustainability and as a result, the relations of businesses and stakeholders are an important research field (Freeman and Mcvea, 2001, p.3).

When literature is reviewed, as some of the studies conducted on categorization of stakeholders handle them with a wide diversification as government, political groups, shareholders, financial institutions, activist (agitator) groups, consumers, groups defending consumer rights, unions, workers, trade associations, competitors and suppliers, some categorize it as classified customers, society, shareholders, government and workers. Most important studies were conducted by Freeman (1984), Lerner and Fryxell (1994), Morgan and Hunt (1994) and Droge and his colleagues (1990).

When categorization of stakeholders in terms of Family businesses is examined, it is seen that Family businesses differs from other businesses, especially in terms of internal stakeholders. The reason for this is the effect of family dynamics over the business. In terms of internal stakeholders, Family businesses show variety according to the roles that family member or non-family member people play. In Family businesses, as the roles played by family members are entrepreneur, successor and relatives, the roles played by non-family members are professional managers and partners (Kurt, 2009, p.68; Karpuzoğlu, 2000, p.23).

Stakeholder theory was suggested as an offer for strategic management of businesses by Freeman (1984) at the end of 20th century. In Freeman's study named "Strategic Management: A Stakeholder Approach", which is accepted as the beginning of the concept of stakeholder

theory, how stakeholders have similar stakes and rights from the same group is explained, also the relation between business and its external environment, and behaviors of business within this environment is mentioned. Thorough the time, the theory provided a deep source thanks to the contributions of Clarkson (1994 and 1995), Donaldson and Preston (1995), Mitchell and colleagues (1997), Rowley (1997) and Frooman (1999) and gained more importance by progressing accordingly. From the first strategic perspective of the theory to now, various marketing based businesses adapted to run the theory as a management tool and developed it (Donaldson and Preston, 1995, p.65; Mainardes et. al., 2011, p.226; Rowley, 1997, p.887). Today the approach is used by many businesses with purpose of ensuring better financial success and locating what are the stakes of stakeholders to improve the relation of business with its community (Chevalier, 2001, p.1). Besides the theory, which was thought as a strategic management tool at first (Freeman, 1984), in the following years, also showed development as a theory about work ethics (Philips, 2003).

According to the theory, managers support all the processes and formulas, which satisfy all, benefit groups or all business actors. In other words, theory lets management to integrate solutions within the theory to the forecasts within strategic plan. The most important task in this process is integration of shareholders, workers, customers, suppliers, communities and other groups' stakes to each other and achieving long-term business success somehow. Besides the stakeholder theory emphasize the stakes, relations and business circle shared to be active on management (Freeman and Mcvea, 2001, p.10). Briefly, the theory identifies the expectations of stakeholders, experience and effects about the business, evaluation of observed results and activities of stakeholders about the business (Polonsky 1996, p.212; Post et. al. 2002, p.8; Neville, 2005, p.1187).

Stakeholder theory is developed to examine, analyze and realize the characteristic features of individuals or groups, who effect or are affected by the activities of the business. According to these the steps that theory should take (Clarkson, 1995, p.100, Donaldson and Preston, 1995, p.66; Rowley, 1997, p.887; Scott and Lane, 2000, p.44).

- 1) Identification of stakeholders
- 2) Explication of development process, stakes, needs and salience about stakeholders
- 3) Positioning of whole process' relational structure around the business's own stakes.

Research Title

Purpose and Method of Research

In this context, the main questions while forming the conceptual model of the research,

- 1) Who are the stakeholder groups, who are the real right owner within Family businesses?
- 2) What are the stakes and saliencies given to these groups?
- 3) How do these privileges affect the economic performance of the business?

In a business with these studies mentioned in literature, main stakeholder groups of Family businesses; it is specified as family members representing the family, shareholders representing the property and business managers representing management.

After determination of main stakeholder groups, (the second question) "privileges given to main stakeholder groups" is tried to be specified. The most general accepted study in literature to these privileges is "Stakeholder Salience" model conducted by Mitchell et. al. (1997).

According to Stakeholder Salience Theory, power, legitimacy and urgency are the criteria that stakeholders want to have. Power is can affect or is affected by the achievement of the organization's objectives (Freeman, 1984, p.46). Urgency is as the degree to which stakeholder claims call for immediate attention and legitimacy is desirable social good, that it is something larger and more shared than a mere self-perception, and that it may be defined and negotiated differently at various levels of social organization (Mitchell et. al., 1997, s. 867). The degree of having these criteria increases or decreases stakes and salencies of stakeholder within the business. In other words, For Agle et al. (1999), Stakeholder Salience Theory is defined as "the degree to which managers give priority to competing stakeholder claims". Thus, stakeholder salience is positively related to the cumulative number of the stakeholder attributes present. For example, when a stakeholder possesses all three of the attributes, a manager is more likely to give high priority to meeting that stakeholder's demands when making decisions. As the number of attributes decrease, the priority of the claims also decreases (Ring, 2011, p.31). In this study, concept of "Stakes" is used instead of Power and concept of "Salencies" is used instead of Urgency. Legitimacy states the validity of any stakeholder within the business and privileges related to this. The privilege of legitimacy is not used as a criterion in this research, because participants in this research can be chosen in legitimate family members.

The third question of our study, to scale the effect of stakes and salencies belonging to stakeholders, to the business's performance sustainability, the methods, which were used by Mitchell et. al. (1997, p.8), Ring (2011, p.58) and Erdirençelebi (2013) is used. As Erdirençelebi was developing this scale, he benefited from the scale used by Chua et. al. (1999), Ateş (2001), Sonfield and Lussier (2004), Özuysal (2006), İçin (2008) and Mustakallio (2002).

In this context, the main purpose of this study; is to reveal whether or not the salencies and stakes of (based upon stakeholder salience model) main stakeholder groups within Family businesses (family members, stakeholders and managers) has effect on economic performance of the business (qualitative or quantitative).

Research Sample

As the extent and size of the sample of the study is determined, "81 Province Industry Report" data issued in December 2013 by Ministry of Science, Industry and Technology is used. As the sample extent of the study is specified, 12 provinces out of 81 provinces were chosen (İstanbul, Bursa, Ankara, İzmir, Konya, Gaziantep, Denizli, Kocaeli, Adana, Tekirdağ, Kayseri, and Mersin). The reason why these 12 regions were chosen is that total business number in these provinces forms %71 of businesses in our country. When the purpose and hypothesis of the study is taken notice, the opinion of necessity to conduct that research on businesses, which has high level of institutionalism and in this context including large-sized businesses to the study was seen appropriate. Thereby, the size of the study was determined as 1.074 large-sized businesses located in 12 provinces. Among these businesses, the criteria required for determining businesses relevant to the purpose of the study;

- a) Having at least 251 workers, one of the criteria of business size scale,
- b) Having at least two people, who has kindred ship or same surname at senior management board of business, to be surveyed,
- c) Family members in business management should have at least total %51 share.

The "a" article on the list was prepared for businesses' size scale; "b" and "c" article was prepared for businesses to be evaluated as Family businesses. While the list was prepared, for article "a", data from Provincial Directorate of Industry and Provincial Chambers of Commerce and "2013, 500 Large Industrial Enterprise of Turkey" issued by Istanbul Industry Chamber was used. For article "b" and "c", "Information Services" in business's website and

information in various websites was used. During the preparation of the list, for Istanbul province mentioned and 465 business matching with article “a” fell short when evaluated by article “b” and “c”. In other words, it is located that most of that 465 large-sized businesses operating in Istanbul lost their feature of being a family businesses. In this context, only in this province, medium-sized businesses were also included to extent of the study. As a result, 510 large and medium-sized Family businesses, which are operating in 12 provinces and fit to all criteria, were included. Therefore, the extent of the study was revised as 510 businesses. According to that located extent, the size of the sample was calculated as 289 at %99 meaningfulness level according to %5 acceptable error ratio. When inappropriate surveys are eliminated, it is seen that only 308 of 510 businesses was contacted. This equals to %56, 6 of participation rate.

In the study survey method, which is a primal data gathering method, was preferred and for the surveys to be completed a business being expert on data gathering was hired and business collected all data according to face-to-face meeting principal. Survey form was prepared according to Likert’s five point scale (1=Strongly Disagree, 5=Strongly Agree). Survey questions consist of scales and questions taken exactly or extensionally (reliability and validity proved) from present literature studies. In this context, the survey questions consist of; aimed at scaling the quantitative and qualitative economic performance of family businesses, 8 propositions used by Ring (2011) and Erdirençelebi (2013), aimed at scaling sustainability of Family businesses, 13 propositions composed of 3 major topics (independent board of directors, Succession Plan and labor management) used by Erdirençelebi (2011), and aimed at scaling salience and stakes of family businesses stakeholders, 27 (12+15) propositions composed of 3 major topics (family members, shareholder and managers) used by Ring (2011) (1= Strongly Disagree, 5=Strongly Agree).

Research Findings

Family businesses, participated in research, operating in 20 different sector, and the most participation of first three sectors are in order, %35, 06 (106) Textile, %12, 66 (39) Food and %6, 49 (20) Machine and Equipment Industries. The least participation came from Consultancy and Tourism with % 0, 65(2) rate.

When the participant businesses are examined by province, the most participation consist of businesses operating, in order, in Istanbul %49, 03 (151), Bursa %9, 09 (28) and Kocaeli % 7, 47 (23), and the least participation came from Mersin %0, 97 (3).

According to their legal structure, %93, 18 (287) of them are Incorporated Business, %6, 82 (21) of them are Limited Business. Average operation period of the businesses participated in the research is 30 years.

According to their operation period, the most participation came from “31-50 years” with %45, 45 (140) and the least from “1-10 years” with % 3, 57(11).

According to size scale, % 88 (272) of participant businesses, as to number of workers, to 251 and more workers and as to annual turnover, having 40 Million TL and over revenue, are large-sized businesses. And %12 of them is medium-sized businesses with 151-250 workers and 8-39 Million TL annual revenue. Furthermore, according to “*Turkey’s First and Second 500 Large Industry Enterprises*” report dated 2013 of Istanbul Chamber of Industry, % 23,05 (71) of businesses participated to the research are in “Turkey’s First 500 Large Industry Enterprises”, % 22,73 (70) of businesses are in “Turkey’s Second 500 Large Industry Enterprises”.

When the stock share rate of businesses participated in research, %82 (252) of them are among “%76-100” and %18 (56) of them are among “%51-75”.

Research Hypotheses

H1: Saliencies of stakeholder groups within Family businesses have positive effect on economic performance of the business.

H1a: There is a positive relationship between saliencies of stakeholders within family businesses and business performance.

H1b: There is a positive relationship between saliencies of family members within family businesses and business performance

H1c: There is a positive relationship between saliencies of managers within family businesses and business performance.

H2: Stakes of stakeholder groups within Family businesses have positive effect on economic performance of the business.

H2a: There is a positive relationship between stakes of stakeholders within family businesses and business performance.

H2b: There is a positive relationship between stakes of family members within family businesses and business performance.

H2c: There is a positive relationship between stakes of managers within family businesses and business performance

Research Analysis

In the research, firstly reliability analysis and Exploratory Factor Analysis methods are used. Later on, Confirmatory Factor analysis was used to verify Exploratory Factor Analysis, Correlation analysis was used to test sub-hypothesis, Structural Equation Analysis was used to test main hypothesis and to establish model.

Reliability and exploratory factor analysis

In exploratory factor analysis, in order to find most appropriate analysis, the criteria of factors having over 1 eigenvalue and the criteria of factor loads being over 0, 50 rates are stipulated. Additionally, it was taken notice that in the case that eigenvalue is over 1, in the case of factor amount being unable to explain 2/3 of total variance, 2/3 of total variance amount of stated variance ratio to be factor amount. As analysis was made, factor amount that each variable is connected was expected to be high, factors, which were below 0,50 was excluded from the analysis. In addition to this, each variable were expected to have high load value at one factor and low load value at other factor and variables that have below 0,40 rate difference between both values were excluded from scale. Exploratory Factor Analysis results about all scales are shown at Table 1.

Table 1: The exploratory factor analysis of the surveying model

The Business Performance					
Size	Material	Factor Load	Variance	Cronbach's Alpha	Eigenvalue
Qualitative	q9	0,71	43,35	0,848	3,08
	q10	0,91			
	q11	0,81			
	q12	0,65			
Quantitative	q13	0,75	27,55	0,785	2,2
	q14	0,8			
	q15	0,68			

n= 7; KMO= 0,86; Barlett Sph. Chi-Square = 979,262; Total Variance= %70,90; Cronbach's Alpha: 0,87; Factor Loadings \geq 0,50.					
Stakeholder Salience					
Size	Material	Factor Load	Variance	Cronbach's Alpha	Eigenvalue
Stakeholder Salience	q30	0,69	29,02	0,78	2,14
	q32	0,70			
	q33	0,75			
Family Salience	q34	0,74	30,15	0,8	2,29
	q36	0,88			
	q37	0,67			
Manager Salience	q38	0,59	20,4	0,7	1,2
	q41	0,61			
n=8; KMO= 0,87; Barlett Sph. Chi-Square = 1023,251; Total Variance= %79,57; Cronbach's Alpha: 0,87; Factor Loadings \geq 0,50.					
Stakeholder Stake					
Size	Material	Factor Load	Variance	Cronbach's Alpha	Eigenvalue
Stakeholder Stake	q42	0,87	27,13	0,93	4,22
	q43	0,90			
	q44	0,84			
	q45	0,86			
Family Stake	q47	0,8	28,45	0,89	3,28
	q48	0,77			
	q50	0,89			
	q51	0,82			
Manager Stake	q52	0,73	24,64	0,85	2,42
	q53	0,84			
	q54	0,85			
n=12; KMO= 0,92; Barlett Sph. Chi-Square = 3075,998; Total Variance= %90,22; Cronbach's Alpha: 0,94; Factor Loadings \geq 0,50.					

In order to make factor analysis of the scales, KMO, Barlett and reliability values is required to go up over critical points. In this context for every scale, factor analysis was made and to increase independence and expressiveness level in analysis, values, whose factor loads remain below 0,50, was eliminated using varimax axis rotation technique. Furthermore, it was confirmed that eigenvalue of all scales are over 1.

The general reliability of “*Business Performance*” scale was discovered to be 0,87, in results of KMO and Barlett analysis, it was confirmed that KMO value is 0,86 and Barlett value is below 0,05, and it is seen that execution of factor analysis is possible. One article, which did not provide the scale (Article 16), was excluded from the scale. As a result of factor analysis, two factors which with % 70,90 total variance occurred. “*Saliencies of Stakeholders*”, as mentioned in the main purpose of the research, was formed by organizing separate factors for each of main stakeholder groups within Family businesses. In this context, factors, which became the content of the research, was specified as “*Saliencies of Stakeholders*”, “*Saliencies of Family Members*” and “*Saliencies of Managers*”. When examined “*Saliencies of Stakeholders*” scale, it is seen that factors provide required conditions to be able to make factor analysis of scale. In other words, KMO (0, 87), Barlett ($p < 0, 05$) and general reliability (0, 87)

values are over the desired values to continue analyzing. Four articles staying below critical value at stakeholder salience scale (Article 31, 35, 39, 40) was excluded from scale and was not subjected to evaluation. As a result of factor analysis, total variance of each three scale was calculated as % 79, 57. The process of forming “*Stakes of Stakeholders*” scale includes similarities with the process of forming “*Saliencies of Stakeholders*”. In this context, it is seen that KMO (0, 92), Barlett ($p < 0,005$) and general reliability (0, 94) values are at required level to make factor analysis. In this scale, varimax rotation technique is used and (the ones, whose factor loads remained under 0, 50) four articles (Article 46, 49, 55 and 56) was excluded from the scale. As a result of factor analysis executed, total variance rate of each three factor is % 80, 22.

Confirmatory factor analysis

In this part of the research, primarily for literature evaluation and to confirm the correctness of factors obtained with exploratory factor analysis, first and second level confirmatory factor analysis was executed. In this context, factor structures were transferred to AMOS 16 package program. Afterwards via program, it was stated that modification index is required for some factors, whose fault variances are over 1,00 and standard regression weights value is below 0,50, and it is confirmed that they have to be excluded from the scale. However, the values were reviewed later on and it was realized that they are important for the model and could be valid as conceptual. First level confirmatory factor analysis findings about observed flexible of factors forming “*Business Performance*”, “*Stakeholders Salience*” and “*Stakeholders Stake*” scales in Table 2, is shown.

Table 2: The first level confirmatory factor analysis of the surveying model

	Sub factor	Material No	Standard Regression Gap Values	t	P	Variance	C.Alpha
The Business Performance	Qualitative	q9	0,71	-	<0,001	43,35	0,848
		q10	0,91	13,07	<0,001		
		q11	0,81	11,03	<0,001		
		q12	0,65	10,46	<0,001		
	Quantitative	q13	0,75	-	<0,001	27,55	0,785
		q14	0,80	8,7	<0,001		
		q15	0,68	7,9	<0,001		
		q23	0,65	12,33	<0,001		
Stakeholder Salience	Stakeholder Salience	q30	0,69	-	<0,001	29,02	0,78
		q32	0,70	9,67	<0,001		
		q33	0,75	8,59	<0,001		
	Family Salience	q34	0,74	-	<0,001	30,15	0,80
		q36	0,88	13,84	<0,001		
		q37	0,67	11,85	<0,001		
Manager Salience	q38	0,59	-	<0,001	20,40	0,70	
	q41	0,61	8,75	<0,001			
Stakeholder Stake	Stakeholder Stake	q42	0,88	-	<0,001	27,13	0,93
		q43	0,91	23,14	<0,001		
		q44	0,85	20,03	<0,001		
		q45	0,83	19,14	<0,001		

	Family Stake	q47	0,82	-	<0,001	28,45	0,89
		q48	0,79	15,65	<0,001		
		q50	0,82	16,51	<0,001		
		q51	0,61	11,1	<0,001		
	Manager Stake	q52	0,87	-	<0,001	24,64	0,85
		q53	0,83	18,31	<0,001		
		q54	0,78	16,2	<0,001		

After each scale's connection with sub-flexible was observed via first level confirmatory factor analysis, second level confirmatory factor analysis, which observes all scales together, was used. At this stage, the value of 0, 50 were considered as standard forecast value lower limit. Second level confirmatory factor analysis results about model are in Table 3. Standard load value belonging to each scale was given and value of 0, 50 was considered as lower limit. As a result, it was founded that all scales are over the value of 0, 50 and thus all scales are compatible and meaningful as statistically.

Table 3: The second level confirmatory factor analysis of the surveying model

	Sub factor	Standard Regression Gap Values	P
The Business Performance	Qualitative Performance	0,83	<0,001
	Quantitative Performance	0,85	< 0,001
Stakeholder Salience	Stakeholder Salience	0,82	< 0,001
	Family Salience	0,92	< 0,001
	Manager Salience	0,94	< 0,001
Stakeholder Stake	Stakeholder Stake	0,7	< 0,001
	Family Stake	0,98	< 0,001
	Manager Stake	1,03	< 0,001

In Table 4, standard forecast values (factor loads), *t* values, reliability values and standard error value of all flexible in scale model is shown. At this stage, variance lowest limit needs to be 0, 50 and structure reliability needs to be 0, 70. As a result, since the model goodness of fit value was in use, later, structural part, which is the second stage of the structural equation model, was used.

Table 4: The extents taking place in the surveying model

	Sub factor	Material No	The Standard Estimates	The Standard Faults	<i>t</i>	V.E.	A
The Business Performance	Qualitative	q9	0,88	-	-	59	0,85
		q10	0,82	0,052	17,301		
		q11	0,66	0,048	12,459		
		q12	0,78	0,059	14,742		
	Quantitative	q13	0,7	-	-	55	0,79
		q14	0,74	0,105	11,182		
		q15	0,78	0,104	10,524		
		q23	0,74	0,107	11,084		
Stakeholder Salience	Stakeholder Salience	q30	0,78	-	-	58	0,8
		q32	0,71	0,073	12,688		
		q33	0,8	0,084	11,149		

	Family Salience	q34	0,74	-	-	61	0,76
		q36	0,82	0,106	10,948		
		q37	0,85	0,105	10,851		
	Manager Salience	q38	0,73	-	-	80	0,7
		q41	0,75	0,12	10,256		
	Stakeholder Stake	Stakeholder Stake	q42	0,88	-	-	75
q43			0,91	0,045	23,187		
q44			0,85	0,047	20,083		
q45			0,84	0,048	19,341		
Family Stake		q47	0,74	-	-	66	0,88
		q48	0,82	0,09	14,325		
		q50	0,85	0,086	15,074		
		q51	0,82	0,08	14,5		
Manager Stake		q52	0,79	-	-	80	0,76
		q53	0,78	0,068	14,933		
		q54	0,77	0,076	17,252		

In Table 5, fit indices of all scales within the research are shown. Apart from GFI and AGFI fit indices, model fit indices are at good and excellent level. As subject indices were at acceptable level, the analysis was continued. Thus, Sharma (2005) criticized that GFI and AGFI fit indices are so sensitive against sample number and model disordiance and stated that these indices lost their importance (as cited in Hooper et. al, 2008, p.54).

Table 5: The goodness of fit results of the surveying model

Compliance Index	Criteria	Breakpoints to Accept	Goodness of Fit Results	The Result
χ^2 / df		≤ 2 = perfect fit	1,99 df=411	Perfect fit
GFI	0 (does not fit) 1(perfect fit)	$\geq 0,85$ = Acceptable compliance $\geq 0,90$ = good fit $\geq 0,95$ = perfect fit	0,85	Acceptable compliance
AGFI	0 (does not fit) 1(perfect fit)	$\geq 0,80$ = Acceptable compliance $\geq 0,90$ = good fit $\geq 0,95$ = perfect fit	0,82	Acceptable compliance
CFI	0 (does not fit) 1(perfect fit)	$\geq 0,90$ = good fit $\geq 0,95$ = perfect fit	0,93	Good fit
RMSEA	0 (does not fit) 1(perfect fit)	$\leq 0,05$ = perfect fit $\leq 0,06$ = good fit $\leq 0,07$ = good fit $\leq 0,08$ = good fit $\leq 0,10$ = poor compliance	0,05	Perfect fit
NNFI	0 (does not fit) 1(perfect fit)	$\geq 0,90$ = good fit $\geq 0,95$ = perfect fit	0,92	Good fit

Correlation analysis

In the research, Pearson Correlation Analysis was used to examine the connection of benefit and saliencies of each stakeholder group to economic performance of the business, and analysis results done with one-tailed test was shown according to each scale. Additionally, sub-hypothesis of the study was tested through related tables.

Correlation analysis results of the relationship between saliences and stakes of main stakeholder groups within Family businesses (stakeholders, family members and managers) and business performance, was showed in order at Table 7.

Table 7: The correlation analysis results for stakeholder salience and stake

STAKEHOLDER SALIENCE		Stakeholder Salience	Family Salience	Manager Salience	THE BUSINESS PERFORMANCE
Stakeholder Salience	<i>r</i>	1	0,695	0,586	0,46
	<i>p</i>	-	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Family Salience	<i>r</i>	0,695	1	0,512	0,503
	<i>p</i>	< 0,001	-	< 0,001	< 0,001
Manager Salience	<i>r</i>	0,586	0,512	1	0,493
	<i>p</i>	< 0,001	< 0,001	-	< 0,001
THE BUSINESS PERFORMANCE	<i>r</i>	0,46	0,503	0,493	1
	<i>p</i>	< 0,001	< 0,001	< 0,001	-
STAKEHOLDER STAKE		Stakeholder Stake	Family Stake	Manager Stake	THE BUSINESS PERFORMANCE
Stakeholder Stake	<i>r</i>	1	0,59	0,267	0,415
	<i>p</i>	-	< 0,001	< 0,001	< 0,001
Family Stake	<i>r</i>	0,59	1	0,378	0,482
	<i>p</i>	< 0,001	-	< 0,001	< 0,001
Manager Stake	<i>r</i>	0,267	0,378	1	0,265
	<i>p</i>	< 0,001	< 0,001	-	< 0,001
THE BUSINESS PERFORMANCE	<i>r</i>	0,415	0,482	0,265	1
	<i>p</i>	< 0,001	< 0,001	< 0,001	-

As seen on values given at Table 7, it is found that there is a positive relationship between “Saliencies of Stakeholders ($r = 0,46$; $p < 0,001$), Family members ($r = 0,503$; $p < 0,001$) and Managers ($r = 0,493$; $p < 0,001$)” with “Performance of the Business” and these results support H1a, H1b, H1c hypothesis. As a result, it can be said that there is a mathematically positive and meaningful relationship between saliences belonging to main stakeholder groups (stakeholders, family members and managers) with performance of the business.

When the relationship between “Stake of Stakeholders” (stakeholders, $r = 0,415$; $p < 0,001$; family members, $r = 0,482$; $p < 0,001$; managers, $r = 0,265$; $p < 0,001$), “Performance of the Business” scales is examined, that there is a mathematically meaningful and positive relationship again is shown at Table 7. Therefore, H2a, H2b, H2c, hypothesis are confirmed. Consequently, when the research findings are evaluated, it can be stated that there is a positive relationship between stakes of stakeholders, family members and managers with performance of the business.

Structural equation analysis

Main purpose in the research model is to find the relationship between potential flexible (scales). For this reason *t* values were reviewed at %5 meaningfulness. Path analysis obtained as a result of analysis done was shown at Figure 1, evaluation of hypothesis related with model was shown at Table 8.

Table 8: The hypotheses results in the context of research model

Hypotheses	The Estimation	SH	T	p	Result
H1: Saliencies of stakeholder groups within Family businesses have positive effect on economic performance of the business.	0,54	0,116	4,67	<0,001	Approved
H2: Stakes of stakeholder groups within Family businesses have positive effect on economic performance of the business.	0,17	0,046	3,48	<0,001	Approved

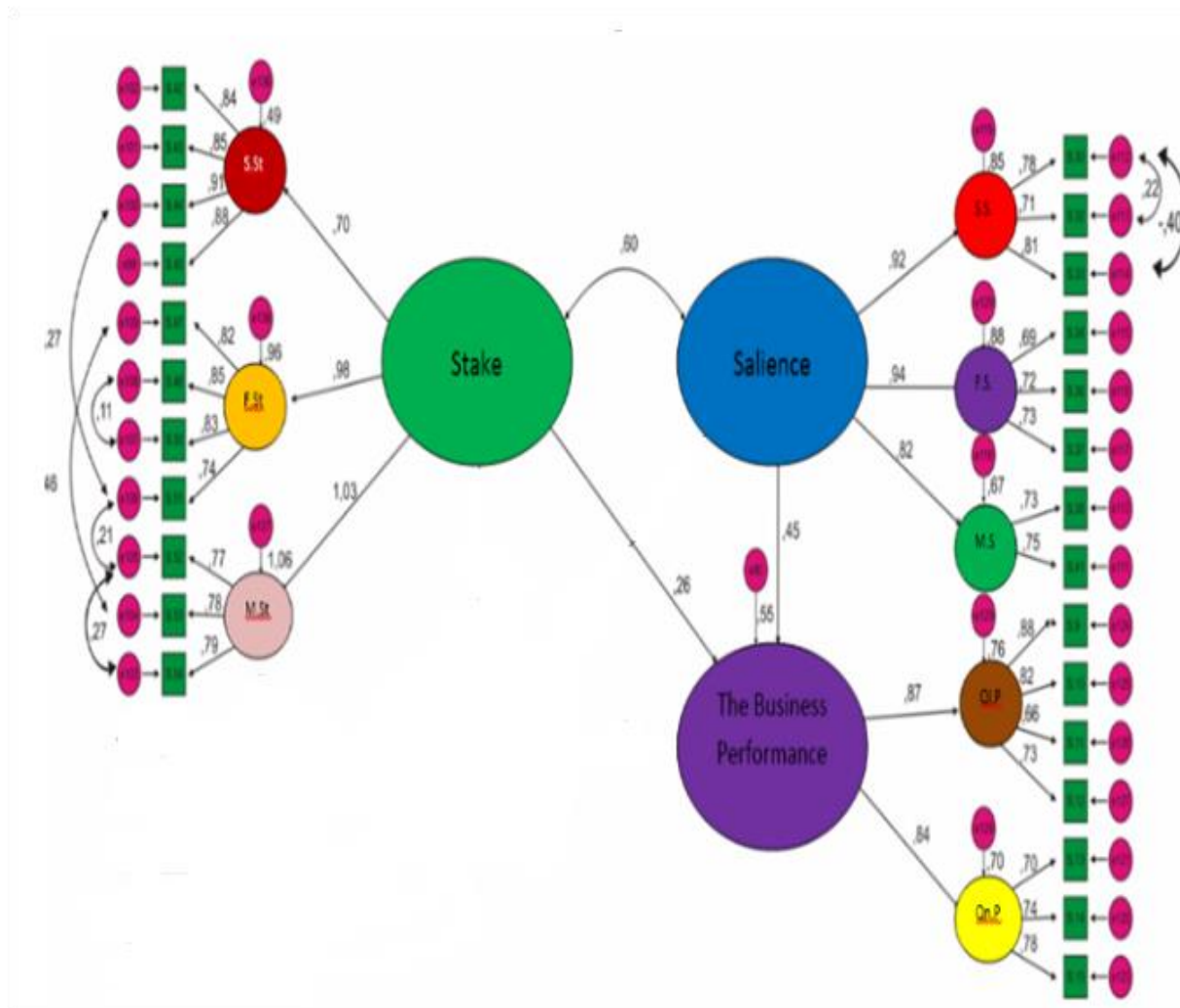

Figure 1: Results of structural equation analysis on the research conceptual model

The following abbreviations are used in Figure 1.

S.St.: Stakeholder Stake, F.St.: Family Stake, M.St.: Manager Stake, I.M.B.: Independent (Management) Board, p.P.: Sucession Plan. p.S.: Stakeholder Salience, F.S.: Family Salience, M.S.: Manager Salience, Ql.P.: Qualitative Performance, Qn.P.: Quantitative Performance.

As can be seen at Table 8, Hypothesis 1 as “Saliencies of stakeholder groups within the family-owned companies have positive effect on economic performance of the business” is accepted. As mentioned before (Table 7), H1a (there is a positive relationship between the saliencies of stakeholders and economic performance of the business) was confirmed as sub-hypothesis of H1b (there is a positive relationship between the saliencies of family members and economic performance of the business), and H1c (there is a positive relationship between saliencies of managers and economic performance of the business).

In addition to this, “Stakes of stakeholder groups within Family businesses have positive effect on economic performance of the business” was confirmed at Hypothesis 2 as a result of SEM analysis (Table 8). Besides correlation analysis results executed (Table 7), also supports sub-hypothesis formed as “there is a positive relationship between stakes of stakeholders and economic performance of the business (H2a)”, “there is a positive relationship between stakes of family members and economic performance of the business(H2b)”and “there is a positive relationship between stakes of managers and economic performance of the business(H2c)”. Summarizing these studies showing similarities and differences about these results (H1, H2 and sub-hypothesis) is possible in literature.

According to Mitchell et. al. (1997) with Easley and Lenox (2006), satisfaction stakeholders' stakes and saliencies within the business, the power that stakeholder have, depends on the number of legitimacy and urgency attributes. They have low if they have one, medium if they have two, high urgency if they have three. According to Jones et. al. (2007), if a stakeholder only has power attributes, he/she has medium degree importance, if both power and urgency is high, and he/she has high degree importance. Yet, legitimacy does not have same degree of contribution. After all, total number of criteria that a stakeholder has, would change benefit and salience satisfaction rate of the stakeholder (Agle et. al, 1999). However, stakeholders did not consist of one single whole. In terms of power, legitimacy and urgency, they consist of more than single sub-group and each sub-group has specific stakes and saliencies (Ryan and Schneider, 2003). In the research, main stakeholder groups, which stakeholders, family members and managers compose, was focused on. In this context, when the result was examined in terms of stakeholders, in the study of Ring (2011), which had active role on creation of conceptual frame of the study, it was stated that in case of significance level of salience and stakes of stakeholders being high, economic performance of the business would increase. Besides Davis and Taguiri (1989) with Mcgivern (1989) remarked that for Family businesses to be successful, they need to satisfy the stakes and saliencies of stockholders. Cragg and Greenbaum (2002) stated that businesses give more importance to stakes and saliencies of especially stakeholders of stakeholder groups to reach their goals; moreover, managers sometimes show unethical behaviors to fulfill personal goals of the stakeholders.

When it is evaluated in terms of family members, according to Ring (2011), in case the stakes and saliencies of family members are high, performance of the business would increase. Likewise, Tower et. al. (2007), Zachary (2011), Lee and Marshall (2013) and Basco (2014) also stated that there is a strong connection between stakes and saliencies of family members and economic performance of the family businesses and remarked that harmonization of saliencies and goals of the business would have positive effect on performance of the business. According to Cisneros et. al. (2012), as economic goals of the business is executed, ignoring stakes and saliencies of family system might cause conflicts in the business. However, focusing only on fulfilling the stakes and saliencies of family members might have negative effect on workers. Sindhuja (2009) stated that in consequence of stakes and saliencies of family members within Family businesses are at the forefront, they could not create values like normal businesses. Similarly, Ayrancı (2004) emphasized that there is a weak relationship between family system and financial performance of the Family businesses. Birthistle and Fleming (2007) emphasized that Family businesses are employment source for family members and especially that they are under high effect of nepotism.

When evaluated in terms of managers, Ring (2011) stated that manager's high saliencies and stakes does not affect performance of the business. In addition to these, in satisfaction of stakes and saliencies of stakeholders, relationship with stakeholders plays a critical role (Steurer et. al., 2005). According to Rowley (1997), the more the intensity of communication between stakeholder and business increases, the more pressure stakeholders give to business and the more centralization increases, the more business's resistance against stakeholder's pressure increases. Therefore, business and stakeholder choose the way of cooperation. If the communication between stakeholder and the business is low but centralization is high, the business adopts the role of commandership and controls the stakes of stakeholders. However, if communication is high and centralization is low, business fulfills the stakes of stakeholder. If both communication and centralization is low, business tries to evade the pressure of the stakeholder.

Consequently, satisfying stakes and salencies of all stakeholder groups within Family businesses would direct all the motivation of stakeholder groups to the goals of the business. Therefore, this situation would have a positive effect on business performance.

Conclusion

When added-value they provide and economic weights they carry is considered, it is seen that weights of Family businesses both in our country and in world economies constitute vital point of nation economies. Thus, providing continuity of these businesses' activities growingly offers strategically importance for all nation economies. Especially, in an environment where economic inconsistency is experienced in many nations and many businesses could not provide their sustainability because of the risks, disappearance of Family businesses owing to stakeholder benefit conflict within the business gives huge damages to our nation and other nation economies. A family businesses management not providing stakeholder balance and causing conflicts will lose stakeholders and workers over time because of conflicts and also sustainability of the business will be in danger. In this context, as research findings support, to maintain their sustainability, strategies, which would emerge the strong sides of Family businesses to forefront, should be chosen, independent board of directors should be formed, Succession Plan should be prepared, role complexity should be forbidden and especially stakes and salencies of all stakeholders should be determined. Execution of these applications involves a hard and long process. In application of this process successfully, professional support of experts plays a critical role. In inclusion of this support, independent board of directors plays an active role. Because professional managers through independent board of directors plays an active role in business management objectively. Thus, objective and fair management would be provided in strategic decisions and distribution of resources for the business. Consequently, as Schwartz and Barnes (1991) stated, existence of independent professional managers in management is necessary for Family businesses wanting to be successful. Because this manager can obtain professional objectivity to all incidents by minding business stakes.

Surely, while executing economic purposes of the business, personal stakes of these talented members within the family system should be satisfied. Otherwise, they might cause conflict within the business. However as Cisneros et. al. (2012) stated focusing all the attention on fulfilling the stakes and salencies of family members might have negative effect on other workers. Generally, in Family businesses, considering the stakes and salencies of certain stakeholder groups to achieve corporate success is a wrong approach. Present wealth should be distributed with an equal approach to all stakeholder groups who are thought to have contribution on family businesses. This plays a critical role in increasing economic performance and providing sustainability of the business. Otherwise, stakeholder system can be abandoned, and, in this case, this might damage economic performance and sustainability of the business (Clarkson, 1995).

Besides, in the study, though it was not anticipated, a mutual mathematical relationship emerged among stakes and salencies belonging to stakeholders as the result of DFA analysis. It is seen that these two concepts are always dealt together in the literature. If stakes and priorities, which are in mutual relation with stakeholders, are integrated with goals of the business, increasing the economic performance and providing the sustainability would be much easier (Heugens et. al., 2002; Easley and Lenox, 2006). These research findings also support this idea.

References

- Agle, B.R., Mitchell, R.K. & Sonnenfeld, J.A. (1999). Who matters to CEOs? an investigation of stakeholder attributes and salience, corporate performance, and CEO values. *Academy Of Management Journal*, 42,(5), 507-525.
- Ayrancı, E. (2014). A study on the influence of family on family business and its relationship to satisfaction with financial performance. *Ekonomie A Management*, 2, 87-105.
- Basco, R. (2014). Exploring the influence of the family upon firm performance: does strategic behavior matter? *International Small Business Journal*, December 32, 967-995.
- Birdthistle, N. & Fleming, P. (2007). Under the microscope: a profile of the family business in Ireland. *Irish Journal Of Management*, 28(2), 135-165.
- Chevalier, J. (2001). Stakeholder analysis and natural resource management. e.t.01.06.2014 <http://www1.worldbank.org/publicsector/politica/economy/November3Seminar/Stakeholder%20Readings/SA-Chevalier.pdf>
- Chua, J.H., Chrisman, J.J. & Sharma, P. (1999). Defining the family business by behavior. *Entrepreneurship: Theory and Practice*, 23,(4), 19-37.
- Cisneros, L., Genin, E. & Peerally, J. (2012). Family, business and power: illustrating three extreme cases" *Journal of Family Business Management*, 2,(1), 40-56.
- Clarkson, M.B.E. (1995). A stakeholder framework for analyzing and evaluating corporate social performance. *Academy Of Management Review*, 20,(1), 92-117.
- Cragg, W. & Greenbaum, A. (2002). Reasoning about responsibilities: mining company managers on what stakeholders are owed. *Journal of Business Ethics*, 39, 319-335.
- Davis, J.A. & Tagiuri, R. (1989). The influence of life-stage on father-son work relationships in family companies. *Family Business Review*, 2(1), 47-74.
- Donaldson, T. & Preston, L.E. (1995). The stakeholder theory of the corporation: concepts, evidence, and implications. *Academy Of Management Review*, 20, 1, 65-91.
- Easley, C. & Lenox, M.J. (2006). Firm responses to secondary stakeholder action. *Strategic Management Journal*, 27, 765-781.
- Elias, A.A. & Cavana, R.Y. (2000). Stakeholder analysis for systems thinking and modeling. *35th Annual Conference Of The Operational Research Society Of New Zealand*, 1-18.
- Erdirencelebi, M. (2013). *Aile işletmelerinde kurumsallaşmanın gerçekleşmesi ile sürdürülebilirliğin sağlanmasında kuşaklar arası farklılıklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: a stakeholder approach*, Pitman, Boston.
- Freeman, E.R. & Mcvea, J.F. (2001). A stakeholder approach to strategic management. *SSRN Electronic Journal*, 1(2), 1-33.
- Heugens, P.P., Van Den Bosch, F.A.J. & Van Riel, C.B.M. (2002). Stakeholder integration. *Business&Society*, 41,(1), 36-60.
- Hooper, D., Couglan, J. & Mullen, M.R. (2008). Structural equation modeling: guidelines for determining model fit. *Electronic journal of business research methods*, 6(1), 53-60.
- Jones, T., Felps, W. & Bigley, G.A. (2007). Ethical theory and stakeholder related decisions: the role of stakeholder culture. *Academy Of Management Review*, 32,(1), 137-155.
- Karpuzoğlu, E. (2000). *Büyüyen ve gelişen aile işletmelerinde kurumsallaşma*, Hayat Yayınları, İstanbul.
- Kurt, B. (2009). *Örgüt kültürünün aile şirketlerinin kurumsallaşmasında rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Lansberg, I. & Astrachan, J.H. (1994). Influence of family relationships on succession planning and training: the importance of mediating factors. *Family Business Review*, 2, 345-362.
- Lee, Y.G. & Marshall, M.I. (2013). Goal orientation and performance of family business. *J Fam Econ Iss*, 34, 265-274.

-
- Mainardes, E.W., Alves, H.& Raposo M. (2011). Stakeholder theory: issues to resolve. *Management Decision*, 49, 2, 226-252.
- Mcgovern, C. (1989). The dynamics of management succession: a model of chief executive succession in the small family firm. *Family Business Review*, 2(4), 401-411.
- Mitchell, R.K., Agle, B.R.& Wood, D.J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: defining the principle of who and what really counts. *Academy Of Management Review*, 22, 4, 853-886.
- Mustakallio, M.A. (2002). Contractual and relational governance in family firms effects on strategic decision making quality and firm performance. Unpublished PhD Thesis, Helsinki University Of Technology Institute Of Strategy and International Business, Finland.
- Neville B.A., Bell P.J. & Mengüç, B. (2005). Corporate reputation, stakeholders and the social performance- financial performance relationship. *European Journal Of Marketing*, 39 (9/10), 1184-1198.
- Polonsky, M.J. (1996). Stakeholder management and the stakeholder matrix: potential strategic marketing tools. *Journal of Market-Focused Management*, 1,(3),209-229.
- Post, J.E., Preston, L.E. & Sachs P. (2002). Managing the extended enterprise: the new stakeholder view. *California Management Review*, 45,(1), 6-28.
- Preston, L.E. & Sapienza, H.J. (1990). Stakeholder management and corporate performance. *The Journal of Behavioral Economics*, 19,(4),361-375.
- Ring, J.K. (2011). *Stakeholder salience in family firm*. Unpublished PhD Thesis, Mississippi State University, ABD.
- Rowley, T.J. (1997). Moving beyond dyadic ties: a network theory of stakeholder influences. *Academy Of Management Review*, 22,(4), 887-910.
- Ryan, L.V. & Schneider, M. (2003). Institutional investor power and heterogeneity: implications for agency and stakeholder theories. *Business&Society*, 42(4), 398-429.
- Schwartz, M.A. & Barnes, L.B. (1991). Outside boards and family businesses: another look. *Family Business Review*, 4(3), 269-285.
- Scott, P.G. & Lane, V.R. (2000). A stakeholder approach to organizational identity. *Academy of Management Review*, January 1, 43-62.
- Sindhuja, P.N. (2009). Performance and value creation: family managed business versus non-family managed business. *IUP Journal of Business Strategy*, 6,(3/4), 66-80.
- Steurer, R., Langer, M.E., Konrad, A. & Martinuzz, A. (2005). Corporations, stakeholder and sustainable development: a theoretical exploration of business-society relations. *Journal Of Business Ethics*, 61, 263-281.
- Tower, B.C., Gudmunson, D., Schierstedt, S. & Hartman E.A. (2007). Do family meetings really matter? Their relationship to planning and performance outcomes in small family business. *Journal Of Small Business Strategy*, Spring/Summer 18:(1), 85-93.
- Zachary, R.K. (2011). The importance of family system in family business. *Journal Of Family Business Management*, 1,(1), 26-36.
-

A Study into the Relationships among Consumers' Diet-Focused Behaviors, Organic Nutrition, and Environmentally Conscious Behaviors

Tüketicilerin Diyetle Yatkinlıkları, Organik Beslenme ve Çevreye Duyarlı Davranışları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma

Güzide Öncü EROĞLU PEKTAŞ*

Merve YANAR GÜRCE**

Abstract

Currently, consumers can be game-changing supporters of a more sustainable world by being healthy and environmentally conscious and opting for food produced in view of social responsibility. It is evident that there are relationships among healthy food, life style, and environmentally conscious consumption and consumers have been becoming more concerned about their own health and environmental issues. The present study conducted to this end revealed relationships among diet-focused behaviors, organic nutrition, and environmentally conscious behaviors. The data was collected with online questionnaires and a statistical software program, was used to conduct the regression analyses, frequency analyses and factor analyses of the data. Results show that there is a significant relationship between consumers' diet-focused behaviors, organic nutrition and environmentally conscious behaviors.

Key Words: Diet-focusedness, organic nutrition, environmental conscious behavior, sustainable consumption

Öz

Günümüzde tüketiciler hem sağlıklı hem de çevreye duyarlı olarak ve sosyal sorumluluk anlayışı ile üretilen besinleri seçerek daha sürdürülebilir dünyanın önemli birer destekçileri olabilmektedirler. Sağlıklı besinler, yaşam stilleri ve çevreye duyarlı tüketim arasında bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir ve tüketiciler de günden güne kendi sağlıkları ve çevreyle ilgili konular için daha fazla endişe duymaya başlamışlardır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen çalışma ile çevreye duyarlı davranış, sağlık bilincine sahip yaşam tarzı, beslenme ve etik tüketim arasındaki ilişkide algılanan tüketici etkinliğinin düzenleyici rolü araştırılmıştır. Çalışmanın verileri katılımcılardan online anket yoluyla elde edilmiştir ve değişkenler arasındaki ilişkileri ölçmek için sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan bir programda analizleri yapılmıştır. Örneklem veri analizinde regresyon analizi, frekans analizi, faktör analizleri kullanılmıştır. araştırmadan elde edilen bulgulara göre, tüketicilerin diyetle yatkinlıkları, organik beslenme alışkanlıkları ve çevreye duyarlı davranışları arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Algılanan tüketici etkinliği, çevreye duyarlı davranış, sürdürülebilir tüketim

Introduction

Currently, an increased number of obesity cases and other health issues have turned into serious global problems (Kleef & Dagevos, 2015, p. 292). One of the reasons is the consumption of such nutrients as sugar, sodium and saturated fat acids more than recommended (Macdiarmid et al., 2012, p. 634). Food systems are considered to be among the factors causing greenhouse gases due to the processes including growing, processing, packaging, distribution, consumption and removal (Macdiarmid et al., 2012, p. 635). Increasing purchasing power in the modern world, competitive market structures and different cultural structures and societies have become more individual-and consumption-focused. Modernization's dominance over the nature and environment has boosted individualistic approaches along with the strengthening consumption culture, which has resulted in underdeveloped environmental consciousness. Therefore, consumers can contribute to the efforts to create a more sustainable world by adopting a sustainable consumption understanding and opting for food which is healthy and produced by observing the ethical standards based on environmental consciousness (Zander & Hamm, 2010, p. 498). The primary concern of the present study conducted to this end is to

* Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği, guzideoncun@hotmail.com

** Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, merveynr@yahoo.com

reveal the relationships among diet-focused, organic nutrition, and environmentally conscious behaviors.

In today's world, there is a new consumer profile that is renewed continuously, and improves thyself with healthy living rules. Through smartphones and new phone applications, they provide both a more convenient flow of information and a model for reference groups in their near surroundings. All of this contribute to the environmental consciousness behavior and creates interaction between environmentally conscious consumers.

With the increasing rates of obesity, heart and allergic diseases, awareness about healthy life and sustainable consumption issues are increasing all over the world. Through this study, it is thought to be important in terms of determining the consumer behaviors in the market of organic foods, sports products, healthy life and diet products, which are studied rarely in literature. According to that, the aim of this study is to find out whether there is a relationship between consumers' diet-focused behaviours, organic nutrition and environmentally conscious behaviors.

Material and Method

Environmentally Conscious Behavior

Perceived consumer effectiveness as a decisive factor for individuals to adopt an environmentally conscious behavior can be used to explain such concepts as environmentally conscious behavior and attitudes. The concept is mostly associated with social awareness and environmentally conscious behavior and is referred to as consumers' beliefs that they can contribute to the solution to a social and environmental problem by making a difference (Ellen et al., 1991, p. 105).

Perceived consumer effectiveness as a concept was first discussed by Kinnear, Taylor and Ahmed (1974) to assess individuals' beliefs as to whether they can make a difference with their individual efforts. Accordingly, an individual's intention and behavior are indicative of the belief that the occurrence or discontinuation of a behavior depends on individual's actions (Thompson, 1981, p. 307).

In a study, it is defined as individuals' self-evaluations concerning a certain problem (Berger & Corbin, 1992, p. 80) and differs from attitudes by its ability to evaluate a problem (Tesser & Shaffer, 1990, s.481). Some studies in the related literature report that consumers' attitudes and environmentally conscious reactions potentially make positive differences thanks to the outcomes of this concern (Aaker & Bagozzi, 1982, p. 93; Roberts & Bacon, 1997, p. 230).

If consumers believe that their behaviors will have an effect on outcomes they desire, perceived consumer effectiveness can affect their behaviors. Therefore, a high level of perceived consumer effectiveness is necessary for consumers to translate their positive attitudes into purchasing behaviors (Vermeir & Verbeke, 2006, p. 172). As stated in the literature, the fundamental role of perceived consumer effectiveness is to motivate consumers to buy environmentally and socially conscious items called sustainable products (Jacobs et al, 2015, p. 9; Vermeir & Verbeke, 2006, p. 172). Thus, with environmental and social sensitivity individuals are evoked to develop consciousness. Businesses should not only produce and sell goods and services but also be able to develop and promote perceived consumer effectiveness.

According to a study, consumers should be convinced to be able to bring about behavioral changes that their behaviors exert decisive effects on such issues as environmental disruption or social inequality (Roberts, 1996, p. 43). This should invoke an understanding of social responsibility in businesses and they should convince their target mass to act accordingly.

If the level of perceived consumer effectiveness is increased, then consumers can be motivated to be more environmentally conscious and to purchase more sustainable products (Gellynck & Verbeke, 2013, p. 14). There are some studies into the effects of perceived consumer effectiveness on the purchase of sustainable products (Jacobs et al, 2015, p. 9; Vermeir & Verbeke, 2006, p. 54), but there is a substantial need for research into the choice of sustainable food (Avermaete & Mathijs, 2008, p. 33). According to that this study is intended to satisfy the need to some extent.

Sustainable Consumption

Each modern community creates its own structure characterized by a competitive market, complex cultural structure and consumption-based economy. The communities different from each other recklessly and fiercely exploit global resources. Modernization's dominance over the nature and environment has boosted individualistic approaches along with the strengthening consumption culture, which has resulted in underdeveloped environmental consciousness.

Broadly speaking, consumption is a dynamic process where social categories, culture and boundaries are incessantly redefined. Merchandises, except for nutrition, drinking, and shelter, are a kind of device of thinking, and also a non-verbal communication form of humans' ability to create (Zorlu, 2006, p. 236). Today, consumption studies have gone beyond psychology- and sociology-based marketing research and come to include environmental consciousness. The main reason for such a paradigmatic shift is the fact that the burden caused by environmental effects associated with consumption (and production as the offering side) on nature has exceeded a certain threshold. In the literature, a greater focus is placed on per-capita consumption in developed countries, how much we have exceeded Earth' bearing capacity and the fact that consumption is not sustainable anymore (Özsoy, 2011, p. 71).

United Nations Commission on Sustainable Development (CSD) characterizes "Sustainable Consumption" in consideration of quality of life and intergenerational equality. Both concepts focus on not only the process but also goods and services. In other words, a comprehensive emphasis is put on all the processes in a life cycle (UNEP, 2004). Sustainable Consumption is defined in the 2002 report of the OECD as "the use of services and related products which respond to basic needs and bring a better quality of life while minimizing the use of natural resources and toxic materials as well as the emissions of waste and pollutants over the life-cycle of the service or product so as not to jeopardize the needs of future generations". Although this definition can be interpreted in different ways, there is a consensus on the fact that the use of resources by developed countries should be reduced. Meulenberg (2003) refers to sustainable consumption as the social responsibility of consumers and a decision-making process considering individuals' needs and demands.

Marchand, Walker, and DeConinck (2004) describe sustainable consumption with the following terms and statements (Özsoy, 2011, p. 74):

Abstention: Abstaining from consumption or, sometimes, consuming less,

Attitude: Considering consumption of more than needed as a negative act,

Awareness: Choosing products in view of their ecological qualities,

Alternative: Identifying consumption styles alternative to traditional consumption.

In the new world order, which came into being with neo-liberal policies after the World War II, a growing interest in the concept of consumption is observable in both daily life and social sciences. The drive underlying the new world order is "consumption of the produced". At the present time, when individuals' clothing styles and products they consume are regarded

as a communication vehicle and an indicator of social status, the main purpose of consumption is to be revered at higher exchange rates (Doğan et al., 2015, p. 662).

Research

The primary concern of the present study is to reveal whether there are relationships among diet-focused, organic nutrition, and environmentally conscious behaviors. Although there are studies evidencing the relationship between environmentally conscious behaviors and sustainable purchasing behavior (Jacobs et al, 2015; Vermeir & Verbeke, 2006, p. 44), no research in the literature was identified to tackle how they affect consumers' behaviors concerning health, nutrition, and ethical consumption. Apart from this exiguousness, practice-oriented studies too are very scanty. Hence, the present research study is anticipated to serve as a vital source of motivation to respond to the need for further research on this issue thanks to its attempt to reveal the relationship between such nutrition preferences as diet-focused and organic nutrition and environmentally conscious behavior.

The sample of the research consists of consumers at the age of 18 and over. A questionnaire was administered as the data collection tool. The questionnaire forms were delivered to the participants via such social media as Facebook and Instagram and e-mails; as a result, 220 questionnaires were returned and analyzed. To produce the questionnaire, the researchers exploited Whitmarsh (2009) to assess environmentally conscious behavior, Gil, Gracia & Sanchez (2000) to assess diet-focused behavior, and Steptoe, Pollard & Wardle (1995) to assess understanding of organic nutrition. 6 demographic questions were included in the questionnaire to collect data on the participants' genders, ages, incomes, marital status, educational background, and professions. The questionnaire contains 4 items to assess environmentally conscious behavior, 3 to assess diet-focused behavior, and 7 to assess organic nutrition behavior. Thus, the questionnaire consists of 20 items. It is a 5-level likert scale. The levels are "1=strongly disagree", "2=disagree", "3=neither agree nor disagree", "4=agree", and "5=strongly agree".

The sample consists of 220 participants due to temporal and cost-related limitations. Future research may focus on a different and larger sample, which is believed to make greater contribution to the literature.

Research Model and Hypotheses

Because the purpose of the present research is to reveal the relationships among diet-focused behaviors, organic nutrition behaviors, and environmentally conscious behaviors, the hypotheses below were constructed in consideration of the available literature: The independent variables of the study are diet-focused behavior and organic nutrition, while environmentally conscious behavior refers to the dependent variable. Accordingly, the model and hypotheses of the research are as follows:

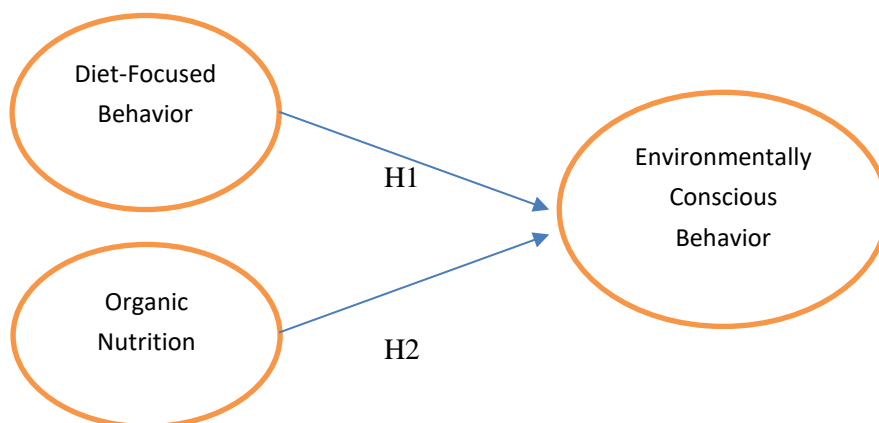

Fig. 1 Research model

H1: There is a positive relationship between diet-focused behavior and environmentally conscious behavior

H2: There is a positive relationship between organic nutrition and environmentally conscious behavior

Findings

Table 1 show that 54.5% and 45.5% of the participants are female and male, respectively. 37.7% are married and 62.3% are single. Moreover, 4% are 18, 46.8% are 18-29, 23.6% are 30-39, 9.5% are 40-49, and 14.0% are 50-59 years old. 1.3%, 27.7%, 9%, 59%, and 2.7% hold elementary and middle school, high school, associate's, bachelor's and postgraduate degrees, respectively. The incomes of the participants amount to 1001-2000 TL for 12.2%, 2001-3000 TL for 13.6%, 3001-4000 TL for 32.2%, 4001-5000 TL for 12.2% and 5000 TL and above for 25.0%.

Analysis

Table 1: Demographic characteristics of the participants

Demographic Characteristics		Frequency	Percentage
Gender	Female	120	54.5
	Male	80	45.5
	Total	220	100
Marital Status	Married	83	37.7
	Single	137	62.3
	Total	220	100
Age	Under 18	3	4
	18-29	103	46.8
	30-39	52	23.6
	40-49	21	9.5
	50-59	31	14
	Total	220	100
Educational Background	Elementary and Middle School	3	1.36
	High school	61	27.7
	Vocational School	20	9
	University	130	59
	Postgraduate	6	2.7
	Total	220	100
Income	1001-2000 TL	27	12.2
	2001-3000 TL	30	13.6
	3001-4000 TL	71	32.2

	4001-5000 TL	27	12.2
	5000 and over	55	25
	Total	220	100

Whether the data from the sample were suitable for exploratory factor analysis can be tested with Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test and Bartlett's Test (Çokluk & Şekercioğlu & Büyüköztürk, 2012, p. 207). The high Kaiser-Meyer-Olkin value means that each variable in the scale can be perfectly predicted by the other variables. When values amount to or are close to 0 (zero), no interpretation can be performed based on these values because a scattered pattern occurs in the correlation distribution. In the event that the value is calculated to be under 0.50 with the Kaiser-Meyer-Olkin measure, then the analysis cannot be continued with a factor analysis (Çokluk et al., 2012, p. 207).

Table 2: KMO and Bartlett's test results

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Test for Sampling Adequacy		.879
Bartlett's Test	Chi-Square	1849.117
	Sd	105
	Sig.	.000

The results from the Bartlett's Test and Kaiser-Meyer-Olkin test are provided in Table 2. As indicated in Table 2, the KMO value is 0.87, which signifies that the sampling size is suitable to conduct a factor analysis (Çokluk et al., 2012: 207). Besides, the Bartlett's Test of Sphericity shows that Chi-Square value is significant ($X^2(105) = 1849, 117; p < .01$).

Table 3: The scale's factor loadings and Cronbach's alpha coefficients

Variable	Items	Factor Loading	Cronbach's Alpha
Organic Nutrition	It is important for me that it should not contain additives.	0.736	0.908
	It is important that it should only contain natural nutrients.	0.557	
	It should be vitamin- and mineral-rich.	0.810	
	It is important that it should be nutritious.	0.769	
	It is important that it should be protein-rich.	0.805	
	It is important that it should be good for my health.	0.846	
	Fiber-rich foods	0.652	
Environmentally Conscious Behavior	I may not choose to purchase products with no social responsibility.	0.705	0.787
	I change the products with no social responsibility.	0.715	
	It is important for me to see the information on the tag that the product has been produced with minimal environmental hazard.	0.795	
	It is important for me that the product I purchase has been packaged with minimal environmental hazard.	0.765	
Diet-Focused Behavior	It should be a low-calorie product.	0.846	0.832
	It is important that the product should help me with weight control.	0.740	
	It is important that it should contain a low amount of fat.	0.759	

Regression analyses were conducted to test whether there were significant relationships among diet-focused behavior, organic nutrition, and environmentally conscious behavior. The results are presented in Table 3.

Table 4: Regression analysis

Model Summary				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
	.489a	.239	.232	.66921

H1: There is a positive relationship between diet-focused behavior and environmentally conscious behavior.

Ho is rejected because F value (sig.) of correlation coefficient concerning the relationship between the independent variable diet-focused and the dependent variable environmentally conscious behavior is 0.000. Thus, H1 is accepted and there is a positive relationship between diet-focused and environmentally conscious behavior.

H2: There is a positive relationship between organic nutrition and environmentally conscious behavior.

Ho is rejected because F value (sig.) of correlation coefficient concerning the relationship between the independent variable organic nutrition and the dependent variable environmentally conscious behavior is 0.000. Thus, H2 is accepted and there is a positive relationship between organic nutrition and environmentally conscious behavior.

These findings indicate the significance of the research model. An R Square value of .240 refers to the exploratory value of the analysis. Hence, the model has an explanatoriness of 24%.

Conclusion and Suggestions

In the new postmodern marketing world, where globalization has rapidly increased, technology has become highly advanced, and consumption is faster than ever, all the marketing rules have changed fast over the last two years and is likely to change and develop in various ways in five years' time. Coupled with the sophisticated modern life and complex human structure, the rapid change and transformation have led humans to exploit and destroy Earth maliciously.

As stated in the literature, the fundamental role of perceived consumer effectiveness is to motivate consumers to buy environmentally and socially conscious items called sustainable products (Jacobs et al, 2015:9; Vermeir & Verbeke, 2006, p. 172). Thusly, with environmental and social consciousness, individuals are evoked to develop consciousness. Businesses should not only produce and sell goods and services but also be able to develop and promote perceived consumer effectiveness.

The primary concern of the present study is to reveal whether there are significant relationships among diet-focused behaviors, organic nutrition habits, and environmentally conscious behaviors. To this end, a questionnaire was administered to consumers at the age of 18 and over. The obtained data were evaluated with frequency analyses, factor analyses, and regression analyses.

The results demonstrate that 54.5% and 45.5% of the participants are female and male, respectively. Married and single participants account for 37.7% and 62.3% of the sample, respectively. Moreover, 4% are under 18, 46.8% are 18-29, 23.6% are 30-39, 9.5% are 40-49, and 14.0% are 50-59 years old. 1.3%, 27.7%, 9%, 59%, and 2.7% hold elementary and middle school, high school, associate's, bachelor's and postgraduate degrees, respectively. The incomes of the participants amount to 1001-2000 TL for 12.2%, 2001-3000 TL for 13.6%, 3001-4000 TL for 32.2%, 4001-5000 TL for 12.2% and 5000 TL and above for 25.0%.

The results of the regression analyses performed to demonstrate whether there were significant relationships among diet-focused behaviors, organic nutrition habits and environmentally conscious behaviors show that there is a significant relationship between diet-focused behavior and environmentally conscious behavior and also between organic nutrition and environmentally conscious behavior. This refers to the significance of the adopted model.

Generally, the obtained results evidence that individuals exhibiting organic nutrition habits and diet-focused behaviors are more conscious of environmental issues. As indicated by these results, individuals more willing to contribute to socially and environmentally a more sustainable world were also found to care about their health, to adopt a lifestyle with a higher level of diet-focused attitude and to eat healthier food. Thus, these results are expected to make notable contributes to marketing practices. The emphasis on the fact that food introduced to markets are more organic and suitable for diet is likely to result in environmentally and socially more conscious purchases, which will in return contribute to the efforts to create a more sustainable world. The results show a number of points of interest for policy-makers and marketing practioners that want to promote healthy food products for a more sustainable World. This research study's original subject, which have not been sufficiently investigated before, and its attempt to develop an original model evidence its originality. However, a larger sampling in future studies is thought to contribute greatly to the related literature and the study can be extended to another countries or regions.

References

- Aaker, D. A., & Bagozzi, R. P. (1982). Attitudes toward public policy alternatives to reduce air pollution. *Journal of Marketing*, 1, 85–94.
- Aracıoğlu, B., & Tatlıdil, R. (2009). Tüketicilerin satın alma davranışında çevre bilincinin etkileri; *Ege Akademik Bakış*, 9(2), 435-461.
- Avermaete, T., & Mathijs, E. (2008, 26–29 August). Sustainable food versus health concerns. *Proceedings of the International Congress of European Association of Agricultural Economists*, Ghent: Belgium.
- Ay, C., & Ecevit, Z. (2005). Çevre bilinçli tüketiciler. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 10, 238-263.
- Berger, I.E., & Corbin, R.M. (1992). Perceived consumer effectiveness and faith in others as moderators of environmentally responsible behaviours. *Journal of Public Policy and Marketing*, 11, 79-89.
- Bimbo, F.; Bonanno, A., Nocella, G., Viscecchia, R., Nardone, G., Biagia De D., & Carlucci, D. (2017). Consumers' acceptance and preferences for nutrition-modified and functional dairy products: A Systematic Review, *Elsevier*.
- Çokluk, Ö.; Şekercioglu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik spss ve lisrel uygulamaları*. Pegem akademi: Ankara.
- Doğan, O.; Bulut, Z. A., & Çımrın, F. K. (2015). Bireylerin sürdürülebilir tüketim davranışlarının ölçülmesine yönelik bir ölçek geliştirme çalışması. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(4).
- Ellen, P.S., Wiener, J.L., & Cobb-Walgreen, C. (1991). The role of perceived consumer effectiveness in motivating environmentally conscious behaviors. *Journal of Public Policy & Marketing*, 102-117.
- Jacobs, S., Sioen, I., De Henauw, S., Rosseel, Y., Calis, T., Tediosi, A., Nadal, M., Marques, A. & Verbeke, W. (2015). Marine environmental contamination: Public awareness, concern and perceived effectiveness in five european countries. *Environmental Research*, 143, 4-10.
- Karaboğa, Tahir. (2016). Çevre sosyolojisinde çevre sorunlarına yönelik alternatif arayışlar. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergi*, Mayıs-Haziran, 716.
- Kleef, E.V., & Dagevos, H. (2015). The growing role of front-of-pack nutrition profile labeling: a consumer perspective on key issues and controversy. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 5(3), 291-303.
- Liran C. S., Aoife De B., Maeve H., Chenguang L., Celine M., Patrick G. W., Frank J. M. (2017). Consumer evaluations of processed meat products reformulated to be healthier a conjoint analysis study. *Meat Science*, 82-89.

-
- Lucía A., Ana G., Florencia A., Leticia V., Gastón A. (2017). Consumer perception of salt-reduced breads: comparison of single and two bites evaluation, *Food Research International*.
- Macdiarmid, J.I., Kyle, J., Horgan, G.W., Loe, J., Fyfe, C., Johnstone, A. & McNeill, G. (2012). Sustainable diets for the future: can we contribute to reducing greenhouse gas emissions by eating a healthy diet? *The American Journal of Clinical Nutrition*, 96(3), 632-639.
- Ma1, R., & Hoffmann, S. (2012). Taste lovers versus nutrition fact seekers: How health consciousness and self-efficacy determine the way consumers choose food products; *Journal of Consumer Behavior, J. Consumer Behave*, 11, 316-328.
- Roberts, J. A. (1996). Green consumers in the 1990s: profile and implications for advertising - *Journal of Business Research*, 36(3), 217-231.
- Roberts, J. A., & Bacon, D. R. (1997). Exploring the subtle relationships between environmental concern and ecologically conscious consumer behavior. *Journal of Business Research*, 40(1), 79–89.
- Tanrikulu, C. (2015). Çevresel kaygı, algılanan tüketici etkinliği ve kolektivism tüketicilerine yeşil satın alma davranışlarındaki rolü üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(1).
- Tesser, A., & David R. S. (1990). Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 41, 479-523.
- Thompson, S. C. (1981). Will it hurt less if i can control it? A Complex answer to a simple question in advances in consumer research. *Andrew Mitchell*, ed., Vol. 9306-312.
- Vanhonacker, F., Van L., Gellynck, X., & Verbeke, W. (2013). Flemish consumer attitudes towards more sustainable food choices. *Appetite*, 62, 7-16.
- Vermeir, I., & Verbeke, W. (2006). Sustainable food consumption: Exploring the consumer attitude–behavioral intention gap. *Journal of agricultural and environmental ethics*, 19(2), 169-194.
- Yıldız, S. B., & Kılıç, S. N. (2016). Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin çevre dostu ürünlere ilişkin tutum ve davranışları. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 1304-1323.
- Zander, K., & Hamm, U. (2010). Consumer preferences for additional ethical attributes of organic food. *Food Quality and Preference*, 21(5), 495-503.
- Tijssen, I., Zandstra, E. H., Cees D. G., & Jager, G. (2017). Why a ‘light’ product package should not be light blue: effects of package color on perceived healthiness and attractiveness of sugar- and fat-reduced products, *Food Quality and Preference*, 59, 46–58.
-

ECONOMICS

Finansal Derinleşmenin Ekonomik Büyüme Etkisi 2001-2016 Yılları Türkiye Örneği¹

The Effect of Financial Deepening on Economic Growth: 2001-2016 The Case of Turkey

Salih ÖZTÜRK*

Selen ÇOLTU**

Öz

Ekonomi biliminin son zamanlardaki tartışma konularından birisi, finansal faktörlerin ekonomik büyüme üzerindeki rolüne odaklanmaktadır. Bir ülkede kullanılan finansal araç çeşitliliğinin artması nedeniyle finansal araçların yaygınlık kazanması finansal derinleşmeyi gündeme getirmektedir. Dolayısıyla gelişmiş bir finans sisteminin finansal yenilikleri artıracağı yönündeki gelişmeler ekonomik büyümeyle ilişkilendirilmektedir. Ekonomik büyümenin sağlanmasında ve gerekli kaynakların oluşturulmasında finans sistemi önemli rol oynamaktadır. Buradan hareketle, finansal sistem bir ekonomide fon arz ve talebi olan iktisadi birimlerin fon akımlarını düzenlemekle birlikte finansal araçların düzenleyici, hukuki ve idari kurallar kapsamında bir araya gelmesiyle oluşan sistemi ifade etmektedir. Fon transferi aracılığıyla tasarrufların yatırımlara aktarılmasına imkan tanımaktadır. Ekonomide sağlanan gelir düzeyindeki artışlarla beraber toplumsal refahın artmasına katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, finansal derinleşmenin odak noktalarından biri olan finans sisteminin tanımlanmasına paralel olarak finansal derinleşme kavramının açıklığa kavuşturulması ve nihayetinde finansal derinleşmenin 2001-2016 yılları arasındaki ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönem ilişkisini Toda-Yamamoto Analizi ile incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Sistem, Finansal Derinleşme, Ekonomik Büyüme, Nedensellik, Toda-Yamamoto Analizi.

Abstract

One of the recent debates in economics focuses on the role of financial factors on economic growth. The widespread use of financial instruments due to the increase in the diversity of financial instruments used in a country leads to financial deepening. Therefore, developments in which an advanced financial system will enhance financial innovation are associated with economic growth. The financial system plays an important role in ensuring economic growth and creating the necessary resources. From this point of view, the financial system refers to a system formed by economic instruments, which are funded and demanded in an economy, by regulating fund flows and bringing financial instruments together under regulatory, legal and administrative rules. It allows transfer of savings to investments through fund transfer. It contributes to the increase in the level of income provided to the economy as well as to the increase of social welfare. The main objective of this study is to clarify the concept of financial deepening in parallel with the definition of the financial system, which is one of the focal points of financial deepening, and ultimately to examine the long term relation between financial deepening and economic growth between 2001-2016 with Toda-Yamamoto Analysis.

Keywords: Finance System, Financial Depth, Economic Growth, Causality, Toda-Yamamoto Analysis.

Giriş

İktisat biliminin eldeki kıt kaynaklarla sonsuz ihtiyaçları karşılama arzusunda oluşu toplumun refahının artırılmasını gündeme getirmektedir. Bu nedenle ekonominin büyüme kavramına odaklandığı görülmektedir. Ekonomide yer alan tasarrufların yatırımlarla buluşması sonucu büyümenin artması beklenmektedir. Ekonomide büyüme sağlanmasının yolu, öncelikli olarak finansal sistemlerin derinleşmesi ve gelişmesine bağlı olmaktadır. Buradan hareketle, ekonominin adeta kalbini oluşturan finansal sistem kavramının sorgulanması gerekli görülmektedir. Ekonomik büyümenin sağlanması ve ülke

¹ Bu makale Selen Çoltu'nun Prof. Dr Salih Öztürk danışmanlığında hazırlanan 2017 yılında Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Finansal Derinleşmenin Ekonomik Büyüme Etkisi 2001-2016 Yılları Türkiye Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Aynı zamanda bu tez NKUBAP.07.YL.17.092 proje nosu ile kayıtlı olan Namık Kemal Üniversitesi tarafından Bap projesi olarak desteklenmiştir.

* Prof. Dr. Namık Kemal Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, salihozturk@nku.edu.tr

** Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Selencoltu_1907@hotmail.com

ekonomilerinin günümüz ekonomilerine ayak uydurabilmesi için gelişmiş bir finansal sistem son derece önem arz etmektedir.

Finansal sistemin temel amacı, fiyatlar genel düzeyinin (FGD) yükselmesine yol açmayacak şekilde ekonominin çeşitli birimlerine maksimum kaynak sağlayacak fonların temin edilmesini sağlamaktır. Kısaca finansal sistem fon arz edenlerle fon talep edenler arasında para transferini sağlamaktadır. Ekonomide finansal sistemin etkinliği arttıkça yatırımların artması yüksek getirilerin sağlanması ve ekonomik büyümenin sürdürülmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu noktada finansal sistem ekonomik göstergelerin temel belirleyicisi olmaktadır.

Finansal sistemin ekonomik büyüme performansı büyük ölçüde finansal sistemin etkinliğine bağlı olmaktadır. Finansal sistemin denetiminde etkinlik sağlanması ekonomideki kırılganlıkları ortadan kaldırarak büyüme sürecinin hızlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu noktadan hareketle, finansal sistemin dinamik faktör olduğunu ve birçok faktörle etkileşim halinde olduğu bilinmektedir. Ekonomik büyüme süreci finansal araçlara ve kaynaklara daha fazla yatırım yapılmasını gündeme getirmektedir. Finansal araçların yaygınlık kazanması finansal derinleşme kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Finansal derinleşme, finansal kurum ve kuruluşların yanı sıra finansal araç ve hizmetlerin yaygın kullanılır hale gelmesiyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle etkili ve kabul edilebilir finansal politikalar sonucunda fon kaynaklarının reel kesime aktarılması kolaylaşmaktadır. Reel kesim ve finansal kesim arasında yaşanan fon aktarma işlevinin ne ölçüde gerçekleştiği finansal derinleşmenin ne boyutta olduğuyla ilişkilidir. Bu anlamda finansal piyasaların gelişmişliğini, tasarruflar ile yaratılan fon kaynaklarının verimli alanlara kanalize edilmesi oluştururken, finansal derinleşmesini ise; para arzının gayri safi yurtiçi hasıla içindeki oranı ve mali varlıkların gayrisafi yurtiçi hasıla içindeki oranı oluşturmaktadır.

Ekonominin temel amacı sosyal refahın maksimum düzeyde gerçekleştirilmesidir. Bu nedenle finansal derinleşmenin doğru analiz edilmesi ekonomide büyümenin ne derece gerçekleştiği hakkında bilgi vermektedir. Bu nedenle, finansal sistemlerin gelişmesi ekonomik büyümeyi pozitif etkiliyorsa ve finansal derinleşme oranları artıyorsa ekonomik büyüme artmaktadır. Finansal sistemlerin gelişmesi ekonomik büyümeyi düşük düzeyde etkiliyorsa finansal derinleşme zayıf gerçekleşeceğinden ekonomik büyüme istenilen düzeyde gerçekleşmemektedir. Yine finansal sistem ile ekonomik büyüme arasında ilişki yoksa, finansal derinleşme büyüme arasında ilişki olmamaktadır.

Çalışmanın temel amacı birçok tartışmaya konu olan finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ortaya konulmasıdır. Çalışmamız gereği 2001 ve 2016 yılları arasındaki Türkiye’de finansal derinleşme büyüme ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle yapılacak çalışmada uzun dönemde finansal derinleşme ekonomik büyüme arasında ilişki olup olmadığı ve finansal derinleşme ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi yapılan analizler sonucu ortaya konmaktadır.

Bu çalışmada finansal derinleşme kavramı tanımlanarak finansal derinleşme göstergeleri açıklanmaktadır. Daha sonra 2001-2016 yılları arasında finansal derinleşmenin Türkiye’deki süreci anlatılmaktadır. Finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde ilişkisi olup olmadığı Toda-Yamamoto analizi ile ortaya konmaktadır. Çalışmamız sonuç kısmı altında bir değerlendirmeye son bulmaktadır.

Finansal Derinleşmenin Tanımı

Finansal derinleşme (FD) kavramı temelde finansal araçların yaygınlık kazanmasıyla finansal araçlardaki çeşitliliğin yaygın kullanımı anlamına gelmektedir. Bu anlamda finansal derinleşme finansal piyasalardaki fonların reel sektörü finanse etmesine paralel olarak

gelişmektedir. Finansal derinleşmenin en önemli göstergelerinden biri döviz tevdiat hesaplarını da içeriğinde barındıran M2/Y para arzı tanımıdır. Bu tanım toplam finansal varlıkların gelire oranını ifade etmektedir. Bu oranın yüksekliği sayesinde finans sektöründeki fonlar reel sektör tarafından karşılanmaktadır. Finansal derinleşmenin öncü göstergeleri ise miktar göstergeleri, yapısal göstergeler, fiyat, ürün çeşitliliği ve değişim maliyeti ölçütleri ile ifade edilmektedir (Oruç ve Turgut, 2014, s. 110).

Finansal derinleşme hakkında yapılan tanımlara göre, finansal derinleşme para arzının GSYH içindeki payını ifade etmektedir. Finansal derinleşme göstergelerinden en çok kullanılan para arzı M2/GSYH olmaktadır. Bu gösterge, bir ülke ekonomisinde belirli bir yılda bulunan dolaşımdaki para ve buna ilaveten vadeli, vadesiz mevduat toplamının GSYH içindeki oranını göstermektedir. Finansal derinleşme göstergeleri olarak M2Y/GSYH, M3/GSYH ile finansal varlık stokları/GSYH verilerinin de kullanıldığı görülmektedir.

Uluslararası finansal derinleşme göstergeleri olarak ülkeler arasındaki gelişme farklılıklarına paralel olarak finansal piyasalarında derinlik kazandığını söylemek olasıdır. Özellikle gelişmiş ülkelerin finansal derinleşme düzeyinin bir hayli yüksek olduğu bilinmektedir. Yüksek olmasının nedeni gelişmiş ülkelerdeki finansal piyasaların, finansal kurumların ve finansal araçların çeşitliliğinin artması ve gelişme göstermesidir. Gelişmiş ülkelerin piyasalarındaki varlık stoklarının gelir içindeki payının gelişmekte olan ülkelere oranla daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Finansal piyasaların derinleşmesinden kasıt, ekonominin tasarruf performansı tasarruf yapanların yatırım kararları, banka mevduatlarının getiri oranı ile ödeme araçlarının çeşitli değişimlerinin etkisi altında olduğudur. Finansal derinleşme oranının yüksek seyretmesi, toplam tasarrufları arttırarak finansal tasarrufların artmasına, düşük getirili varlıklardan elde edilen tasarrufların finansal varlıklara dönüştürülmesine ve fonların organize olmamış piyasalara nazaran organize olmuş piyasalarda örgütlenmesine bağlı olmaktadır. Bu anlamda ekonominin parasallaşma oranı ile finansal sistemin organizasyon yapısı da finansal piyasaların derinleşmesinde etkin rol oynamaktadır (Öçal ve Çolak, 1999, s. 272).

Finansal derinleşme finansal piyasaların, finansal araçların ve finansal paydaşlarının etkileşimini artırdığı çok taraflı bir sürecin kendisidir. 2000' li yıllar sonrasında yapılan teorik bulgular ekonomik büyümenin açıklanmasında finansal sisteme olan güvenin arttığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla sağlam finansal sistem ve daha az finansal kriz yüksek ekonomik büyüme yaratmaktadır. Finansal derinleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin temel fonksiyonu iyi işleyen finansal sistemin bilgi ve işlem maliyetlerini azaltmasıdır. Bu sayede aracılık etkinliğinin artması için kritik fonksiyon üstlendiğini söylemek mümkündür.

Modern bir finansal sistemin iyi iş fırsatları sunduğu ve yatırımları teşvik etmekte olduğu bilinmektedir. Bu nedenle tasarrufları harekete geçirmek, ticareti sağlamak ve riskin çeşitlendirilmesi, her ne kadar finans sisteminin hem uzun hem de kısa vadede ekonomik büyüme sağladığı genel kabul görse de araştırmaların çoğu arz öncesi hipotez ile talep önde gelen hipotez üzerinde sıklıkla durmaktadır. Bu durum finansal kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığını yansıtmaktadır. Finansal derinleşmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişki arz yönlü hipotezi işaret etmektedir. Öte yandan bunun tersi olan ekonomik büyümeden finansal derinliğe doğru ilerleyen faktör de talep yönlü hipotezi göstermektedir (Safdar, 2014, s. 369).

Finansal derinleşme, ekonomik anlamda finansal varlıkların arzını arttırdığı için para da bunlara dahil edilerek en geniş finansal varlık portföyünden bazı önlemlerin alınması önem arz etmektedir. Bu durum finansal varlıkların tanınmasını ve özetlenmesini kolaylaştırmaktadır. Tüm finansal varlıkların toplamı temelde finansal derinleşmeyi gösteren geniş bir tedbirdir. Finansal varlıkların kapsamlı bir şekilde finansal derinleşmeyi tarif edecek

şekilde özetlenmesi sorun yaratmazken bazı verilerin bulunabilirliği sorun yaratmaktadır. Bu anlamda dar ve gelişmemiş sermaye piyasalarında özellikle hisse değerine ve para piyasası fonlarına ilişkin verilere ulaşmak zordur. Geniş para hacminde ise, tüm finansal varlıklarla (ND) tutarlı yıllık veri elde etmek buna paralel derecede zordur (Ndebbio, 2004, s. 5).

Finansal derinleşmenin en önemli katkılarından biri yeterli finansmanı olmayanlara erişim sağlamak ve bu sayede ekonomik büyümeyi hızlandırmaktır. Bu nedenle az gelişmiş bir finansal sistemin bankalar sayesinde finansal hizmetlere daha kolay erişim sağlaması kaynak üretimi yoluyla büyümelerini finanse etmesi önem arz etmektedir. Diğer yandan gelişmiş finansal sistem finansal kurumların ve bankaların marjdaki faaliyetleri sayesinde ve firmaların değerlendirme teknikleri ve bilgi toplama ve paylaşma mekanizmalarını geliştirerek ekonomik büyümeyi tetikleyen üretici faaliyetlere katkı etmektedir (Mohan, 2006, s. 4).

Finansal derinleşme bunlara ek olarak etkin yasal altyapılar ve kurumsal yönetim mekanizmaları sağlamaktadır. Kredi genişlemesi sayesinde girişimcileri teşvik etmekte ve yeniliklerin frekansını arttırmaktadır. Hem ulusal hem de uluslararası anlamda daha iyi fırsatlar yaratarak doğrudan yabancı yatırımları (DYY) arttırmaktadır. Fakir ve zengin arasındaki eşitsizliği engellemek yoluyla yoksulluğun azaltılmasında etkin rol oynamaktadır. Yine finansal derinleşmenin saklama maliyetlerini arttırması, tasarrufların yatırıma dönüştürülme etkinliği, kredilerin serbestleşmesiyle resmi devlet politikalarının arttırılması, faiz oranı ile fiyat mekanizmasını güçlendirmek ve piyasada rekabeti iyileştirmek gibi olumlu sonuçlar ortaya koyduğu görülmektedir.

Bunun tersi durumunda bazen finansal derinleşmenin aşırı boyutta oluşu finansal piyasaların etkinliğini engellemekte kâr marjını azaltmakta ve bankaların mali açıdan kırılganlığının daha da artması gibi olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Rekabetin aşırı boyutlarda olduğu zamanlarda aşırı risklerin alınması finansal krizlere kapı aralamaktadır. Buna ilaveten finansal derinleşme banka başarısızlıkları ve finansal istikrarsızlıkların gündeme gelmesinde olumsuz bir rol oynamaktadır (Shah ve Bhutta, 2014, s. 118).

Finansal Derinleşmenin Göstergeleri

Finansal Derinleşmenin Ölçümü

Bir ekonomide finansal derinleşme önemli yer tutmaktadır. Bu nedenle finansal derinlik ölçümü için birçok yöntem mevcut olmaktadır. Literatürde birçok ölçüm aracı kullanılmasına rağmen finansal kurumların artması ve yatırım araçlarının çeşitliliği finansal derinleşme göstergeleri arasında gösterilmektedir. Buradan hareketle finansal derinleşmenin göstergelerini miktar göstergeleri, yapısal göstergeler, reel faiz, ürün çeşitliliği ve değişim maliyeti olarak beş başlık altında toplamak mümkündür (Öztürk ve Barışık ve Darıcı, 2010, s. 98).

Tablo 1: Türkiye'nin 2001-2016 yıllarına ait parasal göstergeler

Yıllar	M1/GSYH	M2/GSYH
2001	4,63	19,25
2002	4,40	17,22
2003	4,92	17,67
2004	4,99	18,81
2005	9,20	35,45
2006	9,09	37,72
2007	8,67	39,11
2008	8,59	43,87
2009	10,74	49,35
2010	11,65	50,63

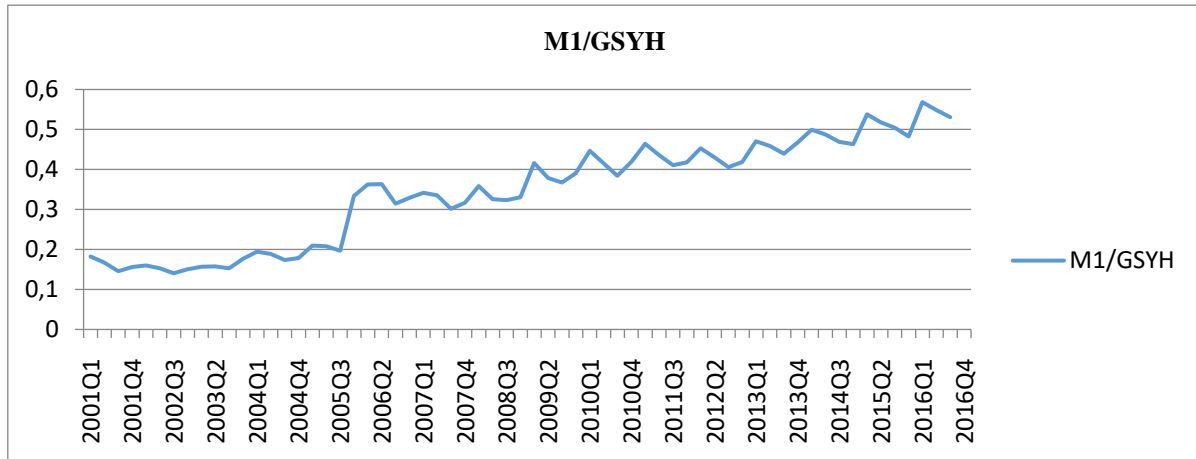
2011	11,56	48,36
2012	11,46	47,34
2013	12,67	50,17
2014	12,63	49,69
2015	13,33	50,89
2016	19,32	74,23

Kaynak: TCMB veri seti

Yukarıdaki tablo 2001-2016 yıllarına ait M1 ve M2 para arzlarının GSYH oranlarını göstermektedir. Buradan hareketle M1/GSYH oranlarının yıllar itibariyle M2/GSYH oranlarına nazaran daha fazla arttığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum dolaşımdaki paranın daha hızlı artmakta olduğunu ifade etmektedir.

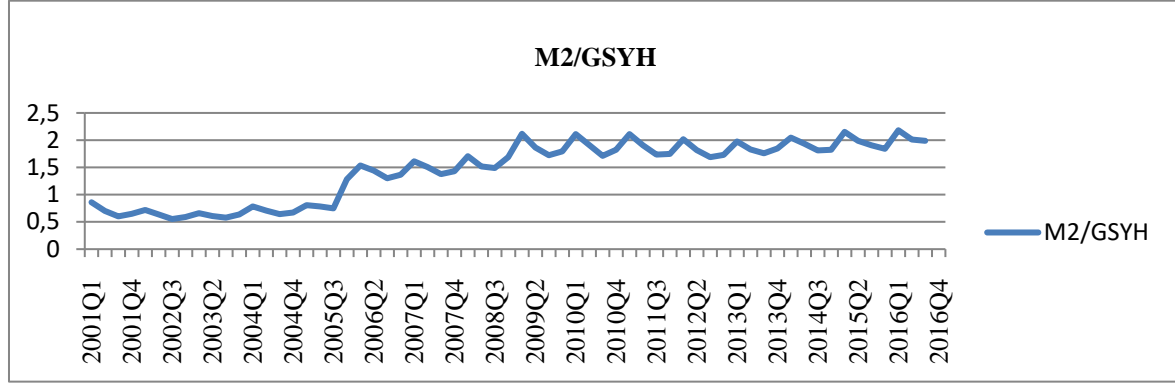
M1/GSYH oranının artış göstermesi finansal geri kalmışlığın göstergesi olmaktadır. M2/GSYH oranının da yıllar itibariyle arttığı gözlenmektedir. Fakat M2 para arzının M1 para arzına oranla daha az arttığı ifade edilmektedir. Uygulamada en yaygın kullanılan para arzı M2/GSYH parasallaşma derecesini yansıtmaktadır. Bu noktada bireylerin bankacılık hizmetlerini kullanma oranlarını göstermektedir. M2/GSYH en geniş para arzı tanımlarından biri olması münasebetiyle bize daha gerçekçi sonuçlar vermektedir. M2/GSYH oranının M1/GSYH'ya oranla düşük olması finansal derinleşmenin ve gelişmenin yeterince gerçekleşmediğinin göstergesi olarak ifade edilmektedir.

Grafik 1: Finansal derinleşmenin M1 para arzı göstergesi

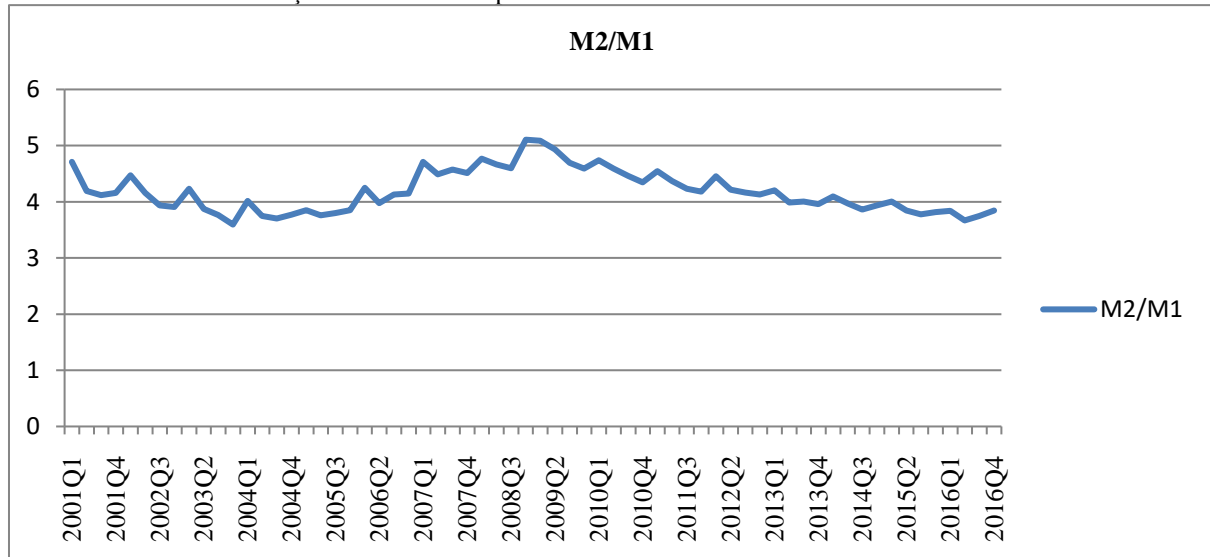

Kaynak: TCMB veri seti

Yukarıdaki grafik 2001-2016 yılları arasında üçer aylık M1 para arzının hasılaya oranını göstermektedir. M1/GSYH oransal büyüklüğü dolaşımdaki para miktarını ifade etmektedir. Bu oranın artışı finansal geri kalmışlığın habercisi olmaktadır. Buradan hareketle 2005 yılının 3. çeyreğinden sonra M1 para arzının ciddi artışı göze çarpmaktadır. Bu nedenle M1 para arzının nispeten yavaş hızda arttığı görülmektedir. Buradan hareketle M1/GSYH Finansal derinleşme hakkında yeterli sonuçları yansıtmamaktadır.

Grafik 2: Finansal derinleşmenin M2 para arzı göstergesi**Kaynak:** TCMB veri seti

Yukarıdaki grafik 2001-2016 yılları finansal derinleşmenin parasal göstergeleri olan M2 para arzının üç aylık oranlarını ifade etmektedir. M2/GSYH oranı parasallaşmanın derecesini ve hanehalkının bankacılık hizmetlerini kullanma oranlarını göstermektedir. Bu anlamda grafikte 2001 yılının birinci çeyreğinde M2 para arzının azaldığı görülmektedir. Türkiye’de yaşanan enflasyon neticesinde dövizin koruma aracı olması hane halklarını döviz alımına sevk etmektedir. Ekonominin istikrara kavuşmasıyla döviz hesapları TL’ye çevrilmiştir. Bu durum M2Y/GSYH oranını azaltırken M2/GSYH oranının artmasına neden olmaktadır. Yine 2006 ve 2009 yıllarının birinci çeyreğinde M2 para arzının arttığı görülmektedir. M2 para arzı büyüklüğünün finansal derinleşmeyle doğru orantılı olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle M2 para arzı finansal derinleşmeyle ilgili daha fazla sonuç vermektedir.

Grafik 3: Finansal derinleşmenin M2/M1 nispeti**Kaynak:** TCMB veri seti

Yukarıdaki grafik finansal derinleşmenin parasal göstergeleri olan M2/M1 oranının 2001-2016 yılları arasındaki üç aylık verilerini göstermektedir. M1 dar kapsamlı para arzını ifade ederken M2 para arzı ise geniş tanımlı para arzını ifade etmektedir. M2/M1 oranının artması gelişen piyasaların varlığını ortaya koymaktadır. Bu oran ne kadar artarsa vadeli mevduatın da aynı oranda arttığı bilinmektedir. Bu orandaki artış hane halkının paralarını vadeli mevduatta değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde bu oranın 4 ile 6 veya 5 ile 6 arasında değiştiği görülmektedir. Grafikte 2001 yılında bu oranın özellikle 4 civarında olduğu ve 2002 yıllarında 4’ün altına gerilediği görülmektedir. 2009 yılının ikinci

çeyreğinde 5,10 ile en yüksek orana sahip olmaktadır. Bu tarihlerden sonra Türkiye'nin M2/M1 oranının giderek düşüş gösterdiği görülmektedir.

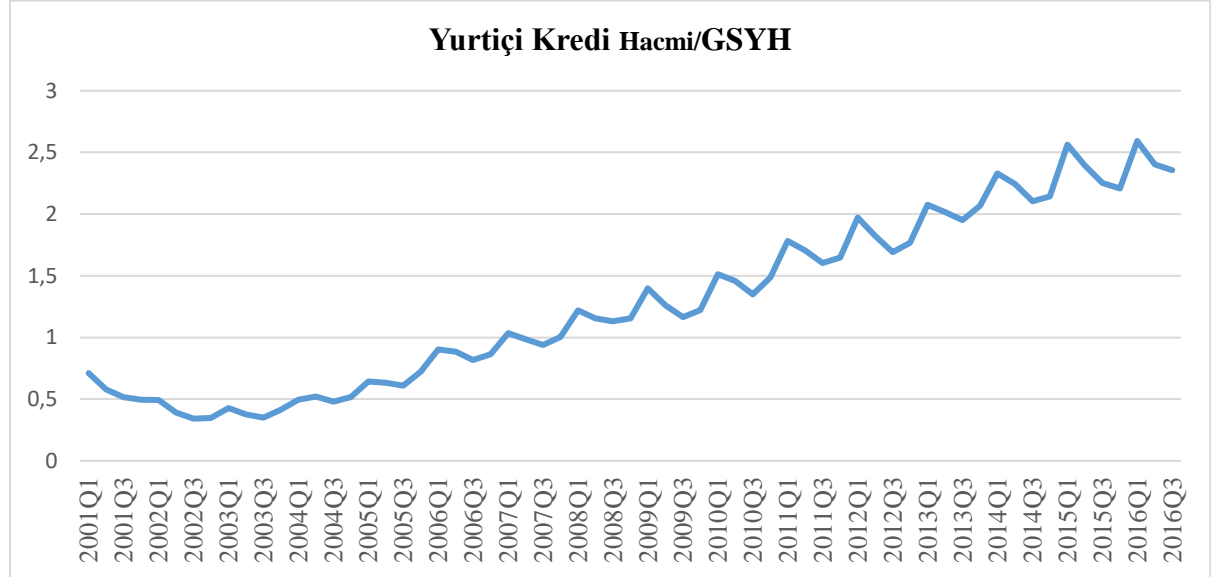
Kredilere İlişkin Göstergeler

Kredilere ilişkin göstergeler ifade edilirken finansal derinleşme ile ilgili birtakım ölçütlere rastlanmaktadır.

- Yurt içi toplam kredi hacminin gelire oranı (YİKH/Gelir),
- Özel sektöre verilen kredilerin gelire oranı ÖSKH/ Gelir),
- Özel sektöre verilen kredilerin toplam kredi hacmine oranı, (ÖSKHY/YİKH) gibi göstergeler finansal derinleşmenin göstergeleri olarak ifade edilmektedir.

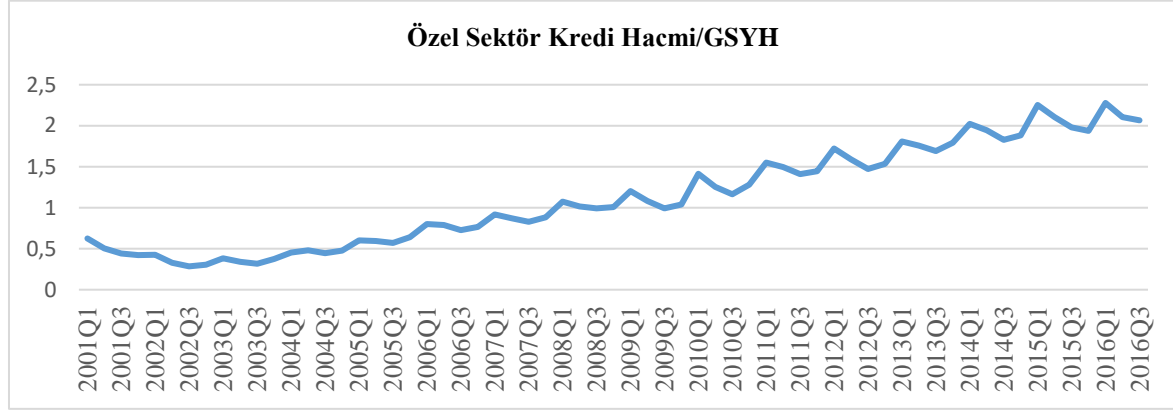
Buradan hareketle, yatırımlara aktarılan fonların artmasının ekonomik performansı etkilemesinden dolayı finansal derinleşmenin sağlanabildiği ölçüde bu oranların artması beklenmektedir. Finansal derinleşme ve gelişme süreçlerinin olumlu sonuçlarından birisini kredi hacminde meydana gelen genişleme oluşturmaktadır.

Grafik 4: Yurtiçi kredi hacmi

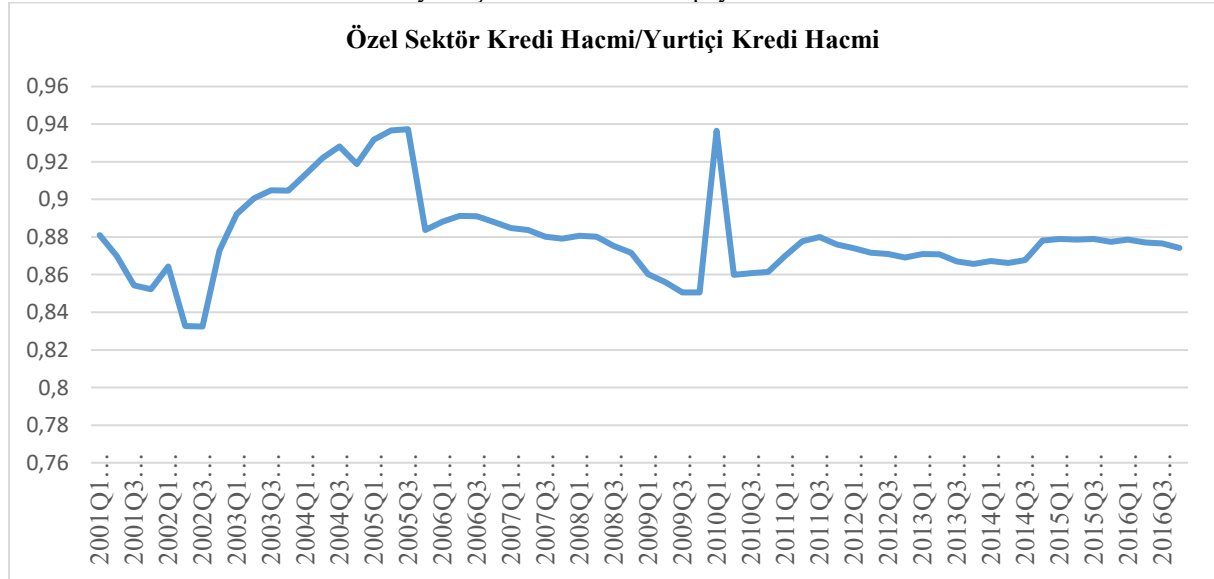
Kaynak: TCMB veri seti

Yukarıdaki grafik 2001-2016 yılları yurt içi kredi hacminin GSYH'ya oranını göstermektedir. 2001 yılının birinci çeyreğinde yurt içi kredi hacmi azalmakta iken, 2003 yılının birinci çeyreğinde az da olsa artış görülmektedir. Bu artışın 2001 krizi sonrası yaşanan yapısal düzenlemeler neticesinde olduğu bilinmektedir. 2003 yılının üçüncü çeyreğinden sonra yurt içi kredi hacminde artış görülmekte ve bu noktadan sonra yurt içi kredi hacminde artış ve azalışlar söz konusu olmaktadır. Yine 2008 krizi sonrası yurt içi kredi hacminin azaldığı görülmektedir. 2010 yılına kadar kredi hacminde oluşan artış ve azalışların dikkat çekici olmadığı göze çarpmakta 2010 yılından sonra ise kredi hacmindeki artış ve azalışların daha yüksek oranlarda gerçekleştiği görülmektedir. Kredi hacminin yıllar itibariyle gösterdiği artışlar kredi hacminin genişlemesini ifade etmektedir. 2001 yılından 2016 yılına gelindiğinde yurt içi kredi hacminin arttığı görülmektedir. Finansal derinleşmenin artması ile birlikte bu oranların artması beklenmektedir. 2001 ve 2016 yılları için kredi hacminin genişlediğini ve finansal derinleşmenin olduğunu söylemek mümkündür.

Grafik 5: Özel sektör kredi hacminin GSYH içindeki payı**Kaynak:** TCMB veri seti

Yukarıdaki şekil 2001-2016 yılları özel sektör kredi hacminin GSYH oranı içindeki payının üç aylık verilerini ifade etmektedir. 2001 yılı itibariyle özel sektör kredi hacminin ciddi şekilde daraldığı görülmektedir. Dolayısıyla 2001 krizinin etkilerinin kredi hacmini daralttığını söylemek mümkündür. 2001 yılı itibariyle ticari bankaların yaşadıkları döviz sıkıntıları sonucu, bankaların hatalı mali pozisyonlarının finansal piyasalarda ciddi likidite sıkıntıları yaratması özel sektör kredilerinde ciddi daralmalara sebebiyet vermektedir. Yine 2002 yılı itibariyle özel kredi hacmindeki azalmanın devam ettiği 2001 ve 2002 yılları itibariyle kredi çöküşü yaşandığı görülmektedir. Bu yıllar itibariyle özel sektör firmalarının faaliyetlerine devam edebilmelerinin oldukça zor olduğu bilinmektedir.

2008 yılında az da olsa özel sektör kredi hacminin artmakta olduğu ve 2009 yılında özel sektör kredi hacminin azaldığı görülmektedir. Buradan hareketle, 2008 krizinin etkilerinin kredi hacmini azalttığını söylemek mümkündür. 2010 yılından sonra özel sektör kredi hacminin arttığı görülmektedir. Dolayısıyla sağlanan kredi hacminin özel kesim yatırımları ve fon kaynaklarını arttırdığını söylemek mümkündür. Bunun sonucunda finansal derinleşmenin yıllar itibariyle kredi hacmine paralel olarak arttığı ifade edilmektedir.

Grafik 6: Özel sektör kredi hacminin yurt içi kredi hacmindeki payı**Kaynak:** TCMB veri seti

Yukarıdaki şekil 2001-2016 yılları özel sektör kredi hacminin yurt içindeki oranının üç aylık verilerini ifade etmektedir. 2001 yılının ilk çeyreğinde kredi hacminin azalmakta olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 2001 krizinin etkilerinin sürmekte olduğunu

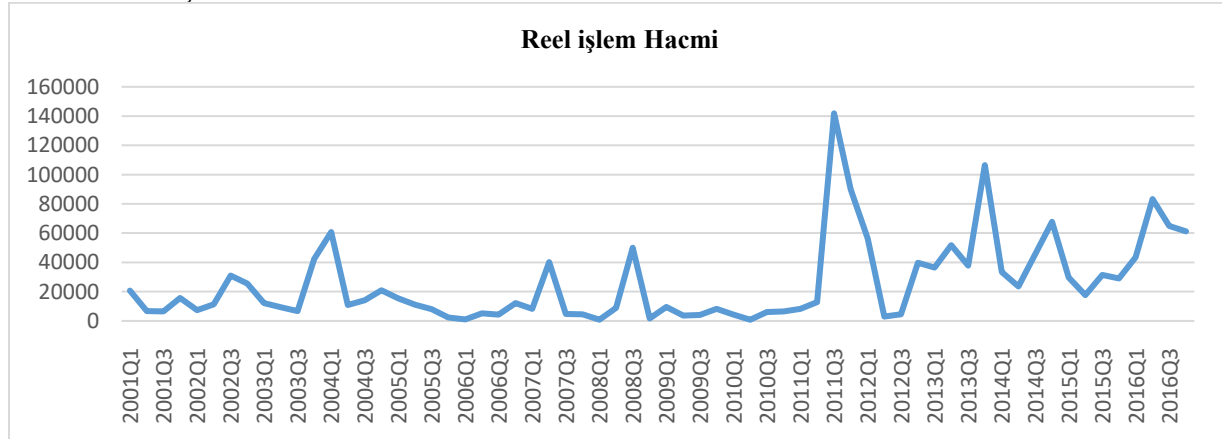
göstermektedir. Bu nedenle 2002 yılında yaşanan kredi çöküşünün kriz kaynaklı olduğu söylenebilmektedir. 2004 yılı itibariyle özel sektör kredi hacmi en yüksek seviyeye ulaşmaktadır. Bu dönemde güçlü ekonomiye geçiş programıyla alınan istikrar ve yapısal reformların etkisinin olduğu görülmektedir.

Bu tarihten sonra düşük kur yüksek faiz politikası uygulamaya geçirilmektedir. Dolayısıyla bu uygulama içeride döviz arzının artmasına neden olmaktadır. Bu dönemde kurun devamlılığına inanarak ucuz faizli döviz kredileri alınması yüksek borçlanma yaratmaktadır. Aşırı Değerlenen TL ihracattan fazla ithalatın artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle 2004 yılı özel sektör kredi hacmi artarken 2005 yılında özel sektör kredileri azalmaktadır. Yine 2008 kriziyle kredi hacminin düştüğünü söylemek mümkündür. Fakat bu tarihten sonra 2010 yılı itibariyle kredi hacmi tekrar en yüksek seviyelere ulaşmaktadır. Bu dönem, kamu borçlanma düzeyindeki azalışın mali baskınlık seviyesini azaltmasıyla düşen faiz oranları ve güven ortamıyla birlikte hem finansal kesimi hem reel kesimi asli fonksiyonlarına doğru yöneltilmektedir. Bunun sonucunda kredi hacminin yüksek seviyelere ulaştığını söylemek mümkündür. Bu tarihten sonra kredi hacminin normal seyrinde devamlılık gösterdiği görülmektedir.

Sermaye Piyasalarına İlişkin Göstergeler

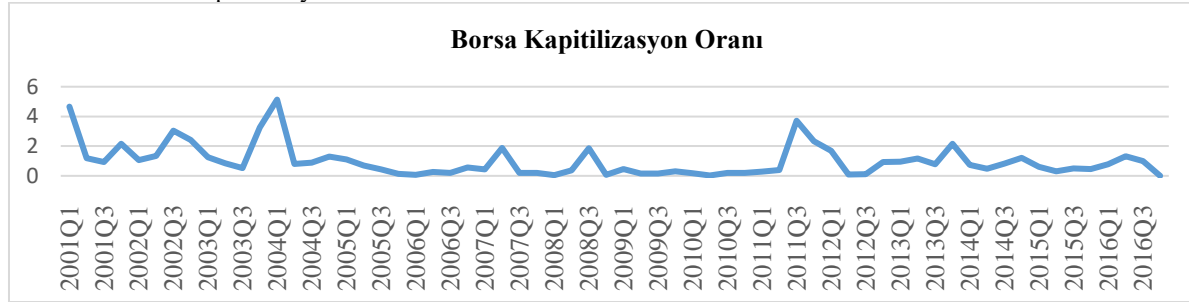
Sermaye piyasalarına yönelik göstergelerin başında menkul kıymet reel işlem hacmi ile borsa işlem hacminin GSYH oranı olan borsa kapitilizasyon oranı gelmektedir. Bu nedenle finansal sistem içerisinde sermaye piyasaları da yer aldığından finansal derinleşmenin bir diğer ölçüsü olarak borsa kapitilizasyon oranı kabul edilmektedir. Sermaye piyasalarının gelişimi firmaların kredibilitelerini arttırmaktadır. Bu anlamda borsa kapitilizasyon oranlarının yüksek olması finansal derinleşmenin göstergesi olarak ifade edilmektedir (Yetiz, 2008, s. 31).

Grafik 7: Reel işlem hacmi

Kaynak: TCMB veri seti

Yukarıdaki şekil 2001-2016 yılları reel işlem hacminin üç aylık verilerini göstermektedir. Buradan hareketle reel işlem hacminin yıllar itibariyle dalgalı seyir izlediği görülmektedir. 2001 yılının birinci çeyreğinde yaşanan 2001 krizi sonucunda reel işlem hacminin düşmekte olduğu görülmektedir. 2002-2004 yılları arasında sağlanan istikrar ve güçlü ekonomiye geçiş neticesinde ekonomide istikrarlı büyüme hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu dönemde gerek finans sektöründe gerekse reel sektör hacminde gerçekleşen iyileşmeler ekonomideki istikrarsız ortamın ortadan kalkmasına neden olmaktadır. 2007 yılının birinci çeyreğinde reel işlem hacminin artması piyasaların kırılganlıklarını arttırmaktadır. Bu nedenle yaşanan 2008 krizinin ardından reel işlem hacminin düştüğü görülmektedir.

Grafik 8: Borsa kapitilizasyon oranı

Kaynak: TCMB veri seti

Yukarıdaki şekil 2001-2016 yılları borsa kapitilizasyon oranının üç aylık verilerini göstermektedir. 2001 ve 2008 yılında yaşanan krizler nedeniyle borsa kapitilizasyon oranının düştüğü görülmektedir. Bu dönem hanehalkının menkul kıymetlere yatırım yapmadığı görülmektedir. 2004 yılı itibariyle piyasalara istikrar kazandırılmasıyla menkul kıymetlere daha fazla yatırım yapılması borsa kapitilizasyon oranının artmasına neden olmaktadır. Bu oranın artması, finansal derinleşmenin göstergesi kabul edilmektedir. Yaşanan 2008 krizi sonrasında ekonomi kriz etkilerinden çabuk sıyrılarak 2008 yılının üçüncü çeyreğinde artışa geçmektedir. 2011 yılının birinci çeyreğinden itibaren tekrar büyüme trendini yakalamaktadır. 2010 yılı itibariyle bu olumlu gidişat borsa kapitilizasyon oranında artmasına neden olmaktadır. Bu oranın artması finansal derinleşmenin artması anlamına gelmektedir.

2001-2016 yılları arasında borsa kapitilizasyon oranının sürekli dalgalanmalar gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla sermaye piyasalarının kırılgan ve dış etkilere ciddi derecede maruz kaldığı açıktır. Bunun sonucunda piyasaların yeterince derinleşmemiş olduğunu söylemek mümkündür.

2001-2016 Yılları Arasındaki Türkiye'deki Finansal Derinleşme

Finans sisteminin fon fazlası olanlardan fon açığı olanlara fon transferi sağladığı bilinmektedir. Piyasaların gelişmesi finansal araçların çeşitlenmesi yoluyla fon kaynaklarının reel kesime aktarılması kolaylaşmaktadır. Bu noktada finans sektörünün etkin ve istikrarlı yapısı hem finansal genişlemeyi hemde finansal derinleşmeyi ifade etmektedir (Aslanve Korap, 2006, s. 2).

Finansal derinleşmeyi ölçmek için sadece tek bir göstergenin varlığından yola çıkmak doğru değildir. Bu nedenle finansal derinleşme göstergeleri olan miktar göstergeleri, yapısal göstergeler, sermaye piyasasına ilişkin göstergeler fiyat ve ürün çeşitliliği hakkındaki göstergelerin incelenmesi gereklidir. Bunlara birde yurtiçi kredi hacmi/GSYH, özel sektör kredi hacmi/GSYH, özel sektör kredi hacmi/yurtiçi kredi hacmi ve son olarak reel işlem hacmi ve borsa kapitilizasyon oranı eklendiğinde ülkemiz açısından finansal derinleşme hakkında sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır (Yetiz, 2008, s. 73).

Türkiye açısından değerlendirdiğimizde vadeli mevduatların sisteme dahil edilmediği MI/GSYH oranının finansal derinleşme sürecinde azalmakta olduğu ve 2005 yılına kadar normal seyrini koruduğu 2005 yılından sonra ufak artışlar yaşadığı görülmektedir. MI/GSYH bize finansal derinleşme hakkında sağlıklı sonuçlar vermezken finansal derinleşmede en sık kullanılan M2/GSYH oranı finansal derinleşme hakkında sağlıklı sonuçlar sunmaktadır. Bu nedenle M2/GSYH artması reel kesimde yaratılan özel tasarrufların finansal sisteme ne kadar entegre olduğunu gösterirken aynı zamanda bankacılık kullanımının artışı ve özel tasarrufların artışını gündeme getirmektedir.

Bu bağlamda M2 para arzının 2006-2009 yıllarında arttığı bilinmektedir. Dolayısıyla M2 artışı finansal derinleşme ile doğru orantılı olduğu ifade edilmektedir. Bu anlamda Türk mali piyasalarında M2/GSYH oranında finansal derinleşme bazında ilerlemeler kaydedildiği açıktır. 2005 yılına kadar M2Y/GSYH oranı da finansal derinleşme göstergesi olarak ifade edilmektedir. Bu oran M2'ye döviz tevdiat hesapları eklenmesiyle hesaplanmaktadır. M2/M1 nispeti ise bankacılığa duyulan güvenin artışını ve ekonomideki parasallaşmayı ifade etmektedir. Son yıllarda bu oranın Türkiye'de 4 ila 6 arasında seyrettiği görülmektedir. 2011 yılından sonra bu oranın düştüğü ve buna paralel olarak ekonomide finansal derinleşmenin yeterince gerçekleşmediği ifade edilmektedir (Mollaahmetoğlu, 2016, s. 39).

Yurt içi kredi hacminin gelire oranı ise, yeniden yapılandırma ve mali alt yapının güçlendirilmesi nedeniyle 2009 ve 2010 yıllarından sonra artış göstermektedir. Dolayısıyla 2008 krizinden sonra uygulanan genişletici para politikalarının yurt içi kredilerde artış yaşanmasına etki ettiğini söylemek mümkündür. Buna karşın özel sektör kredilerinin yurt içi toplam kredi hacmine oranının ise yıllar itibarıyla az da olsa arttığı görülmektedir. Bu durumu finansal gelişme ve derinleşme nedeniyle özel sektörün dış finansman kaynaklarının iyileşmesi olarak ifade etmek mümkündür. 2001 ve 2009 yılları yaşanan kriz dönemleri hariç istikrarsız bir duruma rastlanmamaktadır. Bu durum yaşanan krizlerden sonra alınan iç talebi canlandırıcı politikalar sayesinde kredilerin ve tüketici kredilerine yönelik iyileştirme çalışmalarının etkisini ortaya koymaktadır.

İşlem hacminin toplam piyasa değerine oranı bir diğer deyişle işlem görme oranı finansal piyasaların derinliğini ve piyasaların likidite ölçüsünü göstermektedir. İşlem hacminin 2000 yılında en yüksek seviyede olduğu görülmektedir. Bu yükselişe sebep olarak, enflasyonu düşürme neticesinde tasarrufların borsaya yönelmesi gösterilmektedir. Bu nedenle 2000'li yıllardan sonra işlem hacminde yaşanan yavaşlama 2008 yılından sonra yerini artışa bırakmaktadır. Borsa bu anlamda en yüksek işlem hacmine sahip olması ve likit olması nedeniyle ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle borsa kapitalizasyonunun GSYH'ya oranı ekonomik büyüklüklerin değişik ve farklı hacimde olmasından ileri gelmektedir. Bu durum borsaların kendi ekonomilerindeki gelişmişliği göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Türkiye'nin son yirmi yılına bakıldığında 2000'li yıllardan itibaren özel kesim tasarruf oranlarıyla birlikte yurt içi tasarruf oranlarında keskin düşüş dikkat çekicidir. Bu anlamda hane halkının kullandığı finansal araç sayısı sınırlı hale gelmektedir. Buradan hareketle özel sektördeki tasarruflardaki azalışın kamu sektörü tasarruf artışı tarafından karşılanmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin tasarruf oranlarının yüksek büyüme oranlarına sahip ülkelerin oldukça gerisinde olduğu ifade edilmektedir.

Bu bağlamda Türkiye'de 2003-2012 döneminde finansal derinleşmenin yeterince gerçekleşmediği görülmektedir. Bu nedenle mevduatlar düşük düzeyde kalmaktadır. Finansal derinleşmenin olmadığı ve yeterince derinleşmeyen piyasalarda yaşanan kredi genişlemesinde yurt dışı tasarruflar cari işlemler açığı olarak sorun yaratmaktadır. Cari açığın GSMH'nın %5'ine ulaşması piyasalar açısından risk oluşturmakta ve yavaş gelir büyümesi yaşanmasına neden olmaktadır.

Küresel krizin ardından gelişmiş ülkelerde genişletici para politikalarının etkisi piyasada risk iştahını arttırmaktadır. Bu durum finansal varlık fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır. 2013 yılında Fed'in para politikasının normalleşme sürecine gireceğini açıklamasıyla küresel risk havası ortadan kalkmaktadır. 2013 yılının ilk çeyreğinde açıklanan 90.000 BİST-100 endeksi dönem içinde yurt içinde artan istikrarsızlıklar ve jeopolitik riskler nedeniyle 60.000 civarına kadar gerilemektedir. 2013 yılında 1,8 olan USD/TL kuru 2015 yılında 3,0 seviyesini aşmaktadır. Tüm bu gelişmeler finansal varlıkların eriyeceğini gündemine taşımaktadır.

Bu anlamda finansal varlık açığı hanehalklarının finansal varlıklarının uzun dönemde GSYH'ya oranından sapsması olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle finansal krizlerin öncü göstergeleri olarak ifade edilmektedir. Finansal varlık açığının negatif değer alması finansal varlık düzeyinin düşük performans sergilediğini ifade ederken pozitif değer alması ise yükseliş trendinde olan ülkelerde balon oluşturma endişesini gündeme getirmektedir.

Türkiye'de finansal varlıkların seyri incelendiğinde varlıkların büyük çoğunluğunu tasarruf mevduatının oluşturduğu görülmektedir. 2015 yılının üçüncü çeyreğinde mevduatların ve dolaşımdaki paranın %80 üzerinde paya sahip olduğu bilinmektedir. Bu oranla OECD ülkeleri arasında ilk sırada yer almakta iken yabancı paralar cinsinden mevduatın toplam mevduat içindeki payının ise %40'lar civarında olduğu görülmektedir. Bu nedenle TL nin değerindeki değişikliklerin hanehalkı varlıklarının milli gelire oranını etkilediği ifade edilmektedir.

2015 yılının üçüncü çeyreğinde tahvil ve bonoların %2, hisse senetlerinin gayrisafi yurt içi hasılaya oranı %4, yatırım fonlarının %8 ve dolaşımdaki paranın %11 düzeyinde gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu durum hanehalklarının finansal derinleşmesinin düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. OECD ülkelerine kıyasla hisse senedi yatırımlarının payının oldukça düşük düzeyde kaldığı görülmektedir.

Son 10 yılda bu oranın %3 ila %7 arasında seyrettiği ifade edilmektedir. Ayrıca hisse senedi piyasalarında yerli yatırımcıların ağırlığı ele alındığında %28-%39 arasında seyrettiği görülmektedir. Bu oranın iniş çıkışlar yaşaması yabancı sermaye akımlarına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bu nedenle yerli yatırımcıların hisse senedi piyasası talebinde bir değişim yaşanmamaktadır.

Sonuç olarak, 2001-2016 yıllarında finansal derinleşmenin istenilen düzeyde olmadığını ifade etmek mümkündür. Finansal derinleşmenin yaşanan krizlerden belirsiz ve istikrarsızlıklardan ciddi şekilde etkilendiği görülmektedir. Ayrıca hanehalklarının finansal varlıklara ilişkin risk alma eğilimlerinin düşük olması finansal varlıklarda açık yaratmaktadır.

Türkiye'nin mali piyasalarında son yıllarda az da olsa büyüme yaşanmaktadır. Fakat finansal sistem banka temelli bir sistemdir. Bu nedenle tasarrufları düşük maliyetle harekete geçirecek bir finansal piyasanın varlığı sayesinde tasarruflarda artış yaşanacak ve neticesi büyüme ile sonuçlanacaktır.

Buradan hareketle, finansal sistemin derinleşmesi tasarrufları verimli alanlara kanalize ederken aynı zamanda sermaye yetersizliği problemini de ortadan kaldırarak büyümeyi arttırmaktadır.

Literatür taraması

Finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan birçok çalışma mevcuttur. Yapılan çalışmalara bakıldığında her çalışmanın kendine has birtakım özellikleri çalışmayı kendi içinde anlamlı hale getirmektedir. Genellikle finansal derinleşme ve büyüme ilişkisinin ortaya konabilmesi için para arzlarının gelire oranı, yurtiçi kredilerin ve özel sektör kredilerinin gelire oranı, banka mevduatlarının gelire oranı, gibi değişkenler sıklıkla tercih edilmektedir. Ekonomik büyüme için ise GSYH değişkeninin tercih edildiği görülmektedir. Bu anlamda yapılan finansal derinleşme ve büyüme ilişkisini araştıran çalışmalar kullanılan değişkenlere göre farklılık arz etmektedir. Bu nedenle finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bu konu ile ilgili sağlıklı sonuçlara ulaşılmaktadır.

Levine ve Zervos (1996) yapmış oldukları çalışmada 1976-93 dönemine ait bağımlı değişken olarak üç büyüme oranı kullanarak yetmiş yedi ülkeyle finansal derinleşme ve

büyüme ilişkisini yatay kesit analizi yaparak ortaya koymaktadır. Çalışma sonuçlarına göre finansal derinleşme göstergeleri ve likiditenin büyüme ile arasında üç yönden istatistiksel pozitif anlamlı ilişki bulunmaktadır. Onlara göre ortaya çıkan çıktının büyümesi yatırım ve verimliliğin artması anlamına gelmektedir (Kularatne, 2001, s. 10).

Kularatne (2001) yapmış olduğu çalışmada 1954-92 döneminde finansal derinleşmenin Güney Afrika'daki ekonomik büyümeye olan uzun vadeli etkisini incelemektedir. Bu anlamda Johansen Analizini kullanarak iki model geliştirmektedir. Birinci model finansal sistemin yatırım oranı üzerinden kişi başı çıktı üzerinde doğrudan veya dolaylı bir etkisi olup olmadığının araştırılması iken ikinci model ise, finansal ve reel sektörler arasında geri bildirim olasılığının etkilerini oluşturmaktadır. Bunun sonucunda her iki modelinde finansal aracılık ve menkul kıymetlerin ekonomik büyümeyi etkilediğini ortaya koymaktadır. Her iki modelde de finansal sistemin yatırım oranı yoluyla GSYH üzerinde büyümeyi dolaylı olarak etkilediğini ifade etmektedir (Kularatne, 2001, s. 4).

Yapraklı (2007) yapmış olduğu çalışmada 1990:1 2006:4 dönemi arasında Türkiye'de ticari ve finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu ilişkinin ortaya konması için çok değişkenli Eş-Bütünleşme Analizi, Hata Düzeltme-Geliştirilmiş Granger Nedensellik Testleri ve Vektör Hata Düzeltme Modelinden yararlanılmaktadır. Analiz sonuçları, uzun dönemde ekonomik büyümenin ticari açıklığı pozitif etkilenmesine karşın finansal açıklığı ise negatif etkilediği sonucunu göstermektedir. Yapılan Hata Düzeltme-Geliştirilmiş Granger Nedensellik Testleri, ticari ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedenselliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Dahası ticari açıklıktan finansal açıklığa doğru tek yönlü nedenselliğin bulunduğunu ifade etmektedir (Yapraklı, 2007, s. 67).

Öztürk ve Barışık ve Darıcı (2010) yapmış oldukları çalışmada gelişmekte olan piyasalarda finansal derinleşme ve büyüme ilişkisini analiz etmektedir. Bu çalışmada 1992-2007 yılları arasında Türkiye'ye benzeyen on gelişen piyasanın Panel Veri Analizi ile finansal derinleşme büyüme ilişkisi analiz edilmektedir. Modelde ele alınan değişkenler banka kredileri/GSYH, M3/GSYH, M2/GSYH, özel sektör kredileri/GSYH olmaktadır. Buradan hareketle banka kredileri/GSYH ile M3/GSYH ve piyasa kapitilizasyon oranlarının kişi başı geliri pozitif etkilemesi teoriyi desteklerken M2/GSYH ve özel sektör kredileri/GSYH'nın büyümeyi negatif etkilemesi teorik tutarlılıkla çelişmektedir (Öztürk ve Barışık ve Darıcı, 2010, s. 95).

Özel (2012) yapmış olduğu çalışmada Türkiye'de uygulanan ticari ve finansal açıklık politikalarının ekonomik büyümeye etkisini incelemektedir. Bu nedenle 1991:1 ve 2010:4 dönemlerine ait üçer aylık ticari açıklık, finansal açıklık ve ekonomik büyüme verilerini kullanarak bu politikaların ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini ele almaktadır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini ortaya koyabilmek için Granger Nedensellik Testi ve Vektör Otoregresif Modeller (VAR) Granger Causality/Block Exogeneity Wald Testlerinden yararlanılmaktadır. Analiz sonuçları Türkiye'nin finansal dışa açıklığının ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisinin, ticari dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinden daha fazla olduğu sonucuna işaret etmektedir (Özel, 2012, s. 40).

Ohwofasa ve Aiyedogbon (2013) 1986 ve 2011 yıllarında Nijerya'daki finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemektedirler. Bu çalışmada on değişken ele alınmaktadır. Ekonomik büyüme göstergesi olarak GSYH ele alınmıştır. Bu nedenle modelde ele alınan değişkenler M2/GSYH, özel sektör kredisinin GSYH'ya oranı, brüt gayrisafi sermaye birikimi, enflasyon oranı, faiz oranı, döviz kuru, kredi verme oranı ve ekonomideki açıklık olan ulusal tasarruflardır. Bu değişkenlerden matrisin tahmin problemi nedeniyle üç değişken enflasyon oranı faiz oranı ve ulusal tasarruflar düşülmüştür. Yapılan

Eş-Bütünleşme sonuçları ekonomik büyüme ile finansal derinleşme değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Bu nedenle bu değişkenlerin birlikte entegre oldukları sonucuna varmışlardır (Onoriode ve Olu-Coris, 2013, s. 39).

Oruç ve Turgut (2014) yaptıkları çalışmada 1990 ve 2010 yılları arasında Türkiye’de finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisini ele almaktadır. Bu nedenle Ekonomik büyüme göstergesi olarak, GSYİH kullanılmaktadır. Finansal derinleşmenin ölçülmesinde ise, para arzlarının (M2 ve M3) GSYİH’ya oranı ile banka mevduat yükümlülüklerinin ve yurtiçi kredi hacminin GSYİH’ya oranı olan finansal derinleşme göstergeleri kullanılmaktadır. Daha sonra finansal derinleşme göstergeleri ile ekonomik büyüme ilişkisi için VAR modeli oluşturularak, uygun gecikme uzunlukları çeşitli testler yardımıyla ortaya konmaktadır.

Daha sonrasında Eş-bütünleşme Analizi ve Türkiye için Granger Nedensellik Testleri yapılmaktadır. Analiz sonucunda ortaya konulan bulgulara göre finansal derinleşme ve ekonomik büyüme arasındaki tutarsızlığın kısa dönemde (6 ay ile 1 yıl arasında) ortadan kalkacağı ifade edilmektedir. Granger Nedensellik Analizi sonuçları ile nedenselliğin yönü tespit edilmektedir. Bu anlamda finansal derinleşmenin ekonomik büyümeye sebep olduğu ortaya çıkmaktadır. Çıkan sonuçlar ilişkinin yönünün finansal derinleşmeye doğru olduğunu ortaya koymaktadır (Oruç ve Turgut, 2014, s. 109).

Ndalu (2016) yapmış olduğu çalışmada Kenyada finansal derinleşmenin sigorta ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini 2003-2008 yılları itibariyle incelemektedir. Sigortanın tazminat ve risk havuzu özellikleri, ticari faaliyetleri kolaylaştırarak kayıpları azaltarak kredi sağlamayı, ayrıca çeşitlendirilemeyen riskin ölçülmesini ve yönetilmesini kolaylaştırarak ekonomik faaliyetleri desteklemektedir. Çalışma sonucu finansal derinleşmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiği sonucuna varılmaktadır (Ndalu, 2016, s. 7).

Öztürk ve Tuğan (2016) yapmış oldukları çalışmada finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki ilişkisini 1986-2010 yılları itibariyle ortaya koymaktadır. Bu nedenle yapmış oldukları analizde kullandıkları finansal derinleşme verileri olarak M1/GSYH, M2/GSYH, M2/M1 ve son olarakta özel sektör kredi hacmi/GSYH verilerini kullanmışlardır. Bu nedenle uzun dönemde finansal derinleşme büyüme ilişkinin varlığını en küçük kareler yöntemi ile analiz etmekte ve çıkan sonuçlar neticesinde finansal derinleşmenin ekonomik büyümeyi etkileme gücünün yüksek olduğunu ortaya koymaktadırlar. Yaptıkları Granger Nedensellik Analizi sonuçlarına göre Türkiye’de ekonomik büyümenin kaynaklarından bir tanesinin finansal derinleşme olduğunu söylemektedirler. Türkiyede gerçekleşen finansal derinleşmenin istenilen düzeyde olmadığını finansal derinleşmenin arttırılabildiği ölçüde ekonomide derinleşme sağlanacağını ifade etmektedirler (Öztürk ve Tuğan, 2016, s. 317).

Yıldırım ve Çevik (2017) yaptıkları çalışmada finansal serbestleşme nedeniyle ortaya çıkan finansal dışa açılmanın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisini ele aldıkları 1993-2016 yılları için amprik olarak araştırmışlardır. Bu nedenle çalışmada ekonomik büyüme değişkeni olarak reel GSYH’dan yararlanılmıştır. Finansal dışa açıklık değişkeni ise, Aizenman tarafından oluşturulan tanıma göre elde edilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki için geleneksel Granger Nedensellik Testi ve Hatemi-J tarafından geliştirilen Asimetrik Nedensellik Testi ile araştırılmıştır. Simetrik test sonucu GSYH’dan finansal dışa açıklık oranına yönelik nedensellik ilişkisini göstermekte iken, Asimetrik test sonucu ise, ekonomik daralmanın finansal açıklığı pozitif yönde etkilediği buna bağlı olarak ekonomik genişlemenin ise, finansal açıklık oranını negatif yönde etkilediği sonucunu ortaya koymaktadır (Yıldırım ve Çevik, 2017:41).

Veri Seti

Çalışmamız gereği finansal derinleşmenin ekonomik büyüme ilişkisinin Türkiye'deki durumu 2001 ve 2016 yılları çeyrek verilerle incelenmektedir. Çalışmamızda çeyrek veri kullanmamızın nedeni ekonometrik veri sayısının yeterli sayıda olması ve daha doğru sonuçlar vermesine dayanmaktadır. Çalışmamızın kendine has özelliğini sınırladığımız yıllar oluşturmaktadır. Çalışmada kullandığımız verilerle ilgili en önemli kısıtı, finansal derinleşmenin bu yıllarda anlam kazanması ve günümüz itibarıyla değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Bu nedenle mevcut çalışmalar incelendiğinde finansal derinleşmenin belirlenmesinde, M2, M2Y, M3, para arzlarının GSYİH'ya oranı ile banka mevduat yükümlülüklerinin ve yurt içi kredi hacminin GSYİH'ya oranı ile mevduat faiz oranları ve özel sektör kredileri/GSYH verilerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu amaçla çalışmamızda finansal derinleşmeyi ölçmek için bu verilerden üç değişken seçilmiştir.

Çalışmamızda kullanılan bağımlı değişkenimiz Gayrisafi yurtiçi hasıla büyüme oranı iken bağımsız değişkenlerimizi ise finansal derinleşme göstergeleri olarak ifade edilen Toplam kredi/GSYH, Özel sektör kredileri/GSYH, M2/GSYH oluşturmaktadır. Çalışmamızda kullanılan Kredi ve GDP değerleri logaritmik kullanılmaktadır.

Çalışmamızda kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) resmi veri tabanlarından elde edilmektedir. Yapılan analizlerde E-views paket programı kullanılmaktadır. Çalışmaya kolaylık sağlaması açısından değişkenlere ait notasyonlar kullanılmaktadır.

Ekonometrik Metodoloji

Toda-Yamamoto tarafından geliştirilen nedensellik testi Granger Nedensellik yönteminden hareketle oluşturulmaktadır. Bu nedenle bu yöntem Birim kök ve Eş-Bütünleşme gibi sınamalara gerek duymadan analize olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla modelde yer alan serilerin maksimum bütünleşme derecelerini bilmek ve modeli doğru belirlemek nedensellik testi için yeterli görülmektedir. Modelin doğru ve tutarlı sonuçlar vermesi sistemin gecikme uzunluğuna doğru olarak belirlenmesine ve modele girilen tüm bileşenlerin kullanılmasına bağlı olmaktadır (Bağdigen ve Beşer, 2009:11).

Toda-Yamamoto Granger Nedenselliğinin gelişmiş hali olduğundan hareketle Granger Nedenselliği Y'nin öngörüsü, X'in geçmiş değerleri kullanıldığında X'in geçmiş değerlerinin kullanılmadığı duruma göre daha başarılı oluyorsa X, Y'nin Granger nedeni kabul edilmektedir. Toda-Yamamoto yaklaşımı ise durağanlık seviyeleri farklı olan seriler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için kullanılmaktadır. Nedensellik ilişkisi incelenirken Birim Kök ve Eş-Bütünleşme Testlerine ihtiyaç duyulmaması modelin tercih edilmesindeki avantajları oluşturmaktadır. Değişkenlerin nedensellik yönünün belirlenmesi için Toda-Yamamoto yaklaşımına dayalı Granger Nedensellik denklemi aşağıdaki gibi ifade edilmektedir (Görüş ve Türköz, 2016:40).

$$\ln X_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \sigma_i \ln X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{\max}} \sigma_j' X_{t-j} + \sum_{i=1}^k \varphi_i \ln Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{\max}} \varphi_j' \ln Y_{t-j} + \varepsilon_t$$

Buradan hareketle ilk olarak uygun gecikme uzunluğu olan k belirlenmekte sonrasında değişkenlerin maksimum Eş-Bütünleşme derecelerini ifade eden (d_{\max}) gecikme uzunluklarına eklenerek var modeli tahmin edilmekte ve katsayılar matrisinin ilk k tanesine Wald Testi uygulanmaktadır. Daha sonrasında nedenselliğin yönünün sınanması için aşağıdaki hipotezler test edilmektedir.

$$H_0: Q_1=Q_2=\dots Q_k=0 \text{ (Y, X Granger nedeni değildir.)}$$

$$H_1: Q_1 \neq Q_2 \neq \dots Q_k \neq 0 \text{ (Y, X in Granger nedenidir.)}$$

Elde edilen katsayılar istatistiki olarak anlamlıysa H_0 hipotezinin (Y, X'in Granger nedeni değildir) reddedildiği görülmektedir.

Ekonometrik Yöntem ve Hipotezler

Finansal derinleşme ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemde ilişki olup olmadığı Toda-Yamamoto Granger Nedensellik Analizi ile ifade edilmektedir. Modelde kullanılan ekonometrik model denklemi aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$$GSYH = \beta_0 + \beta_1 DER_{it} + \beta_2 \ddot{OZ}_{it} + \beta_3 M2_{it} + \epsilon_{it}$$

$$GSYH = \text{Gayri Safi Yurtiçi Hasıla}$$

$$DER = \text{Toplam Kredi/GSYH}$$

$$\ddot{OZ} = \text{Özel Sektör Kredi/Hasıla}$$

$$M2 = \text{Para Arzı/GSYH}$$

Çalışmada finansal derinleşme ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek üzere hipotezler geliştirilmiştir. Hipotez testinin temel amacı ortaya atılan istatistiki hipotezin savunulabilir olup olmadığına ilişkin karara varmaktır. Bir diğer deyişle hipotez testleri bir regresyon eşitliğindeki bir açıklayıcı değişken veya açıklayıcı değişkenlerin setinin açıklanan değişken üzerinde herhangi bir nedensel etkiye sahip olup olmadığını ölçmektedir. Buradan hareketle modelde kullanılan hipotezleri aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür.

$$H_0: \beta DER = \beta \ddot{OZ} = \beta M2 = 0 \text{ (Finansal derinleşme Ekonomik Büyüme nedeni değildir.)}$$

$$H_1: \beta DER \neq \beta \ddot{OZ} \neq \beta M2 \neq 0 \text{ (Finansal derinleşme Ekonomik Büyüme nedenidir.)}$$

Finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmesi için yapılacak olan ilk adım serilerin durağan olup olmadığının belirlenmesidir. Bağımlı değişken olan ekonomik büyüme değişkeninin durağanlık durumu Phillips Perron Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi ile incelenmektedir. Bağımsız değişkenlerin durağanlığının ortaya konulmasında Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Testi kullanılarak durağanlık durumları ele alınmaktadır. Serilerin durağanlık durumları ele alınacak modelin seçilmesinde önem arz etmektedir. Serilerin durağan olduğu tespit edildikten sonra bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni uzun dönemde etkileyip etkilemediği ile ilgili Toda-Yamamoto Granger Nedensellik Analizi ile ortaya konmaktadır.

Ampririk Analiz

Araştırmada kullanılan değişkenler, hesaplanma yöntemleri, kaynak ve simgeleri tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2: Modelde yer alan değişkenler

Bağımlı Değişken			
Değişken	Açıklama	Kaynak	Simge
Ekonomik Büyüme	Takvim ve Mevsim etkisinden Arındırılmış GSYİH'nin logaritması	Tüik	Buy
Bağımsız Değişkenler			
Değişken	Açıklama	Kaynak	Simge
Finansal Derinleşme	Toplam kredi miktarının logaritması / Takvim ve Mevsim etkisinden Arındırılmış GSYİH'nin logaritması		DER
Özel Sektör Kredi	Özel Sektör Kredilerinin logaritması/ Takvim ve		ÖZ

Hacmi/ GSYİH	Mevsim etkisinden Arındırılmış GSYİH nin logaritması	
M2/GSYİH	M2 ninlogaritması/ Takvim ve Mevsim etkisinden Arındırılmış GSYİH nin logaritması	M2

Modelde yer alan değişkenlerden reel ekonomik büyüme değişkeni (buy) için Yapısal Kırımlı birim kök testi uygulanacaktır. Diğer değişkenlerin durağanlık durumlarının belirlenmesi için ise ADF Birim Kök Testlerinden yararlanılacaktır.

Tablo 3:Yapısal kırılımlı birim kök testi

Değişken	Kesme Terimli		Kesme Terimli Ve Trendli		Durağanlık Durumu
	t	p	T	P	
Buy	-7,702277	0,01	-7,931129	0,01	Durağan

Tablo 3'te Phillips Perron testinden yararlanılmıştır. Reel ekonomik büyüme değişkeni %5 ve %10 düzeyinde birim kök içermez yani düzeyde durağandır.

Tablo 4: ADF Birim Kök (Augmented Dickey-Fuller) test istatistikleri

Değişken	Kesme Terimsiz Ve Trendsiz		Kesme Terimli		Kesme Terimli Ve Trendli		Durağanlık Durumu
	t	P	t	p	t	p	
DER	2.079967	0.9903	-3.275374	0.0210	-2.359892	0.3957	Durağan Değil
d(DER)	-2.012432	0.0432	-2.983939	0.0423	-3.704249	0.0305	Durağan
ÖZ	2.245305	0.9936	-2.439007	0.1358	-3.411484	0.0597	Durağan Değil
d(ÖZ)	-2.101257	0.0352	-3.087486	0.0330	-3.004427	0.1399	Durağan
M2	1.249059	0.9445	-1.814307	0.3701	-1.848721	0.6679	Durağan Değil
d(M2)	-2.418971	0.0163	-2.747027	0.0724	-3.769934	0.0257	Durağan

d(x):Değişkenin ilk farkını temsil etmektedir.

Tablo 4'te görüleceği üzere DER değişkeni kesme terimsiz ve trendsiz modelde %1, %5 ve %10 düzeyinde birim kök içermektedir yani durağan değildir. Kesme terimli modelde %1 düzeyinde birim kök içerirken %5 ve %10 düzeyinde birim kök içermez durağandır. Kesme terimli ve trendli modelde %1,%5 ve %10 düzeyinde birim kök içerir yani durağan değildir. Farkı alınan DER değişkeni kesme terimsiz ve trendsiz modelde, kesme terimli modelde ve kesme terimli ve trendli modelde %1 düzeyinde durağan değil iken %5 ve %10 düzeyinde birim kök içermez durağandır.

ÖZ değişkeni kesme terimsiz ve trendsiz modelde ve kesme terimli modelde %1 , %5, %10 düzeyinde birim kök içermektedir. Yani durağan değildir. kesme terimli ve trendli modelde %1 düzeyinde birim kök içermekte ve durağan değilken %5 ve %10 düzeyinde birim kök içermez yani durağandır. Farkı alınan ÖZ değişkeni kesme terimsiz ve trendsiz modelde ve kesme terimli modelde %5 ve %10 düzeyinde durağan iken kesme terimli ve trendli modelde %10 düzeyinde durağan değildir.

M2 değişkeni kesme terimsiz ve trendsiz modelde, kesme terimli modelde ve kesme terimli ve trendli modelde %1, %5 ve %10 düzeyinde birim kök içerir yani durağan değildir. Farkı alınan M2 değişkeni kesme terimli ve trendsiz modelde, kesme terimli modelde ve kesme terimli trendli modelde %10 düzeyinde birim kök içermez durağandır.

DER, ÖZ ve M2 değişkenleri düzeyde durağan olmadıklarından birinci farkı alınarak durağanlaştırılmıştır.

Tablo 5:Gecikme uzunluğu seçimi

VAR Lag Order Selection Criteria

Sample: 2001Q1 2016Q4

Included observations: 50

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	479.3749	NA	6.49 e-14	-19.01500	-18.86203	-18.95675
1	524.2712	80.81333	2.05e-14	-20.17085	-19.40604	-19.87960
2	568.2079	72.05609	6.79e-15	-21.28831	-19.91166	-20.76408
3	625.9811	85.50435	1.32e-15	-22.95924	-20.97074	-22.20201
4	659.6039	44.38212*	6.95e-16	-23.66416	-21.06380*	-22.67393
5	675.3472	18.26226	7.83e-16	-23.65389	-20.44169	-22.43066
6	698.2840	22.93684	7.05e-16	-23.93136	-20.10732	-22.47514
7	723.8370	21.46449	6.27e-16*	-24.31348	-19.87759	-22.62427
8	739.0222	10.32595	9.69e-16	-24.28089	-19.23315	-22.35868
9	769.2302	15.70817	1.02e-15	-24.84921	-19.18962	-22.69401
10	814.6104	16.33687	8.67e-16	-26.02442*	-19.75298	-23.63622*

Tablo 5’te akaike bilgi kriterinin uyum değeri baz alınırsa uygun gecikme uzunluğu olarak 10 belirlenebilir. Uygun gecikme uzunluğunu 10 olarak belirleyip, bir fazla gecikme ile büyüme, finansal derinleşme ve özel sektör kredi toplamlarının 10 gecikme ile var modeline dışsal ekleyip granger nedensellik analizi yapıldığında reel ekonomik büyüme bağımlı değişkeni için durum tablo 6’daki gibidir.

Tablo 6:Toda-Yamamoto yaklaşımına dayalı Granger Nedensellik test sonuçları

Temel Hipotez	Gecikme uzunluğu $k=10$,	χ^2 -istatistiği	p -değeri
DER \neq buy	10	24.47616	0.0064
M2 \neq buy	10	29.98204	0.0009
ÖZ \neq buy	10	22.24883	0.0139

Tablo 6’da görüleceği üzere finansal derinliğin reel ekonomik büyümenin nedeni olmadığı sıfır hipotezi reddedilir. Aynı şekilde M2’nin ve özel kredilerin de reel ekonomik büyümenin nedeni olmadığını söyleyen sıfır hipotezleri reddedilir. Daha açık bir ifade ile finansal derinlik, M2 ve özel krediler değişkenleri reel ekonomik büyüme üzerinde nedensel etkilere sahiptir.

Sonuç

Ekonomideki atıl fonların verimli yatırımlara kanalize edilmesi için sağlam temellere oturan bir finans sistemine ihtiyaç vardır. Finans sisteminin sağlam temellere oturması için finans sistemi fonksiyonlarında iyileşmelerin yapılması finans sisteminin gelişmesini beraberinde getirmektedir. Ekonominin temel amacı maksimum refah elde etmek ise, ekonomide büyüme sağlamak için finans sisteminin geliştirilmesi ve derinleşmesi son derece önem arz etmektedir. Bu anlamda yaşanan finansal derinleşme sayesinde ekonomide büyüme sağlanacağı beklenen bir durumdur. Buradan hareketle finansal derinleşmenin ekonomik büyüme ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Finansal derinleşme ve büyüme ilişkisinin gerçekleşme başarısı ekonomideki tasarrufların ne derece arttığı ve bu tasarrufların aktarıldığı yatırımların niteliğine bağlı olmaktadır. Bu anlamda finansal sistemlerin ekonomik büyümeyi sağlamaları için gelişmiş ve derinleşmesini tamamlamış finans piyasalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Gelişmiş bir finansal sistemin olmazsa olmaz koşulu yatırımlarda kullanılacak fon maliyetlerinin ve aracılık maliyetlerinin düşük, finansal araç çeşitliliğinin yaygın olmasıdır. Buradan hareketle, finansal

altyapıyı oluşturan ülkelerin tasarruflarını arttırmaları kaçınılmaz olmakta ve tasarruflarını yatırımlara dönüştürmeleri kolaylaşmaktadır. Bunun sonucunda ekonomik büyüme yolunda ciddi adımlar atılmaktadır.

Finansal derinleşme sağlanması için finansal kurumların yanı sıra ekonomideki araç sayısının çeşitliliği önem arz etmektedir. Bu anlamda ülkemizde yeter sayıda araç çeşitliliği olmaması banka temelli bir sistemin mevcut olması finansal derinleşmenin yeterli boyutta olmadığını göstermektedir. Bu nedenle Türkiye’de bankacılık sektöründe toplanan fonların kamu kesimi tarafından kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle, fon kaynaklarının kamu kesimi tarafından kullanılması bu kaynakların özel sektör tarafından verimli alanlara kanalize edilmeyişi ve özel sektör fon maliyetlerinin yüksek oluşu finansal derinleşmenin arkasındaki gelişmeleri oluşturmaktadır.

Bu anlamda Türkiye’nin içinde bulunduğu ortamın finansal piyasalar üzerinde etkisinin olduğu bilinmektedir. Türkiye’nin uzun yıllar yaşamış olduğu yüksek eflasyon ve ekonomik yapıdaki istikrarsızlıklar ülkeyi krizlere mahkum etmektedir. Bunun sonucunda kısa vadeli işlemler yaygınlık kazanırken uzun vadeli fon ihtiyacında olan yatırımcılar bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Bu durum ekonomik istikrarsızlıklar yaşandığı dönemlerde küçük yatırımcıların piyasadan çekilmelerine neden olmakta bir daha piyasaya girmemelerine neden olmaktadır. Aynı zamanda fon maliyetlerinin artmasına neden olarak finansal piyasaların derinleşmesini engellemektedir.

Türkiye’de son yirmi yıldır yurtiçi tasarruf, kamu ve özel sektör tasarruflarının yeterince artmadığı göze çarpmaktadır. 2000’li yıllardan itibaren özel sektör tasarruflarındaki düşüşü yurtiçi tasarruflarının izlediği görülmektedir. Özel sektör tasarruflarındaki azalmayı kamu sektörü tasarruflarındaki artışın bile karşılamadığı ifade edilmektedir. Bu anlamda hanehalkı finansal araç çeşitliliği sınırlı kalmaktadır. Gelişmekte olan Türkiye’nin tasarruf oranlarının yüksek büyüme yaşayan ülkelerin oldukça gerisinde olduğu gözlenmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin derinleşmesini sağlamak için tasarruflarını arttırması gerekli görülmektedir.

Türkiye’nin 2001 ve 2016 yılları arasındaki uzun dönemli finansal derinleşme ve ekonomik büyüme arasında nedensel bir ilişkinin var olup olmadığı Toda-Yamamoto Granger Nedensellik Analizi çerçevesinde yorumlanmaktadır. Yapılan test sonuçları finansal derinleşme ve büyüme arasındaki ilişkinin uzun dönemde ortaya çıktığını ifade ederken, finansal derinleşme ve büyüme arasında da nedensel bir ilişkinin var olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Türkiye’de finansal derinleşmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemesi için finans sistemlerinin geliştirilmesi ve finansal kurum ve araç çeşitliliğinin arttırılması gerekli görülmektedir. Aynı zamanda tasarrufları daha etkili ve düşük maliyetle harekete geçirebilecek bir finansal piyasanın oluşturulabilmesi tasarrufları arttırmada ve nihayetinde büyümede etkili olabilmektedir. Finans sisteminin derinleşmesi, tasarrufların artmasını, artan tasarrufların verimli yatırımlara kanalize edilmesini ifade ederken aynı zamanda sermaye yetersizliği için de olumlu ortam yaratmaktadır. Bu gelişmeler ışığında finansal derinleşmenin ekonomik büyümeyi harekete geçirmesi kaçınılmaz görülmektedir.

Kaynakça

- Ağır, H (2009). *Türkiye’de Finansal Liberalizasyon ve Finansal Gelişme ilişkisinin ekonometrik analizi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Doktora Tezi Aydın 2009.
- Aslan, Ö ve Korap, L H (2006). Türkiye’de Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme ilişkisi, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (İlke) Güz 2006. Sayı:17.

- Bağdigen, M ve Beşer, B (2009). Ekonomik Büyüme ile Kamu Harcamaları Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Wagner Tezi Kapsamında Bir Analizi: Türkiye Örneği, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9). ss. 1–17.
- Görüş, Ş. M. ve Türköz, K (2016). Türkiye’de Petrol Talebinin Fiyat ve Gelir Esneklikleri: Ardl Sınır Testi Ve Nedensellik Analizi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1).
- Kularatne, C (2001). *An examination of the impact of Financial Deepening on long-run Economic Growth: an application of a Vecm structure to a middle-income country context*, Trade and Industrial Policy Strategies 2001 Annual Forum at Misty Hills, Muidersdrift September 2001.
- Mohan, R (2006). *Economic Growth, Financial Deepening and Financial Inclusion*, November 2006.
- Mollaahmetoğlu, E (2016). Finansal Derinleşme: Türkiye'nin finansal derinliği ve panel veri analizi” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, Sayı.25, 2016.
- Ndalu, C. (2016). Financial Deepening of insurance and Economic Growth in Kenya, *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 6(1).
- Ndebbio Udo J E. (2004). Financial Deepening, Economic Growth and Development: Evidence from Selected Sub-Saharan African Countries, August 2004.
- Ohwofasa, B O ve Aiyedogbon, J O-C (2013). Financial Deepening and Economic Growth in Nigeria, 1986-2011: an empirical investigation’, *Journal of Economics and Development Studies I*(1).
- Oruç, S ve Turgut, A (2014). Finansal Derinleşme Ekonomik Büyüme ve Türk Finans Sistemi (1990 - 2010), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Dr. Mehmet Yıldız Özel Sayısı*.
- Öçal, T ve Çolak, F (1999). *Finansal Sistem ve Bankalar*, Nobel Yayın Dağıtım Ankara 1999.
- Özel, A H (2012). Küreselleşme Sürecinde Ticari ve Finansal Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(19), ss.1-30. 2012.
- Öztürk, N ve Barışık, S ve Darıcı Kılıç H (2010). Gelişmekte olan piyasalarda Finansal Derinleşme ve büyüme ilişkisi: panel veri analizi, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), ss. 95-119.
- Öztürk, S ve Tuğan, G (2016). *Finansal Derinleşme ve Finansal derinleşmenin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği*, Kazak Kızlar Devlet Pedagoji Üniversitesi Yayınları Sayı:379. Kazakistan Almatı.
- Safdar, L (2014). Financial Deepening and Economic Growth in Pakistan: an application of cointegration and Vecm approach, *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 5(12).
- Shah, S. Z. A. and Bhutta, N. T. (2014). Does Financial Deepening create Financial Crises?, *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences (Jetems)* 5(7): 115-120.
- Yapraklı, S (2007). Ticari Ve Finansal Dışa Açıklık İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 5
- Yetiz, F (2008). *Finansal sistemin yapısı, Finansal Derinleşme ve Ekonomik Büyüme ilişkisi, Türk Finans Sistemi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Yıldırım, D. Ç. ve Çevik, İ. E. (2017). Finansal Dışa Açıklık İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asimetrik Nedensellik Testi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar* 54(625): 41-52.

Macroeconomic Determinants of Air Transportation: A VAR Analysis on Turkey

Havayolu Taşımacılığının Makroekonomik Belirleyicileri: Türkiye Üzerine Bir VAR Analizi

Kasım KİRACI*
Ünal BATTAL**

Abstract

The aim of this study is to investigate the relationship between air transport and macroeconomic variables for the 1983-2015 period in Turkey, by using the VAR analysis. Three key indicators of air transport were used in the study. These were domestic passengers, international passengers and international cargos. In this study, three different models were created using indicators of air transport, including macroeconomic variables assumed to be related to them. In the first model, the relationship between domestic passenger demand and per capita gross domestic product (GDP), interest rate and consumer price index (CPI) was examined. In the second model, the relationship between international passenger demand and gross domestic product (GDP), interest rate and consumer price index (CPI) was examined. In the third model, the relationship between international cargo demand and gross domestic product (GDP), foreign trade volume, industrial production index and foreign direct investment amount was investigated. The results of the study show that per capita income, gross domestic product and consumer price index variables for domestic and international passenger demand are quite significant. In the case of International cargo demand, gross domestic product and industrial production index variables were observed to be influential.

Keywords: Air transport, Macroeconomic variables, VAR analysis

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de havayolu taşımacılığı ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin 1983-2015 dönemi için VAR analizi kullanılarak incelenmesidir. Çalışmada, havayolu taşımacılığına ilişkin üç temel gösterge kullanılmıştır. Bunlar; iç hat yolcu, dış hat yolcu ve dış hat kargo şeklinde sıralanmaktadır. Çalışma kapsamında, havayolu taşımacılığına ait göstergeler kullanılarak, bunlarla ilişkili olduğu varsayılan makroekonomik değişkenlerin dâhil edildiği üç farklı model yaratılmıştır. Birinci modelde iç hat yolcu talebi ile kişi başına gayrisafi yurtiçi hâsıla (GSYH), faiz oranı ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) arasındaki ilişki incelenmiştir. İkinci modelde dış hat yolcu talebi ile gayrisafi yurtiçi hâsıla (GSYH), faiz oranı ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) arasındaki ilişki ele alınmıştır. Üçüncü modelde ise, dış hat kargo talebi ile gayrisafi yurtiçi hâsıla (GSYH), dış ticaret hacmi, sanayi üretim endeksi ve doğrudan yabancı yatırım tutarı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmanın sonuçları, iç ve dış hat yolcu talebinde kişi başına gelir, gayrisafi yurtiçi hâsıla ve tüketici fiyat endeksi değişkenlerinin önemli ölçüde etkili olduğunu göstermektedir. Dış hat kargo talebinde ise, gayrisafi yurtiçi hâsıla ve sanayi üretim endeksi değişkenlerinin etkili olduğu gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Havayolu taşımacılığı, Makroekonomik değişkenler, VAR analizi

Introduction

Considering the historical development of air transport in Turkey, it has been in a process of rapid development and change particularly since 1983. To make the air transport market more liberal and to enable private enterprise to operate in this process, The Civil Aviation Law no. 2920 was enacted. After the enactment of this Law, the process of liberalization of air transport began in Turkey. As part of this process, a number of standards and regulations (SHY-6A and SHY-6B) have been introduced in order to enable the Turkish civil aviation sector to compete internationally and to carry out sector activities in a safe, reliable, quality and transparent manner. In this way, competition and security-based policies have been introduced in the air transportation service, the competition power has been increased and the economic and social development of the country has been accelerated.

* Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Havacılık Yönetimi, kasim.kiraci@iste.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, ubattal@anadolu.edu.tr

With the liberal economic policies that began to be implemented in the 1980s, the "open system" airline industry has become considerably sensitive to the economic and political developments. This also paved the way for the air transport industry to both influence and be influenced by the macroeconomic indicators. In other words, the interaction between air transport and macroeconomic variables has greatly increased. Therefore, the empirical examination of the direction and severity of the relationship between air transport and macroeconomic variables has become important.

The related research literature indicates that one of the most important factors affecting air transport is household income, so there is a direct relationship between per capita income and air transport demand (Aderamo, 2010; Fernandes & Pacheco, 2010; Baker, Merkert & Kamruzzaman, 2015). In addition, findings indicating that macroeconomic factors such as consumer price index and interest rate are related to domestic and international air transport have also been reported (Abed, Ba-Fail, & Jasimuddin, 2001; Ba-Fail, Abed, & Jasimuddin, 2000; Aderamo, 2010; Erraitab, 2016; Erraitab, Hefnaoui, & Mohammed, 2016). Accordingly, it is assumed that the increase in the consumer price index and interest rate variables, depending on both the decrease in the disposable income of the individual and the increase in the costs of the airline companies, is likely to affect the airline demand in the negative direction. Foreign trade volume, direct foreign investment and industrial production index macroeconomic variables are also assumed to be related to air cargo transport. In other words, there is strong evidence that there is a positive relationship between the mentioned macroeconomic variables and air cargo transport (Kasarda & Green, 2005; Yao, 2005; Erraitab, Hefnaoui, & Mohammed, 2016; Kiboi, Katuse, & Mosoti, 2017). Therefore, understanding the multi-faceted relationship between air travel and cargo variables and macroeconomic factors is crucial to have a good grasp of the structure of the air transport industry.

This study of the relationship between macroeconomic factors and variables concerning air transport is divided into the following sections: In the following (second) section, the relevant literature is reviewed and the contribution made by the present study to the literature is demonstrated. In the third section, macroeconomic variables used in the study and their relation to air transport is explained. In the fourth section, the method and data set used in the study are presented. In the fifth section, the empirical results obtained from the analysis are shown in detail. In the final section, the results are discussed and suggestions for further studies are made.

Related Literature

In the literature, a number of studies have been conducted empirically on the relationship between air transport and macroeconomic variables. For example, Abed et al. (2001) examined the factors that determine international airline demand in Saudi Arabia, and Ba-Fail et al. (2000) empirically examined macroeconomic determinants of domestic airline demand. Valdes (2015) empirically studied the factors that determine the demand for air transport in middle income countries. Some recent empirical studies focused on the relationship between economic growth and domestic passenger demand in Brazil (Fernandes & Pacheco, 2010); the dynamic relationship between airline demand and economic growth in the US (Chi & Baek, 2013); the relationship between air transport and economic development in various regions of the US (Brueckner, 2003); the causality relationship between economic growth and air transport in South Asia (Hakim & Merkert, 2016); the relationship between airline traffic and economic activities (Profillidis & Botzoris, 2015); the relationship between domestic passenger traffic and economic growth in China (Hu et al., 2015); and the determinants of domestic air transport demand in Ethiopia (Sofany, 2016). In addition, Baker

et al. (2015) examined the long-term causality relationship between regional air transport and economic growth in Australia.

Studies on the relationship between the variables of air transport and commercial activities have also been conducted. For example, Vijver et al. (2014) examined the relationship between trade volume and air travel in the Asia-Pacific region. Kulendran and Wilson (2000) analyzed the relationship between international trade and international air transport in the United States, Great Britain, New Zealand and Japan. It is also possible to find several studies in the literature where demand for air travel is measured or forecasts for airline demand are made. For example, Xiao et al. (2014) developed an adaptive-network-based fuzzy inference system methodology to forecast demand for air transport. Adrangi et al. (2001) used several monthly time series models to measure air transport demand in the United States. Bermúdez et al. (2007) made predictions about the future course of air transport in the UK based on the data from the 1949-2007 period. In addition, there are also studies examining the effects of events that occurred in the past on the development of air transport and the level of demand. One such study was carried out by Lai and Lu (2005). They conducted an empirical analysis of the September 11 terrorist attack in the US on the demand for air travel. In another study, Itoa and Lee (2005) examined the effect of the September 11 terrorist attack on demand using air transport data from 1986-2003.

In the literature, there are also studies analyzing the effect of air transport infrastructure investments on economic growth (Banister & Berechman, 2001; Hensher, Truong, Mulley, & Ellison, 2012), and a study examining the impact of domestic and international air transport on cities, taking macroeconomic factors such as population, tourism and employment into account (Full Hart & O'Connor, 2013). In addition, some studies focus on the macroeconomic determinants of air cargo transport (Button & Yuan, 2013; Kasarda & Green, 2005).

The review of the relevant research literature in Turkey reveals that there are a few studies focusing on air transport. Using various scenarios, Ozan et al. (2014) tried to model the domestic air transport demand in Turkey by including variables such as income and jet fuel prices in their model. Sivrikaya and Bronze (2013) based their analysis on the total number of flights between two cities for the year 2011 in Turkey (origin and destinations) and studied the scope of this demand for domestic flights in Turkey. Doğan et al. (2006) examined the factors affecting the demand for transportation between cities. By conducting a questionnaire study on the students in Erzurum city, they analyzed the vehicle preference, the purpose of travel, the location and number of the travels, and some other factors with potential role in traveling. Our review did not yield any other studies that analyze the multi-dimensional relationship between macroeconomic factors and air transport in Turkey. Thus, it is expected that the present study will contribute to the literature and fill the gap in this field. In addition, determining the macroeconomic factors affecting air transport in Turkey can provide important information both for air transport policy makers and stakeholders regarding what is to be done for the improvement of air transport.

Determinants of Air transport

Gross domestic product and per capita income

Considering the factors that determine the air travel demand, per capita income is considered to be one of the important determinants. Valdes (2015) found that income in both middle-income and high-income countries significantly affected airline traffic. According to Valdes (2015), the most important factor affecting airline traffic, especially in the middle income countries, is income growth. Based on the previous studies in the literature, Baker et al. (2015) used the GDP (Per Capita Gross Domestic Product - \$) variable, which they

assumed to be related to domestic passenger demand, and found that there is a long and short cycle of causality between regional aviation and economic growth.

Interest rate

The related research literature supports the view that there is an indirect relationship between interest rate and air transport. The increase in interest rates is perceived as a negative outlook for many countries. According to Kiboi et al. (2017, p.109), interest rates and ticket prices are largely related. Therefore, the increase in interest rates is expected to increase air ticket prices. As a result, the increase in ticket prices in air transport negatively affects the demand for air travel. Another dimension of the relationship between interest rates and air transport relates to the increase in interest rates and the postponement of non-compulsory expenditures by individuals. As the interest rate increases, the household saving rates increase, while the non-essential expenditures (especially holidays and travel) are reduced significantly. In this case, the demand for air transport is indirectly and adversely affected.

Consumer price index

Similar to the relationship between interest rate and air transport, the relationship between the consumer price index and air transport is thought to be indirect. Accordingly, the low consumer price index leads the household to save more and delay non-compulsory expenditures. In addition, the high inflation rate leads to a decrease in the disposable income of the individuals and reduces their purchasing power. Therefore, high inflation rate can affect the demand for air travel negatively. Many studies have examined the relationship between air transport and the consumer price index (Abed, Ba-Fail, & Jasimuddin, 2001; Ba-Fail, Abed, & Jasimuddin, 2000; Aderamo, 2010; Erraitab, 2016; Erraitab, Hefnaoui, & Mohammed, 2016). The research in this area clearly verifies the strong negative relationship between consumer price index and air transport (Aderamo, 2010; Erraitab, 2016).

Foreign trade volume

It is emphasized in the research literature that there is a multifaceted and complex relationship between air transport and trade volume. Accordingly, although there is no direct relationship between the number of passengers carried by air and the volume of trade, there may be a strong relationship between air cargo transport and trade volume. In other words, it can be said that there is a strong causality relation between air cargo amount and trade volume (Kupfer, Meersman, Onghena, & Voorde, 2009). In addition, research findings confirm that international travel increases in countries/regions where the volume of international trade is higher (Kulendran & Wilson, 2000). The research studies in the literature clearly show a strong positive causality relationship between air cargo quantity and trade volume (Kasarda & Green, 2005).

Industrial production index

In the literature, it is emphasized that the unit increase in industrial production, or the increase in industrial production volume increases the air cargo transportation. The academic studies on this issue underscore the close relation between freight transport and industrial production, and that these two variables affect each other considerably (Yao, 2005). There are also some reports indicating a partial relationship between global trade volume and air cargo transport. The IATA (2016) report points to a clear relationship between the rate of increase in air cargo transport and the rate of increase in industrial production.

Direct foreign investment

Some studies have been conducted on the relationship between direct foreign investment and air cargo transport. Since foreign direct investments are production-oriented

investments, air cargo transportation can be used to export these investments. Therefore, a positive relationship is expected between air cargo transport and foreign direct investment. There are studies in the literature reporting that direct foreign investments affect air freight demand and are related to air freight transport (Erraitab, 2016, Kasarda & Green, 2005, Valdes, 2015).

Data Set, Models and Method

The data set used in the study covers the period of 1983-2015. The main reason for the preference of 1983 as the start year is that the air transport activities were carried out only by the state before this date, and it was this year that the Civil Aviation Law no. 2920, allowing private enterprise to operate in aviation industry, went into effect.

The data used in the empirical analysis were obtained from the Eicon Datastream, World Bank, and Turkey Statistical Institute (TSI) databases. The macroeconomic variables assumed to affect domestic and international airline passenger demand and international airline cargo demand were used. Within the scope of the study, variables of GDP per capita, interest rate, and consumer price index were used as determinants of domestic airline demand. The variables used in the measurement of the international airline demand were determined as the GDP, the interest rate and the consumer price index. GDP, foreign trade volume, industrial production index, and foreign direct investment variables were used in determining the international cargo demand. The logarithm of all of the variables is taken. The letter "L" used at the beginning of the abbreviations stands for logarithm. Information on variables is shown in the Table below.

Table 1: Abbreviation and measurement indicator of variables

Variable	Abbreviation	Measurement Indicator
Domestic Passenger	LDP	Number of Domestic Passengers (Person)
International Passenger	LIP	Number of International Passengers (Person)
International Cargo	LIC	Amount of International Cargo (Ton)
GDP per capita	LGDP	GDP per capita (\$)
Foreign Trade Volume	LFTV	Foreign Trade Volume (\$)
Gross Domestic Product	LGDP	Gross Domestic Product (2010 Prices \$)
Direct Foreign Investment	LDFI	Direct Foreign Investment (\$)
Interest Rate	LIR	Interest rate
Industrial Production Index	LIPI	Industrial Production Index
Consumer Price Index	LCPI	Consumer price index

Based on the studies in the literature, three basic variables were used in the study to measure air transport demand. These were determined as the number of domestic passengers, the number of international passengers, and the amount of international cargo. In addition, the macroeconomic variables assumed to be associated with each of the three basic variants mentioned were identified. Below are the models of the key indicators of air transport.

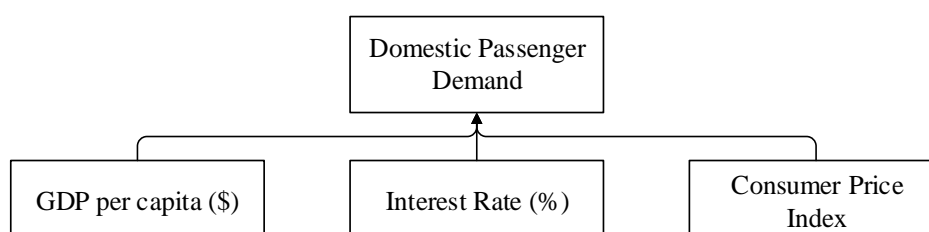
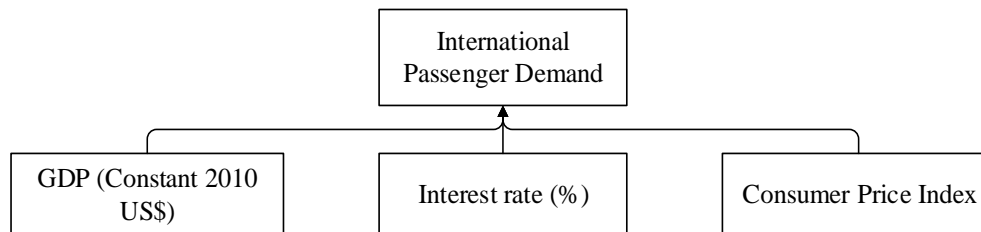
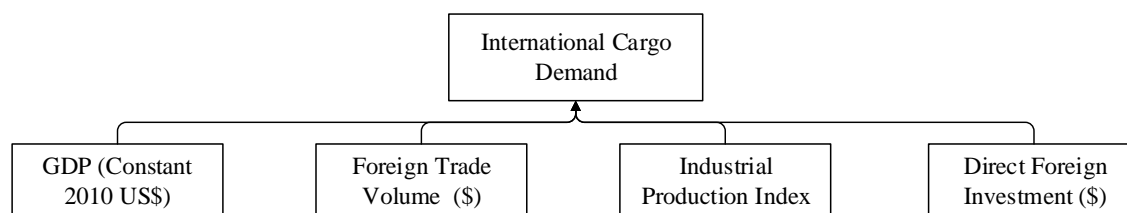

Figure 1: Model 1 (Domestic passenger demand determinants)

Model 1 includes default macroeconomic variables that affect domestic passenger demand in Turkey. Three different variables are used in this context. These are Per Capita Gross Domestic Product (\$), Interest rate (%) and Consumer Price Index (CPI).

Figure 2: Model 2 (International passenger demand determinants)

Model 2 shows the model used for international passenger demand in Turkey. Just as in the measurement of the domestic passenger demand, three different macroeconomic variables are used here. The variables used in measuring international passenger demand were determined as gross domestic product (\$ for 2010 prices), Interest rate and Consumer Price Index (CPI).

Figure 3: Model 3 (International cargo demand determinants)

Model 3 includes the default macroeconomic variables that affect international cargo demand in Turkey. Three different macroeconomic variables were used to determine the international cargo demand. These variables are Gross Domestic Product (\$ at 2010 Prices), Foreign Trade Volume (\$), Industrial Production Index, and Foreign Direct Investment (\$).

In the study, the stability of the series was examined using the Augmented Dickey Fuller (ADF), Philips-Peron (PP) unit root tests. After the variables were stabilized, the optimal delay lengths were determined. The subsequent sections present the results of the Impulse-Response analysis, the variance decomposition analysis, and the Granger causality analysis.

In this section, to clarify the effect of the macro-economic variables on Turkish air transport, three VAR (vector autoregressive model) models are proposed. The interpretation of the VAR model proposed by Sims (1980) for the first time as a time series prediction model is called the standard or conventional VAR model. Structural interpretation of the VAR model is called “Structural VAR”. A standard VAR model for two variables can be shown as follows (Tari, 2012, pp. 452):

$$Y_t = \alpha_{10} + \sum_{i=1}^p \alpha_{11i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{12i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (1)$$

$$X_t = \alpha_{20} + \sum_{i=1}^p \alpha_{21i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{22i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (2)$$

Here, α_{i0} is the constant term, α_{ijk} is the parameter for delaying the j th variable in the equation, ε_{it} is the error term, and p is the number of delays (Yılmaz & Kaya, 2007, p. 95).

In the analysis using the VAR model, it is not possible to directly interpret the parameters economically. For this reason, VAR models are generally used for impulse-response functions, variance decomposition analyzes and Granger causality analyzes to obtain meaningful results. Impulse-Response functions, variance decomposition, and Granger causality analysis will be shown below.

Empirical findings

Unit root analysis results

Before the analysis begins, it is necessary to examine whether the series have unit roots and to determine the degree of integration. In the literature, ADF and PP unit root tests are the most-commonly used tests for stability analysis of the series. The test results are presented in the following Tables.

Table 2: Augmented dickey-fuller (ADF) unit root test results

	ADF- Test Statistics (Level)		ADF- Test Statistics (1st Difference)	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
LDP	0.137 (1) [0.9636]	-2.411 (1) [0.3671]	-3.887 (0) [0.0057]	-3.931 (0) [0.0226]
LIP	-1.690 (0) [0.4264]	-2.402 (0) [0.3715]	-6.229 (0) [0.0000]	-6.456 (0) [0.0000]
LIC	-2.038 (0) [0.2697]	-2.801 (0) [0.2072]	-6.743 (0) [0.0000]	-5.481 (1) [0.0006]
LGDP	-1.127 (0) [0.6928]	-2.390 (0) [0.3773]	-6.091 (0) [0.0000]	-6.106 (0) [0.0001]
LFTV	-0.976 (0) [0.7496]	-2.233 (0) [0.4560]	-5.856 (0) [0.0000]	-5.802 (0) [0.0002]
LGDP	-0.052 (0) [0.9566]	-2.333 (0) [0.4053]	-5.847 (0) [0.0000]	-5.786 (0) [0.0002]
LDFI	-0.552 (0) [0.4946]	-2.706 (0) [0.2407]	-5.861 (0) [0.0000]	-5.761 (0) [0.0003]
LIR	-0.398 (0) [0.8979]	-1.716 (0) [0.7208]	-6.223 (0) [0.0000]	-6.329 (0) [0.0001]
LIPI	-0.497 (0) [0.8791]	-3.294 (0) [0.0854]	-6.115 (0) [0.0000]	-6.024 (0) [0.0001]
LCPI	-0.371 (0) [0.9025]	-2.091 (0) [0.5306]	-5.337 (0) [0.0001]	-5.332 (0) [0.0008]

Note: The values in parentheses indicate the selected delay lengths according to the SIC (Schwarz Info Criteria) and the values in square brackets indicate the probability values of the ADF statistic.

The findings of the Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test are presented in the Table above. According to this, all variables have unit root in level. In other words, the H_0 hypothesis, established as "unit root" in the level values of the variables, was not rejected, and thus was accepted. In this case, the first difference of the series should be taken and the unit root entity should be tested. When the first differences of the series are taken, it is seen that all of them become stationary, in other words, the hypothesis H_0 which is formed as "unit root" is rejected.

Table 3: Philips-Peron (PP) unit root test results

	PP- Test Statistics (Level)		PP- Test Statistics (1st Difference)	
	Constant	Constant and Trend	Constant	Constant and Trend
LDP	0.339 (2) [0.9768]	-1.571 (0) [0.7819]	-3.854 (3) [0.0062]	-3.790 (4) [0.0307]
LIP	-2.251 (6) [0.1933]	-2.285 (3) [0.4294]	-6.239 (1) [0.0000]	-6.741 (4) [0.0000]
LIC	-3.573 (10) [0.0122]	-2.756 (3) [0.2227]	-6.919 (2) [0.0000]	-8.892 (9) [0.0000]
LGDP	-1.127 (0) [0.6928]	-2.441 (1) [0.3527]	-6.090 (0) [0.0000]	-6.108 (1) [0.0001]
LFTV	-0.988 (1) [0.7454]	-2.315 (2) [0.4141]	-5.857 (1) [0.0000]	-5.802 (1) [0.0002]
LGDP	-0.121 (3) [0.9625]	-2.333 (0) [0.4053]	-5.983 (4) [0.0000]	-5.948 (4) [0.0002]
LDFI	-1.574 (7) [0.4837]	-2.821 (2) [0.2008]	-6.163 (6) [0.0000]	-6.111 (7) [0.0001]

LIR	-0.298 (1) [0.9144]	-1.715 (0) [0.7208]	-6.202 (2) [0.0000]	-6.328 (0) [0.0001]
LIPI	-0.411 (14) [0.8956]	-3.028 (5) [0.1404]	-8.594 (12) [0.0000]	-9.465 (13) [0.0000]
LCPI	-0.371 (0) [0.9025]	-2.118 (2) [0.5167]	-5.337 (1) [0.0001]	-5.337 (2) [0.0007]

Note: The values in parentheses indicate the number of delays for Bartlett Kernel in the direction of the Newey West proposal, and the values in square brackets indicate the probability values of the PP statistic.

The findings of the Philips-Peron (PP) unit root test are presented in the Table above. Obtained findings are consistent with ADF unit root test. In the Philips-Peron (PP) unit root test, it is clear that the series have unit root in the level but become stationary when the first difference is taken. Therefore, the series will be analyzed with the first difference values.

Pretest results

In order to perform the Vector Autoregressive Model (VAR) analysis, it is necessary to determine the most appropriate lag length. Autocorrelation and heteroscedasticity pre-tests should be performed on the determined VAR model after determining the appropriate lag length. Preliminary results are presented below for Model 1, Model 2 and Model 3. In the VAR model, optimal lag length is determined by considering one or more of the information criteria. This study is based on the lag length of the model in which the model does not contain autocorrelation, heteroscedasticity problems, and all the inverse roots are included in the unit circle.

Table 4: Autocorrelation LM Test results for model 1

Lag length	LM-Stat	Prob.
1	12.22857	0.7281
2	16.38402	0.4265
3	13.14885	0.6618
4	18.66636	0.2863

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 4 shows the autocorrelation test results for the VAR (2) model. As can be seen from the Table, the hypothesis H_0 established as "no autocorrelation" is accepted until 4th delay (the value of "Prob" in the Table is larger than 0.05, indicating that the hypothesis H_0 is accepted).

Table 5: White heteroscedasticity test results for model 1

Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
176.0191	160	0.1829

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 5 presents the heteroscedasticity analysis results for Model 1. According to this, the hypothesis H_0 formed as "there is no heteroscedasticity" is accepted, and therefore there is no problem of heteroscedasticity.

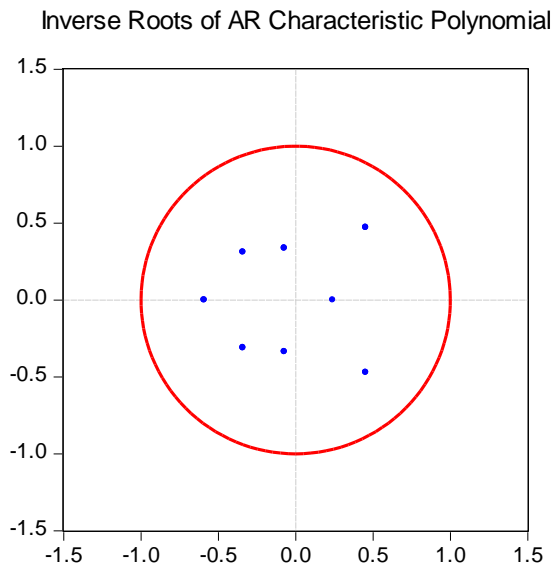

Figure 4: VAR Stability test results for model 1

In Figure 4, the position of the opposite roots of the AR characteristic polynomial in the unit circle is given. All of the roots need to be placed in the unit circle. It is obvious from the Figure that the created model is stable, with no instability problems.

Table 6: Autocorrelation LM Test Results for Model 2

Lag length	LM-Stat	Prob
1	8.022198	0.9482
2	9.680258	0.8828
3	13.82344	0.6119
4	12.69002	0.6953

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 6 shows the autocorrelation test results for the VAR (1) model. As can be seen from the Table, until the fourth delay, the hypothesis H_0 formed as "no autocorrelation" is accepted. Therefore, the autocorrelation problem does not exist in the generated model.

Table 7: White heteroscedasticity test results for model 2

Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
83.44343	80	0.3741

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 7 presents the heteroscedasticity analysis results for Model 2. According to this, the hypothesis H_0 formed as "no heteroscedasticity" is accepted, so there is no problem of heteroscedasticity.

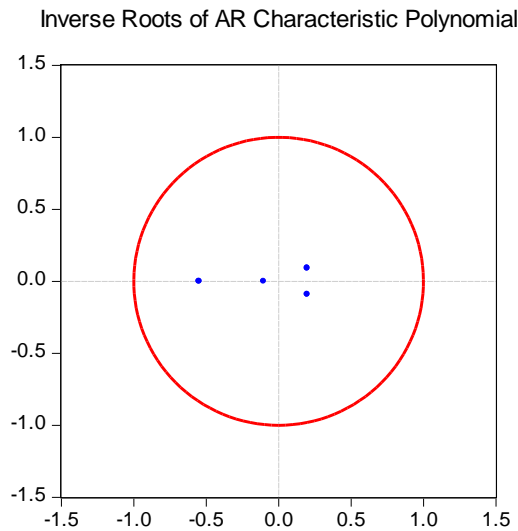

Figure 5: VAR Stability test results for model 2

In Figure 5, the position of the opposite roots of the AR characteristic polynomial in the unit circle is given. The positioning of the entire roots within the unit circle is important for the significance of the model. As can be seen, the model has no problems in terms of stability.

Table 8: Autocorrelation LM test results for model 3

Lag length	LM-Stat	Prob
1	26.06273	0.4043
2	20.1872	0.7369
3	28.68333	0.2774
4	31.79712	0.1640

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 8 shows the autocorrelation test results for the VAR (2) model. As shown in the Table, the hypothesis H_0 , formed as "no autocorrelation" until four delays, is accepted. The autocorrelation problem in the selected VAR model is thus resolved.

Table 9: White heteroscedasticity test results for model 3

Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob
301.67	300	0.4621

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 9 shows the heteroscedasticity analysis results for Model 3. Accordingly, the hypothesis H_0 established as "there is no heteroscedasticity" is accepted, so the heteroscedasticity problem ceases to exist.

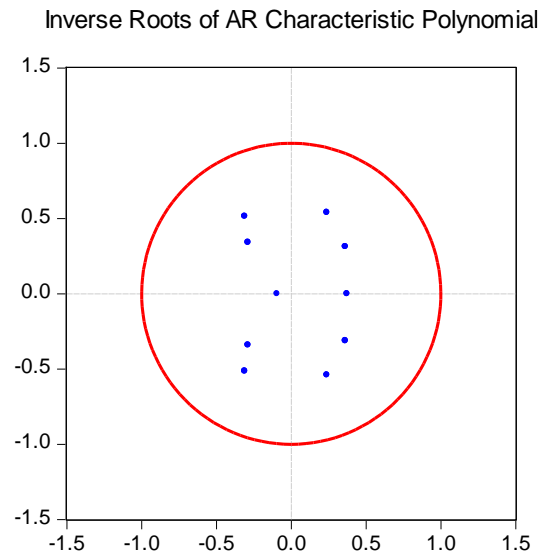

Figure 6: VAR stability test results for model 3

Figure 6 shows the position of the inverted roots of the AR characteristic polynomial in the unit circle. All of the roots need to be placed in the unit circle. When the Figure is examined, it is obvious that the created model does not have any problems in terms of stability.

Impulse-Response, variance decomposition, and Granger causality analyzes can be performed after determining the VAR models to solve unit root, autocorrelation, and heteroscedasticity problems for all three models (Model 1, Model 2 and Model 3). These analysis results will be presented in the section below.

Impulse-Response Functions

In the Impulse-Response analyses, the responses of other variables to a unit of standard deviation shock occurring in one variable are shown in a graph. The Impulse-Response analysis is used to see the reactions that take place in the resultant shocks and examine the duration of their adaptation. In the next section, Model 1, Model 2, and Model 3 Impulse-Response analysis results are shown.

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

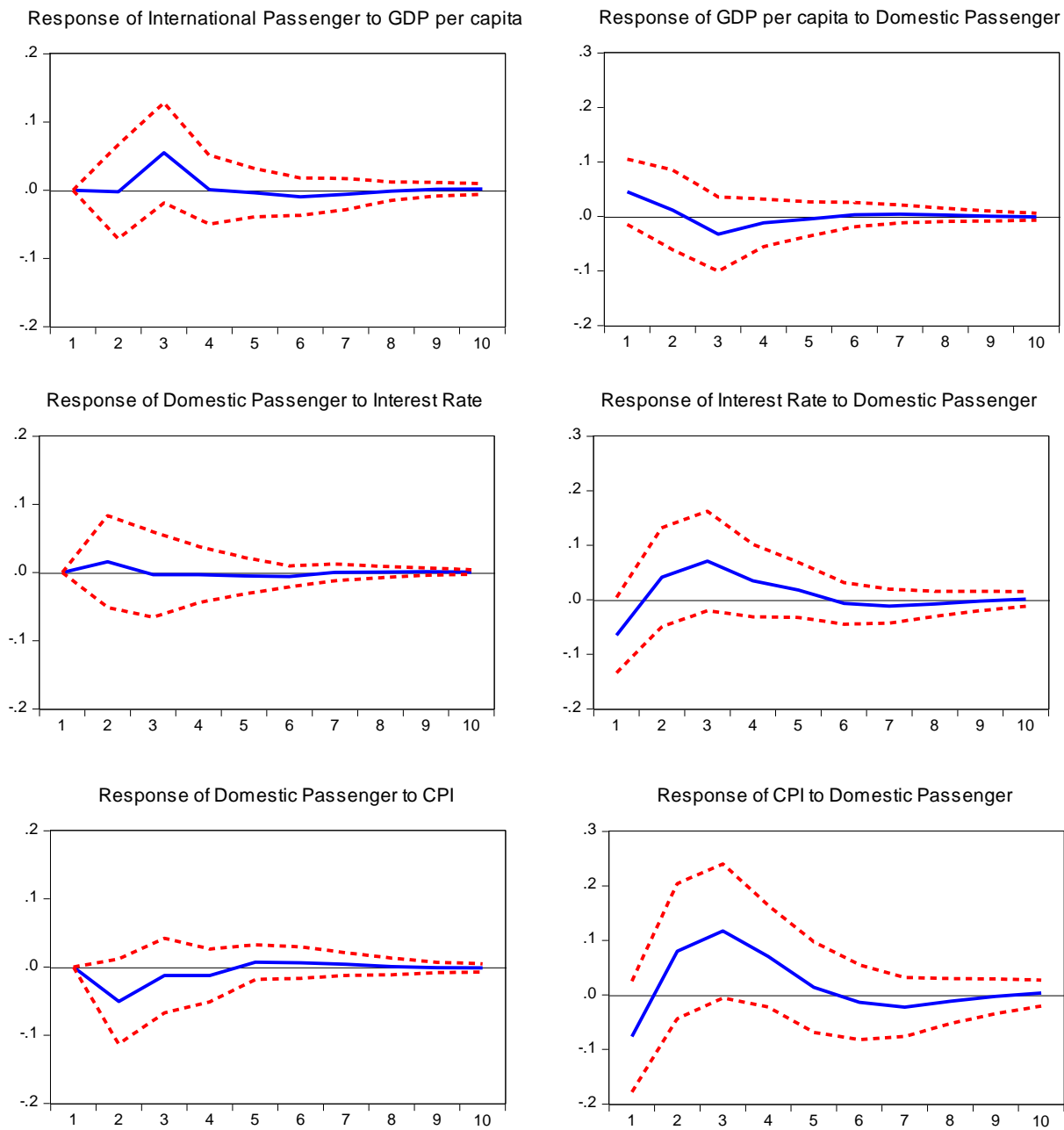

Figure 7: Impulse-Response analysis graphs for model 1

Figure 7 shows Impulse-Response analysis results are displayed between variables for Model 1. Accordingly, as a result of a shock to the per capita income, the number of domestic passengers rises from the second period onward, and this increase continues until the fourth period. Due to a shock in the number of domestic passengers, the GDP per capita is affected positively in the first two periods and then returns to normal by being affected negatively in the subsequent periods. It seems that the shock in the interest rates does not cause a significant change in the number of domestic passengers. On the other hand, the interest rate seems to be negatively affected by a shock in the number of domestic passengers in the first period, and then turning positive and normalizing in the following periods. As a result of a shock in the consumer price index, the number of domestic passengers is affected negatively from the first period on, and this effect continues until the end of the fourth period. The number of domestic

passengers also shows that the consumer price index variable responds similarly to the interest rate variable in the resulting shock.

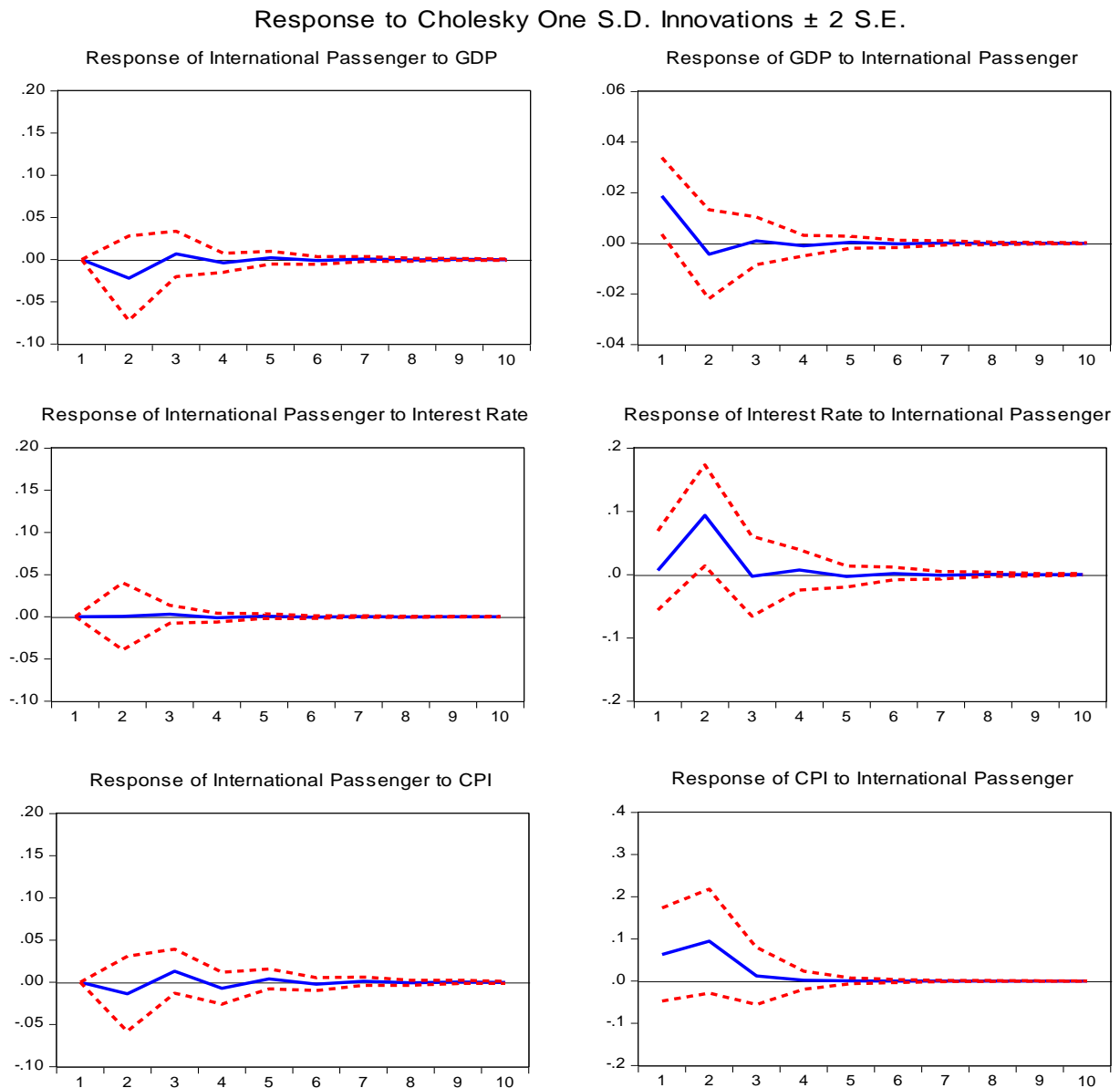

Figure 8: Impulse-Response analysis graphs for model 2

Figure 8 shows the Impulse-Response analysis results between variables for Model 2. As a result of a shock in the GDP, it seems that the number of international passengers experiences a brief cyclical decline and that the effect is lost in the short run. The number of international passengers also appears to be affected positively by the GDP in a shocking event, and this effect appears to normalize after a period of time. It seems that a shock to interest rates does not cause a significant change in the number of international passengers. On the other hand, the number of international passengers also shows that the interest rate increases from the first period on and this effect is normalized in the third period. As a result of a shock in the consumer price index, the number of international passengers declines until the second period, after which the effect disappears. The number of international passengers also shows that the consumer price index rises as a result of the shock to the market, and that this effect is not present at the end of the third period.

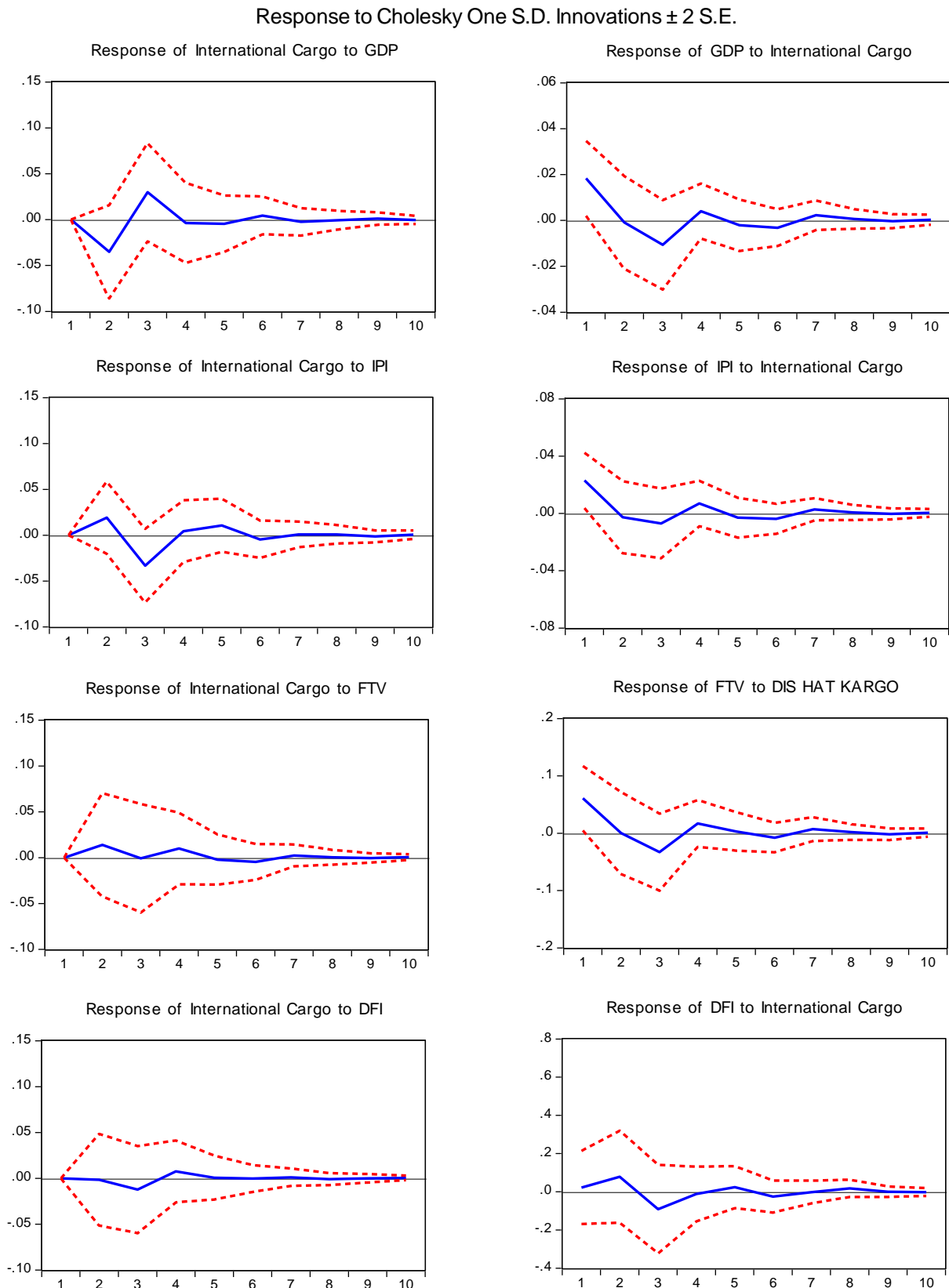

Figure 9: Impulse-Response analysis graphs for model 3

Figure 9 shows the Impulse-Response analysis results for variables for Model 3. According to this figure, the negative effect of a shock in the GDP on the international cargo amount lasts until the end of the second period and then disappears and returns to the positive. As a result of a shock in international cargo amount, the GDP is positive in the first period,

turns to negative in the second period, and disappears at the end of the third period. A shock in the industrial production index appears to affect the international cargo quantity as positive in the second period and negatively in the third period. A shock in the quantity of international cargo has a positive effect on the industrial production index, progressing towards negativity. In addition, because of a shock in the volume of foreign trade, the amount of international cargo is positively affected, albeit at a low level. The effect of a shock in the amount of international cargo on foreign trade volume is similar to its effect on the industrial production index. After a shock in foreign direct investment, no significant change can be observed in the amount of international cargo. As a result of a shock in the amount of international cargo, foreign direct investments are affected positively in the first period and negatively in the latter period.

Variance Decomposition Analysis

After performing impulse-response analyses in VAR models, variance decomposition analysis is conducted. In this analysis, the source and rate of change are expressed both in themselves and in other variables. In other words, the analysis of the effect of the source of change for each variable over time is performed through this analysis. In the following section, variance decomposition analysis results for Model 1, Model 2 and Model 3 are presented.

Table 10: Domestic passenger variance decomposition

Period	Standard Error	LDP	LGDP	LIR	LCPI
1	0.156322	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.174968	90.81344	0.016140	0.831074	8.339351
3	0.183983	82.31471	8.899824	0.780559	8.004906
4	0.185126	82.04891	8.791513	0.798822	8.360756
5	0.187294	82.20417	8.633585	0.846523	8.315723
6	0.188194	81.90848	8.812836	0.931874	8.346809
7	0.188342	81.78871	8.898479	0.930556	8.382254
8	0.188396	81.79048	8.899413	0.931153	8.378957
9	0.188465	81.79123	8.898611	0.935249	8.374914
10	0.188492	81.78290	8.903154	0.936117	8.377830

Table 3.13 shows the results of the analysis of variance decomposition related to the number of domestic passengers (LDP) variable. Accordingly, the change in the domestic passenger variable is determined by itself at the beginning of the period. Consumer price index (LCPI) in the second period, and per capita income (LGDP) in the third period seem to be effective. The effect of per capita income on the change in the domestic passenger variable seems to have increased throughout the years. At the end of the tenth period, approximately 9% of the change in the domestic passenger variable is determined by the per capita income (LGDP) and 8,3% by the consumer price index (LCPI). It is observed that the interest rate variable has no effect on the change in the domestic passenger variable.

Table 11: International passenger variance decomposition

Period	Standard Error	LIP	LGDP	LIR	LCPI
1	0.133097	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.136457	96.35214	2.628092	0.001786	1.017978
3	0.137402	95.21261	2.829037	0.049277	1.909074
4	0.137661	94.86930	2.899931	0.055261	2.175511

5	0.137743	94.76267	2.922700	0.058045	2.256582
6	0.137767	94.73075	2.928963	0.058797	2.281492
7	0.137775	94.72108	2.930957	0.059029	2.288938
8	0.137777	94.71816	2.931545	0.059100	2.291199
9	0.137778	94.71727	2.931724	0.059121	2.291881
10	0.137778	94.71701	2.931778	0.059127	2.292087

Table 3.14 presents the variance decomposition analysis results for the number of international passengers (LIP) variable. According to this table, 96.35% of the variation in the number of international passengers in the second period is explained by itself, 2.62% by GDP (LGDP), and 1.01% by consumer price index (LCPI). Analysis results show that the weight of LGSHH and LTFE variables increases over the years regarding the change in the number of international passengers. According to this, at the end of the tenth period, approximately 3% of the change in the international passenger variable is determined by LGDP, and 2.3% by the consumer price index (LCPI).

Table 12: International cargo variance decomposition

Period	Standard Error	LIC	LGDP	LFTV	LIPI	LDFI
1	0.117499	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.125166	88.57260	7.86125	1.230989	2.316517	0.018646
3	0.135433	78.50014	11.56729	1.054578	8.018913	0.859081
4	0.137072	78.03261	11.36578	1.546951	7.921976	1.132686
5	0.137892	77.55823	11.34410	1.555640	8.420557	1.121469
6	0.138161	77.30545	11.40530	1.669757	8.501505	1.117998
7	0.138346	77.29748	11.40588	1.694292	8.481508	1.120843
8	0.138364	77.29176	11.40524	1.694353	8.482651	1.126002
9	0.138379	77.27891	11.40918	1.694997	8.491043	1.125874
10	0.138385	77.27669	11.40908	1.695979	8.491624	1.126623

Table 3.15 shows the variance decomposition analysis results for the international cargo variable (LIC). Accordingly, the change in the international cargo variable is self-determined at the beginning of the period. From the third period, the changes in the international cargo variable seem to be influenced by the gross domestic product (LGDP) and industrial production index (LIPI) variables. In the third period, 78.5% of the change in the international cargo variable is explained by itself, 11.5% by gross domestic product (LGDP) and 8% by industrial production index (LIPI). In addition, the effect of other variables on the changes in the international cargo variable does not appear to vary significantly over the years. At the end of the tenth period, the change in the international cargo variable is determined by the variables of foreign trade volume (LFTV) and foreign direct investment (LDFI), with 1.69%, and 1.12%, respectively.

Granger Causality Test Results

The Granger causality test is used primarily to determine whether there is an association between two variables and to analyze whether the relationship is unidirectional or bidirectional. The results of the Granger causality analysis for Model 1, Model 2 and Model 3 are presented below.

Table 13: Granger Causality/Block exogeneity wald test for model 1

Sample: 1983 2015		
Number of Observations: 31		

Dependent Variable: LDP			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LGDP	0.169679	2	0.9187
LIR	2.269471	2	0.3215
LCPI	2.76465	2	0.2510
All	6.885918	6	0.3315
Dependent Variable: LGDP			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LDP	0.987689	2	0.6103
Dependent Variable: LIR			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LDP	2.156217	2	0.3402
Dependent Variable: LCPI			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LDP	6.76035	2	0.0340

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 13 shows the results of VAR Granger causality / Block Exogeneity Wald test to analyze the causality relation between the variables for Model 1. Findings of the study reveal that the domestic number of passengers (LDP) and the consumer price index (LCPI) are Granger's cause at the level of 5% significance.

Table 14: Granger Causality/Block exogeneity wald test for model 2

Sample: 1983 2015			
Number of Observations: 32			
Dependent Variable: LIP			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LGDP	0.334038	1	0.5633
LIR	0.365288	1	0.5456
LCPI	0.384815	1	0.5350
All	1.374938	3	0.7114
Dependent Variable: LGDP			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIP	0.046439	1	0.8294
Dependent Variable: LIR			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIP	1.021769	1	0.3121
Dependent Variable: LCPI			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIP	1.033036	1	0.3094

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 14 shows the results of the VAR Granger causality / Block Exogeneity Wald test to analyze the causality relation between the variables for Model 2. The results of the analysis show that there is no Granger causality relation between the variables at the level of 10% significance for Model 2.

Table 15: Granger Causality/Block exogeneity wald test for model 3

Sample: 1983 2015			
Number of Observations: 31			
Dependent Variable: LIC			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LGDP	3.739732	2	0.1541
LFTV	0.795481	2	0.6718
LIPI	2.886191	2	0.2362
LDFI	0.250267	2	0.8824
All	6.051611	8	0.6415
Dependent variable: LGDP			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIC	1.319072	2	0.5171
Dependent variable: LFTV			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIC	0.727388	2	0.6951
Dependent variable: LIPI			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIC	0.212041	2	0.8994
Dependent variable: LDFI			
Excluded	Chi-Square Value	Degree of Freedom	Prob.
LIC	0.706152	2	0.7025

Note: Hypothesis tests were based on a significance level of 0.01 (1%), 0.05 (5%) and 0.1 (10%).

Table 15 presents the results of the VAR Granger causality / Block Exogeneity Wald test to analyze the causality relationship between variables for Model 3. The results of the analysis show that there is no Granger causality relation between the variables with 10% significance level for Model 3.

Conclusion

A review of the historical development of the air transport in Turkey shows that, with the Civil Aviation Law No. 2920 adopted in 1983, the legislation banning the private enterprises from operating in the aviation industry was removed, which has increased the competition in Turkish aviation sector and expanded it beyond its limited scope of performing only state-owned operations. After this initiative, the air transport industry has adopted a structure that is open to both national and global developments and improvements. Therefore, it has become crucial to ascertain empirically whether the macroeconomic variables have an effect on air transport in Turkey, and if affirmative, what its exact direction and strength is. Essentially, this study aims to find out the precise nature of the relationship between the macroeconomic factors and the air transport variables in Turkey.

Three different measurement indicators of air transport determinants were used in this study. These are the number of domestic passengers, the number of international passengers, and the amount of international cargo. For each variable for air transport, a different model was created. Thus, three different models were used including the macroeconomic determinants of the number of domestic passengers, the number of international passengers, and the amount of international cargo. The macroeconomic variables used in the models were adopted from the relevant research literature.

The data from the 1983-2015 period were analyzed by using the VAR analysis method. To calculate any changes in the variables as a response to a shock in a variable, the Impulse-Response analysis was used. The variance decomposition analysis was performed on a yearly basis to see the effect of each of the variables resulting from both their own shocks and the shocks of the other variables. Finally, the Granger causality analysis was employed to determine the existence of a lagged relationship between variables, and to investigate the cause-effect relationships between the variables.

The Impulse-Response analysis results show that the number of domestic passengers increases from the second period and this increase continues until the fourth period, and as a result of a shock in the number of domestic passengers, income per capita is positive for the first two periods, and returns to normal after being negatively affected in the subsequent periods. Furthermore, the findings indicate that due to a shock in the consumer price index, the number of domestic passengers is affected negatively from the first period onward, and this effect continues until the end of the fourth period.

The Impulse-Response analysis results further demonstrate that the gross domestic product (GDP) variable is positively affected by a shock in the number of international passengers, and this effect returns to normal after one period. Moreover, triggered by a shock in the number of international passengers, the interest rate increases from the first period and this effect returns to normal in the third period. Due to a shock in the consumer price index, the number of international passengers decreases until the second period and then this effect disappears.

According to Impulse-Response analysis, as a result of a shock in the gross domestic product (GDP) variable, international cargo amount is negatively affected in the short-term, and positively affected in the subsequent periods. The results show that a shock coming from the industrial production index affects the international cargo amount positively until the end of the second period and negatively in the third period, and as a result of a shock in the foreign trade volume, the amount of international cargo is positively affected.

Another analysis used in the study is the analysis of variance decomposition. The results of this analysis indicate that the changes in the domestic passenger (LDP) variable affect the per capita income and consumer interest rate (LCPI) variables. According to this, approximately 9% of the change in the domestic passenger variable is determined by the per capita income and 8,3% by the consumer price index (LCPI). When the results for the number of international passengers (LIP) are examined, it is clear that approximately 3% of the changes are determined by the gross domestic product (LGDP), and 2.3% by the consumer price index (LCPI). Finally, the variance decomposition analysis results for the international cargo (LIC) variable show that starting from the third period, changes in the international cargo variable are influenced by the gross domestic product (LGDP) and industrial production index (LIPI) variables. Accordingly, for the third period, 78.5% of the change in the international cargo variable is explained by itself, 11.5% is explained by the gross domestic product (LGDP) and 8% is explained by the industrial production index (LIPI).

The final analysis performed in this study is the Granger causality analysis. The analysis results for the purpose of examining the lag correlations and causal relationships between the variables show that at a level of significance of 10%, there is no Granger causality relationship in a significant number of the variables. The Granger causality relationship was only established towards the consumer price index from the number of domestic passengers. According to this finding, at the level of 5% significance, the number of domestic passengers is the Granger cause of consumer price index (CPI).

Overall, in Turkey, regarding the macroeconomic factors with an impact on the variables related to air transport, per capita income, gross domestic product (GDP), and consumer price index variables are significantly influential on the number of domestic and international passengers. This supports the proposition that the biggest factor affecting/determining air transport is income. When the factors affecting the international cargo amount are examined, it is evident that the gross domestic product (GDP) variable is in a decisive position. Therefore, it can be assumed that the changes in the gross domestic product and industrial production index variables have a decisive influence on the air cargo transport.

The models created by future studies may include some other variables that were not part of the current study, and thus by providing a deeper analysis of the relationships between the variables, they can make a further contribution to the air transport literature. Additionally, based on the models of the present study, the situation in Turkey can be compared to that of other countries to reveal the similarities and discrepancies among various countries, enabling a more comprehensive analysis from a broader perspective.

References

- Abed, S. Y., Ba-Fail, A. O., & Jasimuddin, S. M. (2001). An econometric analysis of international air travel demand in Saudi Arabia. *Journal of Air Transport Management*, 143-148.
- Aderamo, A. J. (2010). Demand for Air Transport in Nigeria. *Journal of Economics*, 1(1), 23-31.
- Adrangi, B., Chatrath, A., & Raffiee, K. (2001). The demand for US air transport service: a chaos and nonlinearity investigation. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 37(5), 337-353.
- Ba-Fail, A. O., Abed, S. Y., & Jasimuddin, S. M. (2000). The Determinants of Domestic Air Travel Demand in The Kingdom Of Saudi Arabia. *Journal of Air Transportation World Wide*, 5(2), 72-86.
- Baikgaki, O. A., & Daw, O. D. (2013). The Determinants of Domestic Air Passenger Demand in the Republic of South Africa. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(13), 389-396.
- Baker, D., Merkert, R., & Kamruzzaman, M. (2015). Regional aviation and economic growth: cointegration and causality analysis in Australia. *Journal of Transport Geography*, 43, 140-150.
- Bakırcı, M. (2012). Ulaşım coğrafyası açısından Türkiye’de havayolu ulaşımının tarihsel gelişimi ve mevcut yapısı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 1(25), 340 - 377.
- Banister, D., & Berechman, Y. (2001). Transport investment and the promotion of economic growth. *Journal of transport geography*, 9(3), 209-218.
- Bermúdez, J. D., Segura, J. V., & Vercher, E. (2007). Holt-Winters forecasting: an alternative formulation applied to UK air passenger data. *Journal of Applied Statistics*, 34(9), 1075-1090.
- Beyzatlar, M. A., M. K., & Yetkiner, H. (2014). Granger-causality between transportation and GDP: A panel data approach. *Transportation Research Part A*(63), 43–55.
- Brons, M., Pels, E., Nijkamp, P., & Rietveld, P. (2002). Price elasticities of demand for passenger air travel: a meta-analysis. *Journal of Air Transport Management*, 8(1), 165–175.
- Brueckner, J. K. (2003). Airline Traffic and Urban Economic Development. *Urban Studies*, 40(8), 1455–1469.
- Button, K., & Yuan, J. (2013). Airfreight Transport and Economic Development: An Examination of Causality. *Urban Studies*, 50(2), 329–340.

- Chi, J., & Baek, J. (2013). Dynamic relationship between air transport demand and economic growth in the United States: A new look. *Transport Policy*(29), 257–260.
- Doğan, E. M., Akan, Y., & Oktay, E. (2006). Şehirlerarası Ulaşım Talebini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Atatürk Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 345-356.
- Erraitab, E. (2016). An Econometric Analysis Of Air Travel Demand: The Moroccan Case. *European Scientific Journal*, 12(7), 167-380.
- Erraitab, E., Hefnaoui, A., & M. M. (2016). A Cointegration Analysis of Air Travel Demand: The Case of International Air Travel Demand between Morocco and European Union. *International Journal for Traffic and Transport Engineering*, 6(1), 104-120.
- Fernandes, E., & Pacheco, R. R. (2010). The causal relationship between GDP and domestic air passenger traffic in Brazil. *Transportation Planning and Technology*, 33(7), 569-581.
- Fuellhart, K., & O'connor, K. (2013). Air Services at Australian Cities: Change and Inertia 2005–2010. *Geographical Research*, 51(1), 37-48.
- Granèay, M. (2010). The Economic Impacts of Air Transport Liberalization. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 13(2), 73-88.
- Grubba, H., & Mason, A. (2001). Long lead-time forecasting of UK air passengers by Holt–Winters methods with damped trend. *International Journal of Forecasting*, 17(1), 71-82.
- Hakim, M. M., & Merkert, R. (2016). The causal relationship between air transport and economic growth: Empirical evidence from South Asia. *Journal of Transport Geography* (56), 120–127.
- Hensher, D. A., Truong, T. P., Mulley, C., & Ellison, R. (2012). Assessing the wider economy impacts of transport infrastructure investment with an illustrative application to the North-West Rail Link project in Sydney, Australia. *Journal of Transport Geography*, 24(1), 292–305.
- Hu, Y., Xiao, J., Deng, Y., Xiao, Y., & Wang, S. (2015). Domestic air passenger traffic and economic growth in China: Evidence from heterogeneous panel models. *Journal of Air Transport Management* (42), 95-100.
- IATA. (2016). *Air Freight Market Analysis-June 2016*. The International Air Transport Association (IATA).
- Ishutkina, M. A., & Hansman, R. J. (2008). Analysis of Interaction between Air Transportation and Economic Activity. *The 26th Congress of International Council of the Aeronautical Sciences (ICAS)*. Alaska.
- Itoa, H., & Lee, D. (2005). Assessing the impact of the September 11 terrorist attacks on U.S. airline demand. *Journal of Economics and Business*, 57(1), 75–95.
- Kasarda, J. D., & Green, J. D. (2005). Air cargo as an economic development engine: A note on opportunities and constraints. *Journal of Air Transport Management*, 11(1), 459–462.
- Kiboi, J. W., Katuse, P., & Mosoti, Z. (2017). Macroeconomic Determinants of Demand for Air Passenger Transport Among Selected Airlines. *Journal of Business and Strategic Management*, 2(3), 101-118.
- Kopsch, F. (2012). A demand model for domestic air travel in Sweden. *Journal of Air Transport Management*, 20(1), 46-48.
- Kulendran, N., & Wilson, K. (2000). Is there a relationship between international trade and international travel? *Applied Economics*, 32(8), 1001-1009.
- Kupfer, F., Meersman, H., Onghena, E., & Voorde, E. V. (2009). Air Cargo: The Difference between Success and Failure? *European Transport Conference* (1-31). Association for European Transport and contributors.

- Lai, S. L., & Lu, W.-L. (2005). Impact analysis of September 11 on air travel demand in the USA. *Journal of Air Transport Management*, 11(1), 455–458.
- Marazzo, M., Scherre, R., & Fernandes, E. (2010). Air transport demand and economic growth in Brazil: A time series analysis. *Transportation Research Part E* (46), 261–269.
- Ozan, C., Başkan, Ö., Haldenbilen, S., & Ceylan, H. (2014). Yurtiçi hava taşımacılığı talebinin modellenmesi ve senaryolar altında değerlendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 29(9), 319-323.
- Profillidis, V., & Botzoris, G. (2015). Air passenger transport and economic activity. *Journal of Air Transport Management* (49), 23-27.
- Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2014). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*. DORA Basım-Yayın ve Dağıtım Ltd. Şti.
- Sivrikaya, O., & Tunç, E. (2013). Demand Forecasting for Domestic Air Transportation in Turkey. *The Open Transportation Journal*, 7, 20-26.
- Sofany, A. (2016). *The Determinants Of Domestic Air Transport Demand In Ethiopia*. Addis Ababa: Addis Ababa University, The Department of Economics.
- Tarı, R. (2012). *Ekonometri* (8. Baskı b.). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Tsekeris, T. (2009). Dynamic analysis of air travel demand in competitive island markets. *Journal of Air Transport Management*, 15(1), 267–273.
- Valdes, V. (2015). Determinants of air travel demand in Middle Income Countries. *Journal of Air Transport Management*, 42(1), 75-84.
- Vijver, E. V., Derudder, B., & Witlox, F. (2014). Exploring causality in trade and air passenger travel relationships: the case of Asia-Pacific, 1980–2010. *Journal of Transport Geography*, 34(1), 142–150.
- Xiao, Y., Liu, J. J., Hu, Y., Wang, Y., Lai, K. K., & Wang, S. (2014). A neuro-fuzzy combination model based on singular spectrum analysis for air transport demand forecasting. *Journal of Air Transport Management*, 39(1), 1-11.
- Yao, V. W. (2005). The causal linkages between freight and economic fluctuations. *International Journal of Transport Economics*, 32(2), 143-159.
- Yılmaz, Ö., & Kaya, V. (2007). İhracat, ithalat ve reel döviz kuru ilişkisi: Türkiye için bir VAR modeli. *İktisat İşletme ve Finans*, 22(250), 69-84.

Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi¹

Healthcare Expenditure and Economic Growth Relation: Panel Causality Analysis

Hüseyin AĞIR*
Hacı Hayrettin TIRAŞ**

Öz

Yeni (içsel) büyüme teorileri ortaya konulduktan sonra, bu teorilerde yer alan baskın rolün beşeri sermaye değişkenine verildiği görülmektedir. Beşeri sermayeyi temsil edebilecek asıl göstergelyi resmi ya da resmi olmayan eğitim göstergeleri oluştursa da toplumun sağlık düzeyi ile ilgili göstergeler de beşeri sermayeyi besleyen ve gelişmesine katkı yapan bir unsur olarak büyüme modellerinde yer almaktadır. Ekonomik büyüme ve beşeri sermaye ilişkisini tartışan literatürde, beşeri sermayeyi temsil edebilen değişkenlerle ekonomik büyüme göstergeleri arasındaki ilişki üzerine bir konsesüse varılamadığı anlaşılmaktadır. Literatürde, nedenselliğin yönü ile ilgili olarak tek yönlü ya da karşılıklı nedensellik ilişkilerini destekleyen çalışmalara rastlanılmaktadır. Bu nedenle daha geniş data setiyle ve yeni ekonometrik yöntemler kullanılarak tahminler yapmak gerekmektedir. Bu çalışma sözü edilen gerekçelerle beşeri sermaye ile ekonomik büyüme ilişkisini, yeni nesil panel nedensellik testlerinden biri olan Emirmahmutoglu ve Köse (2011) yaklaşımı ve Dünya Bankasının ülkeleri gelirlerine göre sınıflandırdığı dört farklı ülke grubu için 1995-2014 verilerini kullanarak tahmin etmektedir. Beşeri sermaye göstergesi olarak, kişi başına sağlık harcamaları; toplam sağlık harcamaları, özel sağlık harcamaları ve kamu sağlık harcamaları kullanılırken, ekonomik büyüme göstergesi olarak da kişi başına gelir değişkeni tercih edilmiştir. Ülke gruplarına göre elde edilen sonuçlar değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler:Beşeri Sermaye, Ekonomik Büyüme, Sağlık Harcamaları, Panel Nedensellik

Abstract

With the development of new (endogenous) growth theories, it is observed that the major role in these theories had been given to human capital. Although official or non-official education indicators are the main indicators which represent human capital, the indicators about the health level of a society also appear in growth models as an element which feeds human capital and contributes its development. The literature which discuss the relation between economic growth and human capital could not come to a consensus about the relation between the variables which represent human capital and economic growth indicators. There are studies, in the literature, which support one-way or mutual causality relations regarding the direction of the causality. Hence, it is necessary to conduct predictions by using larger data sets and new econometric models. This study predicts the relationship between human capital and economic growth by using Emirmahmutoglu and Kose (2011) approach, which is one of the new generation panel causality tests, for the four different country groups by income levels which is classified by the World Bank for the period of 1995-2014. We used personal healthcare expenditures, total healthcare expenditures, private healthcare expenditures and public healthcare expenditures as human capital indicators, and personal income as economic growth indicator. The results obtained, according to the country groups, point to two-way causality relation between variables.

Keywords:Human Capital, Economic Growth, Health Expenditures, Panel Causality

Giriş

Sağlık, insanoğlunun en önemli varlığı ve vazgeçemeyeceği değerlerinden birisidir. İnsanların varlığını sürdürebilmeleri hiç kuşkusuz sağlıklı nesillerin yetişmesine ve ekonomik yönden yeterli olmalarına bağlıdır. Sağlıklı insanlar daha iyi öğrenebilmekte, becerilerini geliştirebilmekte ve verimliliklerini artırarak yüksek gelir dilimlerine ulaşip refah seviyelerini arttırabilmektedir. Ancak, tüm bunları yapabilmek sağlık için bir miktar harcama yapılmasını gerektirmektedir. İlgili literatürde, sağlık harcamaları olarak adlandırılan bu harcamaların bireyin ve de toplumun sağlık düzeyini yükselterek ekonomik büyümeye önemli katkılar

¹ Bu çalışma, Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizleri (KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2018) başlıklı Doktora tezinden güncelleştirilerek türetilmiştir.

* Doç. Dr., KSÜ, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, huseyinagir@hotmail.com

** Dr., İktisat Anabilim Dalı, hhayrettintiras@hotmail.com

sağladığı ortaya konulmaktadır (Bloom vd., 2001-2004; Mayer 2001; Sab ve Smith 2001; Bakış vd., 2008; Asghar vd., 2012; Nyamwange 2012; Majdi 2014; Aydemir ve Baylan 2015; Badri ve Badri 2016).

Öte yandan genel olarak, bir ülkede üretilen mal ve hizmet miktarının (reel gelirin) zaman içinde artması biçiminde tanımlanan ekonomik büyüme, tüm dünya ülkelerinin yakından ilgilendiği konulardan birini oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme konusundaki arayışlar ve Solow Modeli'nin önemli eksiklikleri, büyümenin nasıl meydana geldiğini ve büyümeyi etkileyen değişkenlerin neler olduğunu açıklamaya çalışan yeni yaklaşımların doğmasına neden olmuştur. 1980'lerin sonlarına doğru ilk olarak Romer (1986) ile başlayan sonrasında Lucas (1988) ve Barro (1990)'nun çalışmaları ile devam eden yeni teoriler "büyümenin kayıp ögesini" bulmaya odaklanmıştır. İçsel (yeni) büyüme teorileri beşeri sermayeyi de kapsayan sermayenin artan getirisinin olabileceğini ve bu artan getirinin de uzun dönemde büyümeyi azaltmayacağını ileri sürmektedir (Sala-i Martin, 1990). İçsel büyüme modelleri bir ekonominin büyümesini etkileyen sektörlerin önemini açıkça belirtirken, uzun yıllar fiziki sermayeye verilen önemin abartılı olduğunu, uzun vadeli büyüme açısından asıl önemli olan üretim faktörünün beşeri sermaye olduğunu vurgulamaktadır (Kibritcioğlu, 1998, s. 224).

Beşeri sermaye kavramı, kişinin ya da toplumun sahip olduğu bilgi, beceri, yetenekler, sağlık durumu, toplumsal ilişkilerdeki yeri ve eğitim düzeyi gibi kavramların tümünü ifade etmek için kullanılmaktadır. Kavram, sadece eğitim ve yetiştirme ile değil, aynı zamanda, işgücünün verimlilik ve kalitesini arttırarak gelecekteki gelir düzeyini yükselten herhangi bir etkinlikle de ilişkilendirilebilmektedir (Woodhall, 1987, s. 21). Beşeri sermayenin asıl kaynağını eğitim oluşturmakla birlikte, toplumun sağlık düzeyi de beşeri sermayeyi besleyen ve gelişmesine önemli katkıda bulunan diğer bir unsurdur. Sağlıklı toplum nitelikli insan kaynağıdır ve dolayısıyla kalkınma için büyük öneme sahiptir. Nitekim sağlık, sadece hastalık ve sakatlığın olmaması değil aynı zamanda bireylerin tüm yaşamı boyunca kendi potansiyelini geliştirme kapasitesini ifade etmektedir (Lustig, 2006, s. 1). Barro (1996)'nun değerlendirmelerine göre "sağlık, ekonominin motorudur ve sermaye üreten bir varlıktır." Bu ifadeden yola çıkılarak sağlığın beşeri sermayenin belirleyicilerinden biri olduğu ifade edilebilir. Bunun temel nedeni sağlıklı bir toplumun beşeri sermayesinin nispeten daha kolay artırılabilir olmasından kaynaklanmaktadır. Sağlığın, toplumun gelir ve refahı, işçi verimliliği, işgücü katılımı, tasarruf ve yatırım oranları, demografik faktörler ve diğer beşeri sermaye faktörleri üzerinde doğrudan etkileri bulunmaktadır (Antonia ve Zamora, 2000). Bu bağlamda sağlık, bireylerin sahip olduğu en önemli varlık ve refahın en önemli kaynağı olarak görülebilmektedir.

Bir toplumun ekonomik gelişmişlik düzeyi ile sağlık düzeyi arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Ekonomik gelişmişlik seviyesini belli bir düzeye getirebilmiş toplumlarda sağlık için ayrılan kaynaklar arttığı gibi, bireylerin sağlık bilinci de yükselmektedir. Günümüzde insan sağlığının korunması, geliştirilmesi ve devamlılığının sağlanması için sağlık harcamalarına daha fazla önem verilmektedir. Ekonomik kalkınmanın sağlanmasında temel rolü olan sağlık harcamaları, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde sağlık harcamalarına ayrılan pay gelişmekte olan ülkelere göre nispeten daha fazladır. 2014 yılı Dünya Bankası (DB) verilerine göre sağlık harcamalarının ülkelerin GSYİH içerisindeki payının %2 ile %17 arasında değişen bir bantta seyrettiği anlaşılmaktadır.

Sağlık harcamaları genellikle sağlığın korunması ve geliştirilmesi adına yapılan tüm harcamaları kapsarken, iktisadi gelişmeyi de doğrudan etkileyen harcamalar olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda sağlık hizmetlerine yapılan harcamalar beşeri sermaye stokuna yapılan bir yatırım harcaması olarak görülmektedir. Sağlık harcamalarıyla ekonomik

büyüme arasındaki ilişkiyi ilk defa analiz eden Grossman (1972), sabit sermaye stoku olarak ifade edilen sağlık hizmetinin çıktı büyümesini olumlu etkilediğini ve sağlık sektörüne yapılan harcamaların yatırımların bir çeşidi olarak ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ifade etmektedir. Newhouse (1977)'da ulusal düzeyde GSYİH'nın tıbbi bakım harcamaları üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedir. Bloom ve Canning (2000) ise sağlıklı bireylerin; daha verimli olduğunu, beşeri sermayeye katkı yaptıklarını, ortalama yaşam sürelerinin fazla olduğunu ve fiziksel yatırımları teşvik ettiğini belirterek, sağlık harcamalarının ekonomik büyüme ve refaha olumlu katkıları ifade ederken; zayıf bir sağlık sektörüne sahip olan ülkenin ise, sermayenin verimliliğini negatif yönde etkilediğini ileri sürmektedir (Foon Tang, 2011, s. 201). Sağlık hizmetlerinin en önemli ekonomik özelliklerinden birisi, hem hizmeti alan bireye hem de bireyin çevresi ile birlikte tüm topluma pozitif dışsallık yayması olarak görülmektedir. Günümüzde ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde sağlık harcamaları da önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmada ortaya konulan literatür, sağlık harcama çeşitleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, beşeri sermayeye önemli katkıları olan sağlık harcama çeşitlerinin ekonomik büyüme ile ilişkinin bilinmesi yanında, sağlık harcamalarının mı ekonomik büyümeye, yoksa ekonomik büyümenin mi sağlık harcamalarına neden olduğu hükümetlerin uygulayacağı ekonomik ve sosyal politikalar açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı bu iki değişken arasındaki nedenselliğin yönünün ortaya konulmasıdır.

Bu çalışmayı ön plana çıkaran özelliklerden birisi, Dünya Bankasının gelirlerine göre kategorize ettiği 4 farklı ülke grubu için ayrı ayrı analizler yapmış olmasıdır. Diğerleri ise nedensellik yaklaşımlarının test edilmesinde en son panel nedensellik testlerinden Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) yöntemini kullanıyor olmasıdır. Bu yöntem nedensellik testlerini panel veriye genişleten ve katsayıların heterojenliği üzerine kurulan yeni nesil panel nedensellik yaklaşımıdır. Dünya Bankası (WB WDI, World Bank World Development Indicators) istatistiklerinden elde edilen ve 1995-2014 yıllarını kapsayan bu çalışmada, kişi başına GSYİH (\$), kişi başına sağlık harcaması (\$), toplam sağlık harcaması/GSYİH (%), özel sağlık harcaması/GSYİH (%) ve kamu sağlık harcaması/GSYİH (%) değişkenler olarak kullanılmıştır. Analiz sonuçları sağlık harcama çeşitleriyle ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedenselliğe işaret etmektedir.

Literatür Taraması

Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme literatürü, konuyla ilgili değişik ekonometrik tahminlerin yapıldığını göstermektedir. Bu çalışmalardan bir kısmı, regresyon tahminleri ve değişkenler arasındaki eşbütünleşme (uzun dönem ilişkisi) ilişkisi üzerine yoğunlaşmaktadır. Eşbütünleşme tahminleri genel olarak, sağlıkla ilgili göstergelerin ekonomik büyüme değişkeni üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı sonuçları rapor ederken (Hesmati, 2001; Okunade ve Karakuş, 2001; Gerdtham ve Löthgren, 2002; Gyimah-Brempong ve Wilson, 2004; Dreger ve Reimers, 2005; Koying ve Young-Hsiang, 2006; Beraldo vd., 2009; Baltagi ve Moscone, 2010; Narayan vd., 2010; Wang, 2011; Ding, 2012; Mehrara vd., 2012; Georgiou, 2013; Rhee, 2014; Selim vd., 2014; Hayaloğlu ve Bal, 2015; Badri ve Badri, 2016; Cebeci ve Ay, 2016; Piabuo ve Tieguhong, 2017), az olmakla birlikte bir kısım çalışmalarda ise sağlık harcamalarının büyüme üzerinde etkisinin olmadığı ya da negatif etkisinin de olduğu bulgulara ulaşıldığı görülmektedir (Hartwig, 2010; Mohammadi vd., 2012; Çetin ve Ecevit 2010).

Bununla birlikte gerek zaman serisi gerekse panel analiz tahminlerinde, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi için olası tüm sonuçların varlığı da görülmektedir. Çalışmaların bir kısmı, tek yönlü nedenselliğe işaret ederken, diğer bir kısmı değişkenler arasında karşılıklı

bir nedensellik ilişkisinin olduğunu, bir kısmı da değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanılmadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Erdil ve Yetkiner (2004), değişik gelir gruplarındaki 75 ülke için 1990-2000 dönemi verileriyle ve panel VAR modeli çerçevesindeki tahminlerinde, yüksek gelirli ülkelerde sağlık harcamalarından ekonomik büyümeye, düşük ve orta gelirli ülkelerde ise ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini tespit etmişlerdir. Pradhan (2011), 11 OECD ülkesi için 1961-2007 dönemi verilerini kullanarak elde ettiği tahminler sonucunda, hem uzun hem de kısa dönemde sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir nedenselliğin varlığını tespit etmiştir.

Mehrara ve Musai (2011), 1971-2007 döneminde seçilmiş 11 petrol ihraç eden ülkede ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına doğru güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu rapor etmektedir. Xu vd., (2011), 143 gelişmekte olan ülke için 1995-2008 dönemi verilerini kullanarak yaptıkları çalışmada, kamu sağlık harcamaları ve cepten yapılan sağlık harcamaları sağlık değişkeni olarak kullanılmıştır. Sonuçlar tüm ülkelerde gelir artışının sağlık harcamalarında artışa sebep olduğu şeklindedir. Elmi ve Sadeghi (2012), gelişmekte olan 20 ülke için 1990-2009 verileriyle eşbütünleşme testleri ve nedensellik analizleri tahmini yapmışlardır. Çalışmaya göre, uzun dönemde iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Kısa dönemde ise ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilirken, sağlık harcamalarından ekonomik büyümeye doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi rapor edilememiştir.

Yardımcıoğlu (2012), sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisini 1975-2008 döneminde 25 OECD ülkesi için araştırmıştır. Eşbütünleşme testi ve nedensellik analizleri çerçevesinde yapılan çalışmanın sonuçlarına göre; uzun dönemde sağlık ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki rapor edilirken, iki yönlü nedenselliğin olduğu da ortaya konulmuştur.

Topallı (2016), Brezilya, Arjantin, Çin, Japonya, Hindistan, Güney Kore ve Türkiye için ihracat, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1995-2013 dönemi için panel eşbütünleşme testi ve nedensellik analizleri ile incelemiştir. Panel nedensellik testi sonuçları ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasında çift yönlü nedensellik olduğunu göstermektedir.

Bedir (2016), 16 ülkeyi kapsayan ampirik çalışmasında, 1995-2013 dönemi verileriyle sağlık harcamaları ve büyüme ilişkisini incelemiş, Kore, Güney Afrika, Çek Cumhuriyeti ve Rusya'da çift yönlü nedensellik; Yunanistan, Polonya, Birleşik Arap Emirlikleri ve Endonezya'da gelirden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik, Mısır, Macaristan ve Filipinler'de sağlık harcamalarından gelire doğru tek yönlü bir nedensellik ve Türkiye, Çin, Hindistan ve Tayland örnekleri için de bir nedensellik ilişkisinin olmadığını rapor etmiştir.

Saraçoğlu ve Songur (2017), Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 10 Avrasya ülkesinde 1995-2014 dönemi verilerini ve veri değişkenleri kullanarak, kişi başına sağlık harcamaları ile kişi başına gelir arasında çift yönlü bir nedenselliği rapor etmektedir.

Veri Seti ve Kullanılan Yöntem

Örneklemin Sınıflandırılması

Bu çalışma, Dünya Bankasının (WB, World Bank) ülkeler arasındaki gelir gruplarına göre sınıflandırmasını dikkate almaktadır. Buna göre Dünya Bankası ülkeleri 4 ayrı kategoriye ayırmaktadır: 1. Düşük gelirli ülkeler, 2. Alt orta gelirli ülkeler, 3. Üst orta gelirli ülkeler ve 4. Yüksek gelirli ülkeler (World Health Statistics, 2015, s. 161). Birincisinde 34, ikincisinde 48, üçüncüsünde 57 ve dördüncüsünde ise 55 ülke bulunmaktadır. Çalışmada

kullanılacak verilerin eksikliği ya da verilere ulaşamama nedeni ile birinci gruptan 27, ikinci gruptan 44, üçüncü gruptan 49 ve son gruptan 52 olmak üzere toplam 172 ülkenin datası derlenmiştir. Kişibaşına gelir, kişibaşına sağlık harcaması, özel-kamu ve toplam sağlık harcamaları ele alınan değişkenleri oluşturmaktadır.

Tablo 1: Değişkenlere ait bilgiler

Değişken	Değişken Açıklaması	Dönemi	Kaynağı
Gelir	Kişi Başına GSYİH (Cari ABD \$)	1995-2014	WB WDI
KBSH	Kişi Başına Sağlık Harcaması (Cari ABD \$)	1995-2014	WB WDI
TSH	Toplam Sağlık Harcaması / GSYİH (%)	1995-2014	WB WDI
ÖSH	Özel Sağlık Harcaması / GSYİH (%)	1995-2014	WB WDI
KSH	Kamu Sağlık Harcaması / GSYİH (%)	1995-2014	WB WDI

Tablo 1’de sunulan verilerden kişi başına sağlık harcaması; bir toplumda bir yıl içinde sağlık için harcanan toplam para miktarının nüfus sayısına bölümü olup para birimi olarak ifade edilmektedir. Gösterge ülkenin sağlık durumunu yansıtırken (WHO, 2015; Sağlık Bakanlığı, 2006), bireyin ve toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesinde ve verimliliğin artırılmasında önemli etkilerinin bulunduğu belirtilmektedir.

Toplam sağlık harcaması, kamu ve özel kesim tarafından bir yıl içinde sağlık için yapılan tüm sağlık harcamalarını kapsamaktadır. Toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesinde, bebek-çocuk ve yetişkinlerin doğum ve ölüm oranlarının düşürülmesinde, ortalama ömrün artmasında ve çalışanların verimliliğinin artırılmasında önemli etkileri bulunmaktadır. Ortalama ömür süresi, büyük ölçüde ülkedeki sağlık hizmetlerinin kalitesi ve vatandaşların bunlardan yararlanabilme imkanlarıyla ilişkilidir (WHO, 2015; Köksal vd., 2016, s. 206; Hayran, 1998, s. 33). Aynı zamanda ülkenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini de yansıtan bir göstergedir.

Özel sağlık harcamaları, genel olarak kamunun yaptığı sağlık harcamaları dışında yapılan sağlık harcamalarından oluşmaktadır. Hane halkları, özel sağlık sigortaları, özel sosyal güvenlik sandıkları, hane halklarına hizmet eden kâr amacı gütmeyen kuruluşlar, vakıf üniversiteleri, özelleştirme kapsamındaki kuruluşlar ve diğer işletmelerin yaptığı sağlık harcamalarını kapsamaktadır (Atasever, 2014, s. 17). Genellikle gelirin artmasına bağlı olarak artabilen sağlık harcaması türüdür. Bireyin ve toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesinde ve verimliliğin artmasında önemli etkileri bulunmaktadır.

Kamu sağlık harcamaları, sağlık hizmetlerinin finansmanı amacıyla sosyal güvenlik kurumları, merkezi yönetim kurumları, yerel yönetimler ve diğer kamu kurumlarının yaptığı sağlık harcamalarının toplamından oluşmaktadır. Toplam sağlık harcamaları içerisinde kamunun yapmış olduğu sağlık harcaması miktarını göstermektedir (WHO, 2015; Sağlık Bakanlığı, 2006). Halk sağlığı ve temel sağlık hizmetlerinin finansmanı da bu kapsamdadır. Toplumun sağlık düzeyinin yükseltilmesinde, özellikle bebek ve çocuk ölüm oranlarının düşürülmesinde, yetişkinlerin doğum ve ölüm oranlarının düşmesinde temel etkenlerdendir. Kamunun yapmış olduğu sağlık harcamaları bir ülkenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini yansıtan önemli bir göstergedir.

Yöntem

Değişkenler arasındaki nedenselliklerin belirlenmesinde kullanılan en yaygın testlerden birisi Granger (1969) nedensellik yaklaşımıdır. Bu yaklaşımda nedensellik ilişkilerinin belirlenmesi için zaman serilerine dayanan bir yaklaşım önerilmektedir. Granger’ın nedensellik yaklaşımı, bir nedenin etkiden sonra gelebileceği fikri üzerine kuruludur ve bir serinin kesin olarak öngörülebilirliğinden yola çıkılmaktadır (Emirmahmutoğlu, 2011, s. 84). Yani, eğer y_t ’nin öngörüsü, x_t ’nin geçmiş değerleri kullanıldığı zaman x_t ’nin geçmiş değerleri kullanılmadığı duruma göre daha başarılı ise “ x_t

y_t 'nin Granger nedenidir" denilir (Granger, 1969, s. 430). Başka bir deyişle, gelecek geçmişin nedeni olamayacağı için, eğer bir x değişkeni y değişkeninin Granger nedeni ise x 'deki değişiklikler y 'deki değişikliklerin bir öncüsüdür (Emirmahmutoğlu, 2011, s. 84).

Bu çalışmada, gelir ve sağlık harcamaları üzerine yapılan panel veri çalışmalarından farklı olarak, DB'nın ülkeleri gelirlerine göre yapmış olduğu sınıflandırma dikkate alınarak, gelir ve seçilmiş sağlık harcaması türleri arasındaki nedenselliğin belirlenmesine çalışılmaktadır. Çalışmada kullanılan yaklaşım Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik yaklaşımıdır.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Panel Nedensellik Yaklaşımı

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) yaklaşımı nedensellik testlerini panel veriye genişleten son nesil çalışmalardandır. Bu yaklaşım katsayıların heterojenliği üzerine tahsis edilmiş bir nedensellik yaklaşımıdır. Heterojen panel veri modellerinde, paneldeki bireyler için tek tek zaman boyutunda tahminler yapılarak bireye özgü test istatistiklerinin elde edilip daha sonra bu birey test istatistiklerinin birleştirilmesi yoluna gidilmektedir. Böylece, hem tek tek hem de tüm bireyler için genel bir sonuç elde edilmesinden ve aynı zamanda homojen panel modellerine göre daha basit hesaplamalar içermesinden (Emirmahmutoğlu, 2011, s. 85) dolayı bu çalışmada tercih edilmiştir. Bu yaklaşımın önemli özelliklerini şöyle belirtebiliriz (Emirmahmutoğlu, 2011, s. 99-100);

Birincisi, bu yaklaşımda panel VAR modeli heterojendir ve panelde yer alan bireyler için ayrı ayrı VAR modeli parametreleri tahmin edilmektedir. İkincisi, bu yaklaşımda VAR modelindeki değişkenlerin zaman serisi özelliklerini dikkate almaksızın düzeydeki değişkenler ile nedensellik analizleri yapılmaktadır. Bu durum, Toda ve Yamamoto (1995) tarafından önerilen gecikmesi artırılmış VAR yöntemi kullanılarak sağlanmaktadır. Bu yeni yöntemde parametre tahminleri EKK ile gerçekleştirilmektedir. Üçüncüsü, paneldeki bireyler için hem ayrı ayrı hem de genel olarak Granger nedensellik analizleri yorumlanabilmektedir. Bu yaklaşımda, birey test istatistiklerinin istatistiksel anlamlılık düzeylerinin Fisher (1932) tarafından önerilen meta analizi yaklaşımıyla birleştirilmesiyle elde edilen yeni test istatistiğinden hareketle tüm bireyler için ortak bir nedensellik analizi yapılabilmektedir. Son olarak, bireyler arasında anlık korelasyon durumunda, meta analizi ile elde edilen yeni test istatistiğinin ampirik dağılımı asimptotik olarak geçerli olmadığından, bu test istatistiğine ait kritik değerler bootstrap yöntemi ile elde edilmektedir. Ancak, anlık korelasyon birey test istatistiklerinin asimptotik dağılımını bozmamaktadır. Çünkü bu yaklaşımda her birey için Toda-Yamamoto'nun gecikmesi artırılmış düzey VAR modeli parametreleri ayrı ayrı EKK ile tahmin edilmekte ve böylece birey test istatistiklerinin asimptotik dağılımı hala geçerliliğini korumaktadır.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) yaklaşımında, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin incelenmesinde zaman serileri üzerine tahsis edilen Toda-Yamamoto (1995) yaklaşımı heterojen panel veriye genişletilmiştir. Toda ve Yamamoto (1995) yönteminin önemli bir avantajı, Granger nedensellik testi öncesinde serilerin birim kök ve eşbütünlük özelliklerinin belirlenmesinde kullanılan ön testlere ihtiyaç duymamasından kaynaklanmaktadır. Böylece, birim kök ve eşbütünlük testlerinde ortaya çıkabilecek ön test sapması problemi en aza indirilmektedir (Emirmahmutoğlu, 2011, s. 103).

Bu yaklaşımda, "Granger nedensellik yoktur" yokluk hipotezinin testinde kullanılan Toda-Yamamoto tahmin yöntemi heterojen panel veriye Fisher (1932) tarafından önerilen Meta Analizi yaklaşımı ile genişletilmiştir. Meta analizi yaklaşımı aynı hipotezi test eden birçok bağımsız deneyin veya çalışmanın sonuçlarını birleştirerek ortak bir sonuç elde etmeyi amaçlayan istatistiksel bir tekniktir. Fisher, meta analizi yönteminde, bireysel testlerin

istatistiksel anlamlılık düzeylerinin (p-değeri) birleştirme üzerinde durmaktadır (Emirmahmutoglu, 2011, s. 104).

Testin Metodolojisi

Panel değişkenleri arasındaki nedensellik yönünü belirlemek için, hipotez testinde testlerin gücünü artırmasından dolayı panel veri çerçevesi kullanılmaktadır. Panel nedensellik bağlantılarını incelemek için uygun nedensellik aracının seçiminde iki konu önemli rol oynamaktadır: Birincisi, panel üyeleri arasında yatay kesit bağımlılığını kontrol etmektir. Çünkü bir ülkeyi etkileyen bir şok, yüksek derecede küreselleşme ve aynı zamanda uluslararası ticaret ve finansal bütünleşme yoluyla diğer ülkeleri de etkileyebilir. Pesaran (2006)'ın yürüttüğü Monte Carlo deneyi, bir panel veri çalışmasında kesitsel bağımlılığın test edilmesinin önemini ve tahminlerde yatay kesit bağımlılığının göz ardı edildiğinde önemli önyargı ve boyut bozulmalarını göstermektedir (Pesaran, 2006). İkincisi, verilerin ülkeler arasında toplanıp toplanamayacağını ya da panel tahminlerinin ülkeye özgü farklılıkları hesaba katıp katmadığını değerlendirmektir (Pesaran ve Smith, 1995; Luintel ve Khan, 2004). Her şeyden önce, ülkelerin gelişme aşamalarında farklılık göstermelerinden dolayı eğim katsayılarının homojen olduğu varsayımının kabul edilmesi pek mümkün değildir (Luintel ve Khan, 2009). Dahası, bir panel nedensellik analizinde, ortak kısıtlamanın tüm panel için uygulanması, güçlü sıfır hipotezidir (Granger, 2003) ve homojenliğin ülkeye özgü özellikleri maskeleyebileceğini varsaymaktadır (Breitung, 2005).

Bu nedenle, panel nedensellik analizinde kesitsel bağımlılık ve eğim homojenliğinin test edilmesi hayati önem taşımaktadır. Buradan hareketle, öncelikle ülkeler arasında kesitsel bağımlılık ve heterojenlik olup olmadığı araştırılmaktadır.

Ön Testler

Kesitsel bağımlılığın test edilmesi için iyi bilinen bir test, Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange çarpanı (bundan sonra LM) testidir. LM testini hesaplama prosedürü, aşağıdaki panel veri modelinin tahmin edilmesini gerektirir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' x_{it} + \varepsilon_{it} \quad \text{için } i=1, 2, \dots, N; t=1, 2, \dots, T \quad (1)$$

burada, i kesit boyutu, t zaman boyutu, y_{it} bağımlı değişkendir (ITA), x_{it} açıklayıcı değişkenlerin vektörüdür (örn., EFI ve RY), α_i ve β_i , sırasıyla, değişimine kesit boyunca izin verilen kesme açısı ve eğim katsayılarıdır. Yatay kesit bağımlılığın boş hipotezi $-H_0: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt})=0$ tüm t ve $i \neq j$ için - en az bir $i \neq j$ çifti için yatay kesit bağımlılığın alternatif hipotezine $-H_1: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) \neq 0$ - karşı test edilmiştir. Hesaplanan LM testi

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \sim \chi^2_{\frac{N(N-1)}{2}} \quad (2)$$

Burada $\hat{\rho}_{ij}$ her i için denklem (1) 'in bireysel sıradan en küçük kareler (OLS) kestiriminden kalan kalıntıların çift farklı korelasyonunun örnek tahminidir. LM testi, N'nin nispeten küçük ve T'nin yeterince büyük olduğu paneller için geçerlidir. Pesaran (2004), burada önce $T \rightarrow \infty$ ve sonra $N \rightarrow \infty$, gibi büyük paneller için LM testinin ölçeklendirilmiş versiyonunu aşağıdaki gibi önermektedir:

$$CD_{lm} = \left(\frac{1}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \sim N(0,1) \quad (3)$$

CD_{lm} testi, N büyük ve T küçük olduğunda önemli boyut bozulmalarına tabidir. Pesaran (2004), herhangi bir sırada $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ olan paneller için geçerli olan daha genel bir kesitsel bağımlılık testi geliştirdi. Yeni test şu şekilde hesaplanır:

$$CD = \sqrt{\left(\frac{2T}{N(N-1)}\right)} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}_{ij} - 1) \right) \sim N(0,1) \quad (4)$$

Pesaran (2004), bağımlı ve bağımsız değişkenlerin koşulsuz ortalamaları zamanla değişmediği ve yenilikleri simetrik dağılımlara sahip olduğu sürece, CD testinin sabit T ve N için sıfır ortalamaya sahip olduğunu ve eğim katsayılarında ve/veya hata varyanslarında çoklu kırılma da içeren heterojen dinamik modeller için güçlü olduğunu göstermektedir; Bununla birlikte, CD testi, nüfus ortalamasının çift-terafli korelasyonların sıfır olduğu bazı durumlarda güçsüzdür, ancak altta yatan bireysel nüfus çiftiyle ilgili korelasyonlar sıfır değildir. Bununla birlikte, CD testi, çift-bazlı korelasyonların popülasyon ortalamasının sıfır olduğu, ancak temel alınan bireysel popülasyon çift-bazlı korelasyonların sıfır olmadığı belli durumlarda güçsüzdür (Pesaran vd., 2008, s. 106). Büyük paneller için önce $T \rightarrow \infty$ ve sonra $N \rightarrow \infty$ olduğu zaman, Pesaran vd. (2008), LM istatistiğinin tam ortalamasını ve varyansını kullanarak LM testinin değiştirilmiş bir versiyonu olan önyargıya göre düzeltilmiş bir test önermektedir. Önyargıya ayarlı LM testi,

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sqrt{v2_{Tij}}} \sim N(0,1) \quad (5)$$

Burada k , regresörlerin sayısıdır, μ_{Tij} ve v_{Tij}^2 Pesaran ve diğerleri tarafından sağlanan $(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2$ 'nin sırasıyla ortalaması ve varyansdır (Pesaran vd., 2008, s. 108).

Eğim homojenliğinin test edilmesi ile ilgili olarak, Pesaran ve Yamagata (2008), alternatif heterojenite hipotezine $-H_1: \beta_i \neq \beta_j$, $i \neq j$ olan çift bazlı eğimlerin sıfır olmayan bir kısmı için - karşılık homejenliğin boş hipotezini - $H_0: \beta_i = \beta_j$ tüm i 'ler için - delta (Δ) testi olarak önerdi. Δ testi, hata terimleri normal olarak dağıtıldığında N ve T 'nin göreceli genişleme hızları üzerinde hiçbir kısıtlama olmaksızın $(N, T) \rightarrow \infty$ olarak geçerlidir. Δ test yaklaşımında, ilk adım Swamy testinin değiştirilmiş halini hesaplamaktır:

$$\hat{S} = \sum_{i=1}^N (\beta_i - \beta_{WFE})' \frac{x_i' M_T x_i}{\sim \sigma_i^2} (\beta_i - \beta_{WFE}) \quad (6)$$

burada β_i , toplanmış OLS ve β_{WFE} eşitlik (1) 'in ağırlıklı sabit etki tahmini, M_T , T sırasının bir kimlik matrisidir, ve $\sim \sigma_i^2$, σ_i^2 'nin tahmincisidir. Test istatistiğinin tanımı şöyledir:

$$\Delta = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{S} - k}{\sqrt{2k(T-k-1)/T+1}} \right) \sim N(0,1) \quad (7)$$

Tablo 2'de bildirilen sonuçlar, kesitsel bağımlılığın bulunmadığı boş hipotezin yüzde 1 düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Bu bulgu, bir ülkede meydana gelen şokun diğer ülkelere de iletilebileceğini ima etmektedir. Tablo 2 aynı zamanda, eğitim homojenliğinin iki testinin sonuçlarını da göstermektedir. Görüldüğü gibi, eğitim homojenliğinin sıfır hipotezi her iki testte de % 1 düzeyinde reddedilir, bu nedenle ülkeye özgü heterojenliği destekler. Özetle, kesitsel bağımlılığa dayanan nedensellik yaklaşımıyla yapılan politika önerilerinin güçlü politika tasarımları için daha uygun olduğu sonucuna varabiliriz.

Tablo 2: Yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testleri

Yatay Kesit Bağımlılığı			
	Test	İstatistik	p-Değeri
Breusch and Pagan (1980)	LM	230.24***	0.000
Pesaran (2004)	CD _{LM}	5.71***	0.000
Pesaran (2004)	CD	3.04***	0.000
Pesaran vd. (2008)	LM _{adi}	16.21***	0.000
Eğim Homojenliği			
Pesaran and Yamagata (2008)	Δ	19.71***	0.000

*** Yüzde birlik (%1) istatistiksel önemi gösterir.

Panel Granger Nedensellik Testi

Nedenselliğin bir panel çerçevesinde test edilmesi, son yıllarda ilgi çekmiş ve panel veri bağlamında nedensellik yönünün incelemesi için farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bunlardan birisi, genelleştirilmiş momentum yöntemi (GMM) tahmincisi vasıtasıyla bir panel vektörünün otoregresif veya vektör hata düzeltme modelinin tahmin edilmesine dayanır. Ancak, bu yaklaşım kesitsel bağımlılığı veya heterojenliği göz önüne alamamaktadır. Ayrıca, GMM tahmincileri, eğim katsayıları aslında homojen değilse tutarsız ve yanıltıcı parametreler üretebilir (Pesaran vd., 1999).

Konya (2006)'nın önerdiği ikinci yaklaşım ise kesit boyunca çapraz kesit bağımlılığını ve heterojenliği hesaba katmak için yeterlidir. Bu yaklaşım, Zellner (1962) tarafından eşzamanlı korelasyonların (kesitsel bağımlılık) kontrol edilmesi için geliştirilen görünüşte ilgisiz regresyon (SUR) tahmin yöntemini kullanır ve sonuçların birim kök ve ko-entegrasyon özelliklerine bakılmaksızın sağlam olmasını sağlamak için önyükleme kritik değerleri üretir. Konya test prosedürü, ampirik uygulamalara çok fazla ilgi duymasına rağmen, bu yaklaşım, kesit sayısı (N) zaman periyotlarından (T) makul derecede küçük değilse, panel veri setleri için bir dezavantaj içerir; çünkü SUR tahmini sadece büyük T ve küçük N'li paneller için uygundur (Pesaran vd., 1999).

Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından önerilen üçüncü yaklaşım, kesitsel bağımsızlık varsayımı altında Granger testlerinin standart bireysel Wald istatistiklerinin ortalaması alınmasına dayanmaktadır. Bu yaklaşım, bu nedenle heterojenliği kontrol eder, ancak kesitsel bağımlılığı hesaba katamaz. Münferit Granger nedensellik analizi, durağan değişkenlerle vektör otomatik gidiş (VAR) modellerini tahmin etmeyi gerektirir. VAR modellerinde durağan olmayan değişkenlerin varlığı, standart kökten sonraki asimtotik özelliklerin tahmincilerin asimtotik dağılımlarının tekiliğinden kaynaklandığı durumlarda birim kök ve ko-entegrasyon özelliklerine dayanılarak Wald istatistiklerinin standart olmayan bir asimtotik dağılımına neden olabilir (Lütkepohl, 2004, s. 148). Bu sorunun üstesinden gelmek için Toda ve Yamamoto (1995), VAR modelini değişkenlerin maksimum entegrasyon derecesi ile arttırarak sezgisel bir nedensellik yaklaşımı geliştirdiler; değişkenlerin durağan ya da birlikte entegre olmasına bakılmaksızın asimtotik dağılım gösteren geçerli Wald testlerine yol açtı.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011), panel veri setleri için zaman serisi verilerinde basit bir şekilde Granger nedenselliğine Toda-Yamamoto yaklaşımını genişletti. Panel nedenselliğine olan bu yaklaşım, ilgi değişkenlerinin durağan ya da birlikte entegre olup olmamasından bağımsız olarak, ülkeler arası heterojenliği açıklar. Bu esnekliğe ek olarak panel istatistikleri için kritik değerler önyükleme dağıtımlarından türetildiğinden kesit bağımlılığını da dikkate alır.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) yaklaşımında, her kesit için aşağıdaki VAR modeli tahmin edilmektedir:

$$Y_{it} = \mu_i + A_{1i} y_{i(t-1)} + \dots + A_{pi} y_{i(t-pi)} + \dots + A_{(p+d)i} y_{i(t-pi-di)} + \mathcal{E}_{it}. \quad (8)$$

burada, y_{it} , endojen değişkenlerin vektörüdür (ITA, RY, EFI), μ_i sabit etkilerin p boyutlu vektörünü, p_i , optimal gecikmeleri ve d_i , değişkenlerin maksimum entegrasyon derecesini belirtmektedir. Granger nedenselliğinin alternatif hipotezine karşı No Granger nedenselliğinin boş hipotezi ilk p parametrelerine sıfır kısıtlama getirerek test edilir. Modifiye edilmiş Wald istatistiği, p 'lik serbestlik derecesine sahip asimtotik ki-kare dağılımına sahiptir. Panel için Granger nedensizlik hipotezini test etmek için, Fisher istatistiği şu şekilde tanımlanmıştır:

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(\pi_i) \quad (9)$$

burada, π_i , tek tek modifiye Wald istatistiğine karşılık gelen olasılıktır. Fisher istatistiğinin $2N$ serbestlik derecesine sahip asimtotik ki-kare dağılımı vardır. Bununla birlikte, Fisher testi istatistiğinin sınır dağılımı, kesitlere bağımlılığın bulunması durumunda artık geçerli değildir. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) paneldeki kesitlere bağımlılığa uyum sağlamak için, önyükleme yöntemi kullanılarak panel istatistiğinin ampirik bir dağılımının elde edilmesini önerir.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Testi Sonuçları

Dünya Bankasının gelirlerine göre kategorize ettiği 4 farklı ülke grubu için Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Panel Nedensellik testinin ayrı ayrı uygulanması ile elde sonuçlar aşağıdaki Tablo 3'te görülmektedir. Her bir ülke grubunda gelir ile ele alınan sağlık harcama türleri arasındaki ilişki ayrı ayrı analiz edilmiştir. Değerlendirmeler aşağıda belirtilen olasılık değerleri üzerinden yapılmıştır.

Olasılık<0.01: %1 anlam düzeyinde nedensellik vardır.

Olasılık<0.05: %5 anlam düzeyinde nedensellik vardır.

Olasılık<0.1: %10 anlam düzeyinde nedensellik vardır.

Tablo 3: Gelir grupları için panel nedensellik testi sonuçları

Gelir Grubu		Gelir=>Sağlık Harcaması			
		KBSH	TSH	ÖSH	KSH
Düşük Gelirli Ülkeler	Panel İst.	83.013	137.015	83.406	156.929
	Olasılık	0.007***	0.000***	0.006***	0.000***
Alt-Orta Gelirli Ülkeler	Panel İst.	174.226	181.333	254.788	170.950
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	Panel İst.	278.051	217.853	194.170	231.029
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Yüksek Gelirli Ülkeler	Panel İst.	206.202	201.108	169.485	146.817
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.004***
		Sağlık Harcaması=>Gelir			
Düşük Gelirli Ülkeler	Panel İst.	124.261	128.188	96.125	92.372
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.001***
Alt-Orta Gelirli Ülkeler	Panel İst.	148.163	168.151	253.321	244.820
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	Panel İst.	262.879	245.272	201.127	229.822
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.000***	0.000***
Yüksek Gelirli Ülkeler	Panel İst.	195.426	168.609	152.899	187.060
	Olasılık	0.000***	0.000***	0.001***	0.000***

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3'te gelir gruplarına göre yapılan panel nedensellik sonuçları görülmektedir. Buna göre; “gelir, kişi başı sağlık harcamasının nedeni değildir, gelir, toplam sağlık harcamasının nedeni değildir, gelir, özel sağlık harcamasının nedeni değildir ve gelir, kamu sağlık harcamasının nedeni değildir” H_0 hipotezleri tüm ülke grupları için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Gelir ile ele alınan sağlık harcama türleri arasında %1 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Yani gelir, kişi başı sağlık harcamasının, toplam sağlık harcamasının, özel sağlık harcamasının ve kamu sağlık harcamasının nedenidir.

Aynı şekilde “kişi başı sağlık harcaması gelirin nedeni değildir, toplam sağlık harcaması gelirin nedeni değildir, özel sağlık harcaması gelirin nedeni değildir ve kamu sağlık harcaması gelirin nedeni değildir” H_0 hipotezleri tüm ülke grupları için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir. Ele alınan sağlık harcama türleri ile gelir arasında %1 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Yani, kişi başı sağlık harcaması, toplam sağlık harcaması, özel sağlık harcaması ve kamu sağlık harcaması gelirin nedenidir.

Tablo 3'te tüm gelir gruplarına göre yapılan panel nedensellik testi sonucu elde edilen olasılık değerlerine göre, gelir ile tüm sağlık harcaması türleri arasında %1 anlamlılık düzeyinde çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, bütün ülke gruplarında gelir ile ele alınan tüm sağlık harcama türleri karşılıklı olarak birbirinden etkilenmektedir. Analize dahil edilen sağlık harcama türlerinin her birinde meydana gelen artış ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilere sahiptir ve ekonomik büyümenin artmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde ekonomik büyümede meydana gelen bir artışta sağlık harcama türlerinde artışa neden olmaktadır. Elmi ve Sadeghi (2012), Yardımcıoğlu (2012), Topallı (2016) ve Saraçoğlu ve Songur (2017)'un yapmış oldukları panel çalışmalarından elde ettikleri sonuçlar, bu çalışmada elde edilen sonucu desteklemektedir.

Sonuç

Sağlıklı olmak ve sağlıklı yaşamak insanların en temel hakkı ve vazgeçilmez arzularından birisidir. Hastalığın sadece hastaya değil, ailesine ve topluma da birçok olumsuz etkileri vardır. İnsanoğlunun varlığını sürdürebilmesi ve gelişmesi hiç kuşkusuz sağlıklı nesillerin yetişmesine ve ekonomik yönden iyi olmalarına bağlıdır. Sağlıklı insanların daha iyi öğrendikleri, becerilerini geliştirebildikleri ve verimliliklerini artırarak daha yüksek gelirle refah seviyelerini yükseltebildikleri bilinmektedir.

Bir toplumun sağlık düzeyi ile ekonomik gelişmişlik düzeyi arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Ekonomik gelişmişlik seviyesini belli bir düzeye getirebilmiş toplumlarda sağlık için ayrılan kaynaklar arttığı gibi, bireylerin sağlık bilinci de yükselmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde sağlık harcamalarına ayrılan pay gelişmekte olan ülkelere göre nispeten daha yüksektir. Ülkelerin sağlık harcamaları arttıkça genel olarak; bebek ve çocuk ölümlerinin azaldığı, doğum ve ölüm oranlarının düştüğü, nüfus artış hızının yavaşladığı, ortalama ömrün yükseldiği, bireylerin daha sağlıklı beslenme imkanı bulduğu ve işgücü verimliliğinin önemli oranda arttığı anlaşılmaktadır.

Dünya Bankası, ülkeleri gelir gruplarına göre dört farklı kategoride değerlendirmektedir. Bu çalışmanın konusunu da bu farklı gelir grubuna ait ülkelerde sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi oluşturmaktadır. Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Panel Nedensellik testinin kullanıldığı analizde, 1995-2014 verileri ile 172 ülkenin yer aldığı dört ayrı gelir grubu için tahmin yapılmıştır. Ülke grupları bazında yapılan analizler, her bir ülke grubu için çift yönlü nedenselliği işaret etmektedir. Yani sağlık harcamaları artan gelirin nedenidir ve aynı zamanda artan gelir artan sağlık harcamalarının nedenidir.

Tüm ülke gruplarında sağlık harcamalarının artırılması ve uygun sağlık politikalarının geliştirilmesi, sağlık hizmetlerinin kalitesinin artmasına ve toplumun sağlık düzeyinin yükselerek ortalama ömrün artmasına neden olacaktır. Toplumun sağlık düzeyinin yükselmesi ve ortalama ömrün artması, bireylerin üretimde daha aktif rol almasını, yetişmiş işgücünden daha uzun süre faydalanılmasını, tasarrufların, verimliliğin ve eğitim kalitesinin artmasını sağlayarak beşeri sermaye birikimine ve ekonomik büyümeye olumlu katkı yapacaktır. Dolayısıyla ülkelerin sürekli büyümeyi sağlayabilmeleri için sağlık harcamalarına önem vermeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Antonio, J. ve Zamora, C. (2000). Investment in health and economic growth: a perspective from Latin America and the Caribbean. *XXXV Meeting of The Advisory Committee on Health Research*, Havana, Cuba, 17-19 July, Division of Health and Human Development, Washington, DC.
- Ashgar, N., Awan, A. ve Rehman, H. (2012). Human capital and economic growth in Pakistan: a cointegration and causality analysis. *International Journal of Economics and Finance*, 4(4), 135-147.
- Atasever, M. (2014). *Türkiye’de sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sağlık harcamalarının analizi 2002-2013 dönemi*. Bakanlık Yayın No: 983, Ankara.
- Aydemir, C. ve Baylan, S. (2015). Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (DÜSBED) ISSN: 1308-6219, 13, 417-435.
- Badri, A. K. ve Badri, S. K. (2016). Health spending and economic growth in selected OECD countries. *AIS (American Institute of Science), American Journal of Clinical Neurology and Neurosurgery*, 2 (1), 5-9.
- Bakış, O., Jobert, T. ve Tuncer, R. (2008). Kamu harcamaları ve büyüme, zaman serileri analizi. Kamu harcamalarının bileşiminin büyüme ve refah etkileri, *Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (betam)*, 81-104.
- Baltagi, B. H. ve Moscone, F. (2010). Health care expenditure and income in the OECD reconsidered: evidence from panel data. *Discussion Paper*, No:4851, March, IZA, P.O. Box 7240, 53072, Bonn, Germany, 1-22.
- Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. *Journal of Political Economy*, 98 (5), 103-125.
- Barro, R. J. (1996). *Determinants of economic growth: a cross-country empirical study*. NBER Working Paper, 5698
- Beraldo, S., Montolio, D. ve Turati, G. (2009). Healthy, educated and wealthy: a primer on the impact of public and private welfare expenditures on economic growth. *The Journal of Socio-Economics*, 38, 946-956.
- Bedir, S. (2016). Healthcare expenditure and economic growth in developing countries. *Advances in Economics and Business*, 4 (2), 76-86.
- Bloom, D. E. ve Canning, D. (2000). The health and wealth of nations. *Science’s Compass, Policy Forum: Public Health*, Bölüm: 287, 1207-1209
- Bloom, D. E., Canning, D., Sevilla, J. (2001). *The effect of health on economic growth: theory and evidence*. National Bureau of Economic Research Working Paper, No: 8587, 1-26.
- Bloom, D. E., Canning, D. ve Sevilla, J. (2004). The effect of health on economic growth: A production function approach. *World Development*, 32 (1), 1-13.
- Breitung, J. (2005). A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data. *Econometric Reviews*, 24, 151-173.

- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47 (1), 239-253.
- Cebeci, E. ve Ay, A. (2016). The effects of health expenditures on economic growth: a panel regression analysis on Brics Countries and Turkey. *Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı*, Kasım, 91-102.
- Çetin, M. ve Ecevit, E. (2010). Sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir panel regresyon analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(5), 166-182.
- Ding, H. (2012). Economic growth and welfare state: a debate of econometrics. *Munich Personal RePEc Archive (MPRA) Papers*, No. 39685, 1-32.
- Dreger, C. ve Reimers H. E. (2005). Health care expenditures in OECD countries: a panel unit root and cointegration analysis. *IZA Discussion Paper*, 1469, 1-20.
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Elmi, M. Z. ve Sadeghi, S. (2012). Health care expenditures and economic growth in developing countries: panel co-integration and causality. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 12 (1), 88-91.
- Emirmahmutoğlu, F. (2011). *Gelişmekte olan ülkelerde para krizlerinin ekonometrik analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Emirmahmutoğlu, F. ve Köse, N. (2011). Testing for granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28, 870-876.
- Erdil, E. ve Yetkiner, I. H. (2004). A panel data approach for income- health causality. *The Economics of Health Reforms*, (Ed. J.N. Yfantopoulos), 38, 701-724. <https://www2.uni-hamburg.de/Wiss/FB/15/Sustainability/yetkiner/papers/FNU47.pdf> Erişim T: 02.02. 2017
- Fisher, R. A. (1932). *Statistical methods for research workers*, Oliver and Boyd, Edinburgh, 4th edition.
- Foon Tang, C. (2011). Multivariate granger causality and the dynamic relationship between health care spending, income and relative price of health care in Malaysia. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 52, 199-214.
- Georgiou, M. N. (2013). Health expenditure and economic growth. A worldwide panel data analys. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2250761 Erişim T: 18.06.2016
- Gerdtham, U. G. ve Löthgren, M. (2002). New panel results on cointegration of international health expenditure and GDP. *Applied Economics*, 34, 1679-1686.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models: cross Spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-438.
- Granger, C. W. J. (2003). Some aspects of causal relationships. *Journal of Econometrics*, 112, 69-71.
- Grosman, M. (1972). On the concept of health capital and the demand for health. *Journal of Political Economy*, 80(2), 223-55.
- Gyimah-Brempong, K. ve Wilson, M. (2004). Health human capital and economic growth in Sub-Saharan African and OECD Countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44(2), 296-320.
- Hartwig, J. (2010). Is health capital formation good for long-term economic growth?-Panel Granger-causality evidence for OECD Countries. *Journal of Macroeconomics*, 32, 314-325.

- Hayaloğlu, P. ve Bal, H. Ç. (2015). Üst orta gelirli ülkelerde sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 35-44.
- Hayran, O. (1998). *Sağlık hizmetleri, sağlık hizmetleri el kitabı* (Ed. Osman HAYRAN ve Haydar SUR). Yüce Yayım, Çevik Matbaası, Nobel Tıp Kitapevleri, 15-32, 450 s.
- Heshmati, A. (2001). On the causality between GDP and health care expenditure in augmented Solow Growth Model. *SSE/EFI Working Paper Series In Economics And Finance*, No: 423, 1-19.
- Kibritçiöğlü, A. (1998). İktisadi büyümenin belirleyicileri ve yeni büyüme modellerinde beşeri sermayenin yeri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 207-230.
- Konya, L. (2006). Exports and growth: Granger Causality Aanalysis on OECD countries with a panel data approach. *Economic Modelling*, 23, 978-992.
- Koying, C. ve Young-Hsiang, Y. (2006). Economic growth, human capital investment, and health expenditure: a study of OECD countries. *Hitotsubashi Journal Of Economics*, 47(1), 1-16.
- Köksal, S. S., Sipahioğlu, N. T., Yurtsever, E. ve Vehid, S. (2016). Temel sağlık düzeyi göstergeleri açısından Türkiye ve Avrupa Birliği Ülkeleri. *TJFM&PC (Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care)*, 10(4), 205-212.
- Lucas, E. R. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Luintel, K. B. ve Khan, M. (2004). Are international R&D spillovers costly for the US?. *The Review of Economics and Statistics*, 86(4), 896-910.
- Luintel, K. B. ve Khan, M. (2009). Heterogeneous ideas production and endogenous growth: an empirical investigation. *Canadian Journal of Economics*, 42(3), 1176-1205.
- Lustig, N. (2004). Investing in health for economic development. *Mexican Commission on Macroeconomics and Health*, <http://who.int/macrohealth/action/sintesis15novingles.pdf> Erişim T: 24.05.2016
- Lutkepohl, H. K. M. (2004). *Applied time series econometrics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Majdi, M. (2014). The relationship between efficiency of healthcare costs and economic growth: empirical validation from Mediterranean Countries. *Management Studies and Economic Systems (MSES)*, 1 (1), 1-13.
- Mayer, D. (2001). The long-term impact of health on economic growth in Latin America. *World Development*, 29 (6), 1025-1033.
- Mohammadi, T., Maleki, B. ve Gashti, H. P. (2012). The effect of government expenditure composition on economic growth: evidence on ECO countries. *Economics and Finance Review*, 2 (5), 14-21.
- Mehrara, M. ve Musal, M. (2011). Granger causality between health and economic growth in oil exporting countries. *Interdisciplinary Journal of Research in Business*, 1(8), 103-108.
- Mehrara, M., Fazeli, A. A., Fazeli, A. A. ve Fazeli, A. R. (2012). The relationship between health expenditures and economic growth in Middle East - North Africa (MENA) countries. *Int. J. Buss. Mgt. Eco. Res*, 3(1), 425-428.
- Narayan, S., Narayan, P. K. ve Mishra, S. (2010). Investigating the relationship between health and economic growth: empirical evidence from a panel of 5 Asian countries. *Journal of Asian Economics*, 21, 401-411.
- Newhose, J. (1977). Medical care expenditure: a cross national survey. *Journal of Human Resources*, 12(1), 115-125.
- Nyamwange, M. (2012). Economic growth and public healthcare expenditure in Kenya (1982 - 2012), *MPRA Munich Personal RePEc Archive*, MPRA Paper No: 43707.

- Okunade, A. A. ve Karakuş, M. C. (2001). Unit root and cointegration tests: time series versus panel estimates for international health expenditure models. *Applied Economics*, 33, 1131-1137.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, No: 435, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with multifactor error structure. *Econometrica*, 74, 967-1012.
- Pesaran, M. H. ve Smith, R. P. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68, 79-113.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 105-127.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50-93.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94 (446), 621-634.
- Piabuo, S. M. ve Tieguhong, J. C. (2017). Health Expenditure and Economic Growth - a Review of The Literature And an Analysis Between the Economic Community for Central African States (CEMAC) And Selected African Countries. *Health Economics Review*, 7(23).
- Pradhan, R. P. (2011). Effects of health spending on economic growth: a time series approach. *Decision*, 38(2), 68-83.
- Rhee, H. J. (2014). Effects of healthcare expenditure on national income: a rational expectation approach. *Advanced Science and Technology Letters*, 70, 19-23.
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long run growth. *Journal of Political Economy*, 94 (5), 1002-1037.
- Sab, R. ve Smith, S. C. (2001). *Human capital convergence: international evidence*. IMF Working Paper, 32, 1-33.
- Sağlık Bakanlığı. (2006). *Türkiye ulusal sağlık hesapları hane halkı sağlık harcamaları 2002-2003*. TC Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı Hıfzıssıhha Mektebi Müdürlüğü, Ankara.
- Sala-i Martin, X. (1990). *Lecture notes on economic growth (I): introduction to the literature and Neo-Classical Models*. NBER Working paper, 3563.
- Saraçoğlu, S. ve Songur, M. (2017). Sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Avrasya ülkeleri örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (16), 353-372.
- Selim, S., Uysal, D. ve Eryiğit, P. (2014). Türkiye’de sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 13-24.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes, *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Topallı, N. (2016). G20 ülkelerinde ihracat, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel nedensellik analizi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (29), 193-206.
- Wang, K-M. (2011). Health care expenditure and economic growth: Quantile Panel-Type Analysis, *Economic Modelling*, 28, 1536-1549.
- WHO (World Health Organization). (2015). 2015 Global reference list of 100 core health indicators, http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/173589/1/WHO_HIS_HSI_2015.3_eng.pdf
Erişim T: 06.02.2017

-
- Woodhall, M. (1987). *Human capital concepts*. (Edited by George PSACHAROPOULOS), Economics of Education Research and Studies, Advances in Education, Pergamon Pres, The World Bank, Washington, DC, USA.
- World Health Statistics. (2015). *World health statistics 2015*. World Health Organization.
- World Bank. (2016). *World development indicators*, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators#> Erişim T: 18.06.2016
- Yardımcıoğlu, F. (2012). OECD Ülkelerinde sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir incelemesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 27-47.
- Xu, K., Saksena, P. ve Holly, A. (2011). The determinants of health expenditure: a country-level panel data analysis. *A Working Paper of the Results for Development Institute (R4D)*, World Health Organization, December.
- Zellner, A. (1962). An efficient method of estimating seemingly unrelated regression equations and tests of aggregation bias. *Journal of the American Statistical Association*, 57, 500-509.
-

Petrol Tüketimi ve Büyüme: OECD Ülkelerine İlişkin Panel Veri Analizi

Oil Consumption and Growth: Panel Data Analysis on OECD Countries¹

Tuncer GÖVDELİ*
Tuba BAŞKONUŞ DİREKÇİ**

Öz

Çalışmada petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1980 ile 2013 yıllarını kapsayacak şekilde 28 OECD ülke için analiz edilmiştir. Öncelikle ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı incelenmiştir. Elde edilen bulgularda yatay kesit bağımlılığı olmasından dolayı birim kök testi ve eşbütünleşme testlerinin ikinci nesil test olması gerekmektedir. Bu nedenle ikinci nesil birim kök testiyle (Pesaran CADF (2007)) eşbütünleşme testi (WesterlundDurbin-H (2008)) kullanılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlarda petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Çalışmanın son aşamasında ise uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının tahmini CommonCorrelatedEffect (CCE) yardımıyla tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlarda, esneklik katsayısı pozitif ve 0.279 olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Petrol tüketimi, Ekonomik büyüme, Panel veri analizi, OECD

Abstract

In this study, the relationship between oil consumption and economic growth has been analyzed for 28 OECD countries which is covering the years 1980 to 2013. Firstly, cross section dependence among countries is examined. Due to the findings in the cross section dependency unit root test and cointegration test must be the second generation tests. For this reason, we used second generation unit root test (Pesaran CADF (2007)) and cointegration test (Westerlund Durbin-H (2008)). The result was found long run relationship between oil consumption and economic growth. At the end of the study, the long term cointegration coefficients were estimated with Common Correlated Effect (CCE). In the results obtained, the coefficient of elasticity is found to be 0.279,

Key Words: Oil consumption, Economic growth, Panel data analysis, OECD

Giriş

Enerji çeşitleri yenilenebilir ve yenilenemez olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yenilenemez enerji kaynakları kullanıldıkları anda tükenen ve yerine konulamayan kaynaklardır. Fosil kaynaklar ve nükleer enerjinin malzemesi olan uranyum yenilenemez kaynaklara örnek verilebilir. Yenilenebilir enerji kaynakları ise kullanıldıkları anda yerine aynı kaynağın aynı veya daha az oranda yerine gelebilen enerji kaynaklardır. Rüzgar enerjisi ve güneş enerjisi yenilenebilir enerji kaynaklarına örnek gösterilebilir (Fanchi ve Fanchi, 2005, s. 1-2).

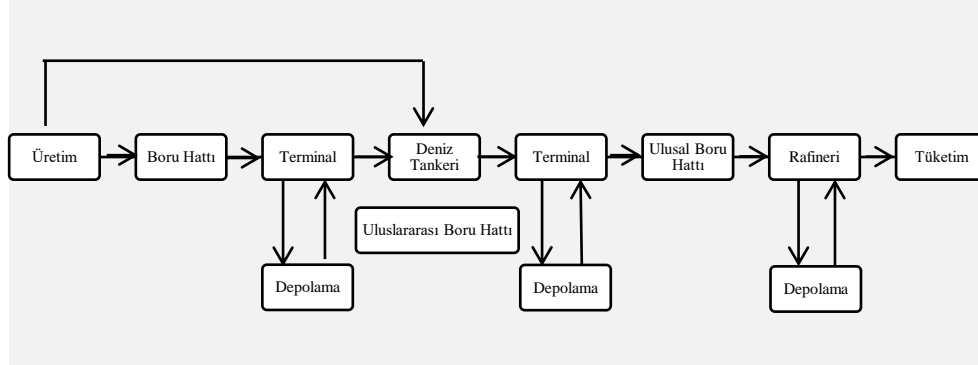
Dünyada en çok kullanılan yenilenemeyen enerji kaynaklarından birisi petroldür. Petrol, çok eski tarihlerden beri ısıtma, inşaat ve izalasyon da kullanılmaktadır. Babil şehrinin yıkıntılarında, bitümlerin tuğla yapılarında harç olarak kullanıldığı şehrin sokaklarında asfalt ile kaplanmış tuğlalardan döşendiği bilinmektedir. Bu maddelerin Musul ve Bağdat arasında Dicle kenarında bulunan sızıntılardan tedarik edildiği düşünülmektedir. 15. yy'da Ren vadisinin Fransa tarafında keşfedilen petrollü kumtaşlarının o zamanki madencilik metotlarıyla işlendiği anlaşılmaktadır. Petrol ve petrol gazlarının yeryüzüne sızıntı şeklinde çıkması ve yıldırım gibi tabiat olayları ile ateş alması ve bu ateşin hiç sönmeden yüzyıllardan beri yanması bu ateşin kutsal sayılmasına sebep olmuştur. 1859 yılında A.B.D.'de Albay Drahe tarafından, modern anlamda ilk kuyunun açılması, modern petrol endüstrisinin başlangıcı kabul edilmektedir. Aynı tarihlerde, Rusya, Romanya, Polonya ve bazı Amerika ülkelerinde petrol sahasının işletilmesine başlanılmıştır (Kaya ve Mercan, 2002, s. 101-102).

¹ Bu çalışma "Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi" başlıklı tezden üretilmiştir.

* Dr. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, tgovdeli@gmail.com

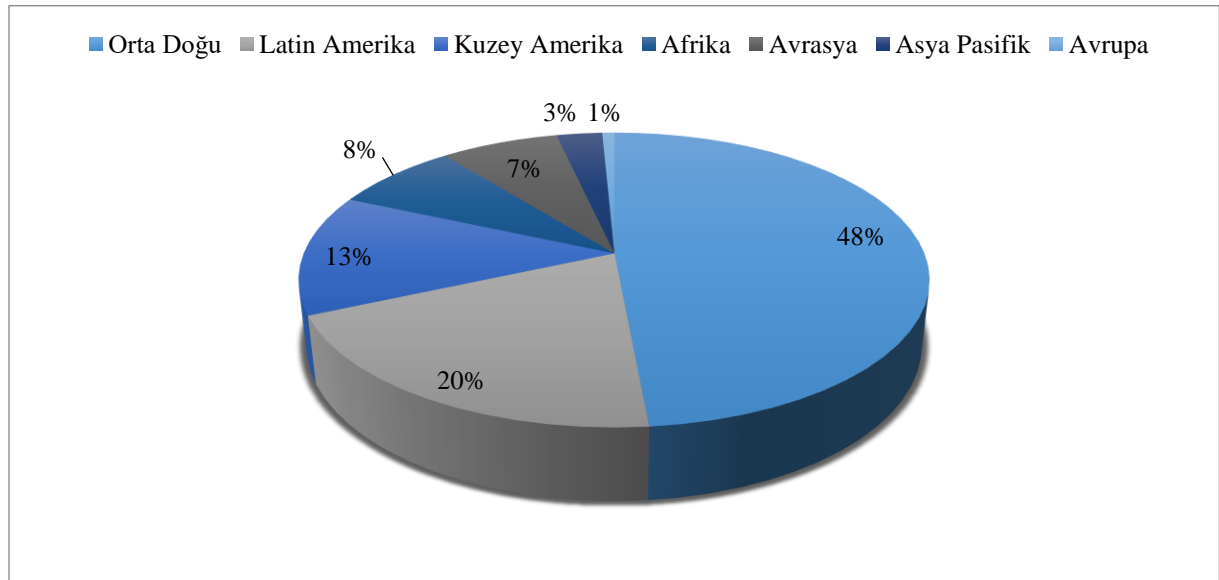
** Doç.Dr. Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, baskonus@gmail.com

ABD, ham petrolü ilk kez 19. yüzyılda geniş ticari amaçla piyasaya tahta variller içinde sürdürdüğünden varil ile ölçülmeye başlanmıştır. Petrolün arzından tüketiciye ulaştırılana kadar geçen süreç aşağıdaki gibidir.

Şekil 1: Petrol tüketim zinciri

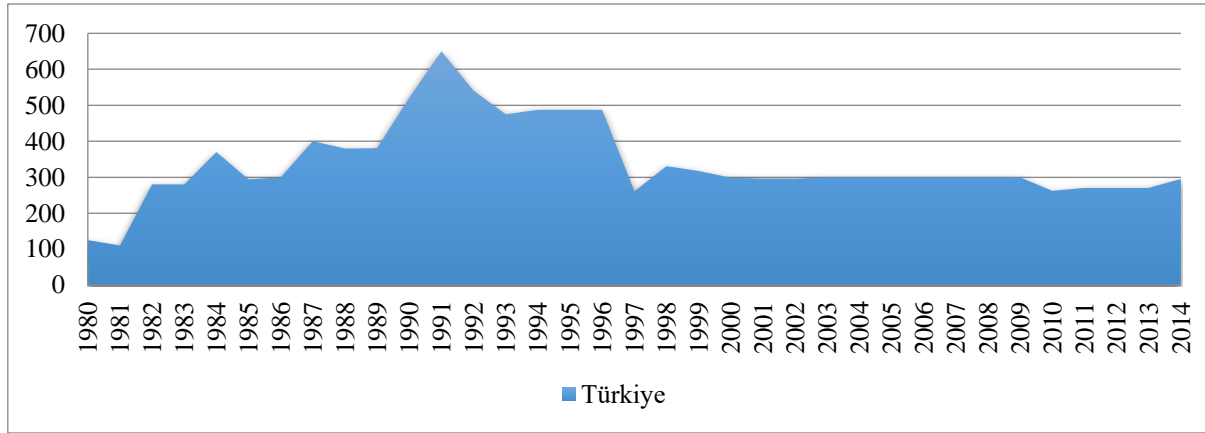
Kaynak: Energy Charter Secretariat, 2007.

Şekil 2: Coğrafi açıdan ham petrol rezervi (2014,%)

Kaynak: EIA

2014 yılına ait coğrafi açıdan dünya ham petrol rezervi Şekil 2’de gösterilmiştir. Orta Doğu dünya ham petrol rezervlerinin %48’ine sahiptir. Bu bölgede petrol rezervlerinin bu denli fazla olması orta doğunun enerji piyasasındaki önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Latin Amerika ise dünya ham petrol rezervlerinin %20’sine sahiptir ve onu %13’lük pay ile Kuzey Amerika takip etmektedir. Ham petrol rezervlerinin en az olduğu bölge %1 ile Avrupa’dır.

Şekil 3: Türkiye'nin ham petrol rezervi (1980-2014, milyon varil)

Kaynak: EIA

Şekil 3 Türkiye'nin ham petrol rezervini göstermektedir. Türkiye'de 2014 yılında 295 milyon varil petrol rezervi vardır ve dünya petrol rezervlerinin %0,017'sine sahiptir. 1991 yılında petrol rezervi 650 milyon varile çıkarak zirve yapmıştır. 2000 yılından itibaren petrol rezervi yatay bir seyir izlediği görülmektedir.

Ülkelerin enerjiye bağımlılıkları arttıkça petrole olan talepleri de artmaktadır. Bu nedenle petrol tüketimi, her geçen yıl artmıştır. Dünyada petrol tüketimi 1965 yılında 30.806 bin varil/gün iken 2014 yılında yaklaşık üç katı artarak 92.086 bin varil/gün'e yükselmiştir. Bu durum petrol ihraç eden ülkeleri için olumlu olmasına karşılık, Türkiye gibi petrolde dışa bağımlı olan ülkeler için olumsuz durum oluşturmaktadır.

Petrol ülke ekonomilerinde çok kullanılan ve büyümede ana unsur olarak kabul edilen bir enerji kaynağıdır. Petrolün hızla azalması ve yerine konulması binlerce seneyi bulabileceği için ülkeler petrolün ikamesi olan enerji kaynaklarına yönelmektedir. Bu çalışmanın amacı OECD ülkelerinde petrol tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektir. Petrol tüketiminin ülke ekonomisindeki yerini inceleyen bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde petrol ve petrol tüketimi hakkında genel bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde petrol tüketimi ile ekonomik büyümeyi inceleyen çalışmalara değinilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde veriler, kullanılan yöntem ve ampirik sonuçlar değerlendirilmiştir. Son bölüm ise sonuç ve öneriler kısmıdır.

Çalışmada elde edilebilecek iki farklı sonuç vardır. Birincisi petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki vardır. Böyle bir durum literatürde pek rastlanılmamaktadır. İkincisi petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki vardır. Yapılan analizlerde petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki pozitif. Petrol tüketiminin esneklik katsayısının birden küçük olması inelastik olduğunu göstermektedir. Böylece çalışmada elde edilen petrol tüketimi katsayısı göstermektedir ki petrol tüketimi ekonomik büyümeyi fazla etkilememektedir.

Yazın Taraması

Günümüzde petrol gelişmekte olan ve gelişen ülkeler için vazgeçilemez bir enerji kaynağıdır. Yenilenemeyen bir enerji çeşidi olan petrol, her geçen dönem daha da azaldığı için önemi ve değeri artmaktadır. Ülkelerin alternatif enerji kaynaklarına yönelme çalışmaları yetersiz olmasından dolayı petrol hala stratejik bir enerji kaynağıdır. Petrol tüketiminin ekonomik büyümeyi ne yönde ve ne kadar etkilediğini belirlemek için son yıllarda pek çok çalışma yapılmıştır. Petrol tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, enerji tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalara kıyasla daha azdır.

Çok ülke için petrol tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik yapılan çalışmalar son yıllarda artmıştır. Özellikle gelişen panel veri ekonomisi, elde edilen bulguların güvenilirliğini artırmaktadır. Al-mulali (2011) yaptığı çalışmada Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerini 1980 ile 2009 dönemi için ele almıştır. GSYİH, petrol tüketimi ve CO2 emisyonu değişkenlerini kullanarak elde ettiği sonuçlarda, eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ve GSYİH ile petrol tüketimi arasında iki yönlü nedensellik ilişki bulgusuna rastlamıştır. 2011 yılına yapılan bir diğer çalışmada Halkos ve Tzeremes (2011), 42 ülkeyi 1986 ile 2006 dönemi için ele almıştır. Panel Eşbütünleşme Testi (Pedroni) ve Panel GMM yöntemlerini kullandığı çalışmasında, eşbütünleşme ilişkisi bulmuştur ve petrol tüketiminden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi belirlenmiştir.

2012 yılında yapılan çalışmalardan, Chu (2012), Kişi Başına Reel GSYİH ve petrol tüketimi verilerini 49 ülke için kullanmıştır. 1970 ile 2010 dönemini kapsayan çalışmasında, Panel Eşbütünleşme Testi ve Panel Bootstrap Granger Nedensellik Testini kullanmıştır. Elde ettiği sonuçlarda eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ancak tüm ülkeler için nedensellik ilişkisi genellemesinin doğru olmayacağı sonucuna ulaşmıştır. Chu ve Chang (2012), G-6 ülkeleri için yaptıkları çalışmaları 1971 ile 2000 dönemini kapsamaktadır. Kişi Başına (KB) RGSYİH, KB Petrol Tüketimi ve KB Nükleer Enerji Tüketimi serilerini almışlardır ve Konya Nedensellik testini uygulamışlardır. Elde edilen bulgularda, ABD için ekonomik büyümeden petrol tüketimine doğru nedensellik ilişkisi elde etmişlerdir, Japonya ve Almanya için ise petrol tüketiminden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Behrimi ve Manso (2012), 1976 ile 2009 dönemini için OECD ülkelerinin Kişi Başına Reel GSYİH, KB Petrol Tüketimi, Reel Ham Petrol Fiyatı ve Reel Döviz Kuru serilerini kullanmışlardır. Yaptıkları analizde Panel Eşbütünleşme Testi (Pedroni) (KAO), Panel FMOLS ve VECM Granger Nedensellik Testi yöntemlerini kullanarak eşbütünleşme ilişkisinin ve petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit etmişlerdir.

Behrimi ve Manso (2013), Sahra Altı Afrika ülkelerinin KB RGSYİH, KB Petrol Tüketimiyle Reel Ham Petrol Fiyatı serilerini ele alarak yaptıkları çalışma 1985 ile 2011 dönemini kapsamaktadır. Panel Eşbütünleşme Testi (Pedroni) (KAO), FMOLS ve VECM Nedensellik Testi kullanılarak elde edilen sonuçlarda eşbütünleşme ilişkisinin ve petrol tüketimiyle ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik bulunmuştur. Bildirici ve Kayıkcı (2013) Avrasya ülkelerini 1993 ile 2010 dönemi için ele almışlardır. Kişi Başına Reel GSYİH ve Petrol Tüketimi serilerini kullanarak Panel Eşbütünleşme Testi (Pedroni) (KAO), FMOLS ve VECM Granger Nedensellik Testi ile analiz etmişlerdir. Ortaya çıkan sonuçlarda uzun dönemli ilişki bulmuşlardır ve petrol tüketimiyle ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Bildirici ve Bakirtas (2014), BRICST ülkelerini ele alarak yaptıkları çalışma 1980 ile 2011 dönemini kapsamaktadır. GSYİH, Petrol Tüketimi, Kömür Tüketimi ve Doğalgaz Tüketimi verileri Panel Eşbütünleşme Testi ve VECM Granger Nedensellik Testi yardımıyla analiz edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisi bulgusuna rastlanılmıştır ve petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişki tespit edilmiştir. Alam ve Paramati (2015), 1980 ile 2012 dönemi için 18 gelişmekte olan ülkenin Kişi Başına Reel GSYİH, Kişi Başına Petrol Tüketimi, Kişi Başına CO₂ Emisyonu, Finansal Gelişim ve Endüstrileşme serilerini kullanarak yaptıkları analizde, Panel Eşbütünleşme Testi (Pedroni) (Kao), JohansenFisher Panel Eşbütünleşme Testiyle VECM Nedensellik Testi yöntemlerini kullanmışlardır. Sonuçlarda eşbütünleşme ilişkisini ve petrol tüketimiyle ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisini tespit edilmiştir.

Omri vd. (2015) yaptıkları çalışmada 18 MENA ülkesinde petrol tüketimi, turizm, çevresel bozulma ve siyasi dengesizliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini

araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlarda petrol tüketimi ve turizmin ekonomik büyümenin itici güçlerinden olduğu, çevresel bozulma ve siyasi dengesizliğin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Naser (2014), petrol tüketimi, nükleer enerji tüketimi, petrol fiyatı ve ekonomik büyüme ilişkisini dört gelişmekte olan ülke için (Rusya, Çin, Güney Kore ve Hindistan) 1965 ile 2010 dönemi boyunca test etmiştir. . Sonuçlar, Çin ve Güney Kore'de reel GSYİH'den petrol tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu gösterdi.

Saboori vd. (2017) çalışmaları 1980 ile 2013 dönemini kapsamaktadır. Doğu Asya petrol ihracatı yapan üç ülke (Çin, Japonya ve Güney Kore) için yapılan çalışma petrol tüketimi, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre Çin ve Japonya'da petrol tüketiminden ekonomik büyümeye ve Güney Kore'de petrol tüketiminden CO₂ emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca sonuçlar Çin ve Güney Kore'deki ekonomik büyümenin petrol tüketimine olumlu bir tepki verirken, bu değişkenin Japonya'daki aynı şoku olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

Sassana ve Ghozali (2017), BRICS ülkelerinin (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) 1995 ile 2014 dönemi boyunca fosil yakıtların (kömür, petrol ve doğal gaz) ve yenilenebilir enerjinin ekonomik büyümeyle ilişkisini analiz etmişlerdir. Petrol tüketimi ve doğalgaz tüketimi ekonomik büyümeyle olan ilişkisi pozitifdir ancak istatistiki olarak anlamlı bulunmamıştır.

Alberto Fuinhas vd. (2015) petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Petrol İhraç Eden Ülkeler (OPEC) için analiz etmişlerdir. 1960 ile 2011 dönemi ele alınan ampirik çalışmada büyüme hipotezi sadece kısa dönem için tespit edilmiştir. Ayrıca uzun dönemde hem petrol üretimi hem de fiyatlar OPEC ülkelerinde ekonomik büyümeyi desteklememektedir.

Veri Seti, Metod ve Analiz

Bu çalışma 28 OECD ülkesinde² 1980 ile 2013 dönemini kapsamaktadır. Reel GSYİH (constant 2005 US\$) ve Petrol Tüketimi (thousand_barrels_per_day) serileri kullanılan çalışmada serilerin doğal logaritmaları alınmıştır. RGSYİH verileri Dünya Bankası veri tabanından, petrol tüketimi EIA veri tabanından elde edilmiştir.

Yatay Kesit Bağımlılığının Sınanması

Çalışmada, kullanılacak birim kök testleri seçimini belirlemek için yatay kesit bağımlılığı test edilmelidir. Yatay kesit bağımlılığı yoksa birinci nesil panel birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci nesil panel birim kök testlerinin kullanılması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığını panel veri setlerinde sınamak için kullanılan yöntemler, Breusch-Pagan (1980) CDLM₁ testi, Pesaran vd. (2004) CDLM₂ testi ve Pesaran vd. (2008) Bias Adjusted CD test testleridir.

H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H₁: Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Breusch-Pagan (1980) LM₁ testi, Pesaran vd. (2004) CD_{LM2} testi ve Pesaran vd. (2008) Bias Adjusted CD testlerinden elde edilecek sonuçlarda olasılık değerleri 0.05'ten küçük olduğunda %5 anlamlılık düzeyinde H₀ reddedilmekte ve paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır hipotezi kabul edilmektedir.

²Çalışmayaalman OECD Ülkeleri: ABD, Almanya, Avustralya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Lüksemburg, Meksika, Norveç, Polonya, Şili, Türkiye, YeniZelanda, Yunanistan olmak üzere 28 ülkedir

$$LM_1 = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

$\hat{\rho}_{ij}$: artıklar arasında yatay kesit korelasyonlarının tahminlerini göstermektedir.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it} \hat{v}_{jt}}{(\sum_{t=1}^T \hat{v}_{it})^{1/2} (\sum_{t=1}^T \hat{v}_{jt})^{1/2}} \quad (2)$$

H_0 hipotezi altında yatay kesit bağımlılığı yoktur. H_0 hipotezi altında N sabit ve $T \rightarrow \infty$ 'a gitmektedir. İstatistik $N(N-1)/2$ serbestlik derecesiyle Ki-kare asimptotik dağılımı vardır. LM_1 testi zaman boyutunun yatay kesit sayısından fazlaysa ($T > N$) daha iyi sonuçlar vermektedir.

$$CD_{LM2} = \left(\frac{1}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (3)$$

CD_{LM2} istatistiği Pesaran (2004), H_0 hipotezi altında $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ durumunda, standart normal dağılır. CD_{LM2} testi zaman boyutu yatay kesit sayısından fazlaysa ($T > N$) daha iyi sonuçlar vermektedir.

$$\text{Bias adjusted CD test} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \frac{(T-K-1) \hat{\rho}_{ij} - \hat{\mu}_{Tij}}{v_{Tij}} \sim N(0,1) \quad (4)$$

Denkleminde, $\hat{\mu}_{Tij}$ ortalamayı, v_{Tij} varyansı ifade etmektedir ve elde edilecek test istatistiği, asimptotik olarak standart normal dağılacaktır. Bias adjusted CD testi yatay kesit sayısı zaman boyutundan fazlaysa ($N > T$) daha iyi sonuçlar vermektedir (Pesaran vd., 2008).

Tablo 1: OECD ülkeleri için yatay kesit bağımlılığı testleri sonuçları

Regresyon Modeli: $LGDP_t = \alpha_0 + \alpha_1 LDGT_t + \varepsilon_t$ Testler	LGDP	LDGT	Panel
CDLM ₁ (Breusch ve Pagan, 1980)	702,151 [0,000]	593,926 [0,000]	2.866,751 [0,000]
CDLM ₂ (Pesaran, 2004 CDLM)	11,789 [0,000]	7,853 [0,000]	90,515 [0,000]
Bias-adjusted CD testi (Pesaran vd., 2008)	32,337 [0,000]	35,597 [0,011]	183,289 [0,000]

Not: Tablo değerleri CD test istatistiklerini, parantez içerisi olasılık değerlerini vermektedir.

Petrol tüketimi serisi için yapılan yatay kesit bağımlılığı sonuçlarında, Breusch-Pagan (1980) CDLM₁ testi, Pesaran (2004) CDLM₂ testi ile Pesaran vd., (2008) Bias-adjusted CD testinde H_0 reddedilip alternatif hipotez kabul edilmiştir. Böylece seride yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyüme serisinde ise, kullanılan dört testte de H_0 reddedilmiş, alternatif hipotez olan yatay kesit bağımlılığı vardır sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 2). Yatay kesit bağımlılığı belirlendiği için hem birim kök testi hem de eşbütünleşme testinin ikinci nesil testlerden olması gerekmektedir. Bu nedenle ikinci nesil panel birim kök testlerinden CADF ve CIPS ile Westerlund Durbin Hausman (2008) Panel Eşbütünleşme Testi kullanılmıştır.

Panel Birim Kök Testi

Zaman serisi verilerinin birim kök varlığını incelemek için, Im, Pesaran ve Shin (IPS) (2003) tarafından geliştirilen heterojen panel birim kök testini kullanılabilir. Bu test genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) regresyonuna dayanmaktadır.

$$\Delta x_{it} = z'_{it} \gamma + \rho_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{k_i} \phi_{ij} \Delta x_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Burada, k_i gecikme uzunluğunu, z_{it} belirleyici terimleri ve ρ_i kesite özgü birinci dereceden otoregresif parametrelerdir.

Standart IPS testi, dışsal ekonomiler veya şoklar durumunda sahte çıkarımlara yol açabilir. Bu yüzden, Pesaran (2007) önerdiği yatay kesitsel genişletilmiş IPS testi kullanılır. Bu test, gecikmiş seviyelerin yatay kesit ortalamaları ve bireysel serilerin birinci farkı ile genişletilmiş ADF regresyonudur (Herzer, 2014). Buna göre, yatay kesitsel genişletilmiş ADF (CADF) regresyonu;

$$\Delta x_{it} = z'_{it}\gamma + \rho_i x_{it-1} + \sum_{j=1}^{k_i} \phi_{ij} \Delta x_{it-j} + \alpha_i \bar{x}_{t-1} + \sum_{j=0}^{k_i} \eta_{ij} \Delta \bar{x}_{t-j} + v_{it} \quad (6)$$

Burada \bar{x}_t , x_{it} 'nin yatay kesit ortalaması ve $\bar{x}_t = N^{-1} \sum_{i=1}^n x_{it}$ 'dir. Her bir kesit için hesaplanan CADF istatistiklerinin aritmetik ortalaması alınarak, panelin genelinde birim kökün varlığına karar verilir.

$$CIPS = t - bar = N^{-1} \sum_{i=1}^{N_i} t_i \quad (7)$$

Burada t_i , denklem 11'deki ρ_i 'nin EKK t-oranıdır. Kritik değer Pesaran (2007)'deki tablo değerleri ile karşılaştırılır (Direkci ve Govdeli, 2015:386-387).

Tablo 2: CIPS birim kök testi sonuçları

	Sabitli				Sabitli ve Trendli			
	lngdp	lnpt	Δ lngdp	Δ lnpt	lngdp	lnpt	Δ lngdp	Δ lnpt
	cadf istatistiği	cadf istatistiği	cadf istatistiği	cadf istatistiği	cadf istatistiği	cadf istatistiği	cadf istatistiği	cadf istatistiği
CIPS	-1.926	-1.841	-3,247***	-4,012***	-2.318	-2,646	-3,397***	-4,123***

Not: CIPS için kritik tablo değerleri N=28 T=34 için, sabitlide sf. 280 Iib'de %1'de -2,30 ve %5'te -2,15'tir, sabitli ve trendlide sf. 281'de Tablo Iic'de %1'de -2,81 ve %5'te -2,66'dır. Maksimum gecikme uzunluğu 3 olarak alınmıştır ve optimal gecikme uzunlukları, Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. *** ve ** sırasıyla %1 ve %5'te anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Yukarıda CIPS Birim Kök Testinin sabitli sonuçları verilmiştir. Elde edilen sonuçlarda hem sabitli hem de sabitli ve trendlide serilerin seviyesinde birim köklü olduğu, birinci farklarında ise serilerin durağan olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Tablo 3). Serilerin I(1) seviyesinde durağan olduğu belirlendikten sonra eşbütünleşme katsayılarının homojenliği testine geçilmiştir.

Eşbütünleşme Katsayılarının Homojenliği Testi

Panel veri yönteminde, eşbütünleşme testi yöntemini doğru seçmek, analizlerin anlamlılığı konusunda önem arz etmektedir. Swamy (1970) yaptığı çalışmasında, eşbütünleşme denklemlerindeki eğim katsayılarının homojenliğini belirlemiştir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta Testi yardımıyla, uzun dönem parametrelerinin homojen olup olmadığı test edilmektedir. Bu testte:

$$Y_{it} = \alpha + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (8)$$

Buradaki eşbütünleşme denklemi, β_i eğim katsayısının, yatay kesitlerde aynı veya farklı olduğunu sınamaktadır.

$$H_0: \beta_i = \beta \text{ Eğim katsayıları homojendir.}$$

$$H_1: \beta_i \neq \beta \text{ Eğim katsayıları heterojendir.}$$

Önce panel EKK (OrdinaryLeastSquares) ile sonra Ağırlıklandırılmış Sabit Etkiler Modeliyle tahmin edilerek gerekli test istatistikleri belirlenmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008), kurulan hipotezi sınamak amacıyla aşağıdaki istatistikleri geliştirmişlerdir:

$$\text{Büyük örneklerde: } \tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \tilde{\delta} - k}{\sqrt{2k}} \quad (9)$$

$$\text{Küçük örneklerde: } \tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \tilde{\delta} - k}{\sqrt{\text{Var}(t,k)}} \quad (10)$$

Burada N ; yatay kesit sayısı, S ; Swamy test istatistiği, k ; açıklayıcı değişken sayısı ve $\text{Var}(t,k)$ standart hatayı göstermektedir. Olasılık değerleri 0.05'ten küçükse H_0 hipotezi %5 anlam düzeyinde reddedilmekte, H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Böylece eşbütünleşme katsayılarının heterojendir (Pesaran ve Yamagata, 2008).

Tablo 3: OECD ülkeleri için homojenlik testi sonuçları

	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
\tilde{Z}	29,868	0,000
\tilde{Z}_{adj}	31,236	0,000

Tablo 4 homojenlik testi sonuçlarını göstermektedir. Elde edilen sonuçlarda H_0 reddedilip alternatif hipotez kabul edilmiştir. Böylece eğim katsayılarının heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Eğim katsayılarının heterojen olması neticesinde Durbin-H Eşbütünleşme Testine geçilmiştir.

Durbin-H Eşbütünleşme Testi

Durbin-H eşbütünleşme testi, bağımlı değişken $I(1)$ olması şartıyla, bağımsız değişkenlerin $I(1)$ veya $I(0)$ olması durumunda panel eşbütünleşme analizi yapılmasına olanak sağlamaktadır ve ortak faktörleri dikkate almaktadır (Westerlund, 2008).

Westerlund (2008) Durbin-H Eşbütünleşme Testi yönteminde, eşbütünleşme ilişkisinin varlığını iki test ile incelemiştir. Bunlardan birincisi Durbin-H panel testi, ikincisi ise Durbin-H grup testidir. Westerlund (2008), Durbin-H grup testinde otoregresif parametrenin kesitler arasında farklılaşmasına olanak sağlamaktadır. Bu testte H_0 hipotezi eşbütünleşme yoktur, H_1 hipotez ise en az bazı kesitler için eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ifade etmektedir. Westerlund (2008) Durbin-H panel testi otoregresif parametrenin bütün kesitler için aynı olduğu kabul edilmektedir. H_0 hipotezi eşbütünleşme yoktur, H_1 hipotezi ise panelin tümünde, eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna işaret eder.

Panel veri modeli aşağıdaki gibi kabul edilir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i x_{it} + z_{it} \quad (11)$$

$$x_{it} = \delta x_{it-1} + w_{it} \quad (12)$$

z_{it} dağılımı ortak faktörlere olanak sağlar. Aşağıda belirtilen yatay kesit bağımlılığına izin veren denklem setiyle uyumlu olduğu varsayılır.

$$z_{it} = \lambda_i' F_t + e_{it} \quad (13)$$

$$F_{jt} = p_j F_{jt-1} + u_{jt} \quad (14)$$

$$e_{it} = \phi_i e_{it-1} + v_{it} \quad (15)$$

Her j için $p_j < 1$.

Burada F_t , F_{jt} ($j=1\dots k$) ile k -boyutlu ortak faktör vektörüdür. λ_i ise faktör yüklerinin uyumlu vektörüdür.

Durbin-H testini oluşturmak için öncelikle 15 nolu denklemin farkı alınır.

$$\Delta z_{it} = \lambda_i' \Delta F_t + \Delta e_{it} \quad (16)$$

Eğer Δz_{it} bilinirse, λ_i ve ΔF_t tahmin edilebilir. Fakat Δz_{it} bilinmemektedir. Bundan dolayı, denklem 15'de yazılan EKK tahmini yerine, temel bileşenler analizinin uygulanması gerekmektedir.

$$\Delta \hat{z}_{it} = \Delta y_{it} - \hat{\beta}_i \Delta x_{it} \quad (17)$$

F_t 'nin ana bileşeni tahmincisi olan ΔF_t , $(T-1) \times (T-1)$ boyutlu $\Delta \hat{Z} \Delta Z'$ matrisinin en büyük özdeğeriyle uyumlu özvektörü $\sqrt{T-1}$ defa hesaplanarak elde edilir. Burada $\hat{\lambda}$, $\hat{\lambda} = \frac{\Delta \hat{F}' \Delta Z}{T-1}$ ile hesaplanır.

kalıntıların (resid) birinci farkı şu şekilde ifade edilebilir.

$\widehat{\Delta F}$ ve $\hat{\lambda}_i$ hesaplandıktan sonra, kalıntıların farkı aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$\Delta \hat{e}_{it} = \Delta \hat{z}_{it} - \lambda_i' \Delta \hat{F}_t \quad (18)$$

$$\hat{e}_{it} = \sum_{j=2}^t \Delta \hat{e}_{ij}$$

Eşbütünleşmenin olmadığı belirten H_0 hipotezi, $\phi_i = 1$ olup olmadığını test edilmesiyle asimtotik eşdeğerdir.

$$\hat{e}_{it} = \phi_i \hat{e}_{it-1} + \text{hata terimi} \quad (19)$$

Durbin-H testini oluşturmak için gerekli diğer bir tahminci Kernal tahmincisidir. Çekirdek tahmincisi aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$\hat{\omega}_i^2 = \frac{1}{T-1} \sum_{j=M_i}^{M_i} \left(1 - \frac{j}{M_{i+1}}\right) \sum_{t=j+1}^T \hat{\mu}_{it} \hat{\mu}_{it-1} \quad (20)$$

EKK kalıntıları $\hat{\mu}_{it}$ 'dir. M_i ise bant genişliği parametresidir. $\hat{\omega}_i^2$ 'nin değeri, $\hat{\mu}_{it}$ 'n, n uzun dönem varyansı $\hat{\omega}_i^2$ 'nin tahmini ile uyumludur. Buna karşılık gelen eşzamanlı varyans tahmini $\hat{\sigma}_i^2$ olarak ifade edilebilir. Bu tahminler yapıldıktan sonra iki varyans oranları hesaplanabilir:

$$\hat{S}_i = \frac{w_i^2}{\sigma_i^4} \text{ ve } \hat{S}_n = \frac{w_n^2}{(\sigma_n^2)^2} \quad (21)$$

Burada;

$$\hat{\omega}_i^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \hat{\omega}_i^2 \text{ ve } \hat{\sigma}_i^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \hat{\sigma}_i^2, \text{ dir.} \quad (22)$$

Bu hesaplamalar yapıldıktan sonra, Durbin-H testleri aşağıdaki formüllerden tahmin edilir:

$$DH_G = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i (\tilde{\phi}_i - \hat{\phi}_i)^2 \sum_{t=2}^T e_{it-1}^2; \quad (23)$$

$$DH_p = \hat{S}_n (\tilde{\phi}_i - \hat{\phi}_i)^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T e_{it-1}^2. \quad (24)$$

Yatay kesit bağımlılığını ve yatay kesit eğim parametrelerinin heterojenliğini dikkate alan Durbin-H Panel Eşbütünleşme Testi sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 4: OECD ülkeleri için Durbin-H eşbütünleşme testi sonuçları

Testler	Panel
Durbin-H Grup İstatistiği	3,056 [0,001]
Durbin-H Panel İstatistiği	3,045 [0,001]

Not: Tablo değerleri test istatistiklerini, parantez içerisi olasılık değerlerini vermektedir.

Tablo 4'te OECD ülkelerinin panel eşbütünleşme ilişkileri verilmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi Durbin-H Grup İstatistiği ve Durbin-H Panel İstatistiğinde eşbütünleşme ilişkisi olmadığı yönündeki H_0 hipotezi reddedilmektedir. Buna göre, OECD ülkelerinde I(1) eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur.

Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Durbin-H Eşbütünleşme Testinden akabinde eşbütünleşme ilişkisinin nihai sapmasız katsayılarını tahmini için Panel CCE tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

Tablo 5: OECD ülkeleri için eşbütünleşme katsayı tahmin sonuçları

	Eşbütünleşme Katsayısı	Test İstatistiği
Panel	0,279***	5,24

Not:*, ** sırasıyla %1, %5'te anlam düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 5, OECD ülkeleri için eşbütünleşme katsayı tahmin sonuçlarını vermektedir. Elde edilen bulgularda esneklik katsayısı 0,279 olarak tahmin edilmiştir ve %1 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Elde edilen bulgular beklentilerimizle ve Halkos ve Tzeremes (2011), Chu ve Chang (2012), Behrimi ve Manso (2012), Bildirici ve Kayıkcı (2013) ve Naser (2015) ile uyumludur.

Sonuç ve Öneriler

Çalışmada petrol tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda 1980 ile 2013 yıllarını kapsayacak şekilde 28 OECD ülke için incelenmiştir. Öncelikle serilerin ve panelin yatay kesit bağımlılığı sınanmıştır. Yatay kesit bağımlılığı testleri Breusch Pagan (1980) CDLM₁ testi, Pesaran vd. (2004) CDLM₂ testine Pesaran vd. (2008) Bias Adjusted CD testi ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlarda hem seriler arasında hem de panel genelinde yatay kesit bağımlılığı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle kullanılacak olan birim kök testinin ve eşbütünleşme testinin ikinci nesil testlerden olması gerekmektedir. İkinci nesil birim kök testlerinden olan Pesaran CADF(2007) testiyle serilerde durağanlık incelenmiştir. Serilerin düzeyde birim kök içerdiği, birinci farklarının alınması neticesinde durağan hale geldiği belirlenmiştir.

Seriler birinci farkında durağan çıktıktan sonra eşbütünleşme testi ile serilerin uzun dönemli ilişkileri irdelenmiştir. İkinci nesil eşbütünleşme testlerinden olan Westerlund (2008) Durbin-H eşbütünleşme testi yardımıyla değişkenler arasında eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgularda, serilerin uzun dönemde birlikte hareket edeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Eşbütünleşme ilişkisi bulunduktan sonra uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının tahmini CommonCorrelatedEffect (CCE) ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre esneklik katsayısı 0,279 olarak tahmin edilmiştir ve %1 düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Literatürle uyuşan sonuca göre petrol tüketimi ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Sonuç olarak, ampirik analizden elde edilen sonuçlar için bazı politika sonuçları önerilebilir. Bulgular, petrol tüketimi ekonomik büyüme ile uzun vadeli bir ilişki olduğunu göstermiştir. Petrol tüketiminin esneklik katsayısı pozitif ve inelastik olması politika yapıcıların ekonomik büyüme için vereceği kararlarda petrol tüketimini gözardı etmemesi gerekmektedir. Petrol şoklarına karşı bir dizi önlem alması, ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmasını teşvik edecektir. Politika yapıcılar petrol şoklarına önlemini birkaç şekilde alabilir; birincisi yeterli miktarda depolayarak olası petrol şoklarının önüne geçebilir; ikinci olarak ham petrol tedarikçisi birden fazla ülke ile orta vadeli anlaşma imzalayarak elini güçlendirebilir; en önemlisi ülkeler kendi kara ve deniz sahasında ham petrol rezervleri arayarak petrol üretiminde kendisine yeterli hale gelebilir.

Günümüzde petrolün stratejik öneme sahip olması pek çok ülkeyi sınırlarının ötesinde siyaset yapmaya zorlamaktadır. Literatür göstermektedirki petrol ekonomik büyümeyi olumlu

etkilemektedir. Bunu bilen ekonomisi güçlü olan ülkeler, petrol rezervlerinin kontrolünü ele geçirmek için tüm imkanlarını kullanmaktadır. Özellikle petrolde dışa bağımlı olan ülkelerin stratejilerini buna göre oluşturup gerekli adımları gerekir.

Kaynakça

- Alam, M. S. & Paramati, S. R. (2015). Do oil consumption and economic growth intensify environmental degradation? Evidence from developing economies. *Applied Economics*, 47(48), 5186-5203.
- Alberto Fuinhas, J., Cardoso Marques, A., & Quaresma, T. N. (2015). Does oil consumption promote economic growth in oil producers? Evidence from OPEC countries. *International Journal of Energy Sector Management*, 9(3), 323-335.
- Al-Mulali, U. (2011). Oil consumption, CO2 emission and economic growth in MENA countries. *Energy*, 36(10), 6165-6171.
- Behmiri, N. B., & Manso, J. R. P. (2012). Crude oil conservation policy hypothesis in OECD (organisation for economic cooperation and development) countries: A multivariate panel Granger causality test. *Energy*, 43(1), 253-260.
- Behmiri, N. B., & Manso, J. R. P. (2013). How crude oil consumption impacts on economic growth of Sub-Saharan Africa?. *Energy*, 54, 74-83.
- Bildirici, M. E., & Bakirtas, T. (2014). The relationship among oil, natural gas and coal consumption and economic growth in BRICTS (Brazil, Russian, India, China, Turkey and South Africa) countries. *Energy*, 65, 134-144.
- Bildirici, M. E., & Kayıkçı, F. (2013). Effects of oil production on economic growth in Eurasian countries: Panel ARDL approach. *Energy*, 49, 156-161.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Chu, H. P. (2012). Oil consumption and output: What causes what? Bootstrap panel causality for 49 countries. *Energy policy*, 51, 907-915.
- Chu, H. P., & Chang, T. (2012). Nuclear energy consumption, oil consumption and economic growth in G-6 countries: bootstrap panel causality test. *Energy Policy*, 48, 762-769.
- Direkci, T. B., & Govdeli, T. (2015). The Relationship between electricity consumption and economic growth in OECD countries: Panel cointegration analysis under cross-sectional dependence. *Medzinarodnevztahy (Journal of International Relations)*, 13(4), 382-398.
- Fanchi, J. R. & Fanchi, C. J. (2005). *Energy in the 21st century*. Hackensack, NJ: World scientific.
- Halkos, G. E., & Tzeremes, N. G. (2011). Oil consumption and economic efficiency: A comparative analysis of advanced, developing and emerging economies. *Ecological Economics*, 70(7), 1354-1362.
- Herzer, D. (2014). Unions and income in equality: A heterogeneous panel cointegration and causality analysis (No. 146). Diskussionspapier, *Helmut-Schmidt-Universität, Fächergruppe Volkswirtschaftslehre*.
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of econometrics*, 115(1), 53-74.
- Kaya, M. & Ercan, H. (2002). Türkiye'de ve Dünya'da bir LPG incelemesi. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 101-105.
- Naser, H. (2014). Oil market, nuclear energy consumption and economic growth: evidence from emerging economies. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(2), 288-296.
- Naser, H. (2015). Analysing the long-run relationship among oil market, nuclear energy consumption, and economic growth: An evidence from emerging economies. *Energy*, 89, 421-434.

-
- Omri, A., Shahbaz, M., Chaibi, A., & Rault, C. (2015). A panel analysis of the effects of oil consumption, international tourism, environmental quality and political instability on economic growth in MENA region (No. 2015-613). *Paris, France: Ipagbusiness School, WorkingPaper 2015-613*.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of applied econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge WorkingPapers in Economicsno. 435*. University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Saboori, B., Rasoulinezhad, E., & Sung, J. (2017). The nexus of oil consumption, CO₂ emissions and economic growth in China, Japan and South Korea. *Environmental Science and Pollution Research*, 24(8), 7436-7455.
- Sasana, H., & Ghazali, I. (2017). The impact of fossil and renewable energy consumption on the economic growth in Brazil, Russia, India, China and South Africa. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 194-200.
- Secretariat, E. C. (2007). Putting a price on energy: International pricing mechanisms for oil and gas. *Brussels: Energy Charter Secretariat*.
- Swamy, P. A. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 311-323.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.
-

JSS

GADUN

P-ISSN: 1303-0094
E-ISSN: 2149-5459

